શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ
ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર
બહાદુર એમના ઉદાર
આશ્રયથી.

પ્રાચીનકાવ્યમાળા

ગ્રંથ ૨૧

વલ્લભકૃત.

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

સંશોધન કરી ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર
હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
અને
નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી.

વડોદરા.
સંવત ૧૯૪૭-૪૮ સન ૧૮૯૧-૯૨.
કીમત રૂ૧-૪-૦

અમદાવાદ "આર્યોદય"

તથા

વડોદરા "વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય"માં છાપ્યું.

Under the liberal patronage of

His Highness Maharaja

SAYAJI RAO GAEKWAR

Sena Khaskhel Samsher Bahadur

Baroda.

PRACHIN KAVYA MALA,

or

Old Gujarati Poetical Series,

VOL. XXI.

POET VALLABH'S

YAKSHA PRASHNOTTAR.

Published with annotations

By

Hargovind Dwarkadas Kántávála

and

Nathashankar Pujashankar Shastri.

A. D. 1891-92.

Price Rs 1-4-0

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્ત્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઇશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિ પદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુંધરા (પૃથ્વી)નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નફળાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ(ખનિજ ધન રત્નાદિ)ને બહિર્ કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે; પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભંગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ગ્રંથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાંતિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજાતુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વેનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વર્થ જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્ત્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઇ, તે અક્ષય કીર્ત્તિને પામે છે, એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રામાણિક સિધ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરારાજ્યના વિદ્વાન, શક્તિમાન અને પરમ પવિત્ર મહારાજાધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉતમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન્ પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડયાં છે.

શ્રીમંત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઇ તા. ૮ મે સન ૧૮૮૯ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામાં આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરારાજ્યમાં થઇ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિધ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યઆશ્રયથી થાય તો સારૂં.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઑફ વર્નાક્યૂલર ઇન્સ્ટ્રક્શન, રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હતો, અને તે સારૂ ઘણા સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરારાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુંપરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દટાઇ રહ્યા હોય છે, તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રજા ઉપયોગ સારૂ બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સદ્વિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિતાઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ. ભાલણ, દયારામ, હરિદાસ, ભોજોભક્ત, ધીરોભક્ત, ગિરિધર, આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઇ તથા દીવાળીબાઇ નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે. અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાયશ થઇ છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બારહજારની રકમ મંજુર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ ઉદાર અનુજ્ઞાથી ગુર્જરપ્રજા અને સર્વ ગુર્જરવાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે, એમ સર્વ સમજુ જનોને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે ઇંગ્રેજ કવિ લખે છે કેઃ—

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઇશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના ભવિષ્યદ્વાદી કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઇશ્વર પેઠે થઇએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કેઃ—

Blessings be with them, and enternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત્ ઉપર આપણને સત્યતા અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વદેશમાં કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્થંભ પૂર્વેના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખભોગમાં વૃદ્ધિ થઇ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિના દ્રવતા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઇ સહૃદયજનોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશી ત્યાં વસી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે. બાળકથી વૃદ્ધ—રંકથીશ્રીમાન સુધી સર્વને દુઃખમાં વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે. એવા એક સુખપ્રદ

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેકટર ઑફ વર્નાકયૂલર ઇન્સ્ટ્રકશન, રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હતો, અને તે સારૂ ઘણા સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરારાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુંપરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દડાઇ રહ્યા હોય છે, તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રજા ઉપયોગ સારૂ બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સદ્વિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિતાઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ. લાલણ, દયારામ, હરિદાસ, ભોજોભકત, ધીરોભકત, ગિરિધર, આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. **રાધાબાઇ** તથા **દીવાળીબાઇ** નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે. અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાયશ થઇ છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બારહજારની રકમ મંજુર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ ઉદાર અનુજ્ઞાથી ગુર્જરપ્રજા અને સર્વ ગુર્જરવાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે, એમ સર્વ સમજુ જનોને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે ઇંગ્રેજ કવિ લખે છે કેઃ—

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઇશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના ભવિષ્યદ્વાદી કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઇશ્વર પેઠે થઇએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કેઃ—

Blessings be with them, and enternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત્ ઉપર આપણને સત્યતા અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વદેશમાં કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્થંભ પૂર્વેના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખભોગમાં વૃદ્ધિ થઇ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિના દ્રવતા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઇ સહૃદયજનોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશી ત્યાં વસી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે. બાળકથી વૃદ્ધ—રંકથીશ્રીમાન સુધી સર્વને દુઃખમાં વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે. એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રજાના કલ્યાણસારૂ શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રજારંજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાંનું એક સુચિન્હ છે.

વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામાં આવી છે.

પ્રમુખ.

દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઇ.

મેમ્બરો.

રાવબહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.
ખાનબહાદુર જમસેદજી અરદેસર દલાલ. એમ. એ. એલ એલ. બી.
રાવસાહેબ પીતાંબરભાઈ જેઠાભાઇ.
રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકો સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફથી છે. કમિટિમાંથી કોઇનું ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમાં ન છતાં માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે.

વડોદરારાજ્યનિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના બીજા પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથો રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ તથા શાસ્ત્રી નાથાશંકરની પ્રશંસનીય શોધથી એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથો એકઠો કરવા પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જારી રાખવો એમ ધારણા છે. આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોજના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્યમ સફળ થવા ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જરકવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતાથી વાંચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસજ્ઞતા, રૂચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ ઉચ્ચ પ્રકારનાં થઇ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીનકાવ્યમાળાને કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજ્યકર્ત્તાઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે, તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા.
સંવત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧ તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૮૯૦, રવિવાર.

મણિભાઈ જશભાઇ.

ગ્રંથવિવેચન.

વલ્લભ કવિનું એક પુસ્તક આ કાવ્યમાળાના ૪થા પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ થઇ ગયું છે તે ઉપરથી કવિનું જીવનચરિત્ર, તેનો સ્વભાવ, તેની કવિત્વશક્તિ અને તેની ફક્કડતા વિષે વાંચનારના જાણવામાં આવ્યું છે. વલ્લભે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારે શૃંગારાદિ નવે રસનાં નવ પુસ્તકો લખવાં અને પ્રત્યેક પુસ્તકમાં પ્રતિજ્ઞાત રસ અવ્યભિચારીપણે વર્ણવવો. આપણે જે પુસ્તક વિષે કહિયે છીએ તે વીરરસનું હતું. આ પુસ્તક તેજ કવિએ કરૂણરસનું લખ્યું છે. જેઓ સ્વભાવતઃ કવિ હોય છે તેમની વાણીજ રસમય હોય છે, પછી તે ગમે તે વિષય સંબંધી કાં હોય ના! એમ છતાં પણ બહુધા કવિએ જેનું વિશેષ મનન કર્યું હોય અથવા તેના સ્વભાવનું કે મનોવૃત્તિનું જે તરફ વિશેષ વલણ હોય તે વિષય તે અનુત્તમ વર્ણી શકે છે. વલ્લભ ફક્કડ હતો તેથી તે હાસ્ય, રૌદ્ર, વીર, અદ્ભુત વગેરે રસ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે જમાવી શકે અને બાકીના રસમાં તે કદાચ પેહેલે નંબરે ન આવી શકે, એ બનવા જેવું છે; તથાપિ વલ્લભના સંબંધમાં તેમ બન્યું કે નહિ તે અમારાથી ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. માત્ર વલ્લભ પોતે ગ્રંથના આરંભમાં કરૂણ રસ પ્રતિ પોતાનો અણગમો બતાવે છે અને કહે છે કે, "અરે! મારે 'હાય હાય!' અને 'અરે અરે'! જેવા ઉદ્ગાર કાઢવાનો વારો ક્યાં આવ્યો! તો પણ શત્રુઓ એમ કહેશે કે, વલ્લભ રાંડ જેવાં રોદણાં રડી જાણતો નથી, માટે તેમની નિંદામાંથી બચવાને અને મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાને હું આ ગ્રંથ (કરૂણરસ) લખું છું" (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬ મું) ત્યાં તે લખે છે કે—

'અરરર' 'હાય હાય' 'શ્વાસ' ને 'ઉશ્વાસ,' ગાય,
'અરે' કે'શે કવીશ્વર, લેખણીથી લખશે!!
'આહા' લખવા અપાર, હા તણો નહિ જ્યાં પાર,
એવું દુઃખ મોટું આવ્યું, પીછું નવ વખશે?
(કે')રાંડ જેવાં રોદણાંને, રડી જાણે નવ ભાઇ,

એ લોભે થવું છે રાંડ, પછે કહો દખ શે ?
નાશી ન જઇશ અલ્યા, વીરત્વ કહું છું તને,
વલ્લભ ન ભૂલે કદી, રખે રખે તું ખસે !!

એ પોતે એવું કહે છે તેટલા ઉપરથી પણ તેને કરૂણરસનો અણગમો હતો એમ અનુમાન થઇ શકે છે અને તેનાં પાછલાં પિતા સંબંધી કવિતની પેઠે આ પણ વ્યાજોક્તિ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.

એ પોતે જેવા સ્વભાવનો હતો તેવુંજ લક્ષણ કવિનું જોઈએ એમ તે લખે છે. યક્ષપ્રશ્ન થઇ રહ્યા પછી છેવટના પ્રશ્નમાં તે યક્ષપાસે પૂછાવે છે કે કવિ કેવો જોઇએ, તેણે શો અભ્યાસ કરવો જોઇએ ? વગેરે. (જુઓ કવિત ૫૦૭ મું).

આ ઉપરથી પણ તેની પોતાની ફક્કડતા માલમ પડે છે અને તેના એવા સ્વભાવને લીધે આ કરૂણના ગ્રંથમાં પણ ઠામ ઠામ હસવા જેવાં ટીખળ એ કરતો ગયો છે. આરંભમાં એ મંગળાચરણ કરે છે ત્યાંથીજ આ કવિતની વિલક્ષણુતા શરૂ થાય છે. કવિતામાં વર્ણ્ય રસ કરૂણ છે માટે તેવા કરૂણના આલંબન થયેલા સીતાવિયોગી રામ અને સતીવિયોગી શંકર, તેમજ અવિદ્યાવિયોગી પોતાના પિતા પ્રેમાનંદને બતાવીને વસ્તુ-નિદર્શન મંગળાચરણ કર્યું છે. તેમાં રામનું નામ પ્રથમ છે અને ગ્રંથને અંતે પણ રામના કપટ રૂપને નમસ્કાર કર્યો છે તે ઉપરથી આ ગ્રંથમાં રામને તેણે ઇષ્ટ ગણ્યા છે. દુઃશાસનરૂધિરપાનમાં કૃષ્ણના કપટરૂપને નમસ્કાર કર્યો છે. અને એજ પ્રમાણે શૃંગારાદિ તે તે રસના ગ્રંથોમાં વિષ્ણુના દશાવતાર પૈકી એક એક અવતારને તેણે નમસ્કાર કર્યો છે. પણ વલ્લભ કહે છે કે ભગવાન પ્રેમભાવે મળે, વૈરભાવે મળે, ત્યારે કપટભાવે ભજે તેને કેમ ન મળે ! માટે હું તો ભગવાનનું કપટરૂપ વર્ણીનેજ તેને ભજીશ ?

ઇષ્ટદેવતાની એવી પૂજા કર્યા પછી ગુરૂનો વારો આણ્યો છે. તેના ગુરૂ તો તેના બાપજ હતા માટે પોતાના બાપની બે સ્ત્રીઓ (વિદ્યા અવિદ્યા) કલ્પીને તેનાં સંતાન ગણાવવા માંડયાં છે તથા અવિદ્યાના વિયો-ગથી બાપને થતું કષ્ટ વર્ણવ્યું છે ! તેમાં એક જગોએ તે લખે છે કે—

" ખાંધ સમા પુત્ર બેય, કને આવી શોભા રહે,
વલ્લભ કે' તોય કંઈ, પ્યારી દુઃખ જાય છે।। "

આવા ચમત્કારિક અને પ્રતાપી પુત્રે ગુરૂની વ્યાજનિંદાથી સારી પૂજાપાત્રી કરી છે, પણ છેવટે પુષ્પાંજલિ વખતે કવિનું મગજ ઠેકાણે આવે છે અને લખે છે કે—

" કાશી ને કેદાર જાઓ, ભટકો ભૂમિમાં ભલે,
પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે પિતા, બીજા સહુ ત્રાસ છે;
પ્રેમાનંદ પ્રેમ આણે, તેને મળ્યું મહાધામ;
(જોઇ) વેચલાં વીણતા નર, વલ્લભ ઉદાસ છે. "

મંગળાચરણ થઇ રહ્યા પછી ગ્રંથારંભ થાય છે. મહાભારતના વનપર્વમાં ૩૧૦–૩૧૩ અધ્યાયમાં આ પ્રસંગ વ્યાસે વર્ણ્યો છે. તેમાં એવી કથા છે કે, કોઇ વખત એક બ્રાહ્મણે આવીને યુધિષ્ઠિરને અરજ કરી કે મારાં અગ્નિ મંથન કરવાનાં કાષ્ઠ એક હરણ શીંગડે ભરવીને લેઇ ગયુ છે તે આણી આપો. આ ઉપરથી તે મૃગને શોધવાને જંગલમાં ચારે બાજુએ પાંચે પાંડવો નીકળી પડયા પણ મૃગ હાથ લાગ્યો નહિ. મધ્યાન્હ થઇ જવાથી ઉનાળાના સખત તડકામાં તરસથી પીડાઇને તેઓ એક વડના ઝાડ નીચે એકઠા થયા. અને ત્યાંથી પાણીનો શોધ કરતાં દૂર એક સરોવર દેખાયું. તે ઉપરથી ચોથો પાંડવ ત્યાં ગયો (વલ્લભે આ જગોએ છેલ્લા પાંડવ સહદેવને મોકલ્યો છે) અને જેવો પાણી પીએ છે એવે ત્યાં આગળ ઝાડમાં રહેલા યક્ષે કહ્યું કે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપીને પાણી પી, નહિ તો મરી જઇશ. નકુલે તે વાત કાન ધરી નહિ અને પાણી પીને મરી ગયો. તેને વાર લાગી તે જોઇને પાંચમો પાંડવ સહદેવ ત્યાં ગયો તેની પણ પાણી પીતાં એજ દશા થઈ. અર્જુન અને ભીમની પણ એજ અવસ્થા થઇ બધા ભાઇઓ ગયા તે પાછા ન આવ્યા એમ જાણીને યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા અને મરેલા ભાઇઓનાં શબ જોઇ શોક કરવા લાગ્યા તેને યક્ષે કહ્યું કે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપ્યા વિના મારા સરોવરમાંથી પાણી પીવા રૂપ અધર્મવડે એ નાશ પામ્યા છે. માટે તું ઉત્તર આપીને પાણી પી. યુધિષ્ઠિરે હા કહેવા પરથી યક્ષે પ્રશ્ન કર્યા અને યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર આપ્યા, જેથી તેઓ સઘળા જીવતા થયા, અને યક્ષે (જે ધર્મ પોતેજ હતો) યુધિષ્ઠિરને વરદાન આપી તેમણે ગુપ્ત વાસ કયાં કરવો તે સંબંધી કંઇક સૂચના કરી.

વલ્લભે એજ કથા લીધી છે પણ તેને પોતાની ઉદ્દામ કલ્પનાઓથી વિસ્તારી છે, પ્રથમ પાંડવોની ઉત્પત્તિથી માંડીને તે ચાલતા પ્રસંગ સુધીના સઘળા બનાવ તે સંક્ષેપમાં કહી ગયો છે, અને તેમાં પાંડવોને પડેલાં દુઃખનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે એટલું કરી રહ્યા પછી કવિ શ્રોતાઓને પૂછે છે કે કેમ! હવે કરૂણરસ પૂરો થયો કે નહિ? જેમ કે,—

શ્રોતા કહો સર્વ હવે, કરૂણ થયો ન પૂરો?
ના કહો તો આપું હવે, પદવી હજામની!!

હવે પ્રસ્તુત કાવ્યનો ઉપક્રમ કર્યો છે. હિમાલય ઉપરની દેવસભાનું વર્ણન કર્યા પછી તે ઉપરની વનસ્પતિ કેમ સૂકાઇ ગઇ તે વિષે બધા દેવો મળી વિચાર કરે છે. પણ તેનું કારણ ન સમજવાથી બૃહસ્પતિને પૂછે છે, ત્યારે બૃહસ્પતિ કહે છે કે પૃથ્વીપર ભાર થવાથી પૃથ્વી નીચી જતી જાય છે તેથી આપણા વનનાં વૃક્ષોનાં મૂળને પૃથ્વીનુ પાણી પોહોચી શકતું નથી જેથી વનસ્પતિ સૂકાવા લાગી છે. આ સાંભળીને ઇંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અશ્વિનીકુમાર વગેરે દેવો બોલ્યા કે અમે અર્જુન, કર્ણ, ભીમ, નકુલસહદેવ, વગેરે વીરોને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને મોકલ્યા છે તેમ છતાં કેમ ભાર ઘટતો નથી? ઇંદ્રે પછીથી કારણ આપ્યું કે આ ધર્મનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર જ્યારે ત્યારે ધર્મ માર્ગે ચાલવાની વૃત્તિ હોવાથી વચમાં અડચણ આણે છે. ધર્મે કહ્યું કે યુધિષ્ઠિર ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે તેથીજ સર્વનો જય છે. પણ બીજા દેવોએ તે ન માનીને ધર્મને તિરસ્કાર કર્યો. ધર્મનો તિરસ્કાર થયો જોઇને સૂર્ય અને અશ્વિનીકુમાર વગેરે દેવો જે ધર્મના લાગતા વળગતા હતા તેમણે ધર્મનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો ત્યારે વાયુ વગેરે જે ઇંદ્ર પક્ષીય દેવો હતા તેમણે તે ઉત્થાપિત કર્યો. એમ વાદ વધતાં રાડ વધી અને પરસ્પર લઢવાની તૈયારી પર આવી ગયા. તથા બાગનાં રહ્યાં સહ્યાં વૃક્ષો પણ ચૂરા થવા લાગ્યાં! આ જોઇને બૃહસ્પતિએ સૌને શાંત કર્યા અને તેનું ખરેખરૂં કારણ પૂછવાને પૃથ્વીને ત્યાં બોલાવી દુઃખિણી પૃથ્વી ગાયનું રૂપ ધરીને ત્યાં આવી. ગાયનું વર્ણન કવિએ ઘણું સરસ કર્યુ છે. તે લખેછે કે—

શું મેળી અનેક કૂવા, હૃય કર્યાં ચક્ષ રૂપ,
ગુફા ગહ્વર મેળી, નાસિકા કરી નવી,

ખોલને બખોલ સર્વ, મુખ માંહી આવી રહ્યાં,
વન વેશનજકેરી, ભાળમાં શોભા હવી;
અઢાર ભારજે હુતી, વનસ્પતિ વનકેરી,
સૂકી થઈ આવી વશી, (શું) કવન કવે કવિ;
કાક વંઝા કદલી જે, ફળી કરી એક વાર,
પાદ રૂપે આવીરહી, કષ્ટ ગો અનુભવી !"

ગાયે (પૃથ્વીએ) પણ કહ્યું કે મારા પર ભાર ઘણો થયો છે. એ ભાર કમી થવા દેવામાં ધર્મપુત્ર અડચણ કરે છે એ તકરાર વળી પાછી આવીને ઉભી રહી. પણ બૃહસ્પતિ સુદ્ધાં ઘણાક દેવો ધર્મનો પક્ષ ખેંચવા લાગ્યા ત્યારે એ વાત ખરી ખોટી કરવાને યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોની ધર્મ વિષે પરીક્ષા કરવાનું ઠરાવ્યું અને તે પરીક્ષા ધર્મદેવે પોતેજ કરવી એમ ઠર્યું.

હવે પાંડવોની દ્વૈતવનની સ્થિતિ વર્ણે છે. તેઓ પ્રથમ મોટા રાજા હતા તે હમણા આવી નિકૃષ્ટ સ્થિતિને પામ્યા છે એમ વર્ણીને કવિ શ્રોતાનું મન કોમળ કરી મૂકે છે, અને પછી અરણીકાષ્ઠ સબંધી વાતનો પ્રસંગ તેની સાથે મેળવી દે છે.

આ કાવ્યમાં 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે' એવો ઉપક્રમ કર્યો છે. અને છેવટે ઉપસંહાર પણ એવોજ કર્યો છે. કેમકે યુધિષ્ઠિરના ધર્માચરણથી ચાર પાંડવો મરી ગયેલા જીવતા થયા એમ કરી બતાવ્યું છે. ગ્રંથ વાંચતાં જણાય છે કે તેમાં ઠામ ઠામ અભ્યાસ પણ ધર્માચરણનોજ છે. ભારત કરતાં જે એમાં વિશેષ વર્ણન છે તથા એની રચનામાં જે તફાવત છે. તે એની અપૂર્વતા છે. કવિએ ઠામ ઠામ જે ઉત્પ્રેક્ષાઓ કરી છે અને ઉંચી ઉંચી કલ્પનાઓ કરીઓ છે તે એમાં અર્થવાદરૂપે શોભે છે. તથા આખા કાવ્યનું ફળ પણ ધર્માચરણ છે એવી રીતે જોતાં આખ્યાન રૂપે આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ અંગનું વાળો છે. એ ગ્રંથના રચનામાં અરણીકાષ્ઠવાળો બ્રાહ્મણ, મૃગ, અને યક્ષ, એ ત્રણે પાંડવોને દુઃખમાં નાખ્યા છે તથા પરીક્ષા કરી છે. એ ત્રણે ધર્મનાંજ રૂપ હતાં એમ ગ્રંથ પૂરો થયે શ્રોતાને આપોઆપ સમજાઈ જાય છે.

આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધર્માચરણ શીખવવાનો છે. તે વિના બીજા ઉંચા પ્રકારના દૈવી ગુણોનું શિક્ષણ એમાંથી મળે છે—ધર્મરાજાની ગમે તેટલા કષ્ટમાં પણ ધર્મને ન તજવારૂપ દઢતા આપણને ઠામ ઠામ દેખાય છે. અને તે એટલે સુધી કે મૃગને ન મારવો અને અરણીકાષ્ઠ લેવાં, એવી આજ્ઞા પણ તેણે પોતાના ભાઇઓને કરી હતી. દઢતા સાથે તેની ધીરજ પણ ચમત્કારિક વર્ણાઇ છે. શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વનું સહનકરવાપણું એ તો સામાન્યતઃ જાણે ક્ષત્રિયોમાં હોયજ, પણ જ્યાં ચારે ભાઇઓએ મોતનો અંગીકાર કરીને પણ તરસનું દુઃખ મટાડવા ઇચ્છયું ત્યાં યુધિષ્ઠિરે ભાઇઓને તજીને પાણી નજ પીવું એવો તેનો આગ્રહ એ અલૌકિક સહનશીલતા વર્ણાઇ છે; તેમ તેનો ભ્રાતૃસ્નેહ પણ થોડો વર્ણાયો નથી. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે ભીમને પાણી લેવા જવાનું કહ્યું ત્યારે તે જે બબડવા લાગ્યો તે સઘળું મહાન્ યુધિષ્ઠિર ઠંડા પેટથી સાંભળી રહ્યો, એમ વર્ણવવામાં કવિએ વ્યાસ મહાત્માની શૈલીનું બરાબર અનુસરણ કર્યું છે. આટલા આટલા કષ્ટમાં છતાં પણ ભીમાદિ ચાર પાંડવો યુધિષ્ઠિરને જે માન આપતા હતા તે માત્ર તેઓ શાસ્ત્રની અનુત્તમ મર્યાદા જાણીને તથા પોતાના કુળવાનપણાનો ધર્મ જાણીનેજ. એક સાધારણ બ્રાહ્મણ અરણીકાષ્ઠ આણી આપવા વિનતિ કરવા આવે અને તે પછી ત્રાગું કરવા ઊભો થાય, તેના પ્રતિ યુધિષ્ઠિર કેવળ નમનતાઇ વાપરે તથા અર્જુન માત્ર એટલુંજ કહે કે “ મહારાજ ! વધારે ન બોલો; તમારાં અરણીકાષ્ઠ હમણા આવશે.” આ તેમની કેટલી ધર્મપરાયણતા અને કેટલું બ્રહ્મણ્ય! તડકાનો પરિતાપ, તરસની વેદના, ભાઇઓનાં મરણ, અરણીકાષ્ઠ આણી આપવાની પ્રતિજ્ઞા ભંગ થવાનો સંધિ, દ્રૌપદીનું મૂર્છિત થઇને પડવું, માતાનો અને સ્વજનનો વિયોગ, એટલું એટલું કષ્ટ છતાં પણ યુધિષ્ઠિર દૈવની નિંદા સુદ્ધાં કરતો નથી એ તેની કેવી મહાશયતા ! આ સઘળું વર્ણીને વલ્લભ કવિએ શ્રોતાઓના મનપર શી અસર કરવી ધારી છે, એ વગર કહે સમજાય એવું છે.

ચાર પાંડવોના મરણથી કવિએ બતાવી આપ્યું છે કે કેવળ ધર્મને અર્થે આત્મસંયમન કરવું કેટલું દુષ્કર છે! અર્જુન કે જેણે એક વાર કામને જીત્યો હતો અને તે માટે જેણે ઉર્વશીના શાપને માથે ચઢાવ્યો હતો, તે પણ આ તૃષાની વેદનાને સહન કરી શક્યો નહિ ! પણ કેવળ ધર્મ માત્રનું પાલન કરવું એજ જેનો પક્કો નિયમ છે તે યુધિષ્ઠિર તેમાં વિજય પામ્યો છે. આટલા ઉપરથી ધર્મનો અગાધ મહિમા સમજવો કઠણ નથી. સતી દ્રૌપદીએ પો-

તાના પતિના મરણની તો નહિ, પણ પતનની વાત સાંભળી કે તે ગાંડી જેવી થઇ ગઇ અને જ્યાં સુધી પતિઓના શબને તેણે જોયાં નહિ ત્યાં સુધી તે તેવીજ ઉન્મત્ત સ્થિતિમાં દોડી ગઇ. આ તેના પતિપ્રેમની પરિસીમા છે! ચાર પાંડવ અને દ્રૌપદી એ પાંચમાંથી એકને જીવાડવાનું હું વરદાન આપું છું એમ કહીને જે વખતે ધર્મદેવે યુધિષ્ઠિરની પરીક્ષા કરી છે તે વખતે વરદાન માગવામાં યુધિષ્ઠિરે ધર્મરક્ષણની જે ચતુરાઇ પ્રકટ કરી છે તે વખાણની મર્યાદાને પણ ઉલ્લંઘી જાય એવી છે!

એવી રીતે આ કાવ્યગ્રંથ અનેક પ્રકારની નીતિ શીખવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે શ્રોતાઓને કાવ્યરસમાં મગ્ન કરી નાખે છે. કરૂણ એ આમાં પ્રધાન રસ છે. અને રૌદ્ર તથા બીભત્સ તેના અંગી રસ છે કરૂણરસનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે—

"इष्टनाशादनिष्टाप्तेःकरुणाख्योरसोभवेत् ।
धीरैःकपोतवर्णोयंकथितोयमदैवतः ॥
शोकोऽत्रस्थायिभावःस्याच्छोच्यमालंबनंमतम् ।
तस्यदाहादिकावस्थाभवेदुद्दीपनंपुनः ॥
अनुभावादैवनिंदाभूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानिच ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ॥
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्याव्यभिचारिणः" ॥

અર્થ—"ઇષ્ટ વસ્તુના નાશથી અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી કરૂણરસ ઉપજે છે." આ કાવ્યમાં દેવોના નંદન વનના સૂકાવા રૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ અને ઈષ્ટનો નાશ વર્ણીને ગુણીભૂત કરૂણરસ વર્ણ્યો છે. આ કરૂણ શ્રોતાનાં મનને માત્ર ખેદ ઉપજાવે છે અને હવે પછીના કરૂણરસમાં તલ્લીન થવાને તૈયાર કરે છે અરણીકાષ્ઠના નાશથી બ્રાહ્મણનો સંતાપ એ પણ અરણીકાષ્ઠ રૂપી ઇષ્ટનાશ અને અગ્નિહોત્રાદિકના લોપરૂપી અનિષ્ટપ્રાપ્તિ વર્ણાઇ છે માટે તે પણ ગુણીભૂત કરૂણ છે. દ્રૌપદીના સંબંધે તેના પતિરૂપો ઇષ્ટનો નાશ અને તેના વિયોગરૂપી અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્ણીને

ગુણીભૂત કરૂણ વર્ણ્યો છે. ભીમાદિ ચાર પાંડવ રૂપી ઇષ્ટનો નાશ અને તેમના વિયોગાદિ અનેક અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્ણીને મુખ્ય કરૂણ વર્ણ્યો છે. "એ કરૂણરસ કપોતના જેવા રંગનો છે તથા યમ તેનો દેવતા છે એવું ધીર પુરૂષો કહે છે. એ રસમાં સ્થાયિભાવ શોક છે" અહીં યુધિષ્ઠિરનો શોક વર્ણાયો છે એ ગ્રંથ જોવાથી જણાય એવું છે "જે વસ્તુઓનો શોક કરવો પડતો હોય તે આલંબન વિભાવ જાણવો." પાંડવોમાંના ભીમાદિ ચાર અહીં આલંબન વિભાવ રૂપે વર્ણાયા છે. "તેની દાહાદિક અવસ્થા એ ઉદ્દીપન વિભાવ જાણવો." અહીં ભૂમિમાં પડેલાં શબને પક્ષીઓ કોચી ખાય છે, વગેરે જે વર્ણન કર્યું છે. તે કરૂણનું ઉદ્દીપન છે. "દૈવની નિંદા કરવી, પૃથ્વીમાં પડી જવું, આક્રંદ કરવો, એ કરૂણના અનુભાવ જાણવા." યુધિષ્ઠિરના સંબંધમાં દૈવનિંદા, મૂર્છિત થઇને પૃથ્વીમાં પડવું, વિલાપ, વગેરે વર્ણાયું છે તે કરૂણરસના અનુભાવ છે. "વૈવર્ણ્ય, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, અક્કડપણું, લવરી, નિર્વેદ, મોહ, અપસ્મૃતિ, વ્યાધિ, ગ્લાનિ, સ્મૃતિ આવવી, થાકી જવું, વિષાદ, જડતા, ઉન્માદ, ચિંતા, વગેરે સંચારી ભાવો કરૂણમાં વર્ણાય છે." આ કાવ્યમાં પણ ઠામ ઠામ તે તે ભાવ વર્ણાયા છે. એ સઘળાનાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપીને અહીં બતાવત પણ તેમ કરવાથી અતિ વિસ્તાર થાય છે માટે બતાવ્યું નથી. ગુણીભૂત કરૂણમાં પણ એ કરૂણનાં અંગ વિચાર કરવાથી સમજાય એવાં છે. દૈવનો ક્રોધ જ્યાં જ્યાં વર્ણાયો છે ત્યાં ત્યાં અંગભૂત રૌદ્રરસ જાણવો અને દુઃખિત પાત્રોની દુર્દશા (જેવાં કે રીંછ દ્રૌપદીને થુંક ઉરાડીને પાડી નાખે છે, તેનું લોહી ચાટે છે, વગેરે જુગુપ્સા જ્યાં વર્ણાઇ છે ત્યાં બીભત્સ નામે અંગભૂત રસ જાણવો.

રસવર્ણના શિવાય કવિની અલંકૃત વાણી ઘણી ચમત્કાર આપે એવી છે અર્થાલંકાર એમાં એટલા બધા છે કે આ કાવ્યનું એક પણ કવિત અલંકાર વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ તે યથાર્થજ કહેવાશે. મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પ્રેક્ષા, અતિશયોક્તિ, અને સ્વભાવોકિત, એ અલંકાર ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યની વર્ણનાનો મોટો ભાગ સ્વભાવોક્તિમાં સમાઈ જાય છે. પશુ પક્ષી અને જનસ્વભાવનાં ચિત્ર આપવામાં આ કવિએ બેહદ ચતુરાઇ કરી છે ! યુધિષ્ઠિરાદિક પાત્રોના મનોભાવ વર્ણવવામાં પણ તેવીજ ચતુરાઇ કરી છે. બનતાસુધી ક્યાં ક્યાં શી શી ખૂબી રહેલી છે તે ટીકામાં તે તે ઠેકાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે તથાપિ બધી જગોએ

તેમ બતાવતાં ટીકા બહુ વધી જાય એવા હેતુથી માત્ર જરૂર લાગી ત્યાં તેમ કર્યું છે. ધ્વનિ અને ભાવવ્યંજના જેને કેટલાક કવિઓ કાવ્યનો જીવ ગણે છે તે આમાં બહુ જગોએ જોવામાં આવે છે અને ખરેખરૂં પૂછો તો તે રસજ્ઞના મનને તો નિશ્ચય હરણ કરે છે!

કાવ્યરૂપે એ ગ્રંથમાં બીજું પણ ઘણું છે જે વિદ્વાન વાચકો સ્વતઃ જોઇ જાણીને આનંદ પામશે. હવે યક્ષપ્રશ્નોત્તર જે આ કાવ્યનું નામ છે તે વિષે બોલીએ. યક્ષના યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તર એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય મુદ્દો છે. એ પ્રશ્નો મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા છે. જેવા કે—

યક્ષપ્રશ્ન.	યુધિષ્ઠિરના ઉત્તર.
વિદ્વાન શાથી થવાય છે?..................	વિદ્યા ભણવાથી.
શાથી મોટું પદ મળે છે?..................	તપવડે.
એકલો છતાં સદ્વિતીય શાથી ગણાય?......	ધૃતિવડે.
બુદ્ધિમાન શાથી થવાય?..................	વૃદ્ધની સેવાથી.
બ્રાહ્મણનું દૈવત શું?..................	સ્વાધ્યાયપઠન.
ક્ષત્રિયનું દૈવત શું છે?..................	ધનુષ્યબાણ.
જીવતો છતાં મુઓ કોણ?..................	પંચ મહાયજ્ઞ ન કરે તે.
પૃથ્વીથી ભારે કોણ?..................	માતા.
આકાશથી ઉંચું કોણ?..................	પિતા.
વાયુથી ચપળ કોણ?..................	મન.
પ્રવાસીને મિત્ર કોણ?..................	સાર્થ (સોબતી).
ગૃહસ્થને મિત્ર કોણ?..................	ભાર્યા.
રોગીને મિત્ર કોણ?..................	વૈદ્ય.
મરનારને મિત્ર કોણ?.....	દાન.
સૌથી મોટો ધર્મ કયો?..................	દક્ષતા.
સૌથી મોટો યશ કયો?..................	દાન.
સૌથી મોટું સ્વર્ગ આપનાર શું?...........	સત્ય.
સૌથી મોટું સુખ કયું?..................	શીલ.
મનુષ્યનો આત્મા કયો?..................	પુત્ર.

ગુણીભૂત કરૂણ વર્ણ્યો છે. ભીમાદિ ચાર, પાંડવ રૂપી ઇષ્ટનો નાશ અને તેમના વિયોગાદિ અનેક અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્ણીને મુખ્ય કરૂણ વર્ણ્યો છે. "એ કરૂણરસ કપોતના જેવા રંગનો છે તથા યમ તેનો દેવતા છે એવું ધીર પુરૂષો કહે છે. એ રસમાં સ્થાયિભાવ શોક છે" અહીં યુધિષ્ઠિરનો શોક વર્ણાયો છે એ ગ્રંથ જોવાથી જણાય એવું છે "જે વસ્તુઓનો શોક કરવો પડતો હોય તે આલંબન વિભાવ જાણવો." પાંડવોમાંના ભીમાદિ ચાર અહીં આલંબન વિભાવ રૂપે વર્ણાયા છે. "તેની દાહાદિક અવસ્થા એ ઉદ્દીપન વિભાવ જાણવો." અહીં ભૂમિમાં પડેલાં શબને પક્ષીઓ કોચી ખાય છે, વગેરે જે વર્ણન કર્યું છે. તે કરૂણનું ઉદ્દીપન છે. "દૈવની નિંદા કરવી, પૃથ્વીમાં પડી જવું, આક્રંદ કરવો, એ કરૂણના અનુભાવ જાણવા." યુધિષ્ઠિરના સંબંધમાં દૈવનિંદા, મૂર્છિત થઇને પૃથ્વીમાં પડવું, વિલાપ, વગેરે વર્ણાયું છે તે કરૂણરસના અનુભાવ છે. "વૈવર્ણ્ય, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, અક્કડપણુ, લવરી, નિર્વેદ, મોહ, અપસ્મૃતિ, વ્યાધિ, ગ્લાનિ, સ્મૃતિ આવવી, થાકી જવું, વિષાદ, જડતા, ઉન્માદ, ચિંતા, વગેરે સંચારી ભાવો કરૂણમાં વર્ણાય છે." આ કાવ્યમાં પણ ઠામ ઠામ તે તે ભાવ વર્ણાયા છે. એ સઘળાનાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપીને અહીં બતાવત પણ તેમ કરવાથી અતિ વિસ્તાર થાય છે માટે બતાવ્યું નથી. ગુણીભૂત કરૂણમાં પણ એ કરૂણનાં અંગ વિચાર કરવાથી સમજાય એવાં છે. દૈવનો ક્રોધ જ્યાં જ્યાં વર્ણાયો છે ત્યાં ત્યાં અંગભૂત રૌદ્રરસ જાણવો અને દુઃખિત પાત્રોની દુર્દશા (જેવાં કે રીંછ દ્રૌપદીને થુંક ઉરાડીને પાડી નાખે છે, તેનું લોહી ચાટે છે, વગેરે જુગુપ્સા જ્યાં વર્ણાઇ છે ત્યાં બીભત્સ નામે અંગભૂત રસ જાણવો.

રસવર્ણના શિવાય કવિની અલંકૃત વાણી ઘણી ચમત્કાર આપે એવી છે અર્થાલંકાર એમાં એટલા બધા છે કે આ કાવ્યનું એક પણ કવિત અલંકાર વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ તે યથાર્થજ કહેવાશે. મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પ્રેક્ષા, અતિશયોક્તિ, અને સ્વભાવોક્તિ, એ અલંકાર ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યની વર્ણનાનો મોટો ભાગ સ્વભાવોક્તિમાં સમાઈ જાય છે. પશુ પક્ષી અને જનસ્વભાવનાં ચિત્ર આપવામાં આ કવિએ બેહદ ચતુરાઇ કરી છે! યુધિષ્ઠિરાદિક પાત્રોના મનોભાવ વર્ણવવામાં પણ તેવીજ ચતુરાઇ કરી છે. બનતાસુધી ક્યાં ક્યાં શી શી ખૂબી રહેલી છે તે ટીકામાં તે તે ઠેકાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે તથાપિ બધી જગોએ

તેમ બતાવતાં ટીકા બહુ વધી જાય એવા હેતુથી માત્ર જરૂર લાગી ત્યાં તેમ કર્યું છે. ધ્વનિ અને ભાવવ્યંજના જેને કેટલાક કવિઓ કાવ્યનો જીવ ગણે છે તે આમાં બહુ જગોએ જોવામાં આવે છે અને ખરેખરૂં પૂછો તો તે રસજ્ઞના મનને તો નિશ્ચય હરણ કરે છે।

કાવ્યરૂપે એ ગ્રંથમાં બીજું પણ ઘણું છે જે વિદ્વાન વાચકો સ્વતઃ જોઇ જાણીને આનંદ પામશે. હવે યક્ષપ્રશ્નોત્તર જે આ કાવ્યનું નામ છે તે વિષે બોલીએ. યક્ષના યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તર એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય મુદ્દો છે. એ પ્રશ્નો મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા છે. જેવા કે—

યક્ષપ્રશ્ન.	યુધિષ્ઠિરના ઉત્તર.
વિદ્વાન શાથી થવાય છે ?................	વિદ્યા ભણવાથી.
શાથી મોટું પદ મળે છે ?................	તપવડે.
એકલો છતાં સદ્વિતીય શાથી ગણાય ?......	ધૃતિવડે.
બુદ્ધિમાન શાથી થવાય ?................	વૃદ્ધની સેવાથી.
બ્રાહ્મણનું દૈવત શું ?................	સ્વાધ્યાયપઠન.
ક્ષત્રિયનું દૈવત શું છે ?................	ધનુષ્યબાણ.
જીવતો છતાં મુઓ કોણ ?................	પંચ મહાયજ્ઞ ન કરે તે.
પૃથ્વીથી ભારે કોણ ?................	માતા.
આકાશથી ઉંચું કોણ ?................	પિતા.
વાયુથી ચપળ કોણ ?................	મન.
પ્રવાસીને મિત્ર કોણ ?................	સાર્થ (સોબતી).
ગૃહસ્થને મિત્ર કોણ ?................	ભાર્યા.
રોગીને મિત્ર કોણ ?................	વૈદ્ય.
મરનારને મિત્ર કોણ ?.....	દાન.
સૌથી મોટો ધર્મ કયો ?................	દક્ષતા.
સૌથી મોટો યશ કયો ?................	દાન.
સૌથી મોટું સ્વર્ગ આપનાર શું ?...........	સત્ય.
સૌથી મોટું સુખ કયું ?................	શીલ.
મનુષ્યનો આત્મા કયો ?................	પુત્ર.

દેવકૃત મિત્ર કોણ ?..............................ભાર્યા.
ઉત્તમ ધન કયું ?..............................વિદ્યા.
ઉત્તમ લાભ કયો ?..............................આરોગ્ય.
ઉત્તમ સુખ કયું ?..............................સંતોષ.
પરમ ધર્મ કયો ?..............................સૌજન્ય.
શું મારીને શોક ન થાય ?..............................મન.
શું તજીને વાહાલો થાય ?..............................માન.
શું તજીને ન શોચે ?..............................ક્રોધ.
શું તજીને ધનવાન થાય ?..............................ઇચ્છા.
શું તજીને સુખી થવાય ?..............................લોભ.
નટનર્તકને શામાટે આપવું ?..............................યશને માટે.
શાથી મિત્રો તજી દે ?..............................લોભથી.
શાથી સ્વર્ગે ન જવાય ?..............................સંગથી.
તપ શું ?..............................સ્વધર્માચરણ.
દમ શું ?..............................મનઃસંયમ.
ક્ષમા શું ?..............................દ્વંદ્વ સેહેવાં તે.
લજ્જા શું ?..............................અકાર્યથી અટકવું તે.
જ્ઞાન શું ?..............................તત્વાર્થપણે સમજવું તે.
શમ શું ?..............................ચિત્તની સ્થિરતા.
દયા શું ?..............................સર્વનું સુખ ઈચ્છવું તે.

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

એવા ને એવા અનેક પ્રશ્નોતર છે. સંસ્કૃતમાં બહુધા એક શ્લોકમાં પ્રશ્ન અને એકમાં ઉત્તર છે. ત્યારે આ કવિએ કવિતના પૂર્વાર્ધમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તરાર્દ્ધમાં ઉત્તર લીધા છે. ટીકામાં એક બે શ્લોક અસલ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આપ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે કવિએ પ્રશ્નોત્તરનું ભાષાંતર યથાર્થ લીધું છે, યદ્યપિ પ્રશ્નોત્તરનાં કવિત ભાષાંતરનાં છે તથાપિ શ્રોતા જો તે વાતથી અજાણ હોય તો તે ભાગ્યે જાણશે કે આ કવિતા ભાષાંતરમય છે, એવી સરળતા કવિતાની રચનામાં છે.

આ કાવ્યનો નાયક યુધિષ્ઠિર છે. મહાભારતની યક્ષ પ્રશ્નોત્તરની કથા એ કાવ્યનું વસ્તુ છે. દેવસભાનું વર્ણન એ ઉપોદ્ઘાત અથવા આરંભ છે, અરણીકાષ્ઠનું હરણ એ ધર્મની પરીક્ષાનો યત્ન છે, જળપાન કરવાથી

ચાર પાંડવનાં મરણ થયા છતાં યુધિષ્ઠિરની દૃઢતા એ તેના ધર્મરક્ષણની 'પ્રાપ્ત્યાશા' છે. યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા તથા એકલા સહદેવનુંજ જીવન ઈચ્છવું એ 'નિયતાપ્તિ' અથવા કાવ્યના ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિનું નિશ્ચયપણું છે, અને સઘળા દેવો ત્યાં આવીને યુધિષ્ઠિરને ધન્યવાદ આપે છે, તે 'ફલાગમ' અથવા ધર્માચરણનું ફળ છે. એ રીતે આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ, એવાં વસ્તુસંકલનાનાં પાંચ અંગ જે નાટ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે તે પણ આ કાવ્યમાં વર્ણાયાં છે, પણ હવે અતિવિસ્તાર ભયથી આટલેથી વલ્લભના ગ્રંથનું વિવેચન પૂરું કરીએ છીએ.

श्रीजगदीश्वरायनमः

वल्लभकृत

यक्षप्रश्नोत्तर.

प्रणम्यपरमानंदं.

કવિત.

રાજિવલોચન રામ, દુઃખ વિમોચન નામ,
જાનકીશોચન કામ, ફર્યા નર્યા વનમાં;
સતી વિણ શંકર જે, ગતિ યોગી કંકર તે,
રતિરાઢ રંકરસે, ભર્યા ડર્યા તનમાં;
એમ અવિદ્યા વિહોણા, પ્રેમાનંદ તો વગોણા,
આવ્યાં નવ હોય ! સોણાં, વર્યા હર્યા ઘનમાં;
હરિ હર બ્રહ્મા આપ, અવિદ્યા વિના કુતાપ,
થયો વલ્લભના બાપ, તર્યા ઠર્યા મનમાં. ૧

---

૧ વલ્લભ કવિ કરૂણારસમય કાવ્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને કરૂણ રસાત્મક વસ્તુનિદર્શનપૂર્વક મંગળાચરણ કરે છેઃ કરૂણ રસનો સ્થાયિભાવ શોક છે અને ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ એ શોકનો હેતુ છે, માટે ઇષ્ટ પદાર્થનો વિયોગ એ કરૂણરસની વસ્તુ હોઇ શકે એવી લક્ષણા કરાવવાને પોતાના પિતા શ્રીમહાકવિ પ્રેમાનંદની પત્ની અવિદ્યા છે એમ કલ્પના કરીને તેમનો વિયોગ વર્ણવે છે. રાજિવ ઈ૦—રાજિવ (કમળ) સમાન લોચન(નેત્ર)-વાળા રામ, જેનું નામ દુઃખવિમોચન (-કરનારૂં) છે, તે જાનકી શોચન

કષ્ટાવસ્થા.

સ્વસ્ત્રી હોય શાણી કદી, તોય પરસ્ત્રીના પર,
પ્યાર યાર ઘણો લાવે, દુનિયાનો રાહ છે;

કામ (સીતાનો શોક કરવાને અર્થે) નર્યા સઘળા કે એકલા ગહન વનમાં ફર્યા અર્થાત્ રામચંદ્ર જે પોતે વિષ્ણુ છે તેમને જાનકી(માયા—અવિદ્યા)નો વિયોગ શોક ઉપજાવનાર થઈ પડચો તો પ્રેમાનંદને પણ અવિદ્યા સ્ત્રીનો વિયોગ શોક ઉપજાવે એમાં આશ્ચર્ય નથી ! પ્રેમાનંદની પત્નીના મરણનો અર્થ વ્યંગ્ય છે. રામ તો રાજા હતા માટે તેમને પત્નીવિયોગનો શોક થયો હશે પણ વૈરાગ્યનિષ્ઠ યોગીઓને તેવો શોક થતો નથી એમ કહેશો તો: સતી ઇ૦—શંકર સરખા જે યોગી તેમણે પણ સતી સ્ત્રી વિણ (દક્ષયજ્ઞમાં સતીનો નાશ થવા પછી) કંકરની ગતિ ધારી (પાષાણના બાણ રૂપે થયા). નર્મદાના કંકર તેટલા શંકર, એમ કહેવામાં આવે છે માટે **લોકોક્તિ અલંકાર.** રતિ ઇ૦— અને સતીની રતિ(પ્રીતિ)ની રાઢ (અર્થાત્ વિયોગ)થી રંકરસે (કરૂણ રસવડે) તનમાં ભર્યા અને ડર્યા. અર્થાત્ વિયોગથી ડરીને શોકગ્રસ્ત થયા. રામ અને શંકરનું દૃષ્ટાંત પ્રેમાનંદના વિયોગને લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે માટે **દૃષ્ટાંતાલંકાર.** દાર્ષ્ટાંત કહે છે: એમ ઇ૦—એવી રીતે અવિદ્યા રૂપી સ્ત્રીવિહોણા (વિહીન—વિનાના) પ્રેમાનંદ વગોણા (વગોવાયા). અર્થાત્ શોકથી દુ:ખી થયા અને તેમને (સુખનાં) સોણાં (શમણાં) પણ ન આવ્યાં ! હાય !—ખેદદર્શક અવ્યય. વર્યા ઇ૦—જે અવિદ્યાને તે વર્યા હતા, તેને તે ધન(એવા સંસાર)માં હર્યા —ખોઇ બેઠા.

દૃષ્ટાંતમાં પ્રથમ વિષ્ણુ અને પછી શંકરનો વિયોગ વર્ણીને પછી બાકી રહેલા બ્રહ્માનો વિયોગ વર્ણવવો જોઇએ તે માટે પોતાના પિતાને બ્રહ્મારૂપ માનીને તેનો વિયોગ વર્ણે છે: હરિ ઇ૦—ઉપર કહેલા રામ રૂપી હરિ, હર, અને આપ (પ્રેમાનંદ) બ્રહ્મા, એ ત્રણેને અવિદ્યા વિના (અવિદ્યા રૂપી સ્ત્રીઓના વિયોગથી) કુતાપ (અર્થાત્ દુ:ખ આપે એવો સંતાપ) થયો છે. એવી રીતે તર્યા (તરી ગયેલા) અને ઠર્યા (શાંત થયેલા) મનમાં વલ્લભના બાપને અવિદ્યા વિના કુતાપ થયો છે. બ્રહ્માના વિયોગનું દૃષ્ટાંત નથી માટે પ્રેમાનંદને બ્રહ્મારૂપ માનવા, એજ વધારે ઠીક છે; પણ જો તેમ ન માનીએ

ન્યાય એ પ્રવર્ત્યો પૂર્ણ, કવીશ્વરકેરે ગેહ,
જુઓ જુઓ સંશય ન, અખંડ પ્રવાહ છે;
દ્વય અંગનાને હવા, સૂનુ શુદ્ધ બુદ્ધ સારા,
ષટ્ વારાંગનાકેરા, એમ વાહ વાહ છે;
વળી સુતા એક હવી, તિમિર શી રૂપવતી,
વલ્લભ કે' વરી ગઈ, અવિદ્યા અનાહ છે. ૨

તો, હરિ હર બ્રહ્માને જેમ અવિદ્યા વિના કુતાપ થયો છે તેમ વલ્લભના બાપને પણ થયો છે, એમ અન્વય કરવો. અહીં દૃષ્ટાંતવડે હરિહરની સાથે પ્રેમાનંદની યોગ્યતા વર્ણીછે માટે **તુલ્યયોગિતાલંકાર.** અને પ્રેમાનંદને બ્રહ્મા રૂપે તથા સ્ત્રીને અવિદ્યા રૂપે અભેદપણે વર્ણી છે માટે **અભેદતાદ્રુપ્ય રૂપકાલંકાર.** અવિદ્યા હોવાથી કુતાપ ઉપજે એ તો સાધારણ છે પણ અહીં તો અવિદ્યા વિના કુતાપ ઉપજે છે એમ વર્ણવ્યું છે, માટે **વિનોક્તિ અલંકાર.**

૨. વિદ્યા અને અવિદ્યા એને પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ કલ્પીને રૂપકની યોજના કરે છેઃ સ્વસ્ત્રી ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. નીતિમાન્ પુરૂષ ઘણી વખત અનીતિમાન્ પુરૂષોને ફાવી જતા જોઈને કોઇ વાર એમ ઇચ્છે છે કે એવીજ અનીતિ મેં પણ ધારણ કરી હોય તો ઠીક ! એવા અર્થની વ્યંજના છે. ન્યાય ઈ૦—કવીશ્વર(પ્રેમાનંદ)ને ગેહ (ઘેર) એ ન્યાય પૂર્ણ પ્રવર્ત્યો છે. અર્થાત્ પોતે વિદ્યાવાન્ છતાં બીજા અવિદ્યાવાળા (અજ્ઞાનીઓ) ઉપર કવીશ્વર પ્રેમ રાખે છે, એ વ્યંગ્ય. હવે વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં સંતાન રૂપકદ્વારા વર્ણે છેઃ દ્વય ઈ૦—વિદ્યા નામની અંગનાને શુદ્ધ અને બુદ્ધ એવા દ્વય (બે) સૂનુ (પુત્ર) થયા. પ્રેમાનંદના બે પુત્ર વલ્લભ અને દુર્લભને અનુલક્ષીને આ વાક્ય લખ્યું હોય એમ જણાય છે. અવિદ્યાના પુત્ર ગણાવે છેઃ ષટ્ ઈ૦—વારાંગના(અવિદ્યા)ના ષટ્ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, એવા છ) પુત્ર હવા. અવિદ્યા સર્વત્ર પસરેલી હોવાથી તેને વારાંગનાની ઉપમા આપી છે. વળી ઈ૦—વળી તિમિર (અંધકાર)-શી રૂપવતી અર્થાત્ કાળી (અનીતિ કાળાં કર્મ કરનારી હોવાથી તેને કાળી કહેલી છે) એક સુતા અવિદ્યાને હવી–થઇ. વલ્લભ કહે છે કે તે તો કોઇક

એવી નારી સુતવતી, સુતા સંગ લઇ કરી,
મોત આવ્યા વિણ મોઇ, જીવતી દેખાય છે;
પ્રીતિ તેની પૂર્ણ પણ, પાસે આવી નવ શકે,
પિતાશ્રી કદા કદા તો, જોઇ મકલાય છે;
(કે') આવ્ય રે તું આવ્ય તોય, કને નથી આવતી તે,
તેણે અતિ કોઇ કોઇ, વાર દુઃખ થાય છે;
ખાંધ સમા સુત બેય, કને આવી ઊભા રહે,
વલ્લભ કે' તોય કંઇ, પ્યારીદુઃખ જાય છે !! ૩

પુરૂષને વરી પણ ખરી અને ગઇ (જતી રહી) પણ ખરી. (સત્સમાગમ થવાથી અનીતિનો નાશ થાય છે. એવો ધ્વનિ છે). પણ અવિદ્યા તો અનાથ—નાથ વિનાની(વારંગના હોવાથી) છે. અવિદ્યાના યોગથી કામાદિક તથા અનીતિ ઉપજે છે. એ વ્યંગ્યાર્થ છે.

૩ વેદાંતના ગ્રંથોમાં અવિદ્યા અથવા માયાને સદસત્ રૂપવાળી એટલે છે અને નથી એવા અનિર્વચનીય લક્ષણવાળી કહેલી છે, તેને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ એવી ઇ૦—કામાદિક સુતવાળી એવી અવિદ્યા રૂપી નારી પોતાની સુતા (અનીતિ)ને સંગ લેઈને મોત આવ્યા વિણ મોઈ. અર્થાત્ અવિદ્યાતત્વનો વસ્તુતઃ નાશ થતો નથી તથાપિ જેની અવિદ્યા દૂર થઇ તેની અવિદ્યા તો મરી ગઇ એમજ કહેવાય છે. પણ બીજાઓની અવિદ્યા દૂર નથી થઇ માટે તે જીવતી દેખાય છે એ વાત પણ ખરી છે. **વિરોધાભાસ અલંકાર.** પ્રીતિ ઇ૦—પ્રેમાનંદની પ્રીતિ અવિદ્યા ઉપર પૂર્ણ છે (અવિદ્યાવાળાઓનો અનુગ્રહ કરવાની બુદ્ધિથી) પણ તે અવિદ્યા તેમની પાસે આવી શકતી નથી—તેમને વળગતી નથી. દુષ્ટને શિક્ષા કરવાના હેતુથી કોઈ કોઇ વાર પ્રેમાનંદે નિંદા વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે તેને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ પિતાશ્રી ઈ૦— તો પણ અવિદ્યાનું કાર્ય જે બીજાનો દ્રોહ કરવો તે પ્રેમાનંદથી બનતો નથી, તેને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ કે' ઈ૦— દુઃખ થાય છે—અવિદ્યાના-વિયોગથી. (અર્થાત્ શત્રુઓને દંડ તો કરવો જોઇએ, પણ પોતાના અત્યંત સૌજન્યવડે પ્રેમાનંદથી તે બનતો નથી તેથી પ્રેમાનંદને ખેદ થાય

સાંત્વન.

પુત્ર ત્યાં પ્રતાપી પાસ, જઇ આશ આગવી દે,
ભુંડણ ગઈ તેણે શું, દુઃખ દિલ આવડું;
અંગપાળી હતી નહિ, રંગ ઢંગ કાંઇ નહિ,
વ્યંતર શું વ્યંગ કરી, છૈયાં બોલે ચાવડું;
તેણે શોણે દીન થયા, દિન જશે દુઃખકેરા,
સુત હું સમર્થ તેણે, ડૂબ્યું તરે નાવડું !
દીન જેવી વાણી બોલો, એને કોણ વિનય કે' ?
વલ્લભ કે' ગણો દુઃખ, મારે મન ના વડું ! ૪
સુતાકેરો શોક કરો, સૂતા સૂતા આ શો તમે ?
રે મારી સુતા વશી આ, બીજા કને બાપડી !!

છે કે જો હું મારા શત્રુઓ જેવો દુર્જન હોત તો તેઓ મને કે મારા શિષ્યોને શી રીતે પીડા કરી શકત ? પણ હું દુર્જન થઇ શકતો નથી એજ આ જગોએ શોચવા જેવું છે. વલ્લભ અને દુર્લભ એ પુત્રો શત્રુનિગ્રહના કાર્યમાં પિતાને સાહાય કરે એવા છે તથાપિ તેમની સાહાય તે ગ્રહણ કરતો નથી એવા તેના ટેકને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ ખાંધ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. ખાંધ સમા —ખભે અડકે એટલા ઉંચા. સુત—શુદ્ધ બુદ્ધ. પ્યારી—અવિદ્યા. જેની વહાલી સ્ત્રી મૃત્યુ પામી હોય તેના બે પુત્રો પાસે આવીને ઉભા રહે તેથી પુરૂષનું દુઃખ તાજું થઈ આવે છે, એ વ્યંગ્ય છે.

૪ આશ—આશા. આગવી—પોતાના એકલાના તરફથી. ભુંડણ—અવિદ્યા રૂપી. અવિદ્યા અવયવ રહિત, રૂપ રહિત અને કપટ રૂપ છે, એવા અર્થને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ અંગવાળી ઇ૦. વ્યંગ — છળ. છૈયાં—કામાદિક. અર્થાત્ કામી, ક્રોધી વગેરે. ચાવડું—ચાવળું—મરજીમાં આવે તેવું સાંત્વન કરે છેઃ તેણે ઇ૦. નાવડું—નાવ. વલ્લભ ઇ૦—વલ્લભ કહે છે કે તમે જેને દુઃખ ગણોછો તે મારે મન વડું (મોટું) નથી।

જેની કને ગઇ તેને, જોઇ ધિઃક બોલો મુખ.
તો પછે ધરો શે દુઃખ, જુઓ વાટ આ પડી !
નથી ગણી કોઇ વાર, પુત્રી જાણી આણી પ્યાર,
કદાપિ આપી નથી મેં, ભાઇ થઇ કાપડી !
શોક તજો થયું બહુ, વારવાર કેતું કહું,
વલ્લભ કરૂણ ગ્રહું, રે એ નથી આપડી ! ! ૫

સુત ષટ્ નાશી છૂટચા, કે મહામારીમાં મુઆ,
તેનો શોક ધરો તમે, એમ માનુછું અમે;
એ ત્રણ તો સારા હતા, સ્વીકાર્યા છે અમે તેને,
જોઇ થાજો રાજી રાજી, દુઃખ ધરો શે તમે ?
તમારે તે મરી ગયા, તેમાં શેની ચિંતા ધરો,
કહ્યું મારૂં સર્વ કરો, નકી આવી તે નમે;
આવું આવું કે' અપાર, કવીશ્વર વાર વાર,
પિતા માને ન લગાર, પછે કષ્ટ શે શમે ? ૬

---

૫ સુતા—પુત્રી (અનીતિ). બીજા કને—અનીતિમાન્ પુરૂષો પાસે. જુઓ ૦—જુઓ એ સુતા (અનીતિ) તો આ વાટમાં પડી છે ! અર્થાત્ અનીતિ તો ઠામ ઠામ દેખાય છે, તેનો શોક શું કરવા કરવો ? કરૂણ ગ્રહું —કરૂણા રાખું. વલ્લભ કહે છે કે હું તેના પર કરૂણા રાખું તો ખરો, પણ રે ! એ આપણી નથી ! અર્થાત્ અનીતિ ઉપર કરૂણા રાખવી ઉચિત નથી.

૬ સુત—પુત્ર (કામ વગેરે) ષટ્ —છ. મહામારી (કોગળિયું). કામાદિક વિકારો નઠારા છતાં પણ જેમનો સદ્ઉપયોગ થઇ શકે છે તે તજવા જેવા નથી, એવા અર્થની વ્યંજના કરતાં કહે છે કે: એ ત્રણ ૦—એ-માંના એ ત્રણ (કામ,લોભ,વગેરે) સારા હતા તેને અમે સ્વીકાર્યા છે. અર્થાત સદ્વસ્તુનો કામ, સદ્વસ્તુનો લોભ, વગેરે ગુણો સ્વીકારવા જેવા છે. કવીશ્વર —વલ્લભ.

સમાધાન.

જ્યારે કોઇ કહે આવું, ત્યારે સમજાવે આમ,
મારે પિતાકેરૂં ગદ્ય, કવિતામાં ગાવું છે;
સુણજો શ્રોતા તમામ, કવીશ્વર મૂકે મામ,
એ તો એક પિતા પાસ, બીજાએ લજાવું છે;
એકના અનેક આપું, ઉત્તર ઉઠાવદાર,
પિતા પાસ પ્રૌઢ નહિ, જાવા લગી જાવું છે;
ખરૂં બોલે મૂઢમતિ, તેહ ખોટું થઇ જાય,
વલ્લભ ખોટાનું ખરૂં, ખરૂં ખોટું આવું છે. ૭
આવી શક્તિ છે અપાર, કિંચિત હું કહી દાખું,
પૂરેપૂરો પાર એ તો, પ્રભુને ન પાસ છે;

---

૭ હે પિતા! તમે અવિદ્યા અને તેનાં સંતાનનો વિયોગ થવાથી શોક શામાટે કરોછો. એમ કહેતાં પ્રેમાનંદ કેવું સમાધાન આપે છે તે કવિ કહી બતાવે છે: જ્યારે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. આવું—પૂર્વે કહ્યું તેવું.. સમજાવે—(પ્રેમાનંદ). આમ—હવે પછી કહેવામાં આવશે તેવું. મારે ઇ૦—પિતાએ સમાધાન આપતાં જે વાક્યો ગદ્યમાં કહ્યાં છે તે મારે કવિતામાં ગાવાં છે. કવીશ્વર ઇ૦—કવીશ્વર (વલ્લભ) જે મામ મૂકી દે છે, તે તો એક પિતા(પ્રેમાનંદ)ની પાસેજ. બીજાએ તો વલ્લભથી લજાવું છે—લાજવાનુંજ છે? શામાટે બીજાએ લાજવાનું છે, તેનું કારણ કહે છે: એકના ઇ૦. ઉઠાવદાર—સરસ—જેથી પૂછનારનાં મોં બંધ થઇ જાય એવા. ત્યારે પ્રેમાનંદને એવા ઉત્તર કેમ આપતા નથી? પિતા ઇ૦—હું પિતાની પાસે તેવો પ્રૌઢ નથી. શાકારણથી પ્રૌઢ નથી તે કહે છે: જાવા ઇ૦— અર્થાત્ તેમની સાથે વાદ કરવામાં તો ઘણે દૂર લગી જવું પડે છે. બીજું કારણ કહે છે: ખરૂં ઇ૦—કોઇ મૂઢ મતિ તેમની પાસે ખરૂં બોલે તે ખોટું થઇ જાય અને ખોટું બોલે તે ખરૂં થઈ જાય. વલ્લભ કહે છે કે તેમની પાસે ખરૂં અને ખોટું આવું છે? પ્રેમાનંદની વાદશક્તિ અદ્ભુત છે. એ ધ્વનિ છે.

ડાહ્યા શાણા એમ વદે, કહે પ્રભુ દેખાય ન,
પરમઆનંદ પ્રભુ, જોવા જેવો ભાસ છે;
કાશી ને કેદાર જાઓ, ભટકો ભૂમિમાં ભલે,
પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે પિતા, બીજા સહુ ત્રાસ છે;
પ્રેમાનંદ પ્રેમ આણે, તેને મળ્યું મહાધામ,
(જોઇ) વેવલાં વીણતા વર, વલ્લભ ઉદાસ છે. ૮

કવિ કહે વલ્લભ તું, અવિદ્યા વખોડે કેમ,
વિદ્યાકેરી બેન મોટી, ઉભય ગવાય છે;
પે'લી આવે છે અવિદ્યા, જનમતાં જનમાંય,
વિદ્યા યત્ન ભાગ્ય બળે, આવી ગુણ ગાય છે;
માત તાત ભ્રાત મૂકે, અવિદ્યા ન કદી ચૂકે,
અંગસાથ આવી ઢુંકે, વિદ્યા વે'લી જાય છે;
અડગ એ છે અપાર, કાઢવી કઠિન લાગે,
યત્ન દૈવ બળે જાય, કને તો દેખાય છે. ૯

---

૮ પૂરેપૂરો ઇ૦—પ્રેમાનંદની શક્તિનો પૂરેપૂરો પાર (પામવો) તો પ્રભુને પણ પાસે (અર્થાત્ સેહેલો) નથી ! **સંબંધાતિશયોક્તિ.** પ્રેમાનંદને પ્રભુ રૂપે વર્ણે છે. ડાહ્યા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. પરમ આનંદ—પ્રેમાનંદ. **સાપન્હવાતિશયોક્તિ.** પ્રભુ પરમ આનંદ રૂપ છે, એવો અપ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો સિધ્ધાંત એમાંથી શ્લેષ દ્વારા સમજાય છે માટે શ્લેષ અને **અપ્રસ્તુત પ્રશંસાલંકાર.** પ્રેમાનંદનું પ્રભુત્વ બીજી રીતે સિદ્ધ કરે છે: કાશી ઇ૦. વેવલાં વીણુતા—વ્યર્થ પરિશ્રમ કરતા. વલ્લભ ઇ૦—તેવા પુરૂષોને જોઇને વલ્લભ તેમનાથી ઉદાસ છે-નિરાળો છે. અથવા વલ્લભ કહે છે કે બીજા વેવલાં વીણનાર ઉદાસ રહે છે.

૯ અવિદ્યાના વિયોગથી શોક ન કરવાનો વલ્લભ બોધ કરે છે તેના ઉત્તરમાં પિતા શું કહે છે તે વરણવે છે: કવિ ઇ૦. કવિ-પ્રેમાનંદ. બેન—(અવિદ્યા). ઉભય ઇ૦—વિદ્યા અને અવિદ્યા ઉભય (બન્ને) બેનો છે એમ ગવાય છે-(શાસ્ત્રોમાં). શામાટે અવિદ્યાને મોટી બેન કહેવી તેનું કારણ

મારામાંથી ગઇ નથી, માને તું ગયેલી ત્યારે,
અતિ થાય ચિંતા મુને, સ્નેહ શું ભૂલાય છે;
વિદ્યા આવી પાસ વશી, તોય આવે એવો સમો,
અવિદ્યા ગઇ ક્યાં હોય ! એવું તો બોલાય છે;
અવિદ્યાના ભોગી જોઇ, પડે અવિદ્યાનો ખપ,
જોગી પણ જતી કરી, પાછી એને સા'ય છે;
શાપ દેઇ કોક સા'ય, મોહિત મને કો ગાય,
વલ્લભ યોગીના રાય, એમ એ સદાય છે. ૧૦

કહેછેઃ પે'લી ઇ૦—જનમાંય જન્મતાં પ્રથમજ અવિદ્યા આવે છે અને વિદ્યા તો પછીથી યત્નવડે અને ભાગ્યબળથી આવીને મનુષ્યના ગુણ ગાય છે. અવિદ્યાનું સામર્થ્ય વર્ણે છેઃ માત ઇ૦—મનુષ્ય પોતાનાં માત, તાત, ભ્રાત, એ સર્વને મૂકી દે, પણ અવિદ્યાને કદી મૂકતો નથી—છોડતો નથી. અને અવિદ્યા જો મનુષ્યના અંગની સાથે ઢુંકે (પાસે) આવી તો વિદ્યા પણ વહેલી વહેલી જતી રહે છે. અથવા વિદ્યાવેલી—વિદ્યા રૂપી વેલ. યત્ન ઇ૦—એ અવિદ્યા યત્નથી અને દૈવબળથી કદાપિ જાય તથાપિ તે કને(પાસે)જ દેખાય છે. અવિદ્યા માયા જન્મ સાથેજ લાગેલી હોવાથી તેને તજવી અશક્ય છે એ લક્ષ્યાર્થ છે.

૧૦ એવી રીતે અવિદ્યાનો ત્યાગ અશક્ય છે એમ વર્ણીને હવે તેની જરૂર વર્ણે છેઃ મારામાંથી ઇ૦—એ અવિદ્યા મારામાંથી ગઇ તો નથી; તેમ છતાં તેને તું ગયેલી માને છે તો મને તેની અતિ ચિંતા થાય છે કે, અરે ! શું મારાથી અવિદ્યા સરખીનો પણ સ્નેહ ભૂલીજ જવાય છે કે ? અર્થાત્ જે મનુષ્ય સ્નેહ ભૂલી જાય છે તેના જેવો હું પણ સ્નેહ તજનારો હોવાથી દૂષિત ઠરૂં છું, એ વ્યંગ્ય છે. અવિદ્યાનો ક્યાં ખપ પડે છે તે કહે છેઃ અવિદ્યાના ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ "शठंप्रतिशठंकुर्यात्" એ ન્યાયથી દુર્જન સાથે અવિદ્યાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ભર્તૃહરિ પણ કહેછે કે, "दाक्षिण्यंस्वजनेदयापरजनेशाठ्यंजनेदुर्जने ઇ૦" જોગી ઇ૦—જોગી (અર્થાત્

એના ષટ્ સુત મોટા, વિશ્વ મધ્યે વિજયી જે,
કહે તું હું માંથી ગયા, ખોટી તારી વાત છે;
કહી કવીશ્વર તું ય, ખોટું નવ બોલું કહે,
વિચારીજો વાત તેની, જેની મોટી ખ્યાત છે;
પુરૂષ પ્રકૃતિને એ, મેળવનારા છે મોટા,
ઘણા કહે થયા એથી, એમની એ જાત છે;
નથી મૂક્યાં તેમને તો, મને મૂકી જાય ત્યારે,
વલ્લભ તું બોલ્ય બોલ્ય, રાત કે પ્રભાત છે? ૧૧

વીતરાગ પુરૂષો) પણ અવિદ્યાને જતી કરીને (છોડી દેઇને) પાછી એને સાધ્ય છે. યોગીઓઅવિદ્યાને શી રીતે સાધ્ય છે તે કહે છે: શાપ ઇ૦—કોઇકતો પોતાની યોગસિદ્ધિના બળથી મદ પામીને બીજાને શાપ દેઇને અવિદ્યાને સાધ્ય છે (ગ્રહણ કરે છે) અને કોઇક તો તપ કરતાં કરતાં અપ્સરાદિકને જોઇને કામથી મોહિત થઇને અવિદ્યાને ગાય છે (અર્થાત્ ગ્રહણ કરે છે). વલ્લભ કહે છે કે એમ એ યોગીના રાય પણ સદાય છે (અવિદ્યાને ગ્રહણ કરનારા છે કે તેનું ગાન કરનારા છે).

૧૧ અવિદ્યાને યોગી સરખા પણ તજી શકતા નથી એમ પ્રતિપાદન કરીને હવે તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા છ વિકારો જેને કવિએ અવિદ્યાના પુત્ર કહ્યા છે તે પણ તજવા કઠણ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: એના ઇ૦— સ્પષ્ટ છે, ષટ્ સુત—(કામાદિ). કામાદિકના સામર્થ્ય વર્ણનદ્વારા તેમનો ત્યાગ દુષ્કર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: પુરૂષ ઇ૦—એ કામાદિક વિકારો પુરૂષ અને પ્રકૃતિને મેળવનારા–તેમનો યોગ કરી આપનારા છે. કામવાસનાથીજ સ્ત્રી આદિકમાં પુરૂપ પ્રીતિ કરે છે; સ્પર્શસુખના લોભથીજ તેમના રૂપાદિકમાં મોહિત થાય છે; મોહથીજ તેમના વચ્ચે અડચણ કરનારા ઉપર ક્રોધ ઉપજે છે. અને એવીજ રીતે બીજા બધા વિકારો જૂદે જૂદે પ્રકારે પુરૂષ અને પ્રકૃતિને મેળવવાનું કાર્ય કરે છે. થયા—ઉત્પન્ન થયા. એમની ઇ૦—એ કામાદિકની એ (એવી) જાત (લક્ષણ) છે. તે કોઇને છોડતા નથી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. નથી ઇ૦— સ્પષ્ટ છે. **અનુમાનાલંકાર.** રાત કે પ્રભાત છે–અર્થાત્ ઉંઘે છે કે જાગે છે?

બે ત્રણ જે સારા હતા; તેને લેઇ બેઠો તુંય,
સારા તારા થયા પછી, અમારા શા હાલ છે;
બાળપણે યૌવનમાં, વૃદ્ધપણ માંહી વળી,
અંગમાં વસાવ્યા કર્યા, ખોટા ખરા ખ્યાલ છે;
રે ! હા ! શું તે જાય ત્યારે, દુઃખ નવ દિલ થાય,
નિષ્ઠુર છે કોણ એવો, તું તો નાનું બાળ છે;
કાઢ્યા હોય કષ્ટે તેને, સારૂં લાગે જતા જોઇ,
વલ્લભ છે વા'લા તારા, જેવડે તું ન્યાલ છે. ૧૨

મુઆ મહામારીએથી, એવાને તું એમ કહે,
કોને દુઃખ થાય નહિ, જેથી સુખ લીધાં છે;
દુઃખે પાપે કાઢે તેને, કાઢ્યા કેરૂં દુઃખ થાય,
સમજીને કાઢ્યા તેણે, ગંગપય પીધાં છે;
તોપણ કોઇમાં જોઇ, સ્વય કેરૂં સાંભરે છે,
ત્યારે થાય એનું એજ, એવાં આડાં સીધાં છે;

---

૧૨. પાછળ વલ્લભે કહ્યું છે કે કામાદિકમાંથી જે બે ત્રણ સારા હતા: તેને અમે સ્વીકાર્યા છે; તેનો ઉત્તર આપે છે: બે ત્રણ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. પણ તેમને તજાય નહિ તે વિષે કહે છે: બાળપણે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. નિષ્ઠુર—નિર્દય. તું તો ઇ૦—અર્થાત્ તેમને તજવા જેવું તારાથી તો નજ બને, એ ધ્વનિ છે. કાઢ્યા ઇ૦—જેમને કાઢતાં બહુ કષ્ટ પડ્યું હોય તેમને જતા જોઇને સારૂં લાગે, પણ હે વલ્લભ! કામાદિક તો તારા વાહાલા છે (બે ત્રણ સારાનો તેં સ્વીકાર કર્યો છે માટે) અને જેવડે તું ન્યાલ છે (ક્રોધ, મદ, વગેરેના યોગથી શત્રુનો પરાજય કરે છે માટે). તેમને કાઢવા એ કેમ બને વારૂ !—(અધ્યાહાર).

એવું તેવું વિચારીને, તેં કહ્યું કે ગયા ત્યારે,
વલ્લભ મેં દિલમાંહી, શોક દુઃખ કીધાં છે. ૧૩

સૂતો સૂતો જોઉં છું તો, સુતા કહી તેહ સાલે,
આપડી નથી તે અલ્યા, આપડી આ વાટી છે;
કાપડી નથી તેં આપી, ના પડી જડી એ બેન,
સોળે શણગાર દઇ, સોળે ઓળે ઘાટી છે;
નીતિ એની નાની બેન, અનીતિ કાઢી મેં આણી,
રીતિ એવી કરતામાં, પ્રીતિ સહુ નાઠીછે;
અનુભવી એમ મેં તો, વનુ થયે કેમ રીઝું,
વલ્લભ ગૂઢાર્થ મતિ, આજ તારી ગાઠીછે. ૧૪

---

૧૩. મહામારીમાં મરી ગયા તેનો શોક કેમ કરો છો? એવા વલ્લભના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: મુઆ ઇ૦—જેનાથી સુખ લીધાં છે એવા કામાદિક મહામારીથી મરી જાય તો કોને દુઃખ થાય નહિ? અર્થાત્ થાયજ. ગંગપય પીધાં છે—પવિત્ર થયા છે. કામાદિકને બળાત્કારે તજાતા નથી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. સમજીને કામાદિક તજનાર પણ તેને છેકજ તજી શકતો નથી તે કહે છે: તો પણ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. આડાં સીધાં—અર્થાત્ વાંકાં ચુંકાં (સંસારનાં કાર્ય). મતલબ કે કામાદિકને તજ્યા છતાં પણ બીજાના કામાદિક જોઇને જોનારના મનમાં પાછી તેની સ્મૃતિ તાજી થાય છે અને તે ઉપજે છે ત્યારે પણ એનું એજ થાય—તજ્યા અને ન તજ્યા એ સરખુંજ છે. એમ છે માટે તેમને તજવાનો આગ્રહજ ન કરવો, પણ વખત પડયે ઉપયોગ કરવા માટે તેમના ઉપર સ્નેહ રાખી મૂકવો, એ વ્યંગ્ય. તેં ઇ૦—તેં જ્યારે કહ્યું કે એ કામાદિક ગયા, ત્યારે મેં મનમાં દુઃખ શોક કર્યો છે, તે યથાન્યાયજ છે.

૧૪ અવિદ્યાની સુતા અનીતિ વિષે કહે છે: સૂતો સૂતો ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. કહી તેહ—પાછળ તેં જે કહી તે. આપડી ઇ૦—અલ્યા તેં કહ્યું કે તે આપડી નથી અને તે આ વાટી (વાટમાં) પડી છે. 'આપડી' શબ્દની

અસમાધાન.

આવું તેવું બોલે તેની, કવિતા કરીને દાખે,
હૃદે કાંઇ નવ રાખે, સુત કવિકેરો છે;
અનુભવી વધુ હોય, તેહ કદી જીતી જાય,
મૂર્ખરાય હાય હાય, હારી કે' અનેરો છે;
નિશ્ચય ડગાવી મારો, અન્ય પથે જાઉં નહિ,
ખાઉં નહિ ખાજું ધારી, સારો માઠો ફેરો છે;
સુણી રહું બાપ ધારી, બીજાને લગાવું લાત,
વસમો છે વલ્લભ આ, પ્રેમકેરો ચેરો છે. ૧૫

આવૃત્તિ હોવાથી **યમકાનુપ્રાસ.** કાપડી ઇ૦—આ લીટીમાં ‘ડી’ અક્ષરની આવૃત્તિ હોવાથી **છેકાનુપ્રાસ.** એવીજ રીતે પછીની કડીઓમાં પણ સોળે, ઓળે, વગેરેમાં ‘ળે’ અક્ષરની અને નીતિ, એની, નાની, બેન, અનીતિ વગેરેમાં ‘ની’ અક્ષરની આવૃત્તિ હોવાથી **છેકાનુપ્રાસ** છે. નીતિ ઇ૦—એ કડીમાં નીતિ, અનીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, વગેરે એકજ અક્ષરની પદને અંતે આવૃત્તિ છે માટે **વૃત્યનુપ્રાસ.** એવાજ શબ્દાલંકાર આ કાવ્યમાં ઘણે ઠેકાણે આવશે પણ તે સઘળા દેખાડતાં ટીકા વધી પડે માટે અહીં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. નીતિ ઇ૦—મેં તારામાંથી અનીતિ કાઢીને એની નાની બેન નીતિ આણી છે. વનુ થયે—અનીતિ વિનાનો થવાથી. ગૂઢાર્થમતિ—અનીતિ ગ્રહણ કરવામાં જે ગૂઢ અર્થ રહ્યો છે તે સમજવાની બુદ્ધિ. અર્થાત્ અનીતિમાન્ પુરૂષોની અનીતિનો નાશ કરવાને અનીતિનોજ ખપ પડે છે માટે એવા પ્રસંગે અનીતિનો અથવા દંડનીતિનો ઉપયોગ કરવો. પણ અનીતિવડે દુરાચાર સમજવો નહિ.

૧૫ પ્રેમાનંદનાં પાછળ કહ્યાં તેવાં વાક્યથી વલ્લભના મનનું સમાધાન થતું નથી તે વર્ણવે છેઃ આવું ઇ૦—આવું તેવું (પાછળ કહ્યું તેવું જે બોલે તેની (તેના બોલની) કવિતા કરીને (તે શ્રોતાઓને) દાખે છે પણ તેમાંનું કાંઇ તે હૃદયમાં રાખતો નથી (અર્થાત્ સ્વીકારતો નથી), એવા આ

કોઇ કહે ગુરૂકેરૂં, રાખવું ઘટિત માન,
ધનંજયે વિજયમાં, કહો ક્યારે રાખ્યું છે;
પરશુધરશુ કર્યો, પરશુ ધરીને જય,
ભીષ્મે મહારણ વિષે, નિજબળ દાખ્યું છે;
તેમ આ કલમ અસ્ત્ર, પત્ર રણ કરી લહું,
એડું નહિ દુઃખ થાય, લોહી જેણે ચાખ્યું છે;
આવાં વીર વેણથકી, કરૂણ ન ઝાંખી થાય,
વલ્લભ કે' ખાંડ ખાય, ખોટું જેણે ભાખ્યું છે! ૧૯

દ્વાદશસોરઠુ.

આજ મારે વાંક થયા, નવે ગ્રહ જાણો સહુ,
કહું કેતી વાર નથી, મળવાની નામના;

કવિનો સુત (વલ્લભ) છે. કોઈ કહેશે કે પ્રેમાનંદનું કહેવું તમારે માનવા જેવું યથાર્થ નથી ત્યારે વાદમાં તે કેમ જીતી જાય છે? તે વિષે કહે છે: અનુભવી ઈ૦—જે વધારે અનુભવી હોય તે કદી જીતી જાય તો તેથી જે મૂર્ખનો રાય હોય તે હારીને હાયહાય કહે: પણ આ વલ્લભ તો અનેરો (બીજો-અમૂર્ખ—પંડિત) છે. "वादेबुद्धिमतोजयः" એ કહેવતનો અનુવાદ. નિશ્ચય ઈ૦—હું તો મારો નિશ્ચય ડગાવીને બીજે પથે (માર્ગે) જાઉં નહિ તથા બીજાનું વચન એ ખાજા સમાન મીઠું છે એમ ધારીને તેને ખાઉં (ગ્રહણ કરૂં) નહિ. એમ કરવાથી તમે દુરાગ્રહી—નઠારા કહેવાશો, તો તે વિષે કહે છે: સારો ઈ૦—આ જગતનો ફેરો સારો કે માઠો છે. અર્થાત્ સારે નામ કે માઠે નામ. ચેરો—ચેલો—શિષ્ય.

૧૯. આમ બોલવાથી ગુરૂરૂપ પિતાનું અપમાન થશે એવા આક્ષેપનો પરિહાર કરે છે: કોઈ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ધનંજયે—અર્જુને. વિજયમાં—સંગ્રામમાં જય મેળવતી વખતે (દ્રોણ ગુરૂ વગેરેનું). પરશુધરશુ—પરશુરામ સાથે. પરશુ—ફરસી. રણ—સંગ્રામભૂમિ. લોહિ—શાહી રૂપી. કરૂણ—કરુણા. ખાંડ ખાય—અર્થાત્ ખોટું બોલે છે. **દૃષ્ટાંત, રૂપક,** અને **લોકોક્તિ** અલંકાર.

નવે ગ્રહ બાંધ્યા'તા મેં, ખાટલાને પાયે તાણી,
પીડવા તે લાગ્યા આજ, માન્યા'તા જે નામના;
પ્રેમાનંદનો પ્રતાપી, પુત્ર મને જોઇ કરી,
પ્રૌઢ પણ પાણી જેવા, થઈ લેતા નામ ના;
દ્વાદશમો રાહુ તેને, આજ પીડવાને લાગ્યો,
ઇશકનાં ગાજરાંને, છે ખાધા વના મના. ૧૭

પ્રતિજ્ઞા.

કરી મેં પ્રતિજ્ઞા પૂરી, રાખું કેમ તે અધૂરી,
થાયે દશા મારી બૂરી, નવ રસ ના રચું;
રસ નીમ કરતાને, વલ્લભ આવ્યો ન ઉર,
કરૂણ રસમાં ગણ્યો, તવ હવાં શે મચું ?

---

૧૭ વલ્લભે નવે રસના ગ્રંથો લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેમાં કરૂણ રસ જે વલ્લભને ગમતો નથી તે પણ આવી જાય છે. એવી રીતે કરૂણ રસ વર્ણવવો પડે છે તેને દુઃખ જાણીને વલ્લભ શોક કરે છેઃ આજ ઇ૦—આજ મારે નવે ગ્રહ વાંકા થયા છે. કેતીવાર—કેટલી વાર. ગ્રહ વાંકા થવાથી શું અનિષ્ટ ફળ મળશે તે કહે છેઃ નથી ઇ૦—કવિ તરિકેની નામના (કીર્ત્તિ) મળવાની નથી. (મારા સ્વભાવને પ્રતિકૂળ એવો કરૂણ રસ મારાથી સારો જમાવી શકાશે નહિ માટે). નામના–અર્થાત્ તુચ્છ. લેતા ઇ૦—મારૂં નામ ના (નહિ) લેતા. દ્વાદશમો—બારમો. બારમા રાહુનું ફળ ચમત્કાર ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે, तमोद्वादशेदीनतांपार्श्वशूलंप्रयत्नेकृतेनर्थतामातनोति । खलैर्मित्रतांसाधुलोकैरिपुत्वंविरामेमनोवांच्छितार्थस्यसिद्धिम् ॥" અર્થ—"બારમો રાહુ હોય તો દીનપણું ઉત્પન્ન કરે, પાસાંમાં શૂળ ઉપજાવે, પ્રયત્ન કર્યા છતાં અનર્થ ઉત્પન્ન કરે, ખળ લોકો સાથે મિત્રતા થાય, સજ્જન સાથે શત્રુતા થાય, અને પરિણામે મનમાં ઇચ્છેલા અર્થની સિદ્ધિ થાય." ઇશકનાં ઇ૦—ઈશકનાં ગાજરાં ખાધા વિના રહેવાની મના (બંધી) છે. અર્થાત્ ખાવાંજ જોઇએ. નવ રસ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તો કરૂણ પણ વર્ણવવો જોઇએ એ ધ્વનિ છે. નામના શબ્દની જૂદે જૂદે અર્થે આવૃત્તિ છે માટે યમકાલંકાર.

ડાહ્યો હશે તેહ એમ, જાણી ક્ષમા કરૂં હું શું,
જીવતો જો પાસ દેખું, પ્રૌઢ પથમાં પથું;
અકકડપણું ગુમાવ્યું, ફકકડનું આજ જેણે,
છક્કડ લગાવી છોડું, લક્કડ લોઢું લથું !! ૧૮
'અરરર' 'હાય હાય', 'શ્વાસ' ને 'ઉચ્છ્વાસ' ગાય,
'અરે' કે'શે કવીશ્વર, લેખણીથી લખશે !!
'આહા' લખવા અપાર, 'હા'તણો નહિ જ્યાં પાર,
એવું દુઃખ મોટું આવ્યું, પીધું નવ વખ શે?
(કે') રાંડ જેવાં રોદણાંને, રડી જાણે નવ ભાઇ,
એ લોભે થવું છે રાંડ, પછે કહો દખ શે!

---

૧૮ બૂરી દશા—(હસારતરૂપ). રસ ૯૦—જે પ્રાચીન કવિએ રસનો નીમ (નિયમ) કર્યો--શૃંગાર, હાસ્ય, કરૂણા, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્‌ભુત અને શાંત, એવા નવજ રસ છે એવો નિયમ કર્યો તેના ઉરમાં વલ્લભ ન આવ્યો, કે જેથી તેણે કરૂણની પણ રસમાં ગણના કરી! અર્થાત્ તે બીચારો વલ્લભની વીરતાને જાણનારો નહિ હશે, એ વ્યંગ્યાર્થ. તવ ૯૦—પણ જ્યારે એવી રીતે કરૂણ રસ નવ રસમાં ગણાઇજ ગયો છે ત્યારે હવે તેને વર્ણવવા રૂપ દુઃખમાંથી છૂટવાને હું શું કરવા યત્ન કરૂં? વારૂ પણ તમને અપ્રિય એવા કરૂણની રસમાં ગણના કરનાર તે ઉદ્ધત પંડિતને કાંઇક શાસન કેમ કરતા નથી? તે કહે છેઃ ડાહ્યો ૯૦—સ્પષ્ટ છે. પણ એ ક્ષમા ન ચાલતાં કરૂં છું કેમકે તે મરી ગયેલો છે. નહિતો, જીવતો ૯૦—જો જીવતો મારી પાસે દેખું તો પ્રૌઢ પથમાં (મોટે માર્ગે —યમપુરીને રસ્તે) પથું (પાડવું-મોકલું). તેના ઉપર એટલો ક્રોધ કરવાનું કારણ કહે છેઃ અક્કડપણું ૯૦—જેણે આજ ફક્કડ વલ્લભનું અક્કડપણું ગુમાવ્યું તેને છક્કડ લગાવીને છોડું અને તે જો લાકડા જેવો હોય તો હું લોઢા જેવો થઇને તેની સાથે લથું (લથબથ થાઉં—યુદ્ધ કરૂં).

નાશી ન જઇશ અલ્યા, વીરત્વ કહું છું તને,
વલ્લભ ન ભૂલે કદી, રણે રણે તું ખસે!! ૧૯

વિરૂદ્ધતા.

પિતાને ન ગમે તોય, મંગલાચારજ નેમ,
કવીશ્વર તજે કેમ, ક્ષેમ ધાર્યું મનમાં;
નામના છે નવ ખંડે, હઠીલા થવાની માંય,
કવિ એવા નિશ્ચયથી, થાય તાતો તનમાં;
પિતાએ જે પથ લીધો, તેહ પથે જાઉં નહિ,
તેનું આપ્યું ખાઉં નહિ, ધાઉં નહિ ધનમાં;
કવિમણિ કવીશ્વર, પિતાવેણ પાળે જદા,
તદા વલ્લભને ભલું, વસવું છે વનમાં!!

ઇતિમંગલાચાર. ૨૦

કથાદ્વાર.

પાંડુકેરી પ્રિય પત્ની, કુંતી અને માદ્રી નામ,

---

૧૯ કરૂણ રસ વર્ણવવામાં શું દુઃખ છે તે કહે છેઃ અરરર ઇ૦–કરૂણ રસમાં તો અરરર, હાય હાય, શ્વાસ (નિઃશ્વાસ), ઉચ્છ્વાસ, એવા દીનતા-સૂચક શબ્દો કવિઓ ગાય છે; પણ આ કવીશ્વર વલ્લભ શું 'અરે' એવો શબ્દ મુખથી કહેશે કે કલમથી લખશે વારૂ!! વખ–વિષ–ઝેર. આવા શબ્દો મારે બોલવા પડે તે કરતાં તો મરણ સારૂં એ વ્યંગ્યાર્થ. કોઇ કહેશે કે એમ છે ત્યારે કરૂણ રસ ન વર્ણવશો. તો કે' ઇ૦—મારા શત્રુઓ કહેશે કે ભાઈ (વલ્લભ) રાંડ જેવાં રોદણાંને રડી જાણતા નથી–કરૂણ રસ વર્ણવી જાણતા નથી, એવો તેમનો આક્ષેપ ટાળવાના લોભે મારે રાંડ થવું પડે છે!! નાશી ઇ૦—અર્થાત્ કરૂણ વર્ણવવા માત્રજ મારી દીનતા દેખાય છે; નહિ તો વીરપણું તો મારૂં કાયમજ છે। એ વ્યંગ્ય.

૨૦ વ્યાજનિંદોક્તિ દ્વારા પ્રેમાનંદની સ્તુતિ રૂપ મંગલાચારનો ઉપસંહાર કરે છેઃ પિતાને ઇ૦—સ્પષ્ટ છે.

શાપથકી સાથ લઇ, ગયો ચાલી ગામથી;
પત્નીઓ પવિત્ર અતિ, તોય નહિ પુત્ર તેને,
દુ:ખ દિલ માંહી અતિ, અરે ગયાં નામથી!
પિતૃ રે'શે પિંડ વિના, લટકશે ઉંધે શિર,
પતિકેરું મોત વર્યું, શાણી સાથ કામથી;
એમ કહી રડે અને, નાખે છે નિસાસા ઘણા,
વલ્લભને કષ્ટ થાય, દુષ્ટ શાપડામથી. ૨૧
પાંડુ શૂરવીર હતો, તોય તેના હૃદયમાં,
દયા આવી દીપી રહી, અંગોઅંગમાંહી તો;
અરેરે ન સુત મારે, સૂનું થશે સૂનુ વિણ,
પૃથ્વી પડ્યો એમ ભાખી, શુધ્ધ ગઇ ત્યાંહી તો;
રખે એને કામ જાગે, એમ ધારી નારીઓ બે,
એકાંત ન જાય પાસે, પડ્યો પાંડુ જ્યાંહી તો;
ઋષિ મુનિ ભેગા થયા, નારી ગઇ તવ પાસ,
પૃથ્વીપતિકેરી પીડા, જુઓ જુઓ આંહી તો. ૨૨
મંત્રી તંત્રી પાણી છાંટ્યાં, તોય નવ ઊઠ્યો તેહ,
બળ્યા સમી દીસે દેહ, જોઇ નારી રડે છે;
કુંતી ગઇ પાસ ચાલી, પતિ અંકમાંહી લીધો,
જડી બૂટી સુંઘાડતાં, પાધરી તે પડે છે;
કાન માંહી કહ્યું પેશી, પંચ પુત્ર ઉપજાવું,

---

૨૧ શાપ ઇ૦—હરણનું રૂપ ધારણ કરી વિહાર કરતા બ્રાહ્મણને પાંડુએ મૃગયામાં હણ્યો તેથી તેણે પાંડુને શાપ દીધો હતો કે તારું પણ મરણ વિહાર કરતાંજ થશે, એવી કથા મહાભારતમાં પ્રસિધ્ધ છે. દુ:ખનું કારણ કહે છે: અરે ઇ૦—અરે! અમારું નામ જતું રહેશે! સંતાન ન થવાનું કારણ કહે છે: પતિ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે.

૨૨ સૂનુ—પુત્ર. "સૂનુ" પાદની આવૃત્તિ છે માટે **લાટાનુપ્રાસ.**

આજ્ઞા આપો આજ સ્વામી, દુઃખ દિન નડે છે;
અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, થાય જ્યારે કરૂણમાં,
(દુઃખ) વરૂણને લોક જાય, અરૂણમાં અડે છે. ૨૩
બેબાકળો પાંડુ ઉઠી, ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો,
પંચપુત્ર કહ્યા તેંજ, હું ન દેખું એકને;
કુંતી કહે કંથ મારા, આશ્રમમાં ચાલો સાથ,
ગુપ્ત એક વાત ભાખું, પ્રભુ રાખે ટેકને;
હસ્ત સા'તી એક અને, પૃષ્ઠે કર બીજી દેતી,
આશ્રમમાં ગયાં એમ, ઝાલી એકમેકને;
રીતિ ભાતિ કહી દાખી, મંત્રકેરી વિધિ સાથ,
વલ્લભ કે' દેવ આવ્યા, વરદ વિવેકને. ૨૪
નારી બેને ચાર દેવ, પાંચ પુત્ર દેઇ ગયા,
યુધિષ્ઠિર ભીમ પાર્થ, કુંતીકેરા જાણવા;
નકુલ ને સહદેવ, માદ્રીકેરા સૂનુ બેય,
રહ્યું હવે પાંડુકેરૂં, પાપ તો પ્રમાણવા;
માદ્રીમોહ જાગ્યો જ્યારે, પાંડુ ગયો સ્વર્ગ ત્યારે,

---

૨૩ પાધરી પડે છે—કાર્ય કરનારી થાય છે. અર્થાત્ પાંડુની મૂર્છા વળે છે. અભીષ્ટ—ઇચ્છેલી. કરૂણમાં—પુત્ર ન હોવાથી ઉપજેલા શોક સ્થાયી ભાવથી પાંડુ આલંબનને વિષે પ્રતીત થયેલા કરૂણમાં. અર્થાત્ પુત્રપ્રાપ્તિની વાત સાંભળતાં પાંડુનું દુઃખ નાશ પામ્યું. વરૂણને લોક—પાતાળમાં. અરૂણમાં—અર્થાત્ આકાશમાં.

૨૪ એક—એક સ્ત્રી (કુંતી). બીજી—બીજી સ્ત્રી (માદ્રી). દેવ—ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ, અને અશ્વિનીકુમાર. કુંતીએ બાલ્યાવસ્થામાં દુર્વાસાની સેવા કરી હતી તેથી દુર્વાસાએ છ મંત્ર કુંતીને આપ્યા હતા, જેના બળથી સૂર્ય અને ઉપર કહેલા દેવ આવીને તેને સંતાન આપી શકે. એ કથા મહાભારત આદિપર્વમાં છે. વરદ—વરદાન આપનારા. વિવેકને—(ધારીને). વરદાન આપનારા દેવ વિવેકને ધારીને આવ્યા, એ અન્વય.

કુંતી સુત મુનિ સાથ, આવી સુખ માણવા;
ઓળખી ન અંધરાજે, ગઇ ચારચક્ષુ જેની,
વલ્લભ કે' રહ્યું ત્યારે, દુઃખ મન આણવા. ૨૫
વિદુર ને પિતામહ, લોભ ગયા જાણી ઝટ,
તેણે પંચ પુત્રવતી, કુંતી તેડી પાસમાં;
પાંડુ કેરૂં શ્રાધ્ધ સાર્યું, સુત સાથ લેઇ કરી,
અંધકેરા પુત્ર પછે, આવ્યા કૂડી આશમાં;
વૈરી થઇ વિષ દીધું, અકૃત્ય અનેક કીધું,
કાર્ય તોય નવ સીધ્યું, આવ્યા તે પ્રકાશમાં;
લાક્ષાગૃહમાં પઠાવ્યા, દ્રૌપદી લઇને આવ્યા,
પુરજન મન ભાવ્યા, વલ્લભ ઉજાસમાં. ૨૬

---

૨૫ બે—કુંતી અને માદ્રી. ચાર—ધર્મ, વાયુ, ઈંદ્ર, અશ્વિનીકુમાર. પાંચ પુત્ર—પાંચ પાંડવ. પાપ ઇ૦—હવે પાંડુને શાપ રૂપી જે પાપ વળગ્યું હતું તે પ્રમાણવાનું—સિધ્ધ કરી બતાવવાનું રહ્યું. અર્થાત્ પાંડુનું મરણ શી રીતે થયું તે કહેવાનું રહ્યું. તે કહી બતાવે છેઃ—માદ્રી ઇ૦. પાંડુ મરી ગયા પછી શું થયું તે કહે છેઃ કુંતી ઇ૦—કુંતી પોતાના પાંચ સુત તથા મુનિઓ સહિત સુખ માણવા(રાજ્ય લેવા)ને હસ્તિનાપુરમાં આવી. ઓળખી ઇ૦—તેને અંધરાજે આંધળા રાજાએ—ધૃતરાષ્ટ્રે ન ઓળખી. કેવા ધૃતરાષ્ટ્રે ન ઓળખી ? ગઇ ઇ૦—ચાર (દૂત) રૂપી ચક્ષુ (આંખ) જેની ગઇ (નાશ પામી) છે એવાએ. અથવા, જેની ચાર (બે બાહારની તથા બે અંતરની મળીને) ચક્ષુ નાશ પામી છે એવા આંધળાઓના રાજાએ—મોટા આંધળાએ ન ઓળખી. અંધરાજ એ વિશેષ્ય ન ઓળખવા રૂપ કાર્યનો હેતુ છે માટે **પરિકરાલંકાર.**

૨૬ પિતામહ—ભીષ્મ. લોભ—ધૃતરાષ્ટ્રનો રાજ્યલોભ. (પાંડવોને તેમની રાજ્યગાદી ન આપતાં પોતાના પુત્રને તે અપાવવા રૂપ). અંધકેરા પુત્ર—દુર્યોધન વગેરે. કૂડી આશમાં—(પાંડવોને મારી નાખવા રૂપી). અકૃત્ય—(પાણીમાં ડૂબાડવા વગેરે). પ્રકાશમાં—પાંડુના પુત્ર પાંડવો છે એમ સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધિમાં. લાક્ષાગૃહમાં ઇ૦—પાંડવોને બાળવા રૂપ

અંધે ન્યાય અંધ કાઢ્યો, દેખતાએ દોર્યો તવ,
શક્રપ્રસ્થ આપી એક, પંચ જૂદા કાઢિયા;
પરાક્રમી સુત પંચ, દેશ સહુ રુતિયા તે,
રાજસૂય આરંભિયો, અરિ હેઠા પાડિયા;
ભીષ્મ દ્રોણ દુર્યોધન, કર્ણ આદિ સર્વ તેડ્યા,
અનર્ગલ આવ્યું ધન, કોઇ ના ઉજાડિયા;
અસૂયા મને અપાર, કેમ રીઝે તેહ ઠાર,
વલ્લભ કે' જાગ્યો ખાર, જાતના જે ચાડિયા. ૨૭
દુર્યોધને દ્યૂત માંડી, યુધિષ્ઠિરને તેડાવી,
સર્વસ્વ ત્યાં હરી લીધું, ડાહ્યા બોલ્યા કોઇ ના;
સતી સભા બીચ તેડી, દુઃખ તો અપાર દીધું,
વાઘણનાં વસ્ત્ર હર્યાં, સોઇ કોઇ જોઈ ના;
પછે વનમાંહી કાઢ્યા, વ્યાસ આવી મળ્યા તેને,
સ્વર્ગે ગયો અર્જુન તે, જોઇ સતી રોઇ ના ?
રડ્યાં પાંચે પાર્થ વિણ, ધૌમ્ય પછી તેડી ગયા,
વલ્લભ કે' તોય તેને, મળે ક્યાંહી સોઇ ના. ૨૮

અનીષ્ટ ઉદ્યોગથી દ્રૌપદી પ્રાપ્તિ રૂપ ઈષ્ટ ફળ વર્ણવ્યું છે માટે **વિષમાલંકાર.**

૨૭ અંધે ન્યાય—(પાંડવોને કાંઇ ન આપવા રૂપ). દેખતા—ભીષ્મ વગેરે. દોર્યો—ખરે માર્ગે ચઢાવ્યો. શક્રપ્રસ્થ—ઇંદ્રપ્રસ્થ. તેડયા—(રાજસૂયમાં). ઉજાડિયા ઇ૦—અર્થાત્ કોઇને લૂંટીને ધન આણ્યું નહિ. અસૂયા—બીજાની મોટાઈ ખમી ન શકાવાનો દુર્ગુણ (કૌરવોનો). ચાડિયા—અર્થાત્ દુષ્ટ.

૨૮ વાઘણનાં— દ્રૌપદીનાં. **રૂપક.** દ્રૌપદી ભારતના યુદ્ધમાં કૌરવોનાં લોહી પીનારી છે—નાશ કરાવનારી છે, એ હેતુથી તેને વાઘણ કહી છે માટે **પરિકરાલંકાર.** રોઇ ના ?–ન રડી શું ? અર્થાત્ રડી (અર્જુનના વિયોગ

તીર્થાટન ઘણું કીધું, અર્જુન મળ્યો ન કયાંઇ,
ગયા ગંધમાદનમાં, રાક્ષસની સા'યથી;
કમળનયનીને ક–મળ જોઇ રાડ લાગી,
ભીમ લેવા ગયો તેહ, સે'વાયું ન રાયથી;
અર્જુનને કાજ તેણે, વાનર રીઝાવ્યો વીર,
કમળ લેવા તે ગયો, કષ્ટ સહી કાયથી;
અપાર ત્યાં યુદ્ધ થયું, યુધિષ્ઠિર દોડી આવ્યા,
યક્ષ અનુચર નાઠા, ધીટ ઘણા ઘાયથી. ૨૯

અજાતશત્રુનું ત્યાંહી, હરણ વનમાં થયું,
ભીમ વ્યાઘ્ર ગયો દોડી, નાહરને મારિયો;
હે કાઢી ને કરવું છે, વ્યાઘ્રે રાખ્યું માટે જાણ,
નીકર હરણકેરો, ભીમ છે વિડારિયો;
એમ થાય અને જાય, અકૃત્યનું કૃત્ય થાય,
કવીશ્વરે અર્થ કહો, હજુએ ન સારિયો ?!

દુઃખથી) એકલી સતી (દ્રૌપદી) રડી એટલુંજ નહિ પણ પાર્થ (અર્જુન) વિણ થયેલાં પાંચે (દ્રૌપદી સહિત ચાર ભાઇઓ) રડયાં. દ્યૂતમાં હારવું. દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર સભામાં ખેંચાવાં, વનમાં જવું અને તેમાં પણ અર્જુન સરખા વીરનો વિયોગ થવો, એ સર્વ કરૂણ રસને ઉત્પન્ન કરનારા બીજરૂપ પ્રસંગ છે પણ કવિએ ધારેલો પ્રસંગ જૂદો હોવાથી તેમને બીજરૂપેજ રહેવા દેઇ બીજ માત્ર કરૂણને કરૂણરસરૂપે માનનાર કવિઓની મશ્કરી કરી છે. (જુઓ મનહર ૩૧ મો). તેને—યુધિષ્ઠિરને.

૨૯. રાક્ષસની—ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચની. કમળનયનીને—દ્રૌપદીને. ગંધમાદન ઉપરનાં કમળ જોઇને તે પોતાને આણીઆપવા માટે દ્રૌપદીએ હઠ લીધી હતી. એ કથા ભારતવનપર્વમાં પ્રસિધ્ધ છે. રાયથી—યુધિષ્ઠિરથી. યુધિષ્ઠિરથી ભીમનો વિયોગ સહેવાયો નહિ. વાનર—હનૂમાન્.

પંચકેરી આશપૂરૂં, હકારને સુણું પછે,
ખરેખર કવીશ્વર, કરૂણથી હારિયો ! ૩૦
સર્વ આશ પૂરી કરી, આવી મળ્યો અર્જુન તો,
જોઇ થતાં ખુશી ખુશી, ચાર કંથ કામની;
હળી મળી ચાલિયા તે, રથ આદિ સર્વ લેઈ,
એક પછી એક એમ, વીતી ચાલી જામની;
શ્રોતા કહો સર્વ હવે, કરૂણ થયો ન પૂરો ?
ના કહો તો આપું હવે, પદવી હજામની;

---

૩૦ શોકનું દુઃખ કરૂણ રસને પ્રકટ કરે છે માટે પાંડવોને પડેલાં દુઃખનો ક્રમ વર્ણે છેઃ અજાતશત્રુ ઇ૦. અજાતશત્રુ —(શત્રુ વગરનો —યુધિષ્ઠિર). હરણ શબ્દનો અર્થ મૃગ માનીને કવિ કહે છે કે, વનમાં યુધિષ્ઠિરનું હરણ થયું—યુધિષ્ઠિર હરણ રૂપ થઇ ગયા, ત્યારે ભીમ રૂપી વાઘ તેને છોડવવાને દોડી ગયો, તથા તે હરણને પકડી લેઇ જનાર રાક્ષસ રૂપી નાહર(વરૂ)ને માર્યો. વાઘ તો હરણને મારે છે ત્યારે ભીમે યુધિષ્ઠિરને કેમ બચાવ્યા ? તે વિષે કહે છેઃ હ ઇ૦— હરણને એમને એમ રહેવા દેઇને તેમાંથી માત્ર 'હ' અક્ષર કાઢીને જે બાકી રહે તે (રણ—સંગ્રામ) કરવું છે માટે તે વ્યાઘ્રે હરણને રાખ્યું એમ જાણ; નીકર (નહિતો) ભીમ (ક્ષત્રિ-ય હોવાથી મૃગયા કરનારો છે માટે) હરણનો વિડારિયો (વિડારનાર) છે એમ ઇ૦— વલ્લભ કહે છે કે એવી રીતે મારી કવિતામાં કરૂણ થાય છે અને જાય છે તથા અકૃત્યનું કૃત્ય થઇ જાય છે—ન બને એવું બની જાય છે. (યુધિષ્ઠિરનું હરણ થવું અને વાઘ છતાં તેને બચાવવું વગેરે), તથાપિ હે શ્રોતા તમે કહો, હજીએ આ કવીશ્વરે (વલ્લભે) કરૂણ રસ વર્ણવવા રૂપ અર્થ ન સારિયો ?— નથી સાર્યો શું ? પંચ ઇ૦—કરૂણ રસ વર્ણવીને હું પંચકેરી (શ્રોતાઓની) આશ પૂરૂં અને પછી તેમની પાસેથી હકારને (હા, એવા શબ્દને) સાંભળું. અર્થાત્ કરૂણ રસ વર્ણવીને શ્રોતા પાસે હા કહેવરાવું. જો એમ ન બને તો કવીશ્વર (વલ્લભ) કરૂણથી હાર્યો એમ જાણવું.

અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, થાય જ્યાંહી જ્યાંહી ભાઇ,
કરૂણ તો ત્યાંહી ત્યાંહી, થાયે ન બદ્દામની !! ૩૧
બદ્દું નહિ બદ્દું નહિ, નટવાનો વેશ એ તો,
મૂળ મીઠા ઝાડતણાં, કાઢવે શું કાર્ય છે ?
વીરને રડાવે એવો, પિતા વિના હોય કોણ ?
ધિઃક ધિઃક આજ કહું, કરવા આચાર્ય છે;
અષ્ટ રસ પૂર્ણ પ્યારા, સગા ભાઇ છે અમારા,
ઓરમાઇ કરૂણ તો, અપાર અનાર્ય છે;
પ્રતિજ્ઞા કરો જો કોઇ, સોઈ જોઇ સર્વ કરો,
ખોઇ બેસવું ન નૂર, વલ્લભ તો આર્ય છે. ૩૨

સુરસભા.

હિમાલયનો ઉદય, વૃક્ષ વેલીતણો જેહ,

---

૩૧. પૂરો—(વિયોગને અંતે સંયોગ વર્ણવ્યો તેથી). સામાન્ય કવિઓએ કરેલું કરૂણનું લક્ષણ કહી બતાવી તેમનું ઉપહાસ કરે છેઃ અભીષ્ટ ઇ૦—વિયોગને અંતે અભીષ્ટ (ઇચ્છિત) વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્યાં જ્યાં થાય ત્યાં ત્યાં કરૂણ (કરૂણા) બદ્દામની (તુચ્છ) થતી નથી. અર્થાત્ ઉત્તમ કરૂણ રસ કહેવાય છે!! અહીં પણ પ્રથમથી અર્જુનનો વિયોગ વર્ણીને પછી તેનો સંયોગ વર્ણ્યો છે માટે કરૂણરસ કેમ ન થાય !!

૩૨ વલ્લભના ઉપરના વર્ણનને પ્રેમાનંદ કરૂણ રસ કહેતા નથી તે વિષે કહે છેઃ—બદ્દુ ઇ૦. મૂળ ઇ૦—અર્થાત્ હું તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરૂણ રસનો ગ્રંથ લખી લાવ્યો છું તેને નાપસંદ કરીને મને નાઉમેદ કરી નાખવાની તમારી શી મતલબ છે ? વીરને ઇ૦—**વક્રોક્તિ.** ધિઃક ઇ૦—કોઇએ પણ આચાર્ય કરવા (ગુરૂ કરવા) એ કાર્ય ધિક્કાર ભરેલું છે એમ હું આજ કહું છું. અર્થાત્ જે ગુરૂ કરશે તેને ગુરૂનું વચન માનવું પડશે અને તેમ થવાથી કોઇ વખત એવો આવશે કે તે મારી પેઠે વીર છતાં કરૂણ રસ લખવાને નિમિત્તે પણ રડશે, એ વ્યંગ્ય. સોઇ જોઇ ઇ૦—અર્થાત્ પોતાને જે રસહીન લાગે તે વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરશો નહિ. કરૂણ રસ વર્ણવવો મારા સરખા વીરને હીનતાસ્પદ લાગે છે એ વ્યંગ્ય છે.

દિન દિન ઝાંખો થાય, જોઇ દુઃખ થાય છે;
એની મેળે ઉગે અને, પોષણ પામે છે પૂર,
નૂર તેનું નાશી જાય, રક્ષક મુઝાય છે;
ક્રીડાગાર સુરતણું, સૂકાઇ જતું જોઇને,
યત્ન કરે રક્ષનાર, તોય તે સૂકાય છે;
યુક્તિ ને પ્રયુક્તિ કરી, વનવેલ્લી રાખવાને,
સિદ્ધ કાંઇ નવ થયું, વલ્લભ ઝૂરાય છે. 33
નિશ્ચે કરી પછે તેહ, ગયા અમરાવતીમાં,
વાસવને દીનવેણ, શિર નામી દાખિયું;
ગુલાબ ને ચંપો જેહ, સૂકાઈ જાય છે તેહ,

---

૩૩ આ કરૂણ રસ કાવ્યનો આરંભ કરતાં કવિ પ્રથમ પૃથ્વીને ભાર થવાથી દેવનો શોક વર્ણે છે: હિમાલય ૪૦—હિમાલયનો વૃક્ષવેલીનો ઉદય —હિમાલય ઉપરની વૃક્ષવેલીનો ઉદય (આબાદી). એની ૪૦— જે વૃક્ષવેલી એની મેળે ઉગે અને એની મેળે પોષણ પામે એવી છે તેનું નૂર (તેજ—લીલોતરી વગેરે) નાશી જાય છે—નાશ પામે છે. તેથી રક્ષક (હિમાલય ઉપરના ઇંદ્રના નંદનવનના રક્ષક) મુઝાય છે. ક્રીડાગાર—રમત ગમતનું સ્થળ. હાલ જેને આપણે હિમાલય કહીએ છીએ તે આ હિમાલય નહિ પણ દેવો જેના ઉપર નિવાસ કરે છે તે હિમાલય કોઇ બીજો છે એમ જણાય છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં અર્જુનના દિગ્વિજય પ્રસંગમાં જે હિમાલય વર્ણ્યો છે તે આ હિમાલય હશે એમ લાગે છે. તેમાં તેને રૂશિયાની ઉત્તરમાં વર્ણ્યો છે. જેમ, " लोहान्परमकांबोजानृषिकानुत्तरानपि सहि तांस्तान्महाराजमजयत्पाकशासनिः ॥ ऋषिकेष्वपिसंग्रामोबभूवातिभयंकरः शुकोदरसमांस्तत्रहयानष्टौसमानयत् ॥ सविनिर्जित्यसंग्रामेहिमवंतंसनिष्कुटम् ॥ श्वेतपर्वतमासाद्यन्यविशत्पुरुषपर्भः" એ શ્લોકની મતલબ આપ્રમાણે છે:—લોહ દેશ અને પરમ કાંબોજ દેશ સહિત અર્જુન ઉત્તર તરફના રૂશિયા દેશને પણ જીત્યો. રૂશિયા દેશમાં અર્જુનનો તેના રાજા સાથે ભયંકર સંગ્રામ થયો. પણ પછી તેને જીતીને પોપટના પેટ સરખા રંગના આઠ ઘોડા અને ખંડણી લીધી. ત્યાંથી આગળ જતાં જતાં હિમાલયના શ્વેતશિખર ઉપર જઇને તે પ્રદેશ પણ જીત્યો." ઇત્યાદિ.

જડ ગઇ જાઇદેરી, દુઃખ દુઃખ ભાખિયું;
આમ્ર અને અશોક તો, શોકકારી થઇ રહ્યા,
નાલિકેરી કદલીનું, એવું સહુ દાખિયું;
હસ્ત જોડી દીન થઈ, કુંઠિત કંઠે કરીને,
વલ્લભ કે' વદ્યા અન્ન—પાણી નથી ચાખિયું ! ૩૪
ઇંદ્ર કે' અપાર વાર, ખોટી વાત કરશો ન,
શાપવડે બાળી દેઉં, વન શે સૂકાય છે !!
અનુચર કે' ઉદ્યાન, રક્ષવા ઉપાય કરૂં,
ચાલે નહિ સુરરાય, ચાતુરી ચૂકાય છે;
કોઇ વાર આવું અમે, જોયું નથી જુગદીશ,
જાળવું જાળવણીએ, માન તો મૂકાય છે;
હાય નવ ચાલે કાંઇ, એમ કરી આંખ ભરે,
ડરે સુરદેવથકી, અતિ અમુઝાય છે. ૩૫
મહારણ ધીર વીર, હીન દીન જોઇ કરી,
ઈંદ્ર માની સત્ય વાત, ચાલ્યો ઊડી જોવાને;
અશ્વિનીકુમાર વાયુ, ધનદ ને ધર્મ સાથ,
ઓગણપચાસ અગ્નિ, ચાલ્યા સંદે' ખોવાને;
મહામતિ બૃહસ્પતિ, તુંબરૂ ને નારદજી,
ધર્વ તજી ગંધર્વ તો, દુઃખ લાગ્યા રોવાને;

---

૩૪ તેહ—હિમાલય ઉપરના દેવના વનના રક્ષકો. અમરાવતીમાં—દેવની નગરીમાં. એ નગરી મેરૂ ઉપર પૂર્વ પાસે છે (ભાગવત પંચમસ્કંધ). વાસવ—ઇંદ્ર. શોકકારી—સૂકાઇ જવાથી. નાલિકેરી—નાળિયેરી. કદલી—કેળ. એવું—એ રીતે સૂકાઇ જવું. કુંઠિત—સ્તબ્ધ—જેમાંથી વાણી નીકળી શકતી નથી એવો. અન્નપાણી ઇ૦—વૃક્ષવેલી સૂકાઇ ગઇ તેના શોકથી અમને ખાવુ પીવું ભાવતું નથી એ ભાવ છે.

૩૫ અનુચર—સેવક (ઇંદ્રના). ઉદ્યાન—વન—વાડી.

સપ્તી ઋષિ આદિ લઇ, ચાલ્યા ત્રિદશો તમામ,
હિમ હાલવાને લાગ્યો, વલ્લભ શું હોવાને ! ! ૩૬
ભીડ પારાવાર સમી, પારવની પરવતે,
રહી ગઇ રસરેલી, વનસ્પતિ નામની;
જીવ લગાડીને જોયું, સંશયનું માન ખોયું,
(થયું) નવ પલ્લવનું ખોયું, કીમત બદામની;
જાંહે જાય જોતામાં તે, જાઇ જુઇ જેમ તેમ,
જુવતી જુવાન જાણે, થાયછે ન કામની;
નિરખે નમુચિઅરિ, નીચું નીચું નૈકમેદ,
નીર તીર લાગે નહિ, વલ્લભ તમામની. ૩૭

---

૩૬ મહારણધીરવીર—(ઇંદ્રના સેવકો). ઇંદ્રની સાથે બીજા કયા દેવો ઊઠ્યા તે કહે છેઃ અશ્વિનીકુમાર ઇ૦. ધનદ—કુબેરભંડારી. ધર્વ—સંતોષ. ત્રિદશો—દેવો. હિમ ઇ૦—હિમ (હિમાલય) હાલવા લાગ્યો (ઘણા દેવોની ભીડ થઇ તેથી). વલ્લભ ઇ૦—વલ્લભ કહે છે કે હિમાલય હાલવા લાગ્યો તે શું હોવાને (થવાને) હાલવા લાગ્યો ! અર્થાત્ પ્રલય થવાનો છે કે શું ?

૩૭ પારાવાર—સમુદ્ર. અર્થાત્ ઘણી ભીડ. રહી ગઇ ઇ૦—રસથી રેલી (રેલાયલી—ભરપૂર) એવી વનસ્પતિ તો નામની રહી ગઇ. અર્થાત્ તમામ વનસ્પતિ સુકાઇ ગઇ હતી; માત્ર કોઇક વનસ્પતિ લીલી દેખાતી હતી. જીવ ઇ૦—ઇંદ્રાદિકે જ્યારે જીવ લગાડીને જોયું ત્યારે સંશયનું માન ખોયું —અર્થાત્ રક્ષકોના કહેવા વિષે જે સંશય હતો તે નાશ પામ્યો. થયું ઇ૦—વનસ્પતિ સૂકાવાથી નવ પલ્લવ(નવીન પાંદડાંવાળાં વૃક્ષનું—તાજા અને લીલા વૃક્ષ)નું ખોયું (સૂકું લાકડું) થયું તથા તેની કીમત બદામની થઇ ગઇ. જાંહે જાય—મૂર્છિત થઇ જાય. અર્થાત્ કરમાઇ જાય. જાઇ જુઇને દૃષ્ટાંતથી વર્ણવેછે. જુવતી ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. નમુચિઅરિ—નમુચિ નામે દૈત્યનો શત્રુ—ઇંદ્ર. નૈકમેદ—નીકોનું પાણી (निका—નિક અને मेदम् ચરબી. જળને પૃથ્વીનું મેદ માનેલું છે જેથી તે મેદિની કહેવાય છે) ઇંદ્ર બાગની નીકોનું પાણી નીચું નીચું જતું નિરખે છે અને તમામની (તમામ વૃક્ષવેલીની)

જોતાં જોતાં માંય મહા—વૃક્ષ તેહ તૂટી પડે,
એમ તો અપાર થાય, નાશ તેહ જાગમાં;
પુરંદર પછે ત્યાંહી, નીતિ રીતિ વિચારીને,
સુરસભા ભરી બેઠો, હિમ અનુરાગમાં;
મહામતિ બૃહસ્પતિ, તેડી પાસ પૂછતો તે,
કારણ કહો ગુરૂજી, ચૂક પડી જાગમાં;
એકાએક કેમ આવું, થઇ આવ્યું નિરખિયે,
પરખ ન પરખિયે, વલ્લભ તડાગમાં ! ૩૮
ગુરૂ ધ્યાન ધરી જોઇ, સમજી સટાક સોઇ,
કહે નહિ કોને આનું, કારણ અજાણ્યું છે;
થયો છે અપાર ભાર, ભૂમિ પર ભાઇ આજ,
તેણે નમી નીચી જાય, ધ્યાનથકી જાણ્યું છે;
રે કરો ઉપાય રાય, ભાર નાશ જેમ થાય,
દુઃખ દિન તવ જાય, મે'રથકી માણ્યું છે;
સુરગુરૂ એમ કહી, શાંત થાય જેહ વાર,
વલ્લભ કે' વેણ તેનું, સમગ્રે વખાણ્યું છે. ૩૯

તીરે (તેમનાં મૂળને છેડે) નીર લાગે નહિ (પાણી અડતું નથી). વૃક્ષાદિકનાં મૂળને પાણી અડકે નહિ એટલું તે ઊંડું ઉતરી ગયું છે એમ માલમ પડ્યું, એ તાત્પર્ય છે.

૩૮ પુરંદર—ઇંદ્ર. હિમ અનુરાગમાં—અર્થાત્ હિમાલય ઉપર અનુરાગ (પ્રીતિ)લાવીને. જાગમાં-યજ્ઞ કરવામાં અથવા આ જગોએ (જે ચૂક પડી હોય તે કહો). અર્થાત્ યજ્ઞાદિક કરતાં ચૂક પડવાથી જે પાપ થયુ તેવડે આ વન સૂકાઇ જતું હોય એમ લાગે છે. પરખ ઇ૦—તડાગ(તળાવ)માં પણ પાણી કેટલે ઉંડે છે તેની પરખ પરખી શકાતી નથી ! અથવા તડાગમાં (તડાક લઇને)—જલદીથી.

૩૯ મે'ર ઇ૦—આજસુધી જે સુખ આપણે માણ્યું છે તે હરિની મેહેરથી માણ્યું છે, એમ જાણીને જલદી ઉપાય કરો.

ઇંદ્રિ કહે અંશ મારે, અર્જુન થયોછે વીર,
વાયુ કહે મારો અંશ, ભીમ ભડ ભાવતો;
અશ્વિનીકુમાર કહે, અમે પણ એમ કર્યું,
પછે કહો કેમ ભાઇ, અંત નથી આવતો;
ઇંદ્રિ કહે ધર્મસૂનુ, આડ કરી ઊભો રહ્યો,
જ્યાંહી ત્યાંહી રખડેછે, વીરત્વ લજાવતો;
એકે સાદ બોલ્યા સર્વ, ધિઃક છે ધરમ તને,
વલ્લભને વલ્લભ તે, શેણે તું તજાવતો!! ૪૦
ધ્યાની બની ધર્મ વદ આવ્યા આવડા શા મદ,
કર્યું તમે જેમ એમ, અમોએ કર્યું સહુ;
પેંલ્લ કરી પૂર્ણ અમે, દોષકોશ ટાળવાને,
યુધિષ્ઠિર નામ સૂનુ, પ્રકટાવિયો કહું;
દોષ જો દેખાય એમાં, તેહ દોષ ધર્મકેરો,
ધર્મકેરો દોષ તે તો, અદોષ અમો લહું;
ધર્મ હોય જ્યાંહીં ત્યાંહી, જય તો વશી રહેલો,
વલ્લભ સંશય કશો, વેણ કોણ શે સહું ? ૪૧

---

૪૦ હિમાલયની દેવસભાની કથાનો પાંડવોની કથા સાથે સંબંધ જોડે છેઃ ઇંદ્ર ઇ . અંશ મારે—મારા અંશથી. એમ કર્યું-અંશવડે નકુળ સહદેવ ઉપજાવ્યા. અંત—(ભૂમિના ભારનો). આડ કરી—(ભાર ઓછો કરવામાં). વલ્લભને ઇ૦—જે વીરપણું વલ્લભ કવિને વલ્લભ (વાહાલું) છે તેને તું શેણે (શાને માટે) તજાવતો (તજાવે છે) !

૪૧ પાછળ કહેવામાં આવ્યું કે પૃથ્વીપર ભાર થવાનું કારણ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર છે તે સાંભળી ધર્મદેવ તેના ઉપરનો આરોપ દૂર કરવા માટે કહે છેઃ ધ્યાની ઇ૦—ધર્મ ધ્યાની બનીને (વિચારમાં પડીને) વદે છે કે હે દેવો ! તમે આટલા બધા મદમાં કેમ આવ્યા છો ? જેમ તમોએ કર્યું છે તેમ અમોએ પણ સહુ કર્યું છે. અર્થાત્ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને અંશવડે અવતાર જેમ તમે લીધો છે તેમ અમોએ પણ લીધો છે. એટલુંજ નહિ

વાસવ કે' બોલ્ય તું'ય, વિચારી ધરમધારી,
પુરંદર પરાક્રમ, અંશ અવતંસ છે;
ધર્મ કે સુકર્મ કેરી, રંચ નહિ ગર્જ તેને,
પય પરાક્રમ પૂર, ધૈર્ય તેનો હંસછે;
પરાક્રમ પૂ'ડે આવે, ધર્મ કર્મ બેય ચાલી,
મુખ્ય નથી એહ ધર્મ, પરાક્રમ વંશ છે;
નિવાતકવચ માર્યા, ધર્મ ક્યારે પાસ હુતો,
પરાક્રમ પૂ'ડે એહ, જેમ સર્પદંશ છે. ૪૨

પણ, પે'લ ઇ૦—તેમાં પણ અમે પેહેલ કરીને પૃથ્વી ઉપરના પાપના દોષનો કોશ (ભંડાર) ટાળવાને યુધિષ્ઠિર નામે સૂનુ (પુત્ર) પ્રકટાવ્યો છે. યુધિષ્ઠિરનો બચાવ કરે છે: દોષ ઇ૦—જો એ યુધિષ્ઠિરમાં દોષ દેખાય તો એ દોષ ધર્મનો કહેવાય (" आत्मावैजायतेपुत्रः-પોતેજ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે" એવા શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર અને ધર્મ એક છે માટે). પણ ધર્મને દોષવાળો કહેવો એ સંભવિત નથી એમ સિદ્ધ કરે છે: ધર્મકેરો ઇ૦—જે ધર્મનો દોષ તેને અમો અદોષ જાણીએ છીએ; કેમકે જ્યાં જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ત્યાં જય વશી રહેલો છે (" यतोधर्मस्ततोजयः " એવા ભગવદ્ગીતાના વચન પ્રમાણે). અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ ધર્મને વિષે અંધકારરૂપ દોષ સંભવનોજ નથી માટે તમે ધર્મને દૂષિત કરી શકો એમ નથી. એવી રીતે મારો પુત્ર યુધિષ્ઠિર નિર્દોષ ઠરે છે તો હું તમારાં વેણ અને કેહેણ શું કરવા સહન કરૂં ?

૪૨ અર્જુન ઇંદ્રનો અંશ છે અને ઇંદ્ર એ પરાક્રમનો દેવતા છે માટે ઇંદ્ર પરાક્રમ રૂપ પોતાના પુત્ર અર્જુનનો પક્ષ કરીને ધર્મની ગણના તેનાથી ઉતરતી કરે છે વાસવ ઇ૦—વાસવ—ઇંદ્ર. ધરમધારી—ન્યાય પ્રમાણે અથવા હે ધરમ ! તું ધારીને—વિચારીને બોલ વિચારીને શું બોલવુ તે કહેછે: પુરંદર ઇ૦— પુરંદર (ઇંદ્ર)રૂપી પરાક્રમનો અંશ જે અર્જુન તેજ અવતંસ (ઘરેણું —અર્થાત શ્રેષ્ઠ) છે. તેને પરાક્રમને રૂપકથી વર્ણવેછે: પય ઇ૦—પરાક્રમ પય (દૂધ) જેવું છે અને ધૈર્ય એ તેનું પાન કરનાર હંસ રૂપ છે. અર્થાત્ પરાક્રમ ઉપર ધૈર્યવાન્ પુરૂષો નિર્વાહ કરે છે—

વાયુ બોલ્યો વાણી તાણી, વાસવની વાત જાણી,
ખોટી છે ધરમ ખ્યાત, પરાક્રમ પૂર છે;
ધરમ ન ખોટો કહું, પણ એને ગણું કેવો,
પરાક્રમ પૂઠે એહ, શિરોમણિ શૂર છે;
ધર્મ જો ન ધર્યો હોત, કૃષ્ણાવસ્ત્રાહર્ણમાંહી,
પામ્યો હોત રાજ્ય ભીમ, ધર્મ મહાક્રૂર છે;
ધિઃકાર છે ધર્મ તુને, નપુંસક નર કીધો,
દુઃખના ડુંગર ઢોળ્યા, હજીએ અક્રૂર છે !! ૪૩
અશ્વિનીકુમાર કહે, આગળ આવીને ત્યારે,
ધર્મ વિણ ચાલે નહિ. ધર્મ તેજ ધર્મ છે;
બળ મહાબળ જેહ, ધર્મ વિણ સર્વ વ્યર્થ,
ધર્મ પે'લો પછે સહુ, એ તો એક કર્મ છે;
મહાબળી રાવણને, ધર્મવડે રામે રોળ્યો,
ઉભય ને તોળો એ તો, ધર્માધર્મ પર્મ છે;

એ વ્યંગ્ય ધર્મની ગૌણતા બતાવે છેઃ પરાક્રમ વંશ છે–ધર્મ તો પરાક્રમના વંશમાં અર્થાત તેની પછી ઉત્પન્ન થનાર છે. પરાક્રમ કરવાથીજ ધર્મ કે અધર્મની ઉત્પત્તિ સમજાય છે પણ અપરાક્રમી માણસોના હાથથી ધર્મ કે અધર્મ કાંઇ બનતું નથી એ વાત પ્રસિદ્ધજ છે, એ ધ્વનિ. એજ વાત ઉદાહરણથી સિધ્ધ કરે છે. નિવાતકવચ ઇ૦— અર્જુને નિવાતકવચને મારવા રૂપ પરાક્રમ કર્યું ત્યાર પછીજ દેવને સંતોષવા રૂપ ધર્મ થયો છે, એ તાત્પર્ય જેમ સર્પદંશ છે–સાપ જેમ દંશ કરવા રૂપ પરાક્રમ પ્રથમ કરે છે ત્યાર પછી શત્રુને મારવા રૂપ ધર્મ થાય છે તેમ.

૪૩ ભીમ વાયુ દેવનો પુત્ર છે માટે વાયુ પણ પરાક્રમી ભીમનો પક્ષ કરી ધર્મનો તિરસ્કાર કરે છેઃ વાયુ ઇ૦. પરાક્રમ ઇ૦—પરાક્રમ એજ પૂર (પૂરેપૂરું મોટું) છે. ધર્મથી હાનિ વર્ણવે છેઃ કૃષ્ણા ઇ૦—કૃષ્ણા(દ્રૌપદી) ના વસ્ત્રાહરણમાં. નર—અર્જુન. હજીએ ઇ૦—હજી પણ તું કાંઇ અક્રૂર (ક્રૂરતા વિનાનો) થાય છે !

ધર્મત્યાંહી જય નિશ્ચે, થવાનો અમે કહું છું,
ધર્મ વિણ ધિંગાણામાં, સર્વત્ર અશર્મ છે. ૪૪
અમરને વૈદ્યકેરી, કહો ગર્જ હોય કશી,
તેવી ધર્મરાય કેરી, ગર્જ તેને શી પડી ?
નથી લેવું ઔષધ કે, વૈદ્યકેરૂં રાખે મુખ,
નથી ન્યાય જોઇતો કે, વાત માને એ વડી!
અવતરવું નહિ ને, મરવું નહિજ જેને,
દંડકેરી જાણે નવ, આવી લાગશે ઘડી;
એવું છે તો પછે કેમ, શર્મ વૈદ્ય ધર્મકેરી,
રાખી રહે સાંખી રહે, શેણે ન બોલે તડી !! ૪૫

---

૪૪ નકુળ અને સહદેવ એ અશ્વિનીકુમારના પુત્ર છે; અશ્વિનીકુમાર સૂર્યનો પુત્રછે અને ધર્મ પણ સૂર્યનો પુત્રછે, માટે ધર્મ એ અશ્વિનીકુમારનો ભાઇ થાય. એવા ભાઇના સંબંધને લીધે અશ્વિનીકુમાર ધર્મનો પક્ષ કરે છેઃ અશ્વિનીકુમાર ઇ૦—ધર્મ તેજ ધર્મ છે—**અનન્વયાલંકાર.** બળ—બળવાન્. મહાબળ—મોટા બળવાળા. એ ઇ૦—પરાક્રમ એ તો એક કર્મ છે. ધિંગાણામાં—યુદ્ધમાં. અશર્મ—દુઃખ.

૪૫ અશ્વિનીકુમાર દેવોની સ્વાર્થપરાયણતા અને પક્ષપાત વર્ણે છેઃ અમરને ઇ૦—અમર—દેવ. જે મરે નહિ તે 'અમર' કહેવાય; દેવ પણ મરતા નથી માટે તેઓ પણ અમર કહેવાય છે. એવા મૃત્યુ રહિત દેવને વ્યાધિ પણ થાય નહિ. કેમકે તેમને મરણરૂપ કાર્યનો અભાવ છે માટે વ્યાધિરૂપ કારણનો પણ અભાવ હોવો જોઇએ. એવી રીતે વ્યાધિ વિનાના દેવોને વૈદ્યની ગરજ ન હોય એ ઉઘાડું છે. અશ્વિનીકુમાર વૈદ્ય હોવાથી દેવને અશ્વિનીકુમારની પણ ગરજ હોય નહિ. જેની ગરજ હોય નહિ તેના પક્ષમાં સ્વાર્થપરાયણ લોકો બોલતા નથી. દેવ પણ અશ્વિનીકુમારની ગરજ ન હોવાથી અશ્વિનીકુમારના પક્ષમાં બોલતા નથી માટે તેઓ સ્વાર્થપરાયણ છે, એ **ધ્વનિ** છે. મુખ રાખે—શરમ રાખે. વારૂ ધર્મની તો શરમ રાખશે ? તે કહે છેઃ નથી ઇ૦—ધર્મનું કામ મરેલાઓનો ન્યાય કરવાનું છે. પણ દેવને તો મરણજ નથી તેથી ન્યાય કરાવવાની પરવા નથી, માટે ધર્મની પણ તેઓ

તેત્રીશ કોટિથકી તે, બે ચારેક ઓછા થયા,
બીજા બોલ્યા કરી બળ, મારો વૈદ્ય ધર્મને;
ક્રીડોદ્યાન સૂકાયું તે, ધારે નહિ ધ્યાન માંય,
વખાણ્ય વખાણ્ય કરે, ધર્મકેરા કર્મને;
અશ્વિનીકુમાર ધર્મ, જ્યારે ત્યારે એક થાય,
ભૂલાવો એ ખોડ આજ, જાણે નહિ મર્મને;
માનવીને ધર્મ કે'વો, દેવને તે કે'વા આવ્યો,
અમર ન જાણ્યા એણે, પામ્યો નહિ પર્મને. ૪૬
અશ્વિનીકુમાર તમે, ચ્યવનને ચક્ષ આપી,
તેવા ચક્ષહીણ સુર, તમે મન લાવિયા ?
(જો) કરશો હવે ઉચ્ચાર, દેવબા'ર થશો નકી,
કહો પરાક્રમ પે'લું, ધર્મને લજાવિયા;
બોલો બોલો વાર કેતી, એમ કરતા પોકાર,
સૂર્ય કહે શાંત થાવ, ભાવ ભુંડે ભાવિયા;
ધર્મ પે'લો સર્વ માંહી, અમો અનાદિ લહું છું,
વલ્લભ કે' જુઓ ભાઇ, ભૂલ્યા કામે આવિયા. ૪૭

શરમ રાખે નહિ, એ વ્યંગ્ય છે. દંડ—યમદંડ. (ધર્મ અને યર્મ એકજ હોવાથી).

૪૬ દેવનો મોટો પક્ષ વર્ણે છેઃ તેત્રીશ કોટિ ઇ૦. બે ચારેક—ધર્મ વગેરે. ક્રીડોદ્યાન—(દેવનું) રમત ગમત કરવાનું વન. માનવીને ઇ૦—જે ધર્મ માનવીને કહેવો જોઈએ તે દેવને કહેવા આવ્યો ! પર્મને—પરમ જ્ઞાનને.

૪૭ દેવો અશ્વિનીકુમાર સાથે લઢવાનું બાહાનું કાઢે છેઃ અશ્વિનીકુમાર ઇ૦. તેવા ઇ૦—અર્થાત્ અમારે તમારી કાંઈ ગરજ નથી, એ વ્યંગ્ય. દેવબા'ર—દેવની પંક્તિથી બાહાર. અશ્વિનીકુમાર વૈદ્ય હોવાથી તેમને

સૂર્ય સનમુખ દેખી, ઇંદ્ર વજ્ર લેઇ ઊઠયો,
વાયવ્યાસ્ત્ર વાયુએ ત્યાં, સજ કર્યું સાથમાં;
પાશ લઇ વરૂણ તો, વાસવની સાંચે ગયો,
શક્તિ ગ્રહી કાર્ત્તિકેય, હલાવતા હાથમાં;
ઉદ્યાનના રક્ષક જે, હાય હાય કરે સહુ,
વૃક્ષ ચૂરેચૂરો થશે, વાગી અસ્ત્ર માથમાં;
કંપે ને રડે અપાર, વારે જઇ વારવાર,
પારાવાર ટીટોડીની, રહે કદી બાથમાં ? ૪૮

બીજા દેવોની સાથે યજ્ઞનો ભાગ મળતો નહિ. (વૈદ્યને યજ્ઞાદિ કર્મમાં ન દાખલ કરવાની આજ્ઞા સ્મૃતિઓમાં ઘણે ઠેકાણે છે). પણ ચ્યવનઋષિ જે આંધળા થયા હતા તેમને તે વૈદ્યોએ દેખતા કર્યા ત્યારથી ચ્યવનઋષિએ પોતાના તપોબળથી બળાત્કારે તેમનો ભાગ યજ્ઞમાં દાખલ કરાવ્યો. તે વખતે ઇંદ્ર વિરૂદ્ધ થયો અને અશ્વિનીકુમારને મારવાને વજ્ર ઉગામીને સામે આવ્યો, પણ ચ્યવને વજ્ર સહિત તેનો હાથ પોતાના તપના સામર્થ્યથી તેમને તેમજ સ્તંભાવી રાખ્યો. આ ઉપરથી ઇંદ્ર ચ્યવનને શરણે ગયો અને અશ્વિનીકુમારનો યજ્ઞભાગ માન્ય રાખ્યો. એમ દેવપંક્તિમાં દાખલ થવાને અશ્વિનીકુમારને કેવી પરાકાષ્ઠા પડી હતી તેનું સ્મરણ આપીને ધમકી આપે છે કે ફરીને પણ એમજ દેવ બાહાર થશો, માટે ધર્મનો પક્ષ છોડી દ્યો, એ **ધ્વનિ.** કહો ૦—પરાક્રમ પેહેલું (શ્રેષ્ઠ) છે અને ધર્મને લજાવિયા (ગૌણ ઠરાવવાથી) એમ કહો. સૂર્ય પોતાના પુત્ર ધર્મનો પક્ષ કરીને કહે છે: સૂર્ય ૦. ભૂલ્યા ૦—તમે જે કામે અહીં આવેલા છો તે કામ તો ભૂલી ગયા ! ! અથવા જે ધર્મથી ભૂલ્યા—જેમણે ધર્મ તજ્યો તે કામે આવિયા—ખપી ગયા—નાશ પામ્યા.

૪૮ સનમુખ—સામે થયેલો. વાયવ્યાસ્ત્ર—વાયુ રૂપી હથિયાર કે એ નામનું અસ્ત્ર. પાશ—વરૂણનું ખાસ હથિયાર.—ફાંસો. માથમાં—માથામાં (વૃક્ષ વગેરેના). રક્ષકોની નિર્બળતા વર્ણે છે: પારાવાર ૦—ટીટોડીની બાથમાં પારાવાર (સમુદ્ર) કદી રહે શું ? **દૃષ્ટાંત.**

શાય ચંપા ને ચમેલી, ચગદાઇ ને ચુંથાઈ,
ગુલાબ ને મલ્લિકા તો, મરડાઇ મૂળથી;
લાજુલાડી તો લેવાઇ, જાઇ જુઇ જાંહે ગઇ,
ફેફરૂં તો ફોફલને, આવિયું દુકૂળથી;
આમ્રને તો હેડકી ત્યાં, આવતાં ઘણી જણાઇ,
કદંબનું અંબ ગયું, શિર લાગ્યે શૂળથી;
કારમી જો કદલી તે, કંપી ઊઠી કેતી વાર,
કુરંગી ને લવિંગી તો, ગઇ સ્વય કુળથી. ૪૯
રક્ષકોએ સર્વ મૂકી, બૃહસ્પતિને વિનવ્યા,
દુઃખ માંહી દુઃખ આ શું, દેવગુરૂ આવિયું !
વૃક્ષકેરા રક્ષણને, કાજ અમો વાજ આવ્યા,
રાજ રોગવાને ઊભો, દુઃખ ઉપજાવિયું;
કરો સા'ય આજ તમે, શાંત કરો સુર સર્વ,
એવું રક્ષકોએ વેણ, ગુરૂને સુણાવિયું;
અભય આપીને પછે, ઊઠયા ત્યાંહી ગુરૂદેવ,
વલ્લભ કે' તેમનું તો, વેણ ભલું ભાવિયું. ૫૦
દેવગુરૂ દેવેશને, દાવ સાધીને દબાવે,
દેવપણું જાશે તારૂં, ધર્મને વખોડતાં;
શા કામે તું આવ્યો આંહી, કરેછે કાંઇનું કાંઇ,
વિચારતો વાત નથી, આધો હીંડે ઓડતાં;
ધર્મ કે પરાક્રમમાં, પે'લ બીજ હોય ભલે,

---

૪૯ મલ્લિકા—મોગરાની વેલ. દુકૂલથી—દેવોનાં વસ્ત્ર વીંટાવાથી. અંબ—પાણી—અર્થાત્ જીવન. કુરંગી—કોરંગી—એળચી. કુળથી—અર્થાત્ જડામૂળથી. ૫૦ રાજ—રાજા—ઇંદ્ર.

કરચતું કારજ તારૂં, દાસ હાથ જોડતાં;
કારણ વિચાર કાંઇ, માલ હોય મૂળમાંહી,
મોટો હું ને છોટો એહ, તંત છોડ તોડતાં. ૫૧
વાર્યા એમ વાયુને ત્યાં, ડાર્યા અન્ય દેવ બીજા,
હાર્યા નથી ઈંદ્ર વળી, એમ તો જણાવિયું;
સુર શાંત થઈ બેઠા, પૂરાણ વિચાર પેઠા,
ક્રૂર તે અક્રૂર થયા, ગયું જ્ઞાન આવિયું;
કરે શોચ પુરંદર, ધરે વાત ધર્મકેરી,
હરે હરે ઉચ્ચારતાં, પાણી તો લજાવિયું !
વલે થઇ વાયુની એ, કળે કથા અન્યકેરી,
બળે નિરબળ થઇ, ધર્મવેણ ભાવિયું ! ! ૫૨

---

૫૧ ઉદ્યાન રક્ષકોની વિનતિ ઉપરથી બૃહસ્પતિ દેવોનો ઝઘડો પતાવી દેછેઃ દેવગુરૂ ઈ૦. દેવગુરૂ–બૃહસ્પતિ. દેવેશ—ઇંદ્ર. 'દ' અને 'વ' અક્ષરોની આવૃત્તિ છે માટે **વૃત્યનુપ્રાસ.** ઓડતાં–ઝાલતાં. દાસ ઇ૦–બાગના રખવાળ તને હાથ જોડે છે તે જોઇને તારે જે કારજ કરવાનું છે તે કર. કારણ ઇ૦–તમારી લઢાઇના મૂળમાં જો કાંઇ માલ હોય તો તેનું કારણ તું વિચાર. અર્થાત્ કાંઈ વાસ્તવિક કારણ નથી. **અર્થાપત્તિ અલંકાર.** તંત ઈ૦—ધર્મ વગેરેની સાથે સ્નેહ તોડી નાખવા કરતાં તારો તંત (અર્થાત્ વાદ) છોડ.

૫૨ ક્રૂર ઇ૦–જે દેવો યુદ્ધ કરવાને ક્રૂર થઇ ગયા હતા તે બૃહસ્પતિના ઉપદેશથી અક્રૂર (સદય) થયા. પાણી ઇ૦—(પોતાનો પક્ષ પડતો મૂકવો પડ્યો તેથી). કળે ઈ૦—બીજા દેવોની કથા (પોતાનો પક્ષ પડ્યો મૂકવારૂપ) જે કળે (સમજે છે) એવા વાયુની પણ એ વલે (ઇંદ્રના જેવી) થઇ. શી વલે થઇ તે કહે છેઃ બળે ઇ૦—બળે (બળમાં) નિર્બળ થઇને અથવા બળ છતાં નિર્બળ થઇને અથવા બળાત્કારે નિર્બળ થઇને તેમને ધર્મવેણ—ધર્મ મોટો એવું વેણ (મધ્યમપદલોપી) ભાવિયું. અર્થાત્ પસંદ

ઊઠો શિર નામી કરી, કર જોડી ઈંદ્ર ઊભો,
પૂછ્યું ગુરૂદેવને ત્યાં, આમ કેમ થૈ ગયું !!
વૃક્ષ ને વેલી સૂકાય, તેમાં અપરાધ કોનો,
સત્ય કહો આપ સિદ્ધ, થવાનું તે તો થયું;
અપરાધ હોય મારો, મુજને જણાવો મુન્ય,
પુણ્ય કરી પાલટું એ, પાપ વળગ્યું કયું ?
બીજાકેરા દોષથકી, દૂષણ જો લાગ્યું હોય,
કહો કહો ગુરૂદેવ, આજ ન જાયે સયું !! ૫૩
બૃહસ્પતિ કહે ભાઈ, દોષ નથી કોઈ કેરો,
ભૂમિકેરૂં દુઃખ ભારે, તેણે આમ થાય છે;
ઘણા યુગ ગયા મારા, આવું નવ જોયું કદી,
નંદનનાં દ્રુમ ઈંદ્ર, પે'લાં આ સૂકાય છે;
કારણ છે પૃથ્વી એનું, ધ્યાન ધરતાં દેખાય,
રોષ તજી પૂછો એને, ગુણજ્ઞ ગણાય છે;
પરોપકારી ન કોઈ, એના જેવી અમે જોઈ,
વલ્લભ કે' ઉપમામાં, એની એ ભણાય છે. ૫૪

કરવું પડયું. પ્રત્યેક વિરામના આદિ શબ્દો પ્રાસવાળા છે માટે **પદાંતાનુપ્રાસાલંકાર.**

૫૩ આમ—બાગ સૂકાયો તે. મુન્ય—મુનિ—બૃહસ્પતિ ! પુણ્ય ૯૦—જો મારા પાપથી બાગ સૂકાયો હોય તો હું પુણ્ય કરીને પાપને પાલટું-તેને બદલી નાખીને પુણ્ય રૂપ કરૂં. પુણ્યે પાપ ઠેલાય એવી લોકોની કહેવત ચાલે છે માટે **લોકોક્તિ.** ન જાયે સહ્યું—હવે તે મારાથી સહન થઈ શકતું નથી ! અર્થાત્ તેને શિક્ષા કરૂં, એ **વ્યંગ્ય.**

૫૪ નંદનનાં—નંદન નામે આ વનનાં દ્રુમ—ઝાડ. પે'લાં—પેહેલવેહેલાં. અર્થાત્ પૂર્વે કદી સૂકાયાં નથી. એની એ ૯૦—પૃથ્વી જેવી પરોપકારી

ઈંદ્રે કહ્યું ધર્મને ત્યાં, ધરણીને લાવો તેડી;
કે'તામાં ગયા તે ઊઠી, (જ્યાં) મળ્યા જઇ ભોમ છે;
ચાલો બાઇ આજ તેડે, મઘવા સુરની માંય,
વાયુ વન્હિ વિભાવસુ, જ્યાં ધનદ સોમ છે;
હા કહી ને હેલામાંહી, ઊઠી મહી ચાલી સાથ,
રીઝે સહુ ભાવતાથી, અભાવતે ગોમ છે;
ગાયકેરૂં રૂપ ધર્યું, કરૂં વરણન તેનું,
કવીશ્વર કહે અંગ, કોઇ કોઈ રોમ છે. ૫૫

ગોવર્ણન.

ધર્મ સાથ ચાલી ગાય, દીન અતિશે દેખાય,
પાપ વાઘ જાણે ખાય, કંપ ઘણો અંગમાં;
દુઃખે પાપે તો ચલાય, માનવો હોયે ઝલાય,
પશુ માંહી ગો ગણાય, ઢંગ નહિ રંગમાં;
લક્ષણ રૂડાં લેખાય, મધ્યે કરૂણા પેખાય,
રતિની રૂડી રેખાય, દુઃખ જોઇ દંગમાં;
જેના સહુ ગુણ ગાય, તેના હાલ આવા થાય,

પૃથ્વીજ છે એવી રીતે પૃથ્વી ઉપમેયનું ઉપમાન પણ પૃથ્વીજ છે **અનન્વયાલંકાર.**

૫૫ ભોમ (ભૂમિ)—પૃથ્વી. મઘવા—ઈંદ્ર. વન્હિ—અગ્નિ. વિભાવસુ—સૂર્ય. ધનદ—કુબેર. અભાવતે—જો ન ભાવતું હોય તો ગોમ (ગમચાં—આનાકાની) છે (અર્થાત્ કરે). કવીશ્વર ૬૦—કવીશ્વર કહેછે કે તે ગાયના અંગ ઉપર કોઈ કોઈ રોમ છે. અર્થાત્ બાકીનાં રોમ દુઃખથી ઘસાઈ ગયાં છે. **અર્થાપત્તિઅલંકાર.** પૃથ્વી બહુ દુઃખી છે એ **ધ્વનિ.**

કવિએ કેમે કથાય, ભૂમિ ભાર ભંગમાં !! ૫૬
શું મેળી અનેક કૂવા, દ્વય કર્યાં ચક્ષ રૂપ,
ગુફા ગહ્વર મેળી, નાસિકા કરી નવી !
ખોલ ને બખોલ સર્વ, મુખ માંહી આવી રહ્યાં,
વન વેરાનજકેરી, ભાળમાં શોભા હવી;
અઢાર ભાર જે હુતી, વનસ્પતિ વન કેરી,
સૂકી થઇ આવી વશી, (શું) કવન કવે કવિ;
કાકવંઝા કદલી જે, ફળી કરી એક વાર,
પાદરૂપે આવી રહી, કષ્ટ ગો અનુભવી. ૫૭

---

૫૬ કંપ-ધ્રુજારી (ભયાનકનો વ્યભિચારી ભાવ). માનવી ઇ૦—જો માણસ હોય તો તેને ઝાલીને પણ લવાય, પરંતુ આ ગો (ગાય) તો પશુમાં ગણાય છે તેને શી રીતે ઝાલીને તેડી લવાય. રતિની ઇ૦—તેની રતિ(ભાગ્ય)ની રેખાય (રેષા—લીટી) રૂડી છે, એમ છતાં તેને પણ દુઃખ પડયું એ જોઇને અમે દંગમાં (આશ્ચર્યમાં) છીએ. ભૂમિ ઇ૦-ભૂમિ ભારથી ભંગમાં આવી ગઇ છે—ભાર થવાથી ભૂમિ ભાગી ગઇ છે એ વાત કવિએ કેમે-કેવી રીતે કથાય ? અર્થાત્ એ વર્ણન અતિ કરૂણાજનક હોવાથી કવિ પણ તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી ! વિરામના છેલ્લા શબ્દમાં પ્રાસ છે માટે **પાદાંતાનુપ્રાસ.**

૫૭ પૃથ્વીને રૂપકથી ગાય રૂપે વર્ણે છેઃ શું ઇ૦—શું પૃથ્વી પરના અનેક કૂવા મેળવીને તેના બે ચક્ષ (નેત્ર) રૂપ કર્યા છે ? અથવા શું ગુફાઓનાં ગહ્વર (પોલાણ) મેળવીને તેની નાસિકા નવીજ કરી છે ? **સંદેહાલંકાર.** મુખ વર્ણે છેઃ ખોળ ઇ૦. કપાલ વર્ણે છેઃ વન ઇ૦—વન અને વેરાનની શોભા તે ગાયના ભાળમાં (કપાળમાં) હવી-અર્થાત્ દેખાય છે. રૂવાંટી વર્ણે છેઃ અઢાર ઇ૦. વશી—(રૂવાંટીને સ્થાને). કાકવંઝા—એકજ વાર ફળે તે વનસ્પતિ અથવા જેને એકજ સંતાન થાય તે સ્ત્રી. પાદરૂપે ઇ૦—**ઉત્પ્રેક્ષા.** કષ્ટ ઇ૦—ગોનું (ગાયનું) કષ્ટ અનુભવીને (અર્થાત્ જાણીને).

નવસેં નવાણું નદી, અશ્રુ રૂપે આંખ માંહી,
આવી વશી એકી વારે, નીકળી નીચે પડી;
મીઠી મટી દુઃખથકી, થઇ પડતામાં ખારી,
સાગરની પીડ ટાળી, ઉપકારે ના અડી;
મેરાણની મરજાદા, મહીએ વધારી દીધી,
દુઃખ માંહી ઉપકાર, કરવામાટે તડી;
હાય હાય આવી મહી, તેને દુઃખ આવીપડ્યું,
અન્યનું હવે શું ગજું, આવે દુઃખની ઘડી!! ૫૮
બેસવા કરે વિચાર, બેસવાનું સ્થાન પોતે,
બેસે કંઇ બેહક તે, ચાલે મહાદુઃખથી;
નામીચાંને દુઃખ નવ, આવશો કદાપિ કહું,
કર્યું નહિ તેહ કામ, કરાય ન રૂખથી;
ઊભી રહે ત્યારે હાંકે, ધર્મ જે પૂંડળ ચાલે,
(શું) કહું કેતું કષ્ટ હવે, બોલાય ન મુખથી;
ધર્મને ધિઃકારૂં હું તો, વલે થાય વાસવ શી,
(એ) સુખિયાંની પૂઠે પડી, ચલાવે અસુખથી. ૫૯

---

૫૮ દુઃખના અનુભાવ રૂપ આંસુનું વર્ણન કરે છેઃ નવસેં ઇ૦—રપષ્ટ છે. પુરાણમાં નદીઓની સંખ્યા નવસેં નવાણું કહી છે માટે **પુરાણ વચન શબ્દાલંકાર.** આંસુ ખારાં હોય છે અને નદીઓ મીઠી હોય છે તે વિરોધ દૂર કરે છેઃ મીઠી ઇ૦—મીઠી મટીને દુઃખથી ખારી થઇ ગઇ! પૃથ્વી ઉપકાર કરનારી હોય છે માટે પૃથ્વીરૂપી ગાયનો ઉપકાર વર્ણે છેઃ ઉપકારે ઇ૦—ઉપકાર કરવામાં પણ તે અડી (અટકી) નહિ. કેમકે મેરામણની મર્યાદા વધારી દીધી—પોતાનાં ખારાં આંસુથી સમુદ્રને છલકાવી દીધો!—પૃથ્વી અતિશય દુઃખી છે એ **ધ્વનિ.**

૫૯ બેસવા ઇ૦—પૃથ્વીરૂપ ગાય દુઃખથી અશક્ત થઇ છે અને તેનાથી ચલાતું નથી માટે તે બેસવાનો વિચાર કરે છે; પણ તે બેહક બેસે

કષ્ટે પાપે આવ્યાં ચાલી, આવ્યો એવે ડુંગર ત્યાં,
હવે કહો કેમ ચઢે, ચતુર વિચારજો;
પડતા પરજ પાટું, મારનાર ઘણા હોય,
હાંકે તેમ ધર્મરાય, ધ્યાન મધ્ય ધારજો;
પાપ કરતાં જોએલું, પાછું કંઇ સુરભિએ,
તેણે ગતિમંદવાળો, આવ્યો તો આ ધારજો;

(ફરીથી ઉઠાય નહિ એવી રીતે બેસે) તોપણ કંઇ (ક્યાં) બેસે? કેમકે બેસવાનું સ્થાન તો પોતે (પૃથ્વી) છે. બીજાઓ તો થાકે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર બેસે પણ પૃથ્વી થાકે ત્યારે ક્યાં બેસે? એ મતલબ છે. ન બેસે ત્યારે શું કરે? ચાલે ઇ૦. રૂખથી—અર્થાત્ રાજીખુશીથી. કવિ કહે છે કે ધર્મને ઇ૦-દુઃખમાં પડેલી બિચારી ગાયને પાછળ ચાલીને ધર્મ હાંકે છે માટે હું ધર્મને પણ ધિક્કારૂં છું. પણ પ્રસિદ્ધપણે ધિક્કારી શકતો નથી; કેમકે જો ધિક્કારૂં તો વાસવ(ઇંદ્ર)ના સરખી મારી વલે (માનભંગરૂપ) થાય. પણ ખરૂં જોતાં એ ધર્મ એવો છે કે સુખિયાંની પછવાડે પડીને તેને અસુખથી (દુઃખે કરીને) ચલાવે છે. આ કવિતનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે: બેસવાનું ઇ૦—જે માણસ બીજાના ઉપર બેસવાનો વિચાર કરે છે-બીજાના ઉપર ચઢી બેસવા ધારે છે તે માણસ પોતેજ બીજાને બેસવાનું સ્થાન—બીજાને ઊંચકનારો થાય છે. જે માણસ કંઇ (કોઈ જગોએ) બેહક (હકવિના-અન્યાયથી) બેસે છે તેને મહાદુઃખથી ચાલવું પડે છે. નામીચાંને ઇ૦—નામીચાં (પ્રખ્યાત) માણસને દુઃખ આવે છે ત્યારે જે કામ નથી કર્યું હોતુ તેવું કષ્ટ આપનારૂં કામ તેમને કરવું પડે છે, એ તાત્પર્ય છે. ઊભી ઇ૦—જ્યારે કોઇ નામીચો મનુષ્ય પોતાના કર્ત્તવ્યકર્મથી અટકી જાય છે ત્યારે ધર્મ (સ્વધર્મબુદ્ધિ) તેને તે કર્ત્તવ્યકર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (હરિશ્ચંદ્રાદિકનુ ઉદાહરણ સ્મૃતિમાં આણવું). ધર્મ ને ઇ૦—જો કે ધર્મ સુખિયાંની પૂઠે પડીને તેમને અસુખથી ચલાવે છે—દુઃખ વેઠીને પણ સત્કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, એમ છતાં જો હું ધર્મને ધિક્કારૂં તો મારી વલે વાસવ (ઇંદ્ર જેવી—માનભંગરૂપ) થાય. ઇત્યાદિ.

પાપ આવ્યું હોત કદી, તેડવાને કોઇ પૂર,
તો કહે વલ્લભ પછે, દશા અવિધારજો ! ૬૦
ધીમે ધીમે ગયાં ચાલી, એમ અવનિ ને ધર્મ,
સુરસભા મળી જયહાં, દુખિયાં અપાર છે;
જુએ જે જે જન તેને, દયા આવે દિલમાંય,
મહીતણા માલ આવા, દુઃખના અંબાર છે ! !
એકાએક આમ કેમ, કષ્ટ આવી કાય લાગ્યું,
હાય હાય ગાય કાય, ધાય ખાવા ધાર છે;
આપણ છું સુખિયા ને, દુખિયારી એ અપાર,
એનું સહે એજ દુઃખ, બીજાને વિચાર છે !! ૬૧
એમ દયા દિલ લાવી, જોતા બેઠા દેવ સર્વ,
ધર્મ અને ધરણી ત્યાં, આવિયાં ધસ્યાંમસ્યાં;
જો કે ચાલતાં અપાર, બન્ને મળી ધીમાં અતિ,
તદપિ શ્રમ ને શ્વાસ, સહુને મને વસ્યાં;
દેખાયાં ન દૂરથકી, ઓળખાયાં પાસ આવ્યે,
લાગી અતિ વાર તોય, ખાંતથી થોડું ખસ્યાં;

---

૬૦ વિશેષ દુઃખ વર્ણે છેઃ કષ્ટે ઇ૦. સુરભિ—ગાય. ગતિમંદવાળો —ધીમો ચાલનારો. ધર્મ ઉતાવળે ફળતો નથી એ ધ્વનિ છે. આ—ધર્મ. અવિધારજો—નિર્ણય કરજો—જાણજો. અર્થાત્ માઠી દશા થાત !

૬૧ માલ—અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર રહેવું આવુંજ દુઃખ ભરેલું છે !! હાય હાય ઇ૦—હાય હાય ! ગાયની કાય તો ખાવા ધાય એવી છે (અર્થાત્ સૂકાઇજવાથી કેવળ હાડપિંજરરૂપ રહેલી છે અને તેથી બિહામણી દેખાય છે) એમ ધાર (ધારીને જો). બીજાને ઇ૦—બીજાને તો એ દુઃખ સહેવું એ વિચાર ભરેલું છે. અર્થાત્ જે દુઃખ પૃથ્વી સહે છે, તે દુઃખ બીજાથી સહેવાય એવું નથી.

આવવાનાં તેહ આવ્યાં, આખર તો પાસ ચાલી,
આરંભેલી તીર લીધી, વે'લાં મોડાં જો ચશ્યાં. ૬૨
નર ધર્મ નારો ગાય, નિરખીને બોલ્યો રાય,
અહો સુરભિ તમે તો, ઘણું દુઃખ પામિયાં;
દશા દિલગીર ભરી, દેખાય દિદારથકી,
દયા ખાવા જેવું દુઃખ, સુખને કયાં વામિયાં?
આધાર છો જગતનો, જૂનામાં જૂનાં છો તમે,
ઘણા થયા અમ જેવા, સિદ્ધ સિદ્ધિ શામિયાં;
કાર્ય છે અમારૂં આજ, દુઃખ દૂર કરવાનું,
સુણી મહી બોલ્યાં ત્યારે, શિર અતિ નામિયાં. ૬૩
ધન્ય છે ધીમાન તને, દુઃખદિન પૂછે મને,
સુણય એક ચિત્ત ધરી, આજ કહું છું તને;

---

૬૨ તેમની નિર્બળતા વર્ણે છેઃ જો કે ૪૦—જો કે તે બન્ને મળીને (ધર્મ અને પૃથ્વી) અપાર ધીમાં ચાલતાં હતાં તદપિ (તોપણ) તેમને જે ચાલવાથી શ્રમ થયો હતો અને શ્વાસ ચઢ્યો હતો તે સહુને મને વશ્યાં (સહુની નજરમાં આવ્યાં). બીજો પણ કોઇ પોતાની શક્તિ કરતાં ઉતાવળો ચાલે તો તેને પણ શ્રમ અને શ્વાસ માલમ પડે છે. **અનુમાનાલંકાર.** તેમનું ધીમાપણું વર્ણે છેઃ ખાંતથી ૪૦. થોડું ખશ્યાં—થોડું ચાલ્યાં. આરંભેલી ૪૦—જો કે તેઓ ચશ્યાં (પોતાના ઠેકાણા પરથી ચલિત થયાં—નીકળ્યાં) હતાં તો તેમણે વેહેલાંમોડાં પણ આરંભેલી તીર લીધી—આરંભેલા કામનો કાંઠો આણ્યો—ચાલવાનું પૂરૂં કરીને ધારેલી જગોએ પોહોચ્યાં.

૬૩ રાય —ઇંદ્ર. દિદાર—સ્વરૂપ. વામિયાં — તજ્યાં. પ્રાચીનતા વર્ણેછેઃ સિદ્ધ ૪૦—તમારા આગળ અનેક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધિ એ બધાંય શામિયાં—શમી ગયાં છે અર્થાત્ તમે તેમનાથી પણ જૂનાં છો. કાર્ય છે ૪૦—અર્થાત્ હવે તમારૂં દુઃખ દૂર કરવાનું કાર્ય એ અમારૂં છે.

પડ્યું હોય ચાંદું તેની, માંય જેમ આર ઘોચે,
તેમ દુઃખ મધ્ય દુઃખ, આપવા ધાર્યું મને;
જેનાથકી દોષ કોશ, પ્રકટ્યે મુઝાઉં હુંય,
મોકલ્યો તેડવા તેહ, વિચાર્યું નહિ મને;
અગુણી છે સર્વ પણ, હું નથી અગુણી તેવી,
ખરેખરૂં કહી દાખું, ઊભી જો આવી કને. ૬૪
બોલતામાં એટલું તો, કેટલુંક થઇ ગયું,
તેટલું બધું તો કંઇ, કવિથી કે'વાય છે!
પણ ચઢ્યો શ્વાસ અને, કંપારી આવી અપાર,
આંખ્ય તરડાઇ ગઈ, આખર તો ગાય છે!
કોણ તેનું બેલી થાય, સારાનું સગું કે'વાય,
ધર્મ એક પાસ જાય, આચર્યો સદાય છે!
છાંટે કંઇ પાણી અને, દાબે આંખ્ય જાણી દુઃખ,
કા'ણી છે કે સુખ માંહી, દુઃખ તો દબાય છે. ૬૫

---

૬૪ પૃથ્વી કહે છેઃ ધન્ય છે ઇ૦–ધીમાન–બુધ્ધિમાન. શામાટે ધન્ય છે? દુઃખદિન ઇ૦–મને દુઃખદિન (દુઃખના દિવસની ખબર અંતર) પૂછે છે માટે. તેહ—ધર્મ. મને—મનમાં. ધર્મ દુષ્ટોનો ક્ષય જલદી થવા દેતો નથી તેથી મારા ઉપર દુષ્ટોનો અતિશય ભાર થયો છે; એવી રીતે હું ધર્મવડે દુઃખમાં છું, એમ છતાં તેજ ધર્મને વળી મને તેડવા મોકલ્યો અને તમે મનમાં વિચાર ન કર્યો કે આથી પૃથ્વીને બમણું દુઃખ થશે! અગુણી—મારા ઉપકારને ન જાણતાં મને દુઃખ ઉપજાવનાર. હું ઇ૦—હું તેવી અગુણી નથી તેની સાબિતી બતાવે છેઃ ઊભી ઇ૦.

૬૫ કેટલુંક—કેટલુંક કષ્ટ. કષ્ટના અનુભાવ કહે છેઃ પણ ઇ૦. એમ થવાનુ કારણ કહે છે; આખર ઇ૦—કેમકે છેવટે તો એ ગાયજ છેની? ગાય સ્વભાવે ગરીબ, તેમાં તે દુખીઆરી, અને વળી તેના દુઃખનુ કારણ

વળી આવી હિમ્મત ને, હામ ભરી બોલવાની,
સુરરાય સુણો સર્વ, કથની માંડી કહું;
વારંવાર ધર્મથકી, સુખ થાય સર્વ મને,
આ સમય ધર્મથકી. દુઃખ આવિયાં સહુ;
અંશ જે તમારો એ તો, ભાર મારો હરી નાખે,
વાયુકેરો અંશ મહા–સુખકારી હું લહું;
અશ્વિનીકુમારકેરા, અંશ અંશ ભાગ ગણું,
દુઃખ દૂર કરવાને, એમ ચારેને ગ્રહું. ૬૬
પણ ઊભા ધર્મરાજ, તેમનો જે અંશ થયો,
દુઃખ તેજ દેછે મને, દુઃખી કરી સર્વને;
ભાર થયોછે અપાર, સહન ન થાય હુંથી,
નીચી નમું તેણે કષ્ટ, નંદનના પર્વને;
મહામોહકારી દ્રુમ, જોતાં માંહી જાંહે જાય,
સુરરાય કરૂં કશું, ધારૂં નહિ ધૈર્યને;
ધર્મી હોય અસંખ્ય તો, ભાર નવ લાગે મુને,
વલ્લભ કે' સહુ નહિ, ડોળદાર ગર્વને. ૬૭

જે ધર્મ તેનેજ તેડવા મોકલીને તેને અધિક દુઃખીઆરી કરેલી. આચર્યો ઈ૦—જેને આચર્યો છે એવો એક ધર્મજ તેની પાસે જાય છે. જો મનુષ્યે ધર્મ આચર્યો હોય તો તેજ આખર વખતે સાહાય થાય છે, એ ધ્વનિ. સુખ માંહી ઈ૦—સુખના ઉપચાર કરવાથી દુઃખ દબાય છે, એવો ભાવાર્થ છે.

૬૬ હામ—(' ભરી ' ક્રિયાપદનું કર્મ). તમારો અંશ—અર્જુન. વાયુકેરો અંશ—ભીમ. અંશ અંશ ભાગ—અંશ અંશ જેવડા વિભાગ.

૬૭ ધર્મરાજનો અંશ—યુધિષ્ઠિર. નીચી ઈ૦—હું ભારથી નીચી નમી જાઉંછું તેથી નંદનવન રૂપી પર્વ(મહોત્સવ)ને કષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ નંદનવન સૂકાય છે. દ્રુમ—વૃક્ષ. જાંહે જાય—મૂર્છા પામે અર્થાત્ કરમાઈ

બોલી એટલું કે બાઝી, કાચકી તો કંઠમાંય,
કાંટા પડી ગયા અતિ, જીભપર ઝૂલતા;
અશ્રુ ચાલ્યાં આંખ્યથકી, અચેતન કાય થઇ,
કંપે છે ઉદર એક, અવનવું ફૂલતાં;
હાલવું ને અચેતન, એક કાળે થઇ રહ્યાં,
અજાયબ એના જેવું, જાણિયે શું ડૂલતાં;
ધિ:કાર છે ધર્મ તને, અવિચારી કહે એમ,
કવિમણિ કહે કેમ, મૂલ્ય થાય મૂલતાં. ૬૮
લાંબો કરી હસ્ત અને, ઇંદ્ર બોલ્યો તેણી વાર,
મારા અંશને બગાડયો, ધર્મ અંશ તાહરે;
ઇંદ્રાસન રાખવાને, અમો જે ઉપાય કરૂં,

જાય. ડોળદાર ઇ૦—અર્થાત્ ધર્મી ન છતાં હું ધર્મી છું, એવો દંભ કરીને ગર્વ કરે, તે ગર્વને હું સહી શકતી નથી. ધર્મનો દભ કરનારા પૃથ્વીમાં ખરા ભાર રૂપ છે એ **ધ્વનિ.**

૬૮ ઝૂલતા—અર્થાત્ અતિ મોટા. હાલવું ઇ૦—જેને ચેતના હોય છે તે હાલે છે પણ આ ગાય તો મૂર્છા પામવાથી અચેતન થઇ ગઇ છે અને તેના ઉદરમાં વાયુ ભરાવાથી તે ફૂલે છે, અને ફૂલવાથી ઉદર હાલે છે. માટે અચેતનતા અને હાલવારૂપ ચેતનતા પૃથ્વીરૂપી ગાયમાં એકે કાળે થઇ રહ્યાં છે એ આશ્ચર્ય છે! **વિરોધાભાસ અલંકાર.** ધિ:ક્કાર છે ઇ૦—આ જોઇને જે અવિચારી હોય તે એમ કહે કે હે ધર્મ ! તને ધિક્કાર છે; પણ કવિઓમાં મણિ જેવો વલ્લભ એમ કેમ કહે ? કેમ ન કહે ? મૂલ્ય ઇ૦—મૂલતાં (બીજાને મૂલવતાં) પોતાનુંજ મૂલ થઇ જાય માટે. અર્થાત્ ધર્મ આચરનારને પ્રથમ સંકટ પડે છે તેટલા ઉપરથી ધર્મને નિંદનાર કે તજી દેનાર મૂર્ખ છે; પણ તે પરિણામે સુખ આપનાર છે એમ જે જાણે છે તે ધર્મને કોઇ પણ સમયે નિંદતા નથી, એ **વ્યંગ્ય.**

પાર્થને ન તેહ રૂચે, થયું એવું જાહરે;
વધારે કે'વામાં કશું, આણ્યું ધર્મે કષ્ટ આજ,
ભૂમિ પર ભાર થયે, સે'વું પડે માહરે;
ધર્મના હિમાયતી જે, આવો આવો પાસ મારી,
દુખિયારીને છોડાવો, ત્યારે કહું વાહ રે ! ૬૯
ઊઠ્યા બૃહસ્પતિ પે'લા, સૂર્ય તેની સાથ ઊઠ્યા,
અશ્વિનીકુમાર અને, ધર્મ ઊભા આગળે;
બીજા છે ઘણાય પણ, તેહ નથી ઊઠતા કો,
અમે કહુ ધર્મ સાચો, લખી દઉં કાગળે;
ધર્મકેરો અંશ જે છે, તેનાવડે સર્વ થાશે,
સમજે નહિ તે મરે, ભાંડી જાય ભાગળે !
નથી રામાયણ જેવું, મચ્છ કચ્છ નથી આ તો,
ધર્મ સાથે ધર્મકેરી, રાડ રાખતાં રળે ! ૭૦

---

૬૯ ઇંદ્રાસન ઇ૦—અમો ઇંદ્રાસન રાખવાને જે ઉપાય કરૂં છું તે પાર્થ(અર્જુન)ને રૂચતો નથી એવું જાહરે (જાહેર) થયું છે. ન રૂચવાનું કારણ, ધર્મના અંશે (યુધિષ્ઠિરે) મારા અંશને (અર્જુનને) બગાડ્યો છે, તે છે. એમ પાછળ કહેલુંજ છે. દુઃખીઆરીને—પૃથ્વીને.

૭૦ ધર્મ સાચો છે તે વિશેષ નિશ્ચયપૂર્વક વર્ણું છું; લખી ઇ૦. ભાંડી ઇ૦—જે ન સમજે તે ભલે અમને ગાળો ભાંડીને ભાગોળે જાય — રીસાઈને નાશી જાય ! ખરૂં કહેતાં રીસ કરે તેની અમે દરકાર કરતા નથી, એ વ્યંગ્ય છે. નથી ઇ૦—આ કાંઈ રામાયણ જેવું કાવ્ય નથી કે મચ્છપુરાણ કે કચ્છપુરાણ જેવું પુરાણ નથી; ધર્મી ઇ૦—પણ આ તો ધર્મી(ઇંદ્ર વગેરે)ની સાથે ધર્મની રાડ (કજિયો) રાખતાં (વર્ણવતાં) રળે (ધારેલો મનોરથ સિધ્ધ કરે), એવો કવિ છે. બીજા કવિઓ ધર્મી (અગ્નિ વગેરે) અને ધર્મ(ઉષ્ણતા વગેરે)ની વિરૂધ્ધતા વર્ણવી શકતા નથી પણ હું તો તે પણ વર્ણવું છું, એ વિસ્મય છે !

રંચ નથી વાંક કંઇ, સંચ સાચવીને જુઓ,
પ્રપંચની પોઠ સહુ, બેહક તો બેસશે;
જ્યાંહી ધર્મરાજ ત્યાંહી, જય તો થવાનો નિશ્ચે,
વાહવાહ થશે એથી, ધર્મ ધ્યાન ખેંચશે;
અપાર કષ્ટથી રહ્યા, અંશ વાયુ વાસવના,
ધર્મથકી તર્યા જેહ, તેહ ધર્મ વેંચશે ?
સુરરાય મિથ્યા તારી, વાણી આણી વાર કહું,
વલ્લભ શું કવિતાને, ઠામ ઠામ વેચશે ? ૭૧
પુરંદરે પૂરેપૂરો, તદા ત્યાં કર્યો વિચાર,
બોલ્યું સત્ય કરવાનો, રાહ નવ લાધિયો;
કહ્યું કર જોડી પછે, બૃહસ્પતિ વિનવીને,
રાજનીતિતણો પથ, સધાય તે સાધિયો;
કહો ગુરૂદેવ આજ, કાજ મારે કરવાનું,

---

૭૧ બૃહસ્પતિ ધર્મનો પક્ષ કરીને ઇંદ્રને કહે છે: રંચ ઇ૦—પૃથ્વી દુઃખી થઇ તેમાં ધર્મનો રંચ (લગાર) વાંક નથી. સંચ ઇ૦—તમારા મનરૂપી સંચને સાચવીને જુઓ (વિચારો). અર્થાત ન્યાયબુદ્ધિથી વિચારો. પ્રપંચ—કાવાદાવા—ઠગાઇ. બેહક બેસશે—ફરીથી ન ઉઠાય એમ બેસશે—કેવળ નાશ પામશે. ધ્યાન ખેચશે—(તમારૂં—અથવા સર્વ કોઇનું) વાયુ અને વાસવના અંશ—ભીમ અને અર્જુન. ધર્મથકી ઇ૦—જેહ (ભીમ અને અર્જુન વગેરે) ધર્મથકી તર્યા (સંકટમાંથી) તેહ ધર્મને વેંચશે શું ? અર્થાત્ ધર્મને પોતાનો ન કરી રાખીને બીજાઓને આપી દેશે શું ? તે વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે: સુરરાય ઇ૦–હે દેવના રાજા ! તારી વાણી આણી વાર (આ વખતે) મિથ્યા છે એમ હું કહું છું; વલ્લભ સરખો કવિ શું પોતાની કવિતાને (બીજા કુકવિઓની પેઠે) ઠામ ઠામ વેચશે ? અર્થાત નહિજ વેચે. તો, તેજ રીતે ભીમ વગેરે પણ ધર્મને નહિજ તજે, એ દાર્ષ્ટાંત છે. **દૃષ્ટાંતાલંકાર.** કવિતા વેચવાની વાતવડે કવિતા ઉપર નિર્વાહ કરનારાઓપ્રતિ આક્ષેપ કર્યો છે.

ટાળો દુઃખ દેવકેરૂં; લાભ લક્ષ લાધિયો;
યતો ધર્મસ્તતો જય, એથી થાય છે ઉદય,
હૃદય ન માને મારૂં, સદય આરાધિયો. ૭૨
દુઃખ થાય દૂર અને, રીઝે સુરભિ અપાર,
ધર્મ વડો જાણું અમો, શું એવો ઉપાય છે;
ગુરૂજી હોય જો કંઈ, તેહ આજ દાખવી દ્યો,
શાંતિ શાંતિ થાય જેથી, (વેણ) શાંતિદા સદાય છે;
વીર ધીર અંશ મારો, પાર્થ પૃથ્વી માંહી ગાજે,
તેને સાંય ધર્મકેરી, સાચી શું મનાય છે ?
વાયુકેરો વૃકોદર, વિશ્વને કરી દે પાન,
તેને ધર્મસૂનુકેરી, સાંય શું ગણાય છે ? ૭૩
બૃહસ્પતિ કહે ત્યારે, વચન મારૂં પ્રમાણ,
સંશય જો એહ માંહી, પરીક્ષા કરો ભઇ;
જાતે જઇ જુઓ તેમ, ધર્મ વિણ તરે કોણ,

---

૭૨ પુરંદરે—ઇંદ્રે. બોલ્યું ઇ૦—ધર્મ એજ પૃથ્વીના દુઃખનું કારણ છે એવું પોતાનું બોલેલું વચન. બૃહસ્પતિ—બૃહસ્પતિને. લાભ ઇ૦—તો લક્ષ (લાખ્ખો) લાભ મને પ્રાપ્ત થયા એમ હું માનીશ. યતો ઇ૦—यतोधर्मस्ततोजयः—જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે અને એથીજ સર્વનો ઉદય થાય છે એવી વાત તમે કહોછો પણ મારૂં મન તે માનતું નથી. સદય ઇ૦—માટે મેં સદય એવા ગુરૂની આરાધના કરી છે. અર્થાત્ હે બૃહસ્પતિ ! તમે મારા ઉપર દયા લાવીને મારા મનનું સમાધાન કરો.

૭૩ ઇંદ્ર બૃહસ્પતિને એવો ઉપાય પૂછે છે કે જે એક ઉપાયથી બે કાર્ય થાય. તે બે કાર્ય કહે છેઃ દુઃખ ઇ૦—જેથી પૃથ્વીનું દુઃખ દૂર થાય અને (પૃથ્વીરૂપી) સુરભિ (ગાય) અપાર રીઝે, એ એક; અને જેથી અમો ધર્મને વડો જાણું એ બીજું. શાંતિદા—શાંતિ આપનાર (વેણ). ધર્મ—ધર્મપુત્ર—યુધિષ્ઠિર.

યુદ્ધ ને આયુદ્ધકેરી, જાણજો સિદ્ધિ ગઇ !!
સંશય જો હોય અને, કરવા પરીક્ષા ધારો,
નિરીક્ષા કારણ નેહે, જાવું ન્યાયી તો થઇ;
મારૂં અને તારૂંતણી, મૂકી જેણે માથાફોડ,
વલ્લભશો ન્યાય ધરે, તેણે જોવું ત્યાં જઇ. ૭૪
ઈંદ્ર કહે ન્યાયી અમો, ન્યાય સર્વકેરો કરૂં,
સુર ને અસુરકેરો, પુરૂષ પિશાચનો;
નરમાંહી નરમણિ, નૃપતિ મનાય જેહ,
તે તો મારો અંશ કા'વે, દાવો સાચમાચનો;
અન્યાય ન ઉર આવે, કરૂણાળુ અંગ કા'વે,
દુઃખ દિલ વિચ વસે, છું હું બેલી સાચનો;
વાયુ કહે વાત ખોટી, ન્યાય તો છે મારે ઉર,
ગતિ મારી પૂછો સૌને, કૂડો નથી વાચનો. ૭૫
વસુ કહે વાસવને, વાયુકેરી વાતો જેહ,
વસુંધરા માંહી એ તો, વસમી મનાય છે;

---

૭૪ પરીક્ષા ઇ૦—આ વાક્ય યક્ષપ્રશ્નોત્તરના પ્રસંગનું બીજ છે. સિદ્ધિ ઇ૦—(ધર્મ વિના). નિરીક્ષા ઇ૦—જો પરીક્ષા કરવા ધારતા હો તો નિરીક્ષા કારણ (જોવાને માટે) ન્યાયી થઇને જવું અથવા ન્યાયી થઈ (બની) જવું. અર્થાત્ પક્ષપાત કરવો નહિ. મારૂં ઇ૦—મારૂં ખરૂં અને તારૂં ખોટું એવો વાદ કરવાની માથાફોડ જેણે મૂકી (છોડી) દીધી હોય અને જે વલ્લભશો (વલ્લભના જેવો) ન્યાય ધરતો હોય (અર્થાત્ નજરે જોઇનેજ જે નિર્ણય કરતો હોય) તેણે ત્યાં જઇને જોવું. મતલબ કે નિષ્પક્ષપાતે પરીક્ષા કરવી.

૭૫ સર્વે દેવો પોતાને પક્ષપાતરહિત ન્યાયી ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે: ઈંદ્ર ઇ૦. દુઃખ—(દીનનું).

સમાનપણું જણાય, ઉપર ઉપર થકી,
કૃત્ય છે કરાળ એનાં, નાક ભૂ ભાણાય છે;
અમારે ન લેવાદેવા, ન્યાય છે અમારે મન,
છે સત્ય સાળવીહાટ, અદલ વણાય છે;
નથી ન્યાય કરવાનો, કે વસે અન્યાય ઉર,
સત્ય સત્ય સત્ય એક, ચિત્તમાં ચણાય છે. ૭૬
કુબેર કે' કૂડ બોલે, સુરસરીશુ મળીને,
શંતનુ ફસાવી પાડ્યો, જાહેર જણાય છે;
ન્યાય તો અમારે દિલ, ઢીલવિણ વશી રહ્યો,
ધણીકેરૂં ધન ઘણું, અમને સંપાય છે;
ઘટે નહિ રજ અને, ઉદાર પ્રણ ગણાય,
ધન મળ્યે કોણ કાઢો, ધરામાં ધરાય છે ?
તેહ મળ્યા છતાં અમો, એક નિષ્ઠાવાન રહું,
અમારા જેવો ન કોઈ, ચૌદ લોક માંય છે. ૭૭

---

૭૬ વસુ—એ નામના દેવો. નાક ભૂ—સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં. વસુઓ કેમ ન્યાયી છે તેનું કારણ કહે છેઃ નથી ઈ૦—અમારે ન્યાય કરવાનો હોય તો અમારા મનમાં અન્યાય (પક્ષપાત) આવવાનો સંભવ છે; પણ તે તો અમારે છે નહિ તેથી અન્યાય કરવાનો પણ અમારે સંભવ નથી. અને અન્યાયનો સંભવ નથી માટે અમે ન્યાયીજ છીએ.

૭૭ વસુનું ન્યાયીપણું કુબેરદેવ ખોટું પાડે છેઃ કુબેર ઈ૦—કુબેર કહે છે કે એ વસુ કૂડ બોલે છે (જૂઠું કહે છે); કેમકે એણે સુરસરીશું (દેવનદી ગંગાસાથે) મળીને શંતનુ રાજાને ફસાવી પાડ્યો. વસુઓને કોઇનો શાપ થવાથી તેમને મનુષ્ય અવતાર લેવાનો હતો. તેથી શંતનુની સ્ત્રી ગંગાને પેટે તેમણે અવતાર લીધો. ગંગા જાણતી હતી કે આ મારે પેટે જન્મેલા વસુ નામે દેવ છે માટે તેમને જન્મ્યા કે તરત ગંગાનદીમ

કાર્તિકેય કહે ખોટું,વ્યર્થ વદ એહ મોટું,
સર્પ ધન સાચવી રે', એવો એ ગણાય છે;
દુર્ગુણ જે દેવકેરા, વળી દુનિઆના સહુ,
ધન માંહી ધામકરી, વસતા જણાય છે;
શૂરત્વ લજાવે ધન, પુરૂષત્વને પજાવે,
નૂરત્વ ભજાવે નહિ, વણિક ભણાય છે;
ભંડારી લખાવે અને, ભંડાર ભરાવે એહ,
કાર્તિકેય કહે સાચા, સામદ મનાય છે ! ! ૭૮
શશિ સવિતા ને અગ્નિ, બળ કરી બોલી ઊઠ્યા,
ખોટી સર્વ વાત એની, સત્ય તો અમારૂં છે;
વરૂથિનીપતિ એહ, વરૂ જેવો દાવ શોધે,
જાણો નહિ જુઓ ન શું, ડા'પણ તમારૂં છે !
ભય લાગ્યો રક્ષકને, આ તો વળી ભોગ મળ્યા,
લઢ્યા માંહોમાંહી આજ, દૈવ તો નઠારૂં છે!
એવે ગુરૂદેવ ઊઠી, વારતા સહુને ત્યાંહી,
ન્યાયપણું નથી ક્યાંહી, વેણ તો અકારૂં છે. ૭૯

ડૂબાડતી હતી, અને એવી રીતે શંતનુને સાત પુત્ર થયા છતાં તે અપુત્રનો અપુત્રજ રહ્યો. છેલ્લા પુત્ર ભીષ્મને શંતનુની પ્રાર્થના ઉપરથી જીવતો રાખ્યો હતો. આ કથાને ઉદ્દેશીને વલ્લભ વસુઓના ન્યાયીપણાનું ખંડન કરે છે.

૭૮ એહ–કુબેર. પજાવે–પચાવે–રાંધી નાખે. અર્થાત્ નાશ કરે. નૂરત્વ–તેજસ્વીપણુ. ભંડારી ઇ૦—તે પોતાનું નામ 'ભંડારી' એવું લખાવે છે. સાચા ઇ૦—(વક્રોક્તિ).

શશિ–ચંદ્ર. સવિતા–સૂર્ય. વરૂથિનીપતિ—સેનાપતિ. જાણો ઇ૦—તમે શું જાણતા નથી કે તમે શુ જોતા નથી ? અર્થાત કાર્ત્તિકેય જે સેનાપતિ છે

મોટાઈ કરો તમામ, ખરી ખોટી ધારી હામ,
કથળે છે એથી કામ, ન્યાય નથી ચિત્તમાં;
થાયે કીમત બદામ, લાજ લાગે મહાધામ,
મોટાઇની જાય મામ, પ્રેમ નથી પ્રીતમાં;
રે લંઠાઇ (કરો) ઠામઠામ, લુંટી જાણો જોડી દામ,
કે ધરો વરાંગી વામ, રે'મ નથી રીતમાં;
લક્ષણવંતી લગામ—વિના થયાછો ઉદ્દામ,
નથી નથી કો અકામ, પૂરણ પ્રતીતમાં. ૮૦
ગુરૂદેવકેરી વાત, સાચી લાગી વાસવને,
એકેકના ગુણ ગાય, તેહ નથી કામનું;
સત્ય શોધવાને માટે, આવું નવ ચાલે કદી,
આ તો સત્ય દેખાય છે, માત્ર એક નામનું;
ગરવા ગુરૂજી કહો, કરવું અમારે કેમ,
પંથ નથી લાધતો આ, જેમ લેખું રામનું;
તમે કહો તેમ કરૂં, બોલું નહિ બીજી વાર,

તેને ન્યાયી કહેવો એમાં તમારૂં શું ડાહાપણ છે? દેવને આમ એક બીજાનું ખંડન કરતા જોઇને બાગના રખવાળ ફરીથી પણ બીહે છે કે રખેને પાછા લઢી ઊઠશે. તે વર્ણ્યું છેઃ ભય ઇ૦. ગુરૂદેવ—બૃહસ્પતિ. વારતા—અટકાવતા. ગુરૂ શું બોલ્યા તે કહેછેઃ ન્યાયપણું ઇ૦—કયાંહી (કોઈનામાં) ન્યાયપણું નથી, એવું અકારૂં (કડવું) વેણ તે બોલ્યા.

૮૦ મહાધામ—મોટું તેજ. અર્થાત્ તમારા મોટા તેજને લાજ લાગે છે. લંઠાઇ—લાંઠિયાપણું. લુંટી ઇ૦—લુંટીને દામ જોડી જાણો, એ અન્વય. ધરો—પકડો. ઉદ્દામ—ઉદ્ધત. અકામ—વાંચ્છના વિનાના. તમારામાંના કોઇ પણ કામનારહિત નથી એમ અમને સંપૂર્ણ પ્રતીત થાય છે.

વલ્લભ કે' નૂર થયું, આજ તો બદામનું ! ૮૧
મહામતિ બૃહસ્પતિ, ધારી ગતિ ધર્મરતિ,
સર્વવતી બોલિયા ત્યાં, ન્યાય વાત જે હતી;
ધર્મસૂનુની પરીક્ષા, કરવા વિચારો ઉર,
નિરીક્ષક કરો ધર્મ, ખુંચ કરશે છતી;
સૂનુકેરી સાચવટ, હશે તો દેખાડી દેશે,
અસત્ય હશે તો નહિ, મુખ રાખે એ રતિ;
છાનું રાખવા વિચારે, તમે છો એથી વધારે,
ધારે અન્યાય ન ક્યારે, ધર્મ છે મહામતિ. ૮૨
જોઇએ ઝૂકાવનાર, ઝૂકી જાય શાણા મૂર્ખ,
એહ ન્યાય લાગુ થયો, વિબુધ સમગ્રમાં;

---

૮૧ બૃહસ્પતિએ ધર્મની પ્રશંસા કરી તે વાત ઇંદ્રને સત્ય લાગવાથી ઇંદ્ર વિચારે છેઃ એકેકના ઇ૦—પ્રત્યેક દેવ પોતપોતાના ગુણ ગાય છે તે કામનું નથી. નામનું—કહેવા માત્ર. પંથ ઇ૦—જેમ રામનુ (વ્યાજના દોકડાનું) લેખુ થઇ શકતું નથી તેમ આ પથનો પણ પાર પમાતો નથી. અર્થાત્ કોણ ખરેખરો મોટો છે તેનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. નૂર ઇ૦—ઇંદ્ર કહે છે કે સત્યનો નિર્ણય ન કરી શકાવાથી આજ અમારું નૂર (તેજ) બદામનું (અર્થાત્ તુચ્છ) થયું છે !

૮૨ ધર્મરતિ—ધર્મમાં પ્રીતિ (ધારીને). નિરીક્ષક—અર્થાત્ પરીક્ષક. ધર્મના પુત્રની પરીક્ષા કરવાને ધર્મનેજ શામાટે યોજવો તેનું કારણ કહેછેઃ ખુંચ ઇ૦—જો ધર્મમાં કાંઇ ખુંચ (ખામી) હશે તો તે પ્રકટ કરશે. (ધર્મ હોવાથી). અસત્ય ઇ૦—જો ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરમાં અસત્ય હશે તો એ (ધર્મ) તેનું મુખ (અર્થાત્ શરમ) રતિ પણ નહિ રાખે. પણ કદાપિ પુત્રનો પક્ષ કરીને તેના દોષ છાના રાખશે તો ? તમે ઇ૦—તમે (ઇંદ્રાદિ દેવો) એથી વધારે (જાણવાવાળા—ગુપ્ત વાતને જાણનારા) છો.

ત્રિકાળનું જ્ઞાન ધારૂં, જૂઠું જાણી લેઉં સર્વ,
ઉતારીશું પછે ગર્વ, કરો ધર્મ અગ્રમાં;
સૂર્યસૂનુ ઊઠો વે'લા, પરીક્ષા કરીને જઇ,
નિરીક્ષા કરૂં છું અમે, બેઠા સુરનગ્રમાં;
ગુરૂદેવ કહે જાઓ, રૂચે તેમ કરો જઈ,
વલ્લભ કે' આવે શેણે, ખરો ધર્મ વ્યગ્રમાં. ૮૩

વિસર્જન થઇ સભા, સુરકેરી તેણી વાર,
આજ્ઞા કરી ધર્મને ત્યાં, સહુ ચાલ્યા સ્થાનમાં;
અશ્વિનીકુમાર અને, સવિતા જઇને મળ્યા,
કહ્યું તમે ધર્મરાજ, ધર્મ ધારો ધ્યાનમાં;
બૃહસ્પતિ ગુરૂ કહે, સૂનુ શત થાય જાય,
ધર્મને અચળ ગાય, મહાઋષિ માનમાં;
આવજો તેવું કરીને, રે'જો અન્યાયે ડરીને,
નામ થાય જે વરીને, ધર્મ અભિમાનમાં. ૮૪

---

૮૩ બૃહસ્પતિનું કહેવું દેવોએ કબૂલ કર્યું તે **લોકોક્તિથી** વર્ણે છે: જોઈએ ઇ૦. વિબુધ—દેવ. દેવો કેવી રીતે ઝૂક્યા તે કહે છે: ત્રિકાળનું ઇ૦—અમે ત્રણ કાળના જ્ઞાનવાળા છીએ માટે ધર્મ જો પુત્રનો પક્ષ કરી જૂઠું કહેશે તો તે જાણી લેઈશું અને પછી ધર્મનો સત્યવાદીપણાનો ગર્વ ઉતારીશું. અગ્રમાં—આગળ (ધર્મ પુત્રની પરીક્ષા કરવાને). સૂર્યસૂનુ—હે ધર્મ ! સુરનગ્રમાં—અમરાવતીમાં. નિરીક્ષા કરૂં છું—જોઇએ છીએ. વ્યગ્રમાં—વ્યગ્રતામાં—ગભરાટમાં.

૮૪ કરી—કરીને. સ્થાનમાં—પોતપોતાને ઘેર. બૃહસ્પતિ ઇ૦—દેવોના ગુરૂ બૃહસ્પતિ ધર્મને શીખામણ દે છે કે, હે ધર્મ ! સૂનુ (પુત્ર) તો શત (સેંકડો) થાય અને જાય–ઉપજે અને નાશ પામે, પણ મહાઋષિઓ માનમાં (ગર્વથી) ધર્મને અચળ ગાય છે. જેમ "चलाचलेचसंसारेधर्मएको-

પિતા ગુરૂ ભ્રાતાને ત્યાં, નમ્યા ધર્મરાય પોતે,
કદા નવ જાય મારૂં, માનસ અધર્મમાં;
નિશ્ચિંત થઇને તમે, જાઓ સુરલોક માંય,
આચરૂં હું આજ એવું, વસો સહુ શર્મમાં;
અન્યાયનું નામ કદી, પડ્યું નથી મારે કાન,
તદપિ છે વસમું આ, શુધ્ધ રે'વું કર્મમાં;
એમ કહી ચાલ્યા પછે, ધર્મરાજ ધર્મધારી,
દુઃખિયાંને દુખદેવા, જાણી વશ્યા નર્મમાં. ૮૫

ધર્માગમન.

જ્યારે ગયા સુર સર્વ, ત્યારે ધર્મ વિચારતા,
કયો હું ઉપાય કરૂં, જેથી પામું પારને;
ભરતીથી ચઢે જેમ, સાગર અપાર વાર,
તેમ સર માનસ ત્યાં, સાંધે તોડે તારને;
ઉભરા આવે ને જાય તેની સ્થિતિ કથે કોણ,
મન તરંગના તેમ, પમાય ન સારને;

હિનિશ્ચલઃ" ઇત્યાદિ. અન્યાયે—અન્યાયથી. નામ ઇ૦-ધર્મના અભિમાન-માં રહેજો અને જે વરીને—જે કૃત્ય પસંદ કરીને નામ (પ્રખ્યાતિ) થાય તેવું કરીને આવજો.

૮૫ પિતા—સૂર્ય. ગુરૂ —બૃહસ્પતિ. ભ્રાતા—અશ્વિનીકુમાર. માનસ—મન. શર્મમાં—સુખશાંતિમાં. તદપિ ઇ૦—તોપણ આ કર્મમાં (પુત્રની પરીક્ષા કરીને તેને દૂષિત કે નિર્દોષ ઠરાવવા રૂપ કર્મમાં) શુધ્ધ રહેવું વસમું છે. દુખિયાં—પાંડવો અને દ્રૌપદી. દુઃખ દેવા—(દુઃખરૂપ કસોટી કાઢયા વિના તેમનું સત્ય જણાઇ આવે નહિ માટે). નર્મમાં—મશ્કરીમાં (યક્ષનું રૂપ ધરીને) અથવા સુખમાં.

આમ તેમ ફરે અને, ડરે ધર્મ વાર વાર,
નિર્ણય ન થાય તેમ ભરાય ન ભારને. ૮૬
એવે એક સિદ્ધ સાધ્યો, ઉપાય તો તેણી વાર,
મનમાં આનંદ થયો, ઠીક સૂઝી આ કળા !
ધ્યાન ધરીને વિચાર્યું, પાંડવો વસે છે ક્યાંહી,
દ્વૈતવનમાં જણાયા. પાંચે તો હળ્યા મળ્યા;
જ્યારે એવું જાણ્યું ત્યારે, દુઃખ થયું દિલ માંય,
દીનને દીનત્વ દેવું, ભોગ તો મળ્યા ભલા !
વાત તો વળી વિચારી, એ તો ધર્મકેરૂં કાજ,
એમાં નથી દોષ કાંઇ, એમ ધારીને વળ્યા. ૮૭
જોતાં જોતાં માંહી ગયા, દ્વૈતવન મધ્ય ચાલી,

---

૮૬ ધર્માગમન—ધર્મનું ભૂલોક ઉપર આવવું. પારને—(પરીક્ષા ક. રવારૂપ કાર્યના). ભરતીથી ઇ૦—જેમ સમુદ્રમાં ભરતી અને ઓટ થવાથી અપાર વાર (પાણી) ચઢે છે અને ઉતરે છે તેમ ધર્મરાજાના માનસરૂપી સર (સરોવરમાં) પણ તર્ક વિતર્કના ભરતી ઓટ થાય છે. સાંધે ઇ૦—મનના ઠરાવરૂપ તારને સાંધે છે અને વળી તે સારો ન લાગવાથી તેને તોડે છે—રદ કરે છે. રૂપક અને ઉપમા. ભરાય ઇ૦—શું કરવું તેનો નિશ્ચય નહિ થવાથી કાર્યરૂપી ભાર મનમાં ભરાતો નથી. આ છંદમાં આમ તેમ ફરવું, ડરવું, વગેરે અનુભાવથી વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણાયો છે.

૮૭ દીનત્વ દેવું—દુઃખી કરવા. આ કવિતામાં કાર્ય સિદ્ધ કરવાની યુક્તિ સૂઝી આવી, વગેરે વાક્યોથી હર્ષ નામે ભાવ વર્ણાયો છે અને પછી, ' દીનને દીનત્વ દેવું ' વગેરે વચનોથી વિષાદ નામે ભાવ વર્ણાયો છે. એ બંને વિરૂદ્ધ ભાવોનો એકજ અર્થમાં સંબંધ જોડ્યો છે માટે એ **ભાવસંધિ** નામે રસના અંગનું વર્ણન છે. કવિતાના અંતમાં ' એમાં દોષ નથી કાંઇ ' વગેરે વાક્યોથી તે બંને ભાવોની શાંતિ કરી છે માટે એ **ભાવશાંતિનું** વર્ણન છે.

ઉપાય જે યોજી કાઢ્યો, ધ્યાનમાં તે તો ધર્યો;
સિદ્ધ કરવાને કાજ, આરંભ કરેછે જેવે,
દયા આવી મન તેવે, વિચાર વળી કર્યો;
કરવું ન એમ મારે, દાઝ્યા પર ડામ આશો,
તેહ પણ મારે હાથ, હાય હાય ના ડર્યો!!
મારે જાવું પાછાં આજ, કરવું ન સુરકાજ,
કોકિલા ઉપર બાજ! કારજ એવું વર્યો!! ૮૮

નિશ્ચય કર્યો વળી ત્યાં, આવો મોહ મને ક્યાંથી,
દૃઢતા જોવાનો ધંધો, મારા કર્મ માંય છે;
જો હશે સૂનુમાં એહ, તોજ તેહ તરી જશે,
બીજા માંહી કદી હશે, લેવા દેવા ક્યાંય છે?
એમ મનને મનાવે, તોય કૃત્ય નવ ભાવે,
અધર્મીને ઉર આવે, ધર્માધર્મી જ્યાંય છે;
આ તો શુદ્ધ સોના રૂપ, (કે) ધર્મકેરૂં મૂળ કહો,
અધર્મ આવે શે ઉર, ખરૂં ખોટું ત્યાંય છે. ૮૯

કરે શું બિચારો એહ, આવી અડી ઘડી એવી,

---

૮૮ દાઝ્યાપર ઇ૦—દુ:ખી પાંડવોને પરીક્ષા નિમિત્ત દુ:ખી કરવા એ કેવું ખોટું છે! અને તે પણ વળી મારેજ હાથે! ધર્મ યુધિષ્ઠિરનો પિતા તથા ધર્મનું પાલન કરનારો હોવાથી તેને હાથે નિરપરાધીને દુ:ખી કરવા-રૂપ કાંઇ નજ ઘટે. ધૃતિ અને ખેદ ભાવનાં એકત્ર વર્ણન છે.

૮૯ અધર્મી ઇ૦—જ્યાં ધર્મ તથા અધર્મ બન્ને વશી રહ્યા છે એવા અ-ધર્મીના મનમાં એમ આવે કે ધર્મવાળો સુખી થાય અને અધર્મવાળો દુ:ખી થાય, અથવા અધર્મવાળો મારો પુત્ર હોય તો તે દુ:ખી થાય તે ઠીક નહિ, અને ધર્મવાળો બીજાનો પુત્ર સુખી થાય તે ઠીક નહિ. પણ આ તો શુદ્ધ સોના રૂપ, અર્થાત્ અધર્મના ભેળ વિનાનો છે.

માથે પડી વસંદેવા, એમ તો કે'વાયછે;
જમરાજ નામ એનું, તેને શેની દયા હોય,
આ તો કરી ટાપટીપ, કવિ એમ ગાયછે;
દુઃખિયાંને દુઃખ દેવા, આવ્યો જમરાજ ચાલી,
શકે કોણ એને ઝાલી, કાળકેરો રાય છે;
સુણજો શ્રોતા તમામ, પિતાકેરૂં ક્રૂર કર્મ,
બળો બળો એજ ધર્મ, અધર્મ મનાયછે। ૯૦

પાંડવકષ્ટઆસ.

વનવાસકેરી મધ્ય, દ્રૌપદીનું હર્ણ થયું,
મર્ણ કરી કૈંકકેરૂં, પાછી આણી છે સતી;
પછે પામ્યા આનંદ તે, વશી દ્વૈતવનમાંય,
એ આમોદ હશે કેવો, જાણે સૌ મહામતિ;
સુધી સમય વિચારે, મોદ માને છોટે મોટો,
પાંડુનંદનને તેવો, આનંદ હતો રતિ;
ગતિ કે'વી રતિ મારે, તેવા અવસરકેરી,
મતિ એમ કહે આજ, તો કહું તેનાવતી. ૯૧

---

૯૦ બિચારો–ધર્મ. (ધર્મને અવશ થઇને પુત્રને કષ્ટ આપવારૂપ કર્મ કરવું પડે છે માટે બિચારો કહ્યો છે). માથે પડી વસંદેવા—જે કામ માથે આવી પડ્યું તે કર્યે છૂટકો, એવો એ કહેવતનો અર્થ છે. વાસુદેવ પરથી 'વસંદેવા' શબ્દ થયેલો લાગે છે. અર્થાત્ માથે પડ્યું તે વાસુદેવને પણ કરવું પડે. આ તો ૯૦–ધર્મને જે અત્યારસુધી વખાણ્યો છે તે તો કવિની ટાપટીપ છે; વસ્તુતઃ ધર્મ એ યમજ છે, માટે એ એવું નિર્દયતાનું કામ કરે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી.

૯૧ કૈંક—દુશ્મનો. આમોદ—હર્ષ. સુધી—સારી બુદ્ધિના. મોદ ૯૦—છોટે (થોડે સાધને) મોટો મોદ (હર્ષ) માને. તેનાવતી—તે પાંડવોના

દ્રૌપદી હરાયા પછી, સ્થાન બીજું ખોળી અને,
પાંચેજણા આવી વશ્યા, દ્વૈતવનભાગમાં;
કંદમૂળ સ્વાદિષ્ટ જ્યાં, મળે મનમાન્યાં રોજ,
ચિત્રને વિચિત્ર વૃક્ષ, રમ્ય રૂડા રાગમાં;
પાણીની અપાર સોઇ, પાંદડાં અથાગ જોઇ,
પાષાણની હાર હોઇ, ભૂપકેરા ભાગ્યમાં!
વ્રત ધારી પાંચ રહ્યા, ફળાહારી તો કે'વાયા,
પળાહાર જતા રહ્યા, શાકમસ્થ બાગમાં!! ૯૨

પવિત્ર પદાર્થ જોઇ, ભોજન કરે તે રોજ,
આનંદ અપાર આણે, એવું મળે છે જદા;
બ્રાહ્મણનો ભાર રાખે, સુખ લેવા આખર તે,
દૈર્મકેરૂં ધ્યાન એક, બીજું ન જાણે કદા;
એવા તપસી વેરાગી, તેવા શિરે પીડ જાગી,
નહિ નહિ લીધ માગી, ધર્મ કારણે તદા;
પછે કેવું થયું તેમાં, તેહ તો કહુંછું આજ,
સાંભળજો શાણા થઇ, મોક્ષ મળશે સદા. ૯૩

વતી. રાજ્ય છોડીને વનમાં વસતા પાંડવોને હર્ષ તો શાનો હોય ? તથાપિ જે થોડો સંતોષ રૂપ હર્ષ તેમને હતો તે હુ તેમનાવતી કહુંછું.

૯૨. પાણી ઇ૦—ભૂપના ભાગ્યમાં દ્વૈતવનમાં પાણી, પાંદડાં અને પાષાણ, એ ત્રણની સોઇ હતી. આ વાક્ય કવિએ વિનોદાર્થે કહ્યું છે; અને પાંડવના કષ્ટનું સૂચક હોવાથી કરૂણરસનું પોષક છે. પળાહાર—માંસાહાર.

૯૩ વેરાગી—વિષય સુખની લાલચ વિનાના. તેવા ઇ૦—તેવાને માથે પીડા જાગી, એ આશ્ચર્ય છે; એમ એક વાર કહીને પછી તેનો નિષેધ કરે છે કે, નહિ નહિ, એ તો પીડા માગી લીધી છે. એવી રીતે એક વાત કહીને તેનો નિષેધ કર્યો છે માટે **અપન્હુતિ અલંકાર.**

બ્રાહ્મણનો પાળનાર, યુધિષ્ઠિર રહે જ્યહાં,
ત્યહાં કહો કમી કશી, વાડવની વાટમાં !
કરવું અધ્યયન અને, યજવા અપાર યજ્ઞ,
કરે કોઈ તો કરાવે, મખ આવી ઘાટમાં;
બીજું નવ લેવાદેવા, એમ માનતા હતા તે,
એવા મહરષિ ઘણા, વસતા ત્યાં ઠાઠમાં;
કરે વેદના ઉચ્ચાર, ગાયન કરે કો તેનું,
ગાયકા ને નાયકા તે, ભૂલે નૃપ નાટમાં. ૯૪
બ્રાહ્મણને પાળવાનો, ક્ષત્રીકેરો ધર્મ જેહ,
એમ મન આણી પાળે, દુઃખમાં કે સુખમાં;
મહાસંકટથી તારે, મળ્યા દ્વિજ વાર વારે,
તેથી દુઃખ હોય એમ, આવે કેમ મુખમાં !
વાંકા હોય વાળંદના, દિવસ તો જ્યારે ત્યારે,
કોથળી મધ્યેથી આવે, સર્પ ચાલી રૂખમાં;
એવું કાજ આજ થયું, રાજ યુધિષ્ઠિરને તો,
વાજ આવ્યો વિપ્રથકી, દુખાયો તે દુઃખમાં. ૯૫

---

૯૪ વાડવની—બ્રાહ્મણની. ઘાટમાં આવી—નદી વગેરે તીર્થના ઘાટમાં આવીને. મખ—યજ્ઞ. વેદનું ગાયન વર્ણે છેઃ ગાયકા ઇ૦—ગાયકા (ગવૈયા) અને નાયકા (નાચનારીઓ) જે નૃપની આગળ નાટ (નૃત્ય) કરે છે, તે પણ આ વેદનું ગાન સાંભળીને પોતાના નાટમાં ભૂલે. **પ્રતીપાલંકાર.** આ કવિતામાં 'બ્રાહ્મણનો પાળનાર' વગેરે વાક્યો આગળના કથાસંદર્ભને કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે તે કહેતાં વિસ્તાર થઇ જાય તેથી રસજ્ઞને માટે રહેવા દીધું છે. યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણોને પાળનાર હતો માટેજ તેની પરીક્ષા અમુક રીતે કરવી એમ ધર્મ ઠરાવી શક્યો હતો, એ આગળ વાંચવાથી સમજાશે.

૯૫ ફરી પણ એજ અર્થને શ્રોતાના મનમાં ઠસાવે છે. બ્રાહ્મણને ઇ૦. તેથી ઇ૦—બ્રાહ્મણથી યુધિષ્ઠિરને દુઃખ થાય એમ તેના મુખમાં

અગ્નિમંથનકાષ્ઠહરણ.

દ્વિજ વસતા અપાર, તેમાંના ત્યાં એકકેરૂં,
અગનીમંથનકાષ્ઠ, અરણીસહ ગયું;
વૃક્ષ થડ મધ્ય તેહ, દ્વિજવરે ખોશી રાખ્યું,
મૃગ આવ્યો એક ત્યાંહી, તેને મન શું થયું !
ભાળ ઘસવાનું સૂઝ્યું, જાણે રેષા ભુંશી નાખું,
વન્હિકેરા મંથનનું, કાષ્ઠતો પૂરૂં લહ્યું;
ઘસંતામાં ઘસાયું છે, કર્મ ધર્મરાજકેરૂં,
શૃંગમાં ભરાયું કાષ્ઠ, હાથમાં કશું રહ્યું ! ! ૯૬
કાષ્ઠકેરો માલિક જે, શુદ્ધ હતો કર્મકાંડી,
તેણે જોયું જ્યારે એહ, નાઠો મૃગપૂઠ તે;
ઊભો રહે ઊભો રહે, નીકર હું શાપું આજ,
લાજ લાવ્ય મન માંહી, દ્વિજવર રૂઠતે;

કેમ આવે ?— તેને મોઢે તે એવું કેમ કહે ? બ્રાહ્મણનું પાલન કરતાંજ યુધિષ્ઠિરને સંકટ આવી પડ્યું હતું, એવો **ધ્વનિ** ઉપરના વાક્યમાં રહેલો છે. તે ધ્વનિ **લોકોક્તિ** અલંકારથી પ્રકટ કરે છે: વાંકા ઇ૦. વાજ આવ્યો– દુ:ખી થયો.

૯૬ ભાળ ઇ૦—તે હરણને અગ્નિમંથનકાષ્ઠ અને અરણી જે ઝાડના થડમાં ખોશેલાં તેની સાથે કપાળ ઘસવાનું મન થયું ! **ઉત્પ્રેક્ષા** કરે છે: જાણે ઇ૦—જાણે હું મારા કપાળમાં ધોળા ટીલા રૂપે હરણપણાની રેષા લખી છે તે ભુશી નાખું. અથવા યુધિષ્ઠિર હમણા લગાર સુખમાં છે તે તેમના સુખની રેષા ભુશી નાખું. કર્મ ઇ૦—ધર્મરાજનું કર્મ ઘસાયું. અર્થાત્ ધર્મરાજને તે અગ્નિકાષ્ઠ આણી આપવાને નિમિત્ત દુ:ખમાં પડવાનું થયું ! હાથમાં ઇ૦—હાથમાં કાંઇ રહ્યું નહિ અર્થાત્ હરણ તે અરણીને શીંગડે ભરવીને ચાલતુ થયુ !

જો અલ્યા અંજલિ લઉં, બાળી ભસ્મ કરૂં આજ,
કાજ કથળ્યું છે તારૂં, જાણ્યું નવ ઊઠતે;
જો અલ્યા હું થાકી ગયો, પડી ગયો વારવાર,
વલ્લભ કે' વાંકા દિન, ઊઠે પડે લૂઠતે. ૯૭
શાપું શાપું કે'તાં ગયો, નભ માંહી ફાળ દતો,
કર્ણ થયા ઉંચા બેઉ, કાષ્ઠને શું ખાળવા;
અરૂપરૂ જુવે જાણે, કાષ્ઠ નવ પડી જાય,
પુચ્છને દબાવે અતિ, સર્પાણુ સંભાળવા;
જાણે કરે બેડશી એ, હું છું મૃગરાજભક્ષ,
ઊંચું ઊંચું જાય અતિ, કો સમર્થ ટાળવા;
દ્વિજ કહે ખબર હું, તારી તો લેઇશ અલ્યા,
સામુ શિર ધૂણાવે તે, વિપ્ર અરિ બાળવા. ૯૮
બ્રાહ્મણભાઇ બિચારા, તેમાં વળી કર્મકાંડી,

---

૯૭ બ્રાહ્મણનો ચપળ સ્વભાવ વર્ણવતાં ઉત્સાહ, ક્રોધ, શ્રમ અને આવેગ ભાવ વર્ણવે છે: કાષ્ઠકેરો ઇ૦. મૃગની પૂઠે નાશવાથી તેનો **ઉત્સાહ** વર્ણાયો છે; રડવાથી **ક્રોધ** વર્ણાયો છે; થાકી જવાથી **શ્રમ** વર્ણાયો છે; અને વારંવાર પડી જવું વગેરેથી **આવેગ** વર્ણાયો છે. લૂઠતે—આળોટતાં આળોટતાં.

૯૮. નભ ઇ૦— **સ્વભાવોક્તિ** અલંકાર. દોડતી વખતે મૃગના કાન ઉંચા થવા, આસપાસ જોવું, પૂછડું દબાવવું, ઉંચે ઉંચે છલંગો મારવી, સામે ઊભા રહીને માથામાં અરણી ભરાયાથી તે કાઢી નાખવાને માથું ધુણાવવું, એ સર્વ હરણને સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં અનુક્રમે તે જાણે કાષ્ઠને ખાળવાને, કાષ્ઠને ન પડી જવા દેવાને, કાષ્ઠને સંભાળવાને, ગર્વ બતાવવાને, અને વિપ્રને બાળવાને (સંતાપવાને) કરતું હોય એવો તર્ક કરેલો છે માટે તે સઘળી **ઉત્પ્રેક્ષાઓ** છે.

હારી છૂટ્યા નાશી છૂટ્યા, એક મૃગલાથકી;
ચાલ્યું નવ કાંઇ અને, શોચ તો થયો અથાગ,
ઉત્તર શો ગુરૂને હું, દેઇને રહું ટકી;
નિશ્ચે આજ શાપી મુને, કરશે બાળીને ભસ્મ,
કરૂં કશું કારજ હું, જેણે સુણું સુવકી;
વિચાર તો વારવાર, તોય નવ તેને કાંઇ,
ઉપાય તો હાથ થતો, તેણે થાય શું નકી ? ૯૯
એવી અવદશા માંહી, એક મળી આવ્યો મિત્ર,
સુણી લીધી વાત તેણે, પછે પથ દાખિયો;
નૃપ યુધિષ્ઠિર આંહી, વાસ કરીને વશ્યા છે,
તેની પાસ જઇ માગ્ય, ભાર ભલો ભાખિયો;
રાજી થયો તેહ ત્યારે, ચર્ણે માંહી જોર આવ્યું,
ચાલિયો ચતુર બની, મહાશોક રાખિયો;
પરવર્યો પૂછતો તે, પૂરણેંદુ પાસ ગયો,
સુખી નૃપ જોઇ થયો, પછે બોલ નાખિયો. ૧૦૦

યુધિષ્ઠિરદર્શન.

દક્ષિણ દિશાએ દક્ષ, ઋષિ મુનિ મહામોટા,
ધ્યાની માની જ્ઞાની બની, બેઠા છે આનંદમાં;
પશ્ચિમ દિશાએ ચાર, પાંડુતણા બેઠા પુત્ર,
મહાવીર ધીર, નહિ કોઇ મતિમંદમાં;

---

૯૯ **દીનતા** નામે ભાવ વર્ણેછેઃ બ્રાહ્મણ ૪૦. સુવકી—સારો પ્રસંગ.

૧૦૦ પૂરણેંદુ—પૂર્ણિમાના ચંદ્રરૂપ યુધિષ્ઠિરની પાસે. **અભેદતારૂપ્ય રૂપક.** બોલ નાખિયો—કાર્ય અર્થની યાચના કહી સંભળાવી.

પ્રાચી દિશા મધ્ય બેઠા, વનતણા પ્રાચીવયી,
અંગ રંગ ગયા જેના, છૂટી રહ્યા છંદમાં;
ઉત્તરમાં ઉત્તમ છે, સૂત માગધ તમામ,
(જે) ફૂલાવી હૂલાવી નાખે, મોહકેરા ફંદમાં. ૧૦૧
અરધાંગે બેઠી સતી, જોઇ કહે મહામતિ,
ઉમયાશંકર હશે, કે હશે રમાપતિ;
મહામતિ એમ ભૂલે, ત્યહાં કર્મકાંડીકેરી,
કહો ગતિ કેવી થાય ? વાત તો કરો જતી ! !
કવિકેરો પૂત અહીં, કવીશ્વર નામ ધારી,
સંશય મટાડે આજ, વાત કરીને છતી;
નો'ય ઉમાપતિ નો'ય, રમાપતિ વિષ્ણુ નો'ય,
હોય એજ યુધિષ્ઠિર, દૈવની ગતિવતી. ૧૦૨

---

૧૦૧ યુધિષ્ઠિરની દ્વૈતવનની સભા વર્ણે છેઃ દક્ષિણ ઇ૰. દક્ષ—ડાહ્યા. નહિ ઇ૰—અર્થાત્ ચારમાંથી કોઈ પણ મંદબુદ્ધિવાળો નથી. પ્રાચી દિશા—પૂર્વ દિશા. પૂર્વ દિશામાં તે વનના રહેવાશી પ્રાચીવયી (વૃધ્ધ વયના) અને વૃધ્ધવયને લીધે જેના અંગના રંગ ગયા છે એવા તથા વિષયાદિકના છંદથી જેઓ છૂટી રહ્યા છે એવા પુરુષો બેઠા છે. અર્થાત્ ત્યાંના વૃધ્ધ ભિલ્લ રાજા વગેરે બેઠા છે. સૂત—પુરાણવક્તા ભાટ. માગધ—જશ બોલનારા કે સ્તુતિપાઠક—ચારણ. માગધનું કાર્ય વર્ણે છેઃ જે ઇ૰—જે સ્તુતિ કરીને ફૂલાવીને તથા હૂલાવીને મનુષ્યને મોહના ફંદમાં નાખે છે. આવી રીતે બેઠેલા યુધિષ્ઠિરથી બ્રાહ્મણની અરણીકાષ્ઠ લાવી આપવાની માગણીની ના કહેવાય નહિ, એવું આ છંદથી કવિ શ્રોતાઓને સૂચવે છે.

૧૦૨ અરધાંગે ઇ૰—સંદેહાલંકાર. ઉમયાશંકર—પાર્વતી અને શિવ. રમાપતિ—રમા (લક્ષ્મી) અને તેના પતિ (વિષ્ણુ). કેવી ગતિ થાય એ પ્રશ્નનું કવિ પોતેજ નિરાકરણ કરે છેઃ વાત ઇ૰—એ વાત જવાજ દોની ! અર્થાત્ કર્મકાંડી તો ભૂલેજ ભૂલે. ભ્રાંત્યલંકાર. છતી—પ્રસિદ્ધ. નો'ય ઇ૰—

એમ ઓળખાવા પડે, કવિને તો રાજ્યભ્રષ્ટ,
રાજ્યધારી હોય ત્યારે, કર્મકાંડી શું કરે !
જાણી લીધા રાજ જ્યારે, પાસે ગયો તેહ ચાલી,
કહ્યું દુઃખ કાપો દેવ, દિલ અતિશે ડરે;
પાવકમંથનકાષ્ઠ, કુરંગ કપટ કરી,
હરી ગયો ભરી ગયો, દુઃખદવ હા ! ખરે ! !
રે જાણે ગુરૂજી આજ, શાપી ભસ્મ કરે મુને,
ઊઠો ઊઠો ધાવ, મૃગ આપથી નિશ્ચે મરે. ૧૦૩
ચૂંટે શિર કેશ અને, કૂટે હૃદે વાર વાર,
હાય હાયના ઉચ્ચાર, મુખમાં અપાર છે;
મને લેઇ ગયો હોત, મૃગલો જો મારવાને,
થાત નવ કષ્ટ કદી, આ તો મહાભાર છે;
શાપ દેશે ગુરૂજી ને, થશે વિદ્યા નષ્ટ મારી,
સા'ય કરો સાયક લૈ, હજીએ આ પાર છે;
નથી ઊઠતા નરેશ, દ્વિજનું ન દુઃખ જાણો,

પ્રથમ ભ્રાંતિનું દર્શન કરાવીને પછી ખુલાસો કર્યો છે માટે **ભ્રાંતાપન્હુતિ** અલંકાર. યુધિષ્ઠિર રાજા છે ત્યારે આવી સ્થિતિમાં કેમ ? તેનું સમાધાન આપે છેઃ દૈવની ઇ૦.

૧૦૩ કર્મકાંડીના સંબંધમાં કવિ વિનોદવચન બોલે છેઃ એમ ઇ૦—. પાવકમથનકાષ્ઠ—એક લાકડામાં બીજું લાકડું મૂકીને તેને ફેરવીને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું અરણીનું લાકડું. કુરંગ–મૃગ. હરી ગયો—(પાવકમંથન-કાષ્ઠ). ભરી ગયો—(દુઃખરૂપી દવ—દાવાનલ) . રે ઇ૦—અરે ! જો મારા ગુરૂજી એવો મારો પ્રમાદ જાણે તો મને શાપીને ભસ્મ કરે. આ કવિતામાં બ્રાહ્મણનાં વચનદ્વારા કવિએ **દીનતા** નામે ભાવ વર્ણ્યો છે.

પોકાર કરૂં છું પૂર, સા'યમાં આભાર છે! ૧૦૪
નથી માનતા લગાર, શાપ દેઇ ભસ્મ કરૂં,
આવી વશ્યા કોણ કામ, દ્વૈતવનમાં તમે?
રક્ષણ ન દ્વિજકેરૂં, થાય તમારાથકી જો,
ના કહી દ્યો આણી વાર, સત્ય તો મને ગમે;
ગુરૂ શાપ દેઇ બાળે, નૃપ તું સમો ન પાળે,
જીવી શું કરવું મારે, અંગ અરપું અમે;
આ શિલાની માંય મારૂં, મસ્તક ફોડીને મરૂં,
ડરૂં નહિ દેહ તજું, ઉપવન તું રમે!! ૧૦૫

સાંત્વન.

ચંદનને આગ લાગે, તવ તે સુગંધ આપે,
તપાવે કનકને તો, કાંતિ કરે કારમી;
વીંધે જ્યારે મૌક્તિકને, મૌલ્ય તે અપાર આપે,
ઘસે ખૂબ વજ્રને તો, હૃદેમાં રહે રમી;

---

૧૦૪ મહાભાર છે—મોટું ભારે કામ છે. શું ભારે કામ છે તે કહે છેઃ શાપ ઇ૦. સાયક—બાણ. લે—લેઇ. આ પાર છે—નદીને આ કાંઠે છે (મૃગ). આ છંદમાં કેશ ચૂંટવા, છાતી કૂટવી, હાય હાય બોલવું, વગેરે કરૂણરસના અનુભાવ વર્ણીને બ્રાહ્મણના શોકસ્થાયિભાવને પુષ્ટ કર્યો છે, માટે એ કરૂણરસના અંગરૂપ શોક સ્થાયિનું વર્ણન છે.

૧૦૫ નથી. ઇ૦—આ છંદમાં "શાપ દેઇ ભસ્મ કરૂં" વગેરે વાક્યોથી બ્રાહ્મણનો ક્રોધ વર્ણ્યો છે. અને 'જીવો શું કરવું મારે" વગેરે વાક્યોથી નિર્વેદ નામે ભાવ વર્ણ્યો છે. એ બે જૂદા જૂદા ભાવો એકઠા ગ્રંથ-સંદર્ભમાં વર્ણ્યા છે માટે એ રસનું ભાવશબળતા નામે અંગ વર્ણાયું છે. ઉપવન ઇ૦—જો તુ મારૂં દુઃખ સાંભળતાં છતાં પણ આ ઉપવન (બાગ જેવા વનના ભાગમાં) રમે—મનને વિનોદ આપે છે તો.

જેમ જેમ ચોળે અને, ચુંથે મલ્લિકાને કોઇ,
વાસ ને સુવાસ ભલો, અર્પતી દહે દમો;
તેમ સજ્જન તમામ, કસોટીએ કસ આપે,
વલ્લભ કે' આ તો હતો, સજ્જનમાં ધારમી. ૧૦૬
એવે સુણી દ્વિજવાણી, કે ઊઠીને ઊભો થયો,
ગયો પાસ ચાલી ઝટ, ધૌમ્યને ગમ્યું નહિ;
બીજા મહામુનિઓને, અવિનય આવ્યો ઉર,
ભીમ ભડ આંખ કાઢે, નૃપ શું કરે જઇ;
નમી દ્વિજવરને તે, કહે ભાઇ શાંત થાઓ,
આશ્રમમાં બેસો અમે, આવું કાષ્ઠને લઇ;
રીઝે ગુરૂજી તમારા, યજ્ઞકેરૂં કર્મ થાય,
એવું કરૂં સર્વ આજ, મૃગની પૂંઠે ધઇ. ૧૦૭
વિપ્ર કહે ડાહી ડાહી, વાતો શી કરોછો તમે,
મૃગલો તો નાઠો જાય, મરવા દીજે મને;
કહે યુધિષ્ઠિર રાય, રથ માંહી બેશી અમો,
સત્વર સાહીશું તેહ, ભલે રખડે વને;
વિપ્ર કહે નહિ આવે, હાથ મુને મરવા દે,
થાય ન કારજ મારૂં, નિશ્ચે કર્યો છે મને;

---

૧૦૬ યુધિષ્ઠિરને બ્રાહ્મણનાં કડવાં વચન સાંભળીને તેનું હિત કરવાની વૃત્તિ થઇ આવી તે પાંચ દૃષ્ટાંતોથી વર્ણવે છેઃ ચંદનને ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. વજ્ર—હીરો. ધારમી—ધર્મિષ્ઠ.

૧૦૭ ઊભો થયો—(યુધિષ્ઠિર). ધૌમ્ય—પાંડવોનો પુરોહિત. 'ધૌમ્યને ગમ્યું નહિ'—એ વાકયથી ધૌમ્ય ભવિષ્યદર્શી હતા એવો વ્યંગ્યાર્થ છે. અવિનય—(બ્રાહ્મણનો). ભીમ ભડ આંખ કાઢે—(બ્રાહ્મણનો અવિનય જોઇને). યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતા વર્ણે છેઃ નૃપ ઇ૦.

અર્જુન કે' શાંત થાવ, કાષ્ઠ સહ મૃગ આણું,
અધીરપણું ધરો શું, ચિંતા નથી એમને. ૧૦૮
દ્વિજ કહે તારી નથી, યાંચના મેં કરી કાંઇ,
ઘૂરકીને ઘાંટો કાઢે, તેહ નહિ સાંભળું;
(એનાં) પરિયાંને પરવડે, કરે તેણે કાજ મારૂં,
ના કરે તો અહીં મરૂં, પાર્થ કે' ત્યારે વળ્યું;
ભીમ કહે કારજ એ, કરવાને ઊભા થયા,
પછે આમ શેના લઢો, મન માન્યું તો મળ્યું;
બ્રાહ્મણ કે' ભઠ પડો, અદાતાની પાસ આવ્યો,
ખીજી ખીજી ખુંદી નાખે, દુઃખ તો નહિ ટળ્યું ! ૧૦૯
નકુલ ને સહદેવ, કરે પાત્ર આણી સેવ,
તેને કહે દ્વિજદેવ, પૂજા નથી જોઇતી;
ન કરવું કારજ તો, કહી દે અલ્યા તું રાય,
આમ સમજાવે શેણે, મતિહીણ હોઇ તી;
ધૌમ્ય કહે જોડાય છે, રથ ઋષિરાજ મોટા,
કહો તમે શાપતણી, સિદ્ધિ કયહાં ખોઇતી;
કહે માગણ તે વાર, જરઠ તું બેશી રહે,

---

૧૦૮ નિશ્ચે ઇ૦—મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો છે કે મારૂં કારજ થવાનું નથી. એમને—યુધિષ્ઠિરને. આ કવિતામાં વિપ્રની અધીરતા અને યુધિષ્ઠિરની ધૃતિ, એ બે વિરૂદ્ધ ભાવોનું એકત્ર સઘટન કર્યું છે માટે એ **ભાવસંધિ** નામે અંગનું વર્ણન છે.

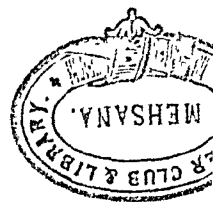
૧૦૯ ધર્મની શાંતવૃત્તિ શ્રોતાના મનમાં ઠસાવવાને કવિ બ્રાહ્મણનો અવિનય વર્ણે છે: દ્વિજ ઇ૦. યાંચના—માગણી. ભઠ પડો—ધિક્કાર હો. (ભ્રષ્ટનો અપભ્રંશ હશે).

તારે બાપે ધર્મકેરી, કોઇ તુંબી બોઇતી ? ૧૧૦
અર્જુન કે' વધુ નવ, બોલવું મા'રાજ આજ,
થશે કારજ તમારૂં, જુઓ રાયની દશા;
ઊભા સારથીની પાસ, કેટલી ત્વરા કરે એ,
અમને ન સોંપે કાજ, તમે મનમાં વશ્યા;
ધૌમ્ય કહે દ્વિજરાજ, કેટલું શીખ્યા છો તમે ?
સમય છે માટે કહો, હય જુઓ એ કશ્યા;
દ્વિજે કૂટ્યું માથું, કૂટ્યું કરમ કે આવ્યો અહીં,
ધરમ તે જોઇ ત્યાંથી, આવિયા ધશ્યામશ્યા. ૧૧૧
વંદી વિપ્રવરને કે', વાર નથી હવે વધુ,
બધું આ તૈયાર થયું, ગયું દુઃખ દૂર તો;
વિપ્ર કહે મરૂં નિશ્ચે, કારજ ન થાય તુંથી,
પંથ છે વિશાળ તેને, (તું) એકલો શું પૂરતો;

---

૧૧૦ પાંડવોની કુલીનતા વર્ણે છે: નકુલ ઇ૦. પાત્ર—પૂજન કરવાનું વાસણ. મતિહીણ ઇ૦—જે મતિહીણ હોઇ (હોય), તી (તે) આમ સમજાવે; પણ તું આમ શેણે સમજાવે છે ? અથવા હોઇતી—છે, થયેલી છે. ધૌમ્ય બ્રાહ્મણની કરડાગી કરે છેઃ કહો ઇ૦—કહો, તમે શાપ દેવાની સિદ્ધિ કયહાં ખોઇતી કે આજ તે જડી આવવાથી આટલા બધા શાપ દેવાને ઊંચા નીચા થઇ રહ્યા છો ? એ વ્યંગ્ય. માગણ—બ્રાહ્મણ. જરઠ—ડોસા ! (ધૌમ્યનું સંબોધન). બ્રાહ્મણ ધૌમ્યનો આક્ષેપ કરે છેઃ તારે બાપે ઇ૦—તારે બાપે ધર્મની કોઇ તુંબડી વાવી હતી કે શું ! જેથી આટલાં બધાં ધર્મનાં તુંબડાં તારી પાસે એકઠાં થયાં છે ! એ વ્યંગ્ય. બ્રાહ્મણને તિરસ્કારમાં તુંબડાં કહેછે તે પ્રસિદ્ધજ છે,

૧૧૧ દશા—તમારૂં કામ કરવાની તૈયારીની દશા—ધૌમ્ય બ્રાહ્મણનો અવિનય જોઈને તેને તિરસ્કારથી ઠપકારે છેઃ કેટલું શીખ્યા છો ઇ૦. બ્રાહ્મણ બહુ ચીડાઇ જાય છેઃ દ્વિજે ઇ૦. ધર્મનો ત્વરા વર્ણી છે માટે આવેગ નામે ભાવ.

મૃગ જાય આમ ત્યારે, તું તો ધાઇ મરૂં આમ,
કયળે છે કાજ મારૂં, ચિત્ત રહે ચૂર તો;
કહે ધર્મસૂનુ તદા, પંચ બંધુ અમે દ્વિજ,
ચાર દિશે ચાર જાઉં, મધ્યે રહે શૂર તો. ૧૧૨
ધૌમ્ય કહે કાષ્ઠ એને, બીજું અમો આણી દઉં,
પંચને જવા ન દેઉં, દ્રૌપદી ધરી અહીં;
જયદ્રથ જેવો કોઇ, અન્યાય આવી કરે તો,
કાષ્ઠમાં ગયું શું એનું, બકે છે કંઇ કંઇ;
દ્વિજ કહે નથી મારે, ખપ બીજાનો લગાર,
બ્રહ્મહત્યા દેઉં તને, આજ તો અહીં સહી;
અજાતશત્રુ કહે છે, શાંત થાવ દ્વિજરાજ,
સર્વસ્વ જો જાય મારૂં, તોય ના કહું નહિ. ૧૧૩
ના કહી નહિ તેમાં શું, કારજ થયું અમારૂં,
શાપ ગુરૂદેવકેરો, ટળશે એતાથકી ?
મરૂં છું મરૂં છું કહે, હસ્ત ઝાલે રાય તેનો,
વારવાર વારે તેમ, વધારે જાયે છકી;
એવો ન વિચાર કાંઇ, ધરમનંદન કરે,

---

૧૧૨ પાંચે પાંડવોની પરીક્ષા કરાવવી છે તે એકલા યુધિષ્ઠિરના જવાથી થાય નહિ માટે બીજા ચારેને સાથે લેવાના પ્રસંગને ઉત્પન્ન કરનારૂં બીજ આ કવિતામાં વર્ણ્યું છે. પૂરતો ઈ૦—તું એકલો શું બસ છે? ચૂર ઇ૦—મારૂં ચિત્ત ચૂર (ચૂરો) થઇને રહે છે. અથવા, તું મારૂં ચિત્ત ચૂરતો રહે છે.

૧૧૩ પંચને—પાંચેને. ધરી—મૂકીને. અન્યાય કરે તો—શું કરીએ ? (અધ્યાહાર). અજાતશત્રુ—યુધિષ્ઠિર.

(કે') શાંત થાવ શાંત થાવ, કારજ કરૂં નકી;
ટાઢો પાડી આડો દ્વિજ, રથારૂઢ રાય થયો,
કે આજ્ઞાનુસાર ચાર, રહ્યા રથમાં ટકી. ૧૧૪
વિશ્રામમાં વિશ્રામ લ્યો, કહ્યું એમ દ્વિજને ત્યાં,
પછે કહ્યું ધૌમ્યને, સં-ભાળજો મહામતિ;
પળ માંહી મારી મૃગ, કાષ્ઠ લેઇ આવું અમો,
દ્વિજરાજને રીઝાવો, જાળવો પછે સતી;
એમ કહી ગયા પાંચ, ચાર દિશા ચાર વળ્યા,
યુધિષ્ઠિર મધ્ય રહ્યા, જોતા મૃગની ગતિ;
કરંતાં પરોપકાર, દશા કેવી થઇ પડી,
ચઢી ઘડી કેવી આવી, વર્ણવે કવિ રતિ. ૧૧૫

સારંગશોધ.

પશ્ચિમમાં પાર્થ ગયો, જોતો મૃગકેરાં ઝુંડ,
કાષ્ઠવાળું કોઈ નવ, દેખતો હરણ તો;
રથારૂઢ ધનુધારી, જોઇ ધીરવીર મૃગ,
નાસે પણ મૂકે નહિ, તુંડનાં તરણ તો;
મનોરથ થાય જાય, જેમ નિરબળકેરા,

---

૧૧૪ એતાથકી—એટલાથી—ના ન કહેવાથી. એવો—જેમ જેમ એને વધારે વારીશું તેમ તેમ એ વધારે વધારે આડો થશે એવો. ચાર—ભીમાદિ ચાર ભાઇઓ. રથમાં ટકી રહ્યા—અર્થાત્ રથમાં બેઠા.

૧૧૫ વિશ્રામમાં—આશ્રમમાં—પર્ણકુટીમાં. પછે— આ શબ્દથી યુધિષ્ઠિરની સ્વધર્મશીળતાનો અર્થ વ્યંજિત કર્યો છે. ચઢી ઇ૦—તેમના ઉપર કેવી ઘડી ચઢી આવી—શી દુર્દશા આવી, તે કવિ રતિ (અર્થાત્ કાંઇક ભાગે) વર્ણવે છે.

(એમ) કૂદ કુરંગ પડે પા-છાં આવી ધરણ તો;
દયા આવે દિલમાંય, અર્જુન મારે ન તેને,
તોયે સંશયવાળાં પા-મે ઘણાં મરણ તો. ૧૧૬
પૂર્વ માંહી પર્વર્યો છે, ભીમ ભડ મૃગ જોવા,
તેણે કર્યો નિશ્ચય તે, હરણના નાશનો;
અલ્યાં મૃગલાં તમે શું, શાંતિ અમારીજ ટાળી,
સંભારી સંભારી એમ, હરે પ્રાણ ખાસનો;
કાળિયાર મરે જ્યારે, હરણિયો રડે અતિ,
અરે હોય કોઇ સ્થળ, દૈવ રૂડી આશનો;
મારી મૃગ જુએ પછે, શૃંગ માંહી કાષ્ઠ નથી,
(કે') મારૂં મૃગ બીજો થાય, દીપ તો પ્રકાશનો. ૧૧૭
ઉત્તરમાં નકુલ તો, નાણી નાણીને જુએ છે,
તાણી તાણીને હણેછે, તીરથી કુરંગને;
પાસ જઇ જુએ જ્યારે, કાષ્ઠ નવ દેખે શિર,

મન કચવાય જરા, થાય આશ ભંગને;
રથમાંય નાખીલિયો, એમ કરે આગન્યા એ,
મટમટાવે મુનિજી, થૈયે સુણી દંગને;
હાય હરણાં બિચારાં, કોણ વા'ર કરે ખરે,
અરે હણે પાળનાર, નવરંગ અંગને. ૧૧૮

દક્ષિણમાં સહદેવ, સાધે દ્વિજ કેરી સેવ,
હરણાં માર્યાની ટેવ, જેને પળ પો'રમાં;
છંદ હતો જેહ તેમાં, પરમાર્થ આવી અડ્યું,
મરે માદા મૃગ મળ-તી, પૂછે કો સોરમાં;
જો ધાર્યું નિશાન વાગે, તો તો મન મગ્ન થાય,
ચુંથાય છે ચૂકી ગયે, ચિત્ત તો ચકોરમાં;
કિશોર વયનાં કામ, નામ નૃપધારી તણાં,
મનુએ કહ્યાં છે નિશ્ચે, મદિરાના તોરમાં ! ૧૧૯

---

૧૧૮ નાણી નાણીને–પરીક્ષા કરી કરીને—તપાસી તપાસીને. તાણી તાણીને–(ધનુષ્યને). આગન્યા–આજ્ઞા. મટમટાવે–દાંત ન હોવાથી મમળાવે. કવિ કહેછે કે, નકુલનાં એવાં વચન સાંભળીને અમો દંગ (આશ્ચર્યભરિત) થઇએ છીએ. નવરંગ ઇ૦–નવીન રંગવાળાં અંગને.

૧૧૯ છંદ—વ્યસન. પરમાર્થ—પરોપકારનું કામ. ચુંથાય છે ઇ૦—જો નિશાન ચૂકી જાય તો તે ચકોર(તીવ્ર બુદ્ધિવાળા સહદેવ)માં—તેના હૃદયમાં તેનું ચિત્ત ચુંથાય છે. અર્થાત્ ચૂકી જવાથી તે દિલગીર થાય છે. રાજાઓએ મૃગયા કરવી એવી મનુની આજ્ઞાને કવિ નિંદે છેઃ કિશોર ઇ૦— મનુએ જે નૃપનું નામ ધારણ કરનારનાં કામ કિશોર વયના બાળકો જેવાં ઉચ્છૃંખળ (મૃગયા કરવા વગેરે) કહ્યાં છે તે મને તો લાગે છે કે નિશ્ચય તેણે મદિરાના તોરમાં કહ્યાં હશે! મનુ પણ રાજા હતો માટે તે મદ્ય પીતો હશે એ કવિની કલ્પના સંભવિત છે. **અર્થાંતરન્યાસ.**

એમ ચાર તો શિકારી, પુણ્ય બાંધવા ફરે છે,
મઉ જેવાં ત્યાં મરે છે, હરણાં ઘણાં ઘણાં;
ઠીક કર્મકાંડીને તો, બંધાય છે કર્મ રૂડાં,
ગુરૂકેરી આગન્યા શી, પાળતાં બણ્યાં બણ્યાં;
શિવના સરોદામાંય, કે વિધિના વેદમાંય,
હણાયાં જે હરણાં તે, જાય ન ગણ્યાં ગણ્યાં!
તોય અર્થ સધાયો ન, કાંઇ લાભ લધાયો ન,
શિવ! શિવ! તૂટ્યાં તાન, મૃગલાંતણાં તણાં!! ૧૨૦
યુધિષ્ઠિર જોતા જાય, મધ્યનો પ્રદેશ જયાંય,
કુરંગ કૂદીને નાસે, જોઇ દયાવાનને!
નરસાના કૃત્યથકી, સારા નરસામાં ખપે,
જાણે મૃગયાએ આવ્યા, સારંગ રાજાનને;
જીવ્યાકેરી મૂકે આશ, ભેટે જઇ બાળ પાસ,
ત્રિવિધનો ધારી ત્રાસ, મૌવરના માનને;
યુધિષ્ઠિર મહારાજ, કરે ન અકૃત્ય કાજ,
ખોળે અર્થસિધ્ધિ આજ, વિડારે ન વાનને. ૧૨૧

---

૧૨૦ પુણ્ય બાંધવા—(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ પાપ કરવા. કર્મકાંડી—અરણીકાષ્ઠ શોધી લાવવાને પાંડવોને મોકલનારો મુનિ. બંધાય છે ઇ૦—(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ તે પણ આ પાપકર્મમાં નિમિત્ત કારણ હોવાથી પાપનો ભાગી છે. ગુરૂકેરી ઇ૦–ગુરૂની આજ્ઞા શી છે અને તે પાળતાં શાં કર્મ થયાં? પણ તે તો 'બન્યા તે બન્યાજ' અર્થાત્ "कृतकर्मक्षयोनास्तिकल्पकोटिशतैरपि" માટે તે તો ચોટયાંજ. શિવના ઇ૦—શિવસ્વરોદય શાસ્ત્રમાં. નાકમાંથી નીકળતા ત્રણ પ્રકારના શ્વાસ ઉપરથી ભાવિ જાણવાનું શાસ્ત્ર સ્વરોદય શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

૧૨૧ સારંગ—(જાણે ક્રિયાપદનો કર્તા). રાજાનને— (કર્મ). ત્રિવિધનો—(અધ્યાત્મ, અધિદૈવ અને અધિભૂત. મૌવર—મોરલી. માન-

મૃગ જુએ જાળવીને, પછે જુએ શૃંગકાષ્ટ,
હોય નવ જ્યારે તેહ, ત્યારે થાય ચાલતા;
એમ કરતાં ગયા તે, યોજન બે ત્રણ ચાલી,
તોય નવ કાષ્ટવાળો, મૃગ કાંઇ ભાળતા;
રથમાંની કિંકિણી તે, રવ કરે વાર વાર,
તેહ સુણી મોહ થાય, મૃગ બાળ ટાલતા;
ભયથી સંતાઇ ઘણા, સુણવાને આવે પાસ,
વાટ જતા ઊભા રહે, ચક્ષ ચારૂ ઢાળતા. ૧૨૨
રવ રણકાર અતિ, થાય રથની ગતિથી,
સમ સમ લઇ જાય, સમીર ઉતાવળો;
સુણી તેહ નાદ અને, સ્વાદથકી આવ્યા દોડી,
જથા મૃગકેરા ઘણા, હવે સહુ સાંભળો;
હતો તેની માંય એક, શૃંગકાષ્ઠ વાળો મૃગ,

ને—હરણો ગાયનથી આકર્ષાય છે છતાં મોરલીના માનને પણ ત્રિવિધિનો ત્રાસ ધારીને ઈ૦. અર્થસિદ્ધિ ઇ૦—જે હરણ પાસે અરણી હોય તેનેજ મારવું, બીજાને નિરર્થક મારવું નહિ એવા હેતુથી. વાન—શરીર.

૧૨૨ યુધિષ્ઠિર શી રીતે અર્થસિદ્ધિ ખોળે છે તે કહે છેઃ મૃગ ઇ૦–સ્પષ્ટ છે. કિંકિણી—ધૂઘરીઓ. રવ—શબ્દ–અવાજ. તેહ ઇ૦—તે અવાજ સાંભળીને જે મૃગનાં બાળક મોહ પામીને ઊભાં રહેતાં તેમને ટાળતા—છોડી દેતા. ચક્ષ—નેત્ર. ઢાળતા—મીંચતા (રાગ સાંભળીને). મૃગનાં રાગ સાંભળીને નેત્ર મીંચાવાં, વગેરે વર્ણનથી મૃગોના **સાત્વિકભાવની** વ્યંજના કરી છે.

નૃપતિએ જોયો ઝટ, સારથીને કે' વળો;
જેણી દિશા મૃગ હુતો, તેણી દિશા રથ વાળ્યો;
કે કુરંગ નાઠો ઘણો, છળાવ્યો ન એ છળ્યો. ૧૨૩
આગે મૃગ પૂઠે રાય, એમ બંને ચાલ્યા જાય,
મૃગ પકડ્યો પકડ્યો, આ પકડ્યો આજ તો;
એમ આવ્યો હાથ નવ, તવ ધનુ લીધું રાય,
સાંધી બાણ ને વિચારે, યુધિષ્ઠિર રાજ તો;
કાષ્ઠકેરૂં કાજ એક, તેમાં મૃગ હણું શાને,
ફાંદા કરી શરકેરો, કરી લેઉં કાજ તો;
એમ ધારી પછે માર્યા, બાણ તો પંચાશ ભૂપ,
ભરાયો તે મધ્ય તોય, આવ્યો નવ વાજ તો. ૧૨૪
નીકળીને ગયો નાશી, તદા રાય વિચારે છે,
પાશ કરૂં બીજો પૂરો, એ બિચારૂં શું કરે;
ચારે બાજુ ભીંત કરી, બાણકેરી રાયજીએ,
પૂરાયો તે મધ્ય મૃગ, રાય શું તેને ધરે;

---

૧૨૩ રવ ઇ૦—રથની ગતિથી ઘૂઘરીઓના રવ(અવાજ)નો રણકાર અતિશય થાય છે અને તેજ રથના વેગથી સમીર (વાયુ) ઉતાવળો સમ સમ જાય છે. શૃંગ ઇ૦—શીંગડે અરણીકાષ્ઠ ભરાવેલાં એવો. છળાવ્યો ઇ૦—તેને પકડવાને કપટથી ઘંટા વગેરે વગાડીને છેતર્યો પણ તે છેતરાયો નહિ. આ પણ સ્વભાવોક્તિ છે.

૧૨૪ ફાંદો—જાળ. વાજ ન આવ્યો—બાણ વાગ્યું નહિ તેથી દુઃખી ન થયો, અથવા પકડાયો નહિ. આ કવિતમાં યુધિષ્ઠિરની દયાની વ્યંજના કરી છે. જુઓ "કાષ્ઠકેરૂં કાજ એક, તેમાં મૃગ હણું શાને" ઇત્યાદિ વચનો.

જાય પાસે ઝાલવાને, એવે ઉછળીને પડ્યો.
નિરાશી થયો નૃપાળ, તોય અસુ ના હરે;
મારૂં શર એક એવું, શૃંગમાંથી પડે કાષ્ઠ,
પછે ભલે મૃગ જાય, એમ નૃપ ઉચ્ચરે ! ૧૨૫
દયાકેરો દરિયાવ, ધીર વીર પીરહારી,
તકાવતો તીર શિર, ડારવા સારંગને;
જાણ બાણ વિદ્યાતણો, આણ જેની અવનિમાં,
પ્રાણને બચાવી લેવા, તાકતો કુરંગને;
જદા મળ્યાં ત્રણ તદા, મુદા થઇ માર્યું તીર,
સદા જાય સિદ્ધિએ તે, ફંટાયું ફલંગને;
ચૂકે કંઇ એવા શૂર, મૂકે મૃગ જે નિશાન,
રૂકે નહિ રણ મધ્ય, કિન્તુ દૈવભંગને. ૧૨૬
સણણાટ કરી શર, છૂટી ગયું મૃગશિર,
દૈવે કરી વક્રગતિ, કાષ્ઠ કાઢવું રહ્યું !

---

૧૨૫ અસુ—પ્રાણ. શર—બાણ.

૧૨૬ પીર—પીડા. શિર-(મૃગના) માથા ઉપર. પ્રાણને ૪૦—કુરંગ (મૃગ)ને, તેના પ્રાણ બચાવી લેવાને તાકતો. અર્થાત્ તેનાં શીંગડાંમાંથી અરણી માત્ર હાથ આવે અને મૃગ જીવતો રહે એવી રીતે તાકતો. જદા ૪૦- જ્યારે દૃષ્ટિ, બાણ અને નિશાની એ ત્રણ એકઠાં મળ્યાં ત્યારે યુધિષ્ઠિરે મુદા થઇને (હર્ષ પામીને), તીર માર્યું. તે તીર સદૈવ સિધ્ધિએ જાય એવું હતું-કાર્ય કરે એવું હતું, પણ ફલંગ મારીને હરણ ફંટાયું-આડું ગયું. ચૂકે ૪૦-પણ એવા શૂર પુરૂષો જે રણમાં (સંગ્રામમાં) રૂકે નહિ (અટકે નહિ) તે કાંઇ નિશાન ચૂકેછે કે જેથી તે મૃગને મૂકે-જવાદે ? કિન્તુ (પણ) દૈવભંગને (દૈવે કરેલા તેમના ભંગને) જુઓ, (એ અધ્યાહાર). અર્થાત્ તેમણે બાણ માર્યું, નિશાન ચૂક્યા નહિ, તથાપિ અરણીનાં કાષ્ઠ હાથમાં આવ્યાં નહિ. કેમ ન આવ્યાં તે પછીના છંદમાં કહેશે.

ફરી ગયું શિર તેણે, વાગ્યું મધ્યમાં જઇને,
પોલાણમાં પેશી ગયું, વિપરીત એ થયું;
મહાશૂરવીરકેરા, બળથકી વાગ્યું એહ,
ઉંધું થઇ પડ્યું હર્ણ, નૃપતિએ તે લહ્યું;
અરે રે કહીને રાજ, અશ્વાસન કરે અતિ,
ધરે મતિ કાષ્ઠમાટ, ઊઠીને નાશી ગયું ! ! ૧૨૭
રથારૂઢ ફરી થયો, ગયો મૃગ પૂઠ રાજ,
ફંદા કરે ફાવતા તે, મૃગલાને ધરવા;
હાથ નવ આવે તોય, રાય દયા લાવે દિલ,
એવે અરજુન મળ્યો, વાટમાંહી વરવા;
કાષ્ઠવાળો જોયો મૃગ, કે સાંધ્યો સડાક શર,
પૂઠ પડ્યા જોયા રાજ, લાગ્યો તેથી ડરવા;
થાય ન મા'દેવવાળું, એમ પારથે વિચાર્યું,
ચઢાવ્યો જે બાણ તેણે, મૃગ લાગ્યો હરવા. ૧૨૮

---

૧૨૭ સણેણાટ ઇ૦—તે શર (બાણ) સણેણાટ કરીને (સણેણાટ શબ્દ બાણની જોરાવર ગતિની વ્યંજના કરે છે.) છૂટીને મૃગના શિર ઉપર ગયું તો ખરૂં પણ દૈવે મૃગની ગતિ વક્ર (વાંકી) કરી તેથી તેના શિર ઉપ-રથી જે કાષ્ઠ કાઢવું હતું તે તો એમને એમ રહી ગયું ! પોલાણમાં—બે શીંગડાંના મધ્ય ભાગમાં હરણને પડતું જોઇને યુધિષ્ઠિર દિલગીર થાય છેઃ અરે રે ઇ૦. આશ્વાસન—મોઢેથી બોલીને (દૂરથી). ધરે ઇ૦—પછી પાસે જઇને લાકડાં લેવાની બુધ્ધિ જેવે કરેછે તેવે ઊઠીને તે નાશી ગયું ! **સ્વભાવોક્તિ.**

૧૨૮ વરવા—મૃગને પસંદ કરવા. સાંધ્યો–(અર્જુને). રાજ–યુધિષ્ઠિર. ડરવા લાગ્યો—રખેને યુધિષ્ઠિરે લક્ષ્ય કરેલા મૃગને હું બાણ મારૂં તેથી

(પછે) ધીમે ધીમે ગયો પૂઠે, રાયને રમાડે મૃગ,
દૃગવડે જુએ ધીર, વીર મહારાજને;
ચૂકાવે હરણ જ્યારે, ત્યારે હસે પાર્થ રહ્યો,
ક્રોધી થાય કેતી વાર, જોઇ રાજકાજને;
એવે મળી આવ્યો ભીમ, તેણે જોયો મૃગ ઝટ,
પછે જોયો પૂઠરાજ, રહ્યો આવી વાજને;
એવે અરજુન જોયા, કારજ સંશય ખોયા?
પૂઠે ચાલ્યો પૂરપણે, દોડાવતો બાજને. ૧૨૯
જોયું જ્યારે રાય કૃત્ય, થયો ત્યારે નિર્ણય તો,
જાણી બૂજી હણે નહિ, યુધિષ્ઠિર મૃગને;

તેમને અપમાન લાગે. મા'દેવવાળું ઇ૦—જ્યારે અર્જુન તપ કરવા ગયો હતો ત્યારે એક વરાહને લક્ષ્ય કરીને મહાદેવ તેના શિકાર માટે પૂઠળ પડ્યા હતા. તે વરાહ અર્જુન જ્યાં તપ કરતો હતો તે આશ્રમમાં આવીને ભરાયું, તેથી અર્જુને તેને લક્ષ્ય કરીને બાણ માર્યું. તેજ વખતે મહાદેવે પણ તેને બાણ માર્યો હતો. એવી રીતે એક લક્ષ્યને બે બાણ વાગવાથી તે વરાહ મરીગયું એટલે તે પર બે જણ દાવો કરવા લાગ્યા, જેનું પરિણામ એ થયું કે મહાદેવ તથા અર્જુનને ભયંકર દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું. આ પૂર્વે વીતેલી વાત સંભારીને યુધિષ્ઠિરે લક્ષ્ય કરેલા હરણને મારવાથી અર્જુન ડર્યો. પણ યુધિષ્ઠિરે જે બાણ છોડી મૂક્યો હતો તેથી હરણ મૂઓ કે કેમ? તે કહે છે: મૃગ ઇ૦—તે બાણને પોતાના માથા ઉપરનાં શીંગડાંના પોલાણમાં લેઇને મૃગ ચાલવા લાગ્યો.

૧૨૯ હસે-(યુધિષ્ઠિરથી આટલો મૃગ સરખો મરાતો નથી તે જોઇને). અર્જુનના ગર્વ નામે ભાવની વ્યંજના. વાજને ઇ૦—તે પણ દુઃખથી વાજ આવીને રહ્યો. બાજને—વાજીને—ઘોડાને. કવિતામાંના 'ક્રોધી થાય' વગેરે તથા 'રહ્યો આવી વાજને' વગેરે શબ્દોથી યુધિષ્ઠિરની અતિ દયા જોઇને અર્જુન તથા ભીમને ઉપજેલા ક્રોધની વ્યંજના કરી છે.

એના દિલ વિષે દયા, મૃગને કરૂં હું મયા,
એમ વદી રાડ પાડી, કરી ઉંચી દગને;
હગબગિયો હરણ, હાય! આવ્યું મરણ આ,
ધરણ પડીને ઊઠ્યો, ચાંપી ચાલ્યો પગને;
ધનાઢ્યના મનોરથ, કે મૃગેંદ્ર જેવી ફાળ,
મારવા લાગ્યો તે કાળ, શણી જઇ શગને. ૧૩૦
ઓલામાંથી નીકળીને, પડે ચૂલા માંહી જેમ,
તેમ મૃગને થયું ત્યાં, નકુલ સામો મળ્યો!
તેણે કાષ્ઠવાળો મૃગ, જોઇ ખોઇ સંશયને,
ત્યાં શર સંધાણ કરી, મારતાં ખાંતે ખળ્યો;
એવે બીજી દિશાએથી, જોયો સહદેવે મૃગ,
રાજને ન જોયા તેણે, તેથી શું દા'ડો વળ્યો?
મારિયું સડાક શર, નો'ય નો'ય મૃગ એ તો,
મૃગરાજ રાજમણિ, ચૂલા મધ્યેથી ચળ્યો! ૧૩૧

---

૧૩૦ જોયું—(ભીમે). મયા—કૃપા (વક્રોક્તિ). દગ—નેત્ર. હગબગિયો—ત્રાસ્યો. ધરણું પડીને—જમીન પર પડી જઇને (રાડ સાંભળવાથી). ધનાઢ્ય ઇ૦—ધનાઢ્ય(ધનવાન)ના મનોરથ બહુ ઉંચા હોય છે માટે તે મનોરથ જેવી ઉંચી અથવા મૃગેંદ્ર (સિંહ) જેવી ઉંચી ફાળ તે મારવા લાગ્યો. શા માટે મારવા લાગ્યો તે કહે છેઃ શણી ઇ૦—શગને (ટોચને—ક્રિયારીના પરિણામ રૂપ પોતાના મરણને) શણી જઇને (સાંભળીને).

૧૩૧ ખળ્યો—અટક્યો (મૃગ). રાજને ઇ૦—સહદેવે મૃગને જોયો પણ તેની પાછળ પડેલા રાજા(યુધિષ્ઠિર)ને ન જોયા, અને તેથી તેણે મૃગને સડાક (અર્થાત્ ત્વરાથી) બાણ માર્યો, પણ તેથી દહાડો શું વળ્યો? અર્થાત્ ધારેલું પાર પડ્યું નહિ. કેમ પાર ન પડ્યું તે કહે છેઃ નો'ય નો'ય

ઉછળીને ગયો આઘો, સેંદેવ નિશાન ચૂકયો,
નકુલે વિચાર્યું મન, રાજને છે ભાવતું;
તેણે માર્યું તાકી તીર, વ્યર્થ ગયું વાટમાં તે,
ભીમ ભડે સાંચું શર, અરિને લજાવતું;
વ્યર્થ ગયું તેનું જ્યારે, અર્જુને વિચાર્યું મન,
શ્રેષ્ઠપણું દાખવું હું, (જો) હાથ નથી આવતું;
માએ જણ્યો નથી શૂર, સપૂત કે કપૂત કો,
કાળને ઉલ્લંઘી જાય, કાળ આવ્યે ફાવતું. ૧૩૨
ક્ષત્રીઓનો ધર્મ એ છે, એકે જે નિશાન કર્યું,
બીજે તે વેધાય નવ, હોય બેટો બાપજો;
સગો ભાઇ કે પિત્રાઇ, કે ભલે હોયે મોળાઇ,
સગાઈ ન સાઇ જાઇ, હોય ક્ષત્રી આપજો;
નિશાનમાં સહામાન, તાજું થાય ધર્મતાન,
જહાનમાં અપમાન, એવો છે એ તાપજો;

૯૦—એ તો સાધારણ મૃગ નહોતો, પણ રાજમણિ (યુધિષ્ઠિર) રૂપી ચૂલામાંથી ચળેલો મૃગરાજ હતો ! અપન્હુતિ અલંકાર.

૧૩૨ રાજને ૯૦—સહદેવે બાણ માર્યું તથાપિ યુધિષ્ઠિરે તેને રોકયો નહિ તેથી નકુલે પણ મનમાં વિચાર્યું કે યુધિષ્ઠિરને એ ગમતી વાત જણાય છે. ભીમભડે ૯૦—સહદેવ અને નકુલનાં બાણ વ્યર્થ ગયાં જોઇને મૃગને મારવાના હેતુથી ભીમે શર સાંચું—હાથમાં લીધું. અરિને લજાવતું-અર્થાત શત્રુનો નાશ કરે એવું (તીર). કવિ કહે છે કે, જે કાળને ઉલ્લંઘી જાય એવો કોઇ વીર નથી; માટે સૌ કોઈનું પરાક્રમ કાળ આવ્યે ફાવે છે. આ છંદમાં અર્જુનાદિનાં પરાક્રમ ફાવતાં નથી, એ વિશેષ વાતનું સમર્થન "સૌનું પરાક્રમ કાળ આવ્યે ફાવે છે" એવી સામાન્ય વાતથી કર્યું છે માટે **અર્થાંતરન્યાસાલંકાર.**

વિચારી વિચારે એ તો, અવિચારી ઉર બીજું,
તાતો માતો થાય દ્વિજ, સિદ્ધિ જડી શાપજો. ૧૩૩
એ ધર્મને પાળનાર, મા'દેવને ખાળનાર,
અર્જુને તો તીર તાક્યું, સ્વારથને સાધવા;
લંક સરડીને પછે, કરડી અધર અતિ,
તરડીને તાંત ખેંચી, પરમાર્થ લાધવા;
ગયું શર સોંસરું તે, મૃગે ગતિ વક્ર ધારી,
ચૂકીઓ ચતુર પે'લો, બુદ્ધિબળ વાધવા;
ભીમાદિક હસ્યા ત્યારે, કરૂણમાં હાસ્ય એમ,
ઠેર ઠેર મૂકે કવિ, એ રસ આરાધવા ! ૧૩૪
ગંભીર ને ધીર વીર, ધર્મસૂનુ ધ્યાન ધરી,
પાર્થને કે' પૂર્ણ થયું, મૃગ નથી મારવો;
કારજ છે કાષ્ઠતણું, હાથ આવે તેજ જેમ,
એવો કૈં ઉપાય કરો, દાવ નથી હારવો;

---

૧૩૩ સાઇ જાઈ— સાહી જાય—ગ્રહણ કરાય. અર્થાત્ જો આપ ક્ષત્રિય હોય તો એવી બાબતમાં સગાઇને ગણે નહિ. વિચારી વિ૦— એ તો જે વિચારી (વિચારવાન) હોય તે વિચારે; જે અવિચારી હોય તેના મનમાં તો બીજું હોય છે. જેમ અરણી માટે આવેલો દ્વિજ એક શાપ રૂપી સિધ્ધિ જડી એટલામાં તો તાતો માતો થાય છે તેમ. **દૃષ્ટાંત.**

૧૩૪ એ ધર્મને—ક્ષત્રિયધર્મને. મા'દેવને ખાળનાર—યુધ્ધ કરીને અટકાવનાર. હસ્યા—(અર્જુન સરખો બાણાવળી પણ ચૂક્યો એમ ધારીને). અને જ્યારે મહા કરૂણામય સ્થિતિમાં છતાં ભીમાદિક હસ્યા ત્યારે એ કરૂણમાં હાસ્ય થયું; તથા ભીમાદિક સરખા પણ કરૂણમાં હાસ્ય કરેછે. ત્યારે હું પણ એ રસની આરાધના કરવાને ઠેર ઠેર કરૂણમાં હાસ્યના પ્રસંગ મૂકું છું (તેમાં હું કાંઇ દોષપાત્ર ઠરતો નથી).

(તેમ) જીતવાનું કશું નથી, કાર્ય વિપ્રકેરૂં આ તો,
શાંત થઇ સાંધો શર; મૂકો મૃગ ડારવો;
મૃગ નથી એહ નિશ્ચે, દેવતા હશે એ કોઇ,
દૂભાવો ન તેને આજ, જ્યાં ત્યાં અર્થ સારવો. ૧૩૫
અર્જુન કે' દેવ હોય, દાનવ માનવ ભલે,
મૃગકેરૂં રૂપ ધર્યું, તેને ન ઉગારવો;
એમ કહી માર્યું બીજું, સત્વર સાંધીને શર
નથી નથી શારડીથી, શાર એ તો શારવો !!
તો પણ ત્યાં વ્યર્થ ગયું, ત્યારે વળી ત્રીજું માર્યું,
તેની દશા તેજ હવી, કૂડો પડચો કારવો;
એમ ઘણાં બાણ માર્યા, અફળ ગયાં તે સર્વ,
ત્યારે ત્યાં દિવ્યાસ્ત્ર લીધાં, જોયો ધર્મ તારવો !. ૧૩૬
એક મૃગ માત્ર જોઈ, દિવ્યાસ્ત્રને યાદ કીધાં,
પરાક્રમ અંશ જો જો, ધર્મ ધ્યાને ધારતા !
પ્રાપ્ત થયાં જ્યારે પ્રૌઢ, ત્યારે સર્વ દેવે કહ્યું,
યોજીશ જો અલ્પ વર, થશે તારાં મારતા;
વીસરી ગયા તે ભાઈ, પરાક્રમ પૂર આવ્યે,
યુધિષ્ઠિર આવ્યા ધાઈ, પારથને વારતા;

---

૧૩૫ આ કવિતામાં 'મૃગ નથી એહ નિશ્ચે' ઇત્યાદિ ધર્મનાં વચન વર્ણીને ધર્મની બીજા ભાઇઓ કરતાં દીર્ઘદૃષ્ટિ બતાવી આપીને ઉત્તમત્તા ધ્વનિત કરી છે.

૧૩૬ નથી નથી ઇ૦—અર્થાત્ તે બાણ પણ નિષ્ફળ ગયું ! કારવો—ક્રિયા. લાગ. જોયો ઇ૦—બ્રાહ્મણનાં અરણીકાષ્ઠ આણી આપવા રૂપી ધર્મને તારવો જોઇએ એવી બુદ્ધિથી તેને જોયો. મતલબ કે પ્રતિજ્ઞા પાળવા રૂપ ધર્મને ધ્યાનમાં લીધો.

અલ્પ પર અલ્યા આશાં, અસ્ત્ર મૂકવાને બેઠો,
પ્રયોગ કરંતાં કહી, નારદે શી વારતા? ૧૩૭
વીસરી ગયો તે આજ, માત્ર હસ્યા ભાઇ જોઇ,
સર્વનો સંહાર થશે, એમ ધર્મ ઠારતા;
સ્મર્ણ થઇ આવ્યું ત્યારે, હા રે વાત ખરી એ તો!
ધર્મે તરે સર્વ કોઇ, અધર્મથી હારતા;
ભીમ ભડ કહે ત્યારે, જાય મૃગ ચાલ્યો દૂર,
ગદા મારૂં મારી આજ, સંકટથી હારતા;
એમ કહી ગદા મારી, હાં હાં કે'તા રહ્યા ધર્મ,
ગદા તદા વ્યર્થ ગઇ, સદા જે સંભારતા. ૧૩૮
દેવ બળ જો જો આજ, વાજ આવ્યો યુધિષ્ઠિર,
નામ અર્થ ગુણ કેવો, મૃગથી તે હારિયો!

---

૧૩૭ પરાક્રમ ઇ૦—કવિ કહે છે કે હે શ્રોતાઓ! જુઓ જુઓ આ ધર્મને ધ્યાનમાં ધરનાર પરાક્રમનો અંશ!—ઇંદ્રનો પુત્ર! (પાછળ દેવસભામાં વાદ થતી વખતે ઇંદ્રે કહ્યું હતું કે ધર્મ કરતાં પરાક્રમ મોટું, તે વાત ખોટી પડે છે એમ સ્મૃતિ આપે છે) પ્રાપ્ત થયાં—પાસે આવ્યાં. પ્રૌઢ–મોટા (દિવ્યાસ્ત્ર). મારતા–મારનાર. અર્થાત્ દિવ્યાસ્ત્ર જો અલ્પ શત્રુ ઉપર મૂકવામાં આવે તો તે મૂકનારનો ક્ષય કરે છે, એવું પુરાણોનું કથન કહી બતાવ્યું છે. ભાઇ—અર્જુન. પરાક્રમ પૂર આવ્યે—પરાક્રમનું પૂર ઉભરાવાથી. (વક્રોક્તિ). પ્રયોગ ઇ૦—દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવા સંબંધી નારદે તને જે વાર્તા કહી હતી, તે શું તું ભૂલી ગયો?

૧૩૮ સ્મર્ણ ઇ૦—**સ્મૃતિ** અલંકાર. 'ધર્મે તરે સર્વ કોઇ'—આ વાક્યથી કાવ્યના મુખ્ય અર્થનો કવિએ **અભ્યાસ** કરી બતાવ્યો છે. કોઈ પણ ગ્રંથમાં જે વિષયનો ઉપક્રમ કર્યો હોય તે વિષયનો ઉપસંહાર થતા સુધી તેનું જે વારંવાર અનેક પ્રકારથી કથન કરવામાં આવે તેને અભ્યાસ કહે છે. અભ્યાસ એ ગ્રંથરચનાનું એક મુખ્ય અંગ છે.

પા'ણે પીશી નાખ્યા દૈત્ય, ગદાએ વિડાર્યા દવ,
સેવ સાધી દૈવે આજ, ભીમભડ વારિયો !
ગાંડિવનો ધારનાર, શક્રને ડરાવનાર;
અસુરને મારનાર, પાર્થ પરવારિયો !
નકુલ ને સહદેવ, કરે કાળ આવી સેવ,
રહ્યા હારી ઊભા એવ, (શો) મત જાય ધારિયો ! ! ૧૩૯
કે'વાય ન લે'વાય ન, દૈવકેરી ગતિ એવી,
નાઠો જાય મૃગ એ તો, પછે દેખાતો રહ્યો;
બાણ માર્યા કરે અતિ, અર્જુન અપાર વાર,
લાગ્યું નવ એક તેને , ભાર વ્યર્થ તો વહ્યો !
શબ્દવેધીપણું શીખ્યો, તેણે ખખડાટશબ્દ,
લક્ષ લાવી લક્ષ માર્યાં, તીર તોય ના લહ્યો;
જોઈ એવું ધર્મસૂનુ, હા ! કહીને સ્તબ્ધ થયા,
નિરાશીપણામાં ગયા, અરે અર્થ ના ગ્રહ્યો ! ! ૧૪૦
શૂરવીર સાચો ધર્મ, તેણે ત્યાં વિચાર કર્યો,
નિરાશીપણું નકામું, કાયરના કામનું;
સારથીને કહ્યું ખેડ, રથ પૂર્ણ વેગ માંહી,

---

૧૩૯ નામ ૭૦—તેનું નામ યુધિષ્ઠિર અને તેનો અર્થ 'યુદ્ધમાં સ્થિર ટકી રહેનાર' એવો છે. તેનો ગુણ ધર્મશીલતા છે. એવો છતાં તે મૃગથી હાર્યો, એ આશ્ચર્ય ! અસંભવાલંકાર. સેવ ૭૦—આજ તેમની સેવા દૈવે (પ્રતિકૂલ પ્રારબ્ધે) કરી. અર્થાત્ દૈવે પોતાનું બળ વાપર્યું. શક્ર-ઇંદ્ર. કરે ૭૦—તેમની સેવા પણ કાળ (પ્રતિકૂળ સમય) આવીને કરે છે !

૧૪૦ હા—દુઃખસૂચક ઉદ્દગાર. સ્તબ્ધ—જડ. નિરાશીપણામાં ગયા—નિરાશ થયા. અર્થ ના ગ્રહ્યો—અર્થસિદ્ધ કર્યો નહિ. ધર્મનો ખેદ એ કરૂણરસનો સ્થાયિ અને ધર્મની ધર્મશીલતાનો વ્યંજક છે.

ચાર ભાઇને કહ્યું ત્યાં, નીર જાય નામનું;
એવું કાંઇ કરશો ન, પાંચ મળી પંથ કરૂં,
હરણને શોધી કાઢું, નામ લઇ રામનું;
ચાલ્યા વાજી પૂરપાટ, રાજી થૈ ઉચ્ચાટ ટાળ્યા,
ગાજી ઘણા ગર્ગડચા તે, હૈયું કરી હામનું. ૧૪૧
અશ્વે પુચ્છ ઉંચાં કર્યાં, જાણી પાંડુસુત નૃપ,
ચામરને ધારનાર, નથી જાણી વાટમાં;
રાયકેરૂં દુઃખ અતિ, કોઇ સુણનાર નથી,
એમ જાણી ઉંચા કર્યા, કર્ણ આવી ઘાટમાં;
નેકીના પોકારનાર, નથી જાણ્યું હચે જદા,
ખુંખારવા લાગ્યા અતિ, ચીસ ચડેડાટમાં;
આગન્યા નૃપાળકેરી, નથી પાળનાર કોઇ,
એમ જાણી દોડતા તે, ખવાસના ઠાઠમાં. ૧૪૨
સારથીનું સાંખે નહિ, કરવા ધણીનું કાજ,
અમોઘ તે માર ખાય, તોય અટકે નહિ;
ધાર્યું હોય ધણીએ ત્યાં, વાળ્યા વિણ વળી જાય,
સારથી સા'ચે અપાર, તોય ફટકે સહીં;
ધણીને રીઝાવા માટ, પગને પછાડે અતિ,

---

૧૪૧ હામ--હિમ્મત. હિમત રૂપી દ્રવ્યનુંજ હૃદય બતાવ્યું ! અર્થાત્ ઘણી હિમ્મત રાખીને ચાલ્યા.

૧૪૨ કર્ણ—કાન. નથી-(નેકી પોકારનાર). આ છંદમાં ઉતાવળે ચાલતા રથના ઘોડાઓનું વર્ણન કવિએ જૂદા જૂદા તર્ક કરીને કર્યું છે તથા ઘોડાઓનો સ્વાભાવિક ધર્મ વર્ણ્યો છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અને **સ્વભાવોક્તિ** અલંકારવડે ઘોડાઓની ત્વરિતગતિની વ્યંજના થઇ છે.

જાણે કરૂં શબ્દ સારા, નૃપને દુઃખી લહી;
ચાલે છે ચલાય એતું, ધરી ડર દિલ માંય,
પાણી પાણી કરે અંગ, દીનત્વ દિલે ગ્રહી. ૧૪૩
ગયો મૃગ જેણી વાટ, તેણી વાટ અશ્વ પળ્યા,
દૈવકેરી ગતિ જોજો, આવતી ખો' આડમાં;
અશ્વે ત્યાં વિચારી સોઇ, ફીણ કાઢી મુખથકી,
ઓળંગી જવું આ વાર, છે શું એ કરાડમાં!!
પગ ઉંચા કરી કહે, દેખાય જે ગિરિ મોટો,
તેના પર ચઢું આમ, હિમ્મત છે હાડમાં;
ધીંગો ધણી જે કે'વાય, ન તે અતિ કષ્ટ આપે,
કષ્ટ સહે કાયાએ તે, સેવકોના લાડમાં. ૧૪૪

---

૧૪૩ અમોઘ—સફળ. તે ઘોડાઓ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સફળ હતા તથાપિ તે સારથીનો માર ખાતા હતા. બીજા ગાડીવાળા પણ ઉતાવળ હોય છે ત્યારે ચાલતા ઘોડાને પણ મારે છે. પાણી પાણી—(ઘોડાને પરસેવો વળવાથી). આ કવિતામાં **સ્વભાવોક્તિ**દ્વારા ઘોડાઓની ઉત્તમતાનો **ધ્વનિ** કર્યો છે તે સ્પષ્ટ છે.

૧૪૪ ખો—ઊંડું કોતર. આ કવિતામાં અતિ દોડતા ઘોડાની એકાએક અટકતી વેળાની સ્થિતિ વર્ણીને ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. તથા 'ધીંગો ધણી' ઇત્યાદિ વાક્યોથી અર્થાંતરન્યાસદ્વારા યુધિષ્ઠિરના નીચે ઉતરવાની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. ધીંગો ધ૦–જે સારો ધણી હોય તે પોતાના સેવકોને અતિ કષ્ટ આપતો નથી, પણ પોતાના સેવકોને લાડમાં પાળવાને માટે પોતે કષ્ટ સહે છે. આડી ખો આવવાથી રથ ત્યાં અટકી પડયો તેથી યુધિષ્ઠિરને નીચે ઉતરવું પડયું, તે જાણે ઘોડારૂપ સેવકોને સુખ આપવાને ન ઉતર્યા હોય, એવી કલ્પના એ ઉત્પ્રેક્ષા છે. અને ધીંગોધણીવગેરે વાકય ચાલતી કથાને લગતું નથી માટે તે અપ્રસ્તુત વાકય છે; એ અપ્રસ્તુત વાકયવડે પ્રસ્તુત

એ માંહેલા હતા પાંચ, આંચ નવ દીધી તેથી,
ઉતરી તે હેઠા પડ્યા, ધનુ લેઈ હાથમાં;
ઉતરે અપારવાર, અને ચઢે વારવાર,
દૈવકેરી ગતિ જોજો, રાખ્યું ન કો સાથમાં!
સારથી રહ્યા ત્યાં ઊભા, મૃગકાજ મા'રથી જે,
ચરણે ચાલીને જાય, તીર મારી બાથમાં;
ઝાડ પા'ડ જુએ જ્યાં ત્યાં, નવાઈમાં ખો વિશાળ,
ચાલતાં ચૂકે જો રજ, વાગે વૃક્ષ માથમાં. ૧૪૫
શૂરા સહે શસ્ત્ર પણ, કાયર એ કાંટાથકી,
ઠેસ મારી ભાંજે રથ, પણ પડે ઠેસથી;
રથ માંહે જોતર્યા તે, ખેંચે હય ભાર અતિ,
બોજો નાખે પીઠપર, નૂર મૂકે કલેશથી;
સવારી કરે જો એક, તો તે કાજ કરે સારૂં,
ઘણા જણ ચઢી બેસે, વગોવાય વેશથી;
તેવા શૂરવીર આ તો, યોગ્ય સ્થળે કામ આવે,
ખેપીઆ નથી કે સહે, માર્ગકષ્ટ પેશથી. ૧૪૬

(જે યુધિષ્ઠિરનું ઉતરવું) અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે માટે એ અર્થાંતર-ન્યાસ અલંકાર છે.

૧૪૫ એ માંહેલા— ધીંગાધણી માંહેના. પાંચ—પાંડવો. આંચ—દુઃખ. ઉતરે—(ખોમાં). ચઢે—(ટેકરા કે પર્વતો ઉપર). ત્યાં—(જ્યાં ઘોડા અટક્યા ત્યાં). મા'રથી—પાંડવો. નવાઇનાં—નવાઇ જેવાં—અદ્દભુત. માથમાં —માથામાં.

૧૪૬ પર્વતની ઝાડીમાં પાંડવોને ઘણું કષ્ટ પડે છે એમ વર્ણે છે: શૂરા ઇ૦. દૃષ્ટાંત આપે છે: રથ ઇ૦. પેશથી—પેશા (ધંધાથી). અર્થાત્ ખેપીઆનો ધંધો નથી કરતા કે જેથી તેઓ માર્ગકષ્ટ સહી શકે!

તોય ધીર વીર કેરૂં, દુઃખ ન રડાય ભાઈ,
માથે પડ્યું સર્વ સહે, નારી નથી કે રડે !
દૈવને દેવું છે કષ્ટ, આડું આવે વારવાર,
લાવ્યું તે અપાર ઝાડી, સૂઝ કાંઇ ના પડે;
અર્જુને વિચારી મત, શર સાંધી માર્યું કટ,
કર્યું ત્યાં પાધર ઝટ, શૂર એવા શું અડે !!
સવિતા દેખાયો ત્યારે, કવિતા હું તેની કરૂં,
રાજી થયા સૂર્ય જોઇ, સહુ પાર્થનીવડે ! ૧૪૭
બાર બાર ગાઉ લગી, ઝાડનું રહ્યું ન નામ,
હામ આવી હાથ મધ્ય, શોધું હાવાં શોધને;
સૂર્યે દાવ જોયો ઝટ, મારા સુતકેરા અરિ,
બાળી આજ ભસ્મ કરૂં, એમ દર્યો ક્રોધને;
પક્ષ કરે સુરરાજ, અર્જુનની વારવાર,
દાવમાં ન આવે પાંચ, ભલા આવ્યા રોધને;
કિરણ જે સર્વ તેને, તપ્ત કરીને તપાવ્યાં,
મારવા બિચારા માંડ્યા, એવા ધારી બોધને. ૧૪૮

---

૧૪૭ આડું-અર્થાત્ અડચણ. લાવ્યું-(દૈવ, કર્તા). આ છંદમાં 'દૈવને દેવું છે કષ્ટ આડું આવે વારવાર' એ શબ્દોથી પાંડવો જે યત્ન અનુકૂળ ધારીને કરે છે તે તે પ્રતિકૂળ થાય છે એમ સૂચના કરી છે. અને તે ઉપરથી હવે પછીની કવિતામાં કરેલા સૂર્યના પ્રખર તાપની પીડાની પણ વ્યંજના થાય છે.

૧૪૮ મારા સુતકેરા—કર્ણના. (કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હોઇને કૌરવોના પક્ષમાં હતો તેથી પાંડવોને તેના અરિ કહ્યા છે). સુરરાજ—ઇંદ્ર. (અર્જુન પોતાનો પુત્ર હોવાથી). રોધને—અટકાવમાં—અડચણમાં. એવા ધા૦—એવી સમજણ લાવીને.

જાણી ગયો ઇંદ્ર વાત, પ્રેર્યો તેણે પવનને;
શાંતિ કરજ્ય સુતને તું, વાઇ ત્રણ રૂપમાં;
વારૂ કહી લાગ્યો વાવા, ચાલ્યું નવ સૂર્ય આગે,
સુલટ ઉલટ થાય, કર્મ ગયે કૂપમાં;
વાયે સુસવાટ કરી, બળે પાંચ તેણે અતિ,
કર્યો ઉપકાર ઇંદ્ર, થઇને તદ્રૂપમાં;
મરો હોય મોટાકેરો, તેણે ઉઘડાં પડીને,
કારજ ન થાય તોય, ધરી દયા ભૂપમાં. ૧૪૯
ગયો ઇંદ્ર ગુપ્તપણે, પંચકેરા પિંડ માંય,
એક વિના બીજો નવ, જીવે એવું જાણીને;
અમી ભરી અંગ તેણે, ઉપરથી તાપ પડ્યો,
અમી નાઠી નીકળી ત્યાં, અન્ય રૂપ આણીને;
થયા ઝેબઝેબ તેના, ઉલટા પલાળી નાખ્યા,
રજ આવી ચોટે અંગ, માફમ પ્રમાણીને;
વાંકા આવે જ્યારે દિન, સુલટ ઉલટ થાય,

---

૧૪૯ સુતને—અર્જુનને. ત્રણરૂપમાં—મંદ, સુગંધી, અને શીતળ. સુલટ ઉલટ—મંદ વગેરે ગુણવાળો હતો તે ઉતાવળો, દુર્ગંધવાળો અને તપેલો થયો. સૂર્યના તાપથી પવન હલકો તથા ગરમ થાય છે એ તો પ્રસિદ્ધજ છે; અને અતિશય તાપથી ભૂમિપરના લીલા પદાર્થો કોહી તેનું પૃથક્કરણ જલદી થવાથી તેનાં પરમાણુ તાપમાં ભળે છે માટે તે દુર્ગંધવાળો પણ થાય છે. કર્યો ઇ૦—પાંડવોને અને વિશેષે કરીને અર્જુનને સુખ થવાને પોતે યોજેલો ઉપાય વ્યર્થ થવાથી ઇંદ્રે ફરી ઉપકાર કર્યો તે કહે છેઃ કર્યો ઇ૦. તદ્રૂપમાં—તેમના રૂપ થઈને. અર્થાત્ તેમના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને. ઇંદ્રિ સરખાએ પાંડવોને આવે પ્રસંગે મદદ કરવી એ કેટલી કઠણ વાત છે, તે અર્થાંતરન્યાસ દ્વારા વર્ણે છેઃ મરો ઇ૦. ભૂપમાં—યુધિષ્ઠિર ઉપર.

તોય ધીર વીર કેરૂં, દુઃખ ન રહાય ભાઈ,
માથે પડ્યું સર્વ સહે, નારી નથી કે રડે !
દૈવને દેવું છે કષ્ટ, આડું આવે વારવાર.
લાગ્યું તે અપાર જાડી, સૂઝ કાંઈ ના પડે;
અર્જુને વિચારી મત, શર સાંધી માર્યું ફટ,
કર્યું ત્યાં પાધર ઝટ, શૂર એવા શું અરે !!
સવિતા દેખાયો ત્યારે, કવિત હું તેની કહું;
રાજી થયા સૂર્ય જોઈ, સહુ પાર્થનીવડે ! ૧૪૭
બાર બાર ગાઉ લગી, ઝાડનું રહ્યું ન નામ,
હામ આવી હાથ મધ્ય. શોધું હાવાં શોધને;
સૂર્યે લાગ જોયો ઝટ, મારા સુતકેરા અરિ,
બાળી આજ ભસ્મ કરૂં, એમ કર્યો ક્રોધને;
પક્ષ કરે સુરરાજ, અર્જુનની વારવાર,
તાવમાં ન આવે પાંચ, લાગ આવ્યા રોધને;
કિરણ જે સર્વ તેને. તપ્ત કરીને તપાવ્યાં,
મારવા વિચાર માંડ્યો, એવા ધારી બોધને. ૧૪૮

---

૧૪૭ આડું-અર્થાત્ અડચણ. લાગ્યું-(દૈવ, કર્તા). આ છંદમાં 'દૈવને દેવું છે કષ્ટ આડું આવે વારવાર' એ શબ્દોથી પાંડવો જે યત્ન અનુકૂળ ધારીને કરે છે તે તે પ્રતિકૂળ થાય છે એમ સૂચના કરી છે. અને તે ઉપરથી હવે પછીની કવિતામાં કહેલા સૂર્યના પ્રખર તાપની પીડાની પણ વ્યંજના થાય છે.

૧૪૮ મારા સુતકેરા—કર્ણના. (કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હોઈને કૌરવોના પક્ષમાં હતો તેથી પાંડવોને તેના અરિ કહ્યા છે). સુરરાજ—ઈંદ્ર. (અર્જુન પોતાનો પુત્ર હોવાથી). રોધને—અટકાવવાને—અડચણને. એવા બો૦—એવી સમજણ ધારીને.

જાણી ગયો ઇંદ્ર વાત, પ્રેર્યો તેણે પવનને;
શાંતિ કરજ સુતને તું, વાઇ ત્રણ રૂપમાં;
વારૂ કહી લાગ્યો વાવા, ચાલ્યું નવ સૂર્ય આગે,
સુલટ ઉલટ થાય, કર્મ ગયે કૂપમાં;
વાયે સુસવાટ કરી, બળે પાંચ તેણે અતિ,
કર્યો ઉપકાર ઇંદ્ર. થઇને તદ્રૂપમાં;
મરો હોય મોટાકેરો, તેણે ઉઘડાં પડીને,
કારજ ન થાય તોય, ધરી દયા ભૂપમાં. ૧૪૯
ગયો ઇંદ્ર ગુપ્તપણે, પંચકેરા પિંડ માંય,
એક વિના બીજો નવ, જીવે એવું જાણીને;
અમી ભરી અંગ તેણે, ઉપરથી તાપ પડ્યો,
અમી નાઠી નીકળી ત્યાં, અન્ય રૂપ આણીને;
થયા ઝેબઝેબ તેના, ઉલટા પલાળી નાખ્યા,
રજ આવી ચોટે અંગ, પ્રાક્રમ પ્રમાણીને;
વાંકા આવે જ્યારે દિન, સુલટ ઊલટ થાય,

---

૧૪૯ સુતને—અર્જુનને. ત્રણરૂપમાં—મંદ, સુગંધી, અને શીતળ. સુલટઉલટ—મંદ વગેરે ગુણવાળો હતો તે ઉતાવળો, દુર્ગંધવાળો અને તપેલો થયો. સૂર્યના તાપથી પવન હલકો તથા ગરમ થાય છે એ તો પ્રસિધ્ધ-જ છે; અને અતિશય તાપથી ભૂમિપરના લીલા પદાર્થો કોહી તેનું પૃથક્કરણ જલદી થવાથી તેનાં પરમાણુ તાપમાં મળે છે માટે તે દુર્ગંધવાળો પણ થાય છે. કર્યો ઈ૦—પાંડવોને અને વિશેષે કરીને અર્જુનને સુખ થવાને પોતે યોજેલો ઉપાય વ્યર્થ થવાથી ઇંદ્રે ફરી ઉપકાર કર્યો તે કહે છેઃ કર્યો ઈ૦. તદ્રૂપમાં—તેમના રૂપ થઈને. અર્થાત્ તેમના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને. ઇંદ્ર સરખાએ પાંડવોને આવે પ્રસંગે મદદ કરવી એ કેટલી કઠણ વાત છે, તે અર્થાંતરન્યાસ દ્વારા વર્ણે છેઃ મરો ઈ૦. ભૂપમાં—યુધિષ્ઠિર ઉપર.

તોય ધીર વીર કેરૂં, દુઃખ ન રડાય ભાઈ,
માથે પડ્યું સર્વ સહે, નારી નથી કે રડે !
દૈવને દેવું છે કષ્ટ, આડું આવે વારવાર,
લાવ્યું તે અપાર ઝાડી, સૂઝ કાંઇ ના પડે;
અર્જુને વિચારી મત, શર સાંધી માર્યું કટ,
કર્યું ત્યાં પાધર ઝટ, શૂર એવા શું અડે !!
સવિતા દેખાયો ત્યારે, કવિતા હું તેની કરૂં,
રાજી થયા સૂર્ય જોઇ, સહુ પાર્થનીવડે ! ૧૪૭
બાર બાર ગાઉ લગી, ઝાડનું રહ્યું ન નામ,
હામ આવી હાથ મધ્ય, શોધું હાવાં શોધને;
સૂર્યે દાવ જોયો ઝટ, મારા સુતકેરા અરિ,
બાળી આજ ભસ્મ કરૂં, એમ કર્યો ક્રોધને;
પક્ષ કરે સુરરાજ, અર્જુનની વારવાર,
દાવમાં ન આવે પાંચ, ભલા આવ્યા રોધને;
કિરણ જે સર્વ તેને, તપ્ત કરીને તપાવ્યાં,
મારવા બિચારા માંડ્યા, એવા ધારી બોધને. ૧૪૮

---

૧૪૭ આડું-અર્થાત્ અડચણ. લાવ્યું-(દૈવ, કર્ત્તા). આ છંદમાં 'દૈવને દેવું છે કષ્ટ આડું આવે વારવાર' એ શબ્દોથી પાંડવો જે યત્ન અનુકૂળ ધારીને કરે છે તે તે પ્રતિકૂળ થાય છે એમ સૂચના કરી છે. અને તે ઉપરથી હવે પછીની કવિતામાં કરેલા સૂર્યના પ્રખર તાપની પીડાની પણ વ્યંજના થાય છે.

૧૪૮ મારા સુતકેરા—કર્ણના. (કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હોઇને કૈરવોના પક્ષમાં હતો તેથી પાંડવોને તેના અરિ કહ્યા છે). સુરરાજ—ઇંદ્ર. (અર્જુન પોતાનો પુત્ર હોવાથી). રોધને—અટકાવમાં—અડચણમાં. એવા બો૦—એવી સમજણ લાવીને.

જાણી ગયો ઇંદ્ર વાત, પ્રેર્યો તેણે પવનને,
શાંતિ કરજ્ય સુતને તું, વાઇ ત્રણ રૂપમાં;
વારૂ કહી લાગ્યો વાવા, ચાલ્યું નવ સૂર્ય આગે,
સુલટ ઉલટ થાય, કર્મ ગયે કૂપમાં;
વાયે સુસવાટ કરી, બળે પાંચ તેણે અતિ,
કર્યો ઉપકાર ઇંદ્ર, થઇને તદ્રૂપમાં;
મરો હોય મોટાકેરો, તેણે ઉઘડાં પડીને,
કારજ ન થાય તોય, ધરી દયા ભૂપમાં. ૧૪૯
ગયો ઇંદ્ર ગુપ્તપણે, પંચકેરા પિંડ માંય,
એક વિના બીજો નવ, જીવે એવું જાણીને;
અમી ભરી અંગ તેણે, ઉપરથી તાપ પડ્યો,
અગ્રી નાડી નીકળી ત્યાં, અન્ય રૂપ આણીને;
થયા ઝેઝેરાંઝ તેના, ઉલટા પલાળી નાખ્યા,
રજ આવી ચોટે અંગ, માફ્રમ પ્રમાણીને;
વાંકા આવે જ્યારે દિન, સુલટ ઊલટ થાય,

---

૧૪૯ સુતને—અર્જુનને. ત્રણરૂપમાં—મંદ, સુગંધી, અને શીતળ. સુલટઉલટ—મંદ વગેરે ગુણવાળો હતો તે ઉતાવળો, દુર્ગંધવાળો અને તપેલો થયો. સૂર્યના તાપથી પવન હલકો તથા ગરમ થાય છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે; અને અતિશય તાપથી ભૂમિપરના લીલા પદાર્થો કોહી તેનું પૃથક્કરણ જલદી થવાથી તેનાં પરમાણુ તાપમાં ભળે છે માટે તે દુર્ગંધવાળો પણ થાય છે. કર્યો ઇ૦—પાંડવોને અને વિશેષે કરીને અર્જુનને સુખ થવાને પોતે યોજેલો ઉપાય વ્યર્થ થવાથી ઇંદ્રે ફરી ઉપકાર કર્યો તે કહે છે: કર્યો ઇ૦. તદ્રૂપમાં—તેમના રૂપ થઇને. અર્થાત્ તેમના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને. ઇંદ્ર સરખાએ પાંડવોને આવે પ્રસંગે મદદ કરવી એ કેટલી કઠણ વાત છે, તે અર્થાંતરન્યાસ દ્વારા વર્ણે છે: મરો ઇ૦. ભૂપમાં—યુધિષ્ઠિર ઉપર.

વિચારીને જુઓ અહીં, મતિવડે માણીને. ૧૫૦
સે'વાયું ન ભીમથકી, કષ્ટ અતિ કાયાતણું,
સૂતો રહે સોડતાણી, વિપ્ર તો મુકામમાં;
પરમાર્થ અર્થ મારે, ભાઇ નથી જોઇતો એ,
તાપથી તપેછે તન, હિમ્મત ન હામમાં;
વડ ભ્રાત તમે અતિ, દુખિઆને દુઃખ દેવા,
સરજિયા સત્ય કહું, વ્યર્થ ચોજો કામમાં;
વૈદ્યકેરા કુંવર જે, એથી ઓછું કાંઈ બોલ્યા,
પાર્થ થઈ રહ્યો સુમ, નૂર ગ્રહી નામમાં. ૧૫૧
વીસર્યો તે વિદ્યા સર્વ, દુઃખમાંહી એમ થાય,
નીકર શું વારિતણું, અસ્ત્ર નો'તું ધ્યાનમાં;
તાપે તન તપ્ત થયું, આખર તે બોલી ઉઠચો,
વડ ભ્રાતા જાશે જીવ, ધર્મ અભિમાનમાં;
અતિ સારૂં નવ કાંઇ, ઘણું થયું દ્વિજ માટે,
પ્રભુ વળો પાછા હવે, મહતા છે માનમાં;
પાછાવળુ ધર્મ કહે, તો દુઃખ અપાર પામું,
દેખાય ઓ દ્રુમ આઘું, સમજાવ્યું સાનમાં. ૧૫૨

---

૧૫૦ અર્જુન એકલો ઈંદ્રનો પુત્ર હતો અને ધર્માદિકનો તો તે પ્રતિપક્ષી હતો એમ છતાં શામાટે પાચેના પિંડમાં ઈંદ્ર ગયો તેનું કારણ કહે છેઃ એક ૪૦. અન્ય ૩૫—પરસેવાનું ૩૫. તાપથી પાડવોને અતિશય પરસેવો થતો હતો, એ ધ્વનિ છે. પ્રાક્રમ—પરાક્રમ.

૧૫૧ સૂતો રહે—ભલે સૂઇ રહેતો. વૈદ્યકેરા કુંવર—અશ્વિનીકુમાર. એથી ૪૦—ભીમ કરતા કાંઇક થોડું બોલ્યા. સુમ—બોલ્યા વગરનો. ભીમાદિકની વાણી પરથી તેમની ધર્મનિષ્ઠા ચલિત થયાની વ્યંજના કરી છે.

૧૫૨ તે—અર્જુન. અર્જુનની પણ ધર્મનિષ્ઠા ચલિત કરે છેઃ વડ ભ્રાતા ૪૦. દ્રુમ—ઝાડ.

કાચકી બાઝી છે કંઠ, કોઈથી બોલાય નહિ,
કાર્ય તો બોલાય નહિ, યુધિષ્ઠિર મનથી;
નકુલ ને સહદેવ, તાપવડે તતડ્યા ત્યાં,
પડ્યા ભૂમિ મધ્ય ભાઈ, તર્ષે વેઠી તનથી;
ભીમે સાહી લીધા તેહ, જાય જ્યાં ત્યાં કરી ચાલ્યા,
બોલાતું નો'તું તે ઠીક, બચ્યા રાય વનથી;
ભાંડત નહિ તો ભીમ, શૃંગ માંડી રે'ત ઊભો,
આકળો અર્જુન થાત, (શું)સે'વાત રાજ નથી ? ૧૫૩
એવું દુઃખ પડ્યું તોય, ધર્મસુનુ ધ્યાનકેરી,
ચૂક્યો નહિ ચાલ્ય રજ, કષ્ટકેરા કારથી;
અંગરંગ બળી ગયો, ત્યારે આવ્યું વૃક્ષ પાસ,
ભીમ ભડ ગયો વેગે, હૈયાતણી હારથી;
બે બંધુને મૂકી નીચે, શીતળ છાયામાં બેઠો,
વેગે આવી અર્જુન ત્યાં, રહ્યા તાપ મારથી;
યુધિષ્ઠિર આવ્યા પછે, બેશી ગયા કષ્ટથકી,
દ્વિજદુઃખ લાગ્યું દિલ. ધ્યાન એક ધારથી. ૧૫૪
કેટલીક વાર બેઠા, પામ્યા પછે શુદ્ધિ ચાર,
ધર્મ વીરે શુદ્ધિ આપી, નિરંતર રાયને;
શીતળતા મળી જ્યારે, તૃષા તો જણાઇ ત્યારે,
(જો) પીવા મળે પાણી આજ, કષ્ટ ટળે કાયને;
સુઝે ન ઉપાય એક, દુઃખે વીસર્યો વિવેક,
અરૂપરૂ જુએ પાણી. પત્ર લેઇ ખાયને;

---

૧૫૩ કાર્ય ઇ૦—બ્રાહ્મણનું કાર્ય કરવા રૂપી અગ્નિ યુધિષ્ઠિરના મનથી બોલાતો નથી. એ વાક્યથી યુધિષ્ઠિરની ધર્મવૃત્તિ સ્થિર વર્ણવી બતાવી છે. ૧૫૪ કારથી—કાર્યથી.

તદા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, વૃક્ષ ચઢી જુઓ કોઇ,
દિસે જળાશય કંઇ, જેથી દુઃખ જાયને.

સલિલશોધ.

મહામહાકષ્ટે કરી, નકુલ ઊઠ્યો તે ઘડી,
વૃક્ષપર ચઢવાની, હિમ્મત ન અંગને;
સ્વારથની સાથે લાગ્યું, વડ ભ્રાતકેરૂં વેણ,
તેથી ઊઠી દુઃખે પાપે, ચઢ્યો તજી રંગને;
આમળીપીપળી વેળા, ચઢ્યો પડ્યો લાખ વાર,
વખાણતા અરિ એને, ભારેભાર ભંગને;
તેનાથી ચઢાય નવ, લાગ્યો અંગોઅંગ દવ;
પડે ભજે ઉમાધ્રવ, કો ન કરે વ્યંગને.
સહદેવે સાંચો કંઈ, ભીમ ભડે હાથ દીધો,
એવો ત્યાં નકુલ ચઢ્યો, વૃક્ષ પર એકલો;
પૂર્વ દિશા ભણી જોયું, ન ઝાડનું નામ કંઇ,
પછે પાણી હોય ક્યાંથી, શ્રોતા સરવે કળો;
શોક થયો મન ભારી, દુઃખની વેળા સંભારી,

તૃષા જાશે કેમ મારી, ધર્મ કર્મ એ કળો;
પશ્ચિમમાં જોયું પછે, થોડે ઉંચે ચઢી કરી,
બગ જેવા નગ દીઠા, કવિ કે' પાછા વળો!
પડે કાંઇ શૃંગ્થવા તે, ઉંચા છે અપાર કોશ,
મૌક્તિકના કણ જેવા, જોતામાં જણાય છે;
ચઢી કોણ લાવે તેને, ગજ શિરકેરાં મોતી,
મૌક્તિકથી તૃષા જાય, એવું કેં ભણાય છે?
તોય કંઇ પડી આશ, આંખે જોયું પાણી જ્યારે,
ત્યારે પાસે હશે એમ, ચિત્તમાં ચણાય છે;
જોઇ તાકી તાકી પછે, ગયો થાકી નકુલ તે,
હશે મૃગજળ એ તો, વ્યર્થ જે ગણાય છે!
આશા મૂકી એવી રીતે, પશ્ચિમ દિશાતણી તો,
પછે જોયું ઉત્તરમાં, નકુલે તેણી ઘડી;
જ્યાં ત્યાં લાગી રહ્યા દવ, બળતાં પ્રાણીના રવ,
સંભળાયે અન્ય નવ, આગ્યે શું આવે તડી;

---

૧૫૭ નકુળ શીરીતે ચઢયો તે વર્ણે છે: સહદેવે ઇ૦. ધર્મ કર્મ ઇ૦—એ કર્મ ધર્મ (યુધિષ્ઠિરનું અથવા ધર્મરાજાનું) છે એમ કળો— સમજો અથવા ધર્મના કર્મરૂપી કલહ છે. કવિ ઇ૦—વલ્લભ કહે છે કે ત્યારે તો હવે પાછા નીચે ઉતરી પડો!

૧૫૮ પશ્ચિમ દિશાએ પર્વત દેખાયા તેમાં શું પાણી નહિ હોય કે કવિ પાછા વળવાનું કહે છે? તે વિષે કહે છે: પડે ઇ૦. મૌક્તિક–મોતી. (ઉંચેથી પથરામાં અફળાઇને નીચે પડતા હોવાથી). ચઢી ઇ૦–એટલા ઉંચા પર્વત ઉપર ચઢીને હાથીના માથાનાં મોતીના જેવાં તે જળબિંદુને કોણ લાવે? અને લાવે તોપણ મોતીથી તરસ મટે એવું કાંઇ કહેવાય? અસંભવાલંકાર. મૃગજળ–ઝાંઝવાનું પાણી.

બળી મરશે બિચારા, હેઠે રહ્યા ભાઇ મારા,
દા'ડા જુઓ કેવા સારા ? પડતાં ઓછી પડી !
હેઠળથી પૂછે ઊભા, પાણી છે પાણી છે લુબ્ધા,
અરે દૈવ કેવા દુભ્યા, છત તેં નાખી છડી ! ! ૧૫૯
સ્વર થયા અતિ જાડા, ઉચ્ચાર જાયેછે આડા,
પડ્યા બિહામણા ખાડા, બોલે અતિ બળથી;
નકુલ તે સુણે નહિ, પાણી જુએ નહિ કંઇ,
દવકેરૂં દુઃખ દૂણું, લાગ્યે વળ્યો વળથી;
ઉતરવા લાગ્યો વે'લો, એવે અનાયાસે ગઇ,
નજર દક્ષિણ ભણી, જોઇ રીઝ્યો જળથી;
ઊભો રહી જુએ જેવે, સરોવર દીઠું તેવે,
કારંડવ હંસ ઉડે, કરે કિલ કળથી. ૧૬૦

---

૧૫૯ દા'ડા ઈ૦--(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ નબળા દહાડા આવ્યા છે. ઓછી પડી-(આપદા). મતલબ કે ઘણી આપદા પડી છે ! લુબ્ધા-લોભાઇને. છત ઇ૦—અર્થાત્ અમારો વૈભવ તેં નાશ કર્યો ! ! અથવા છત (પાણીનું)—હોવાપણું તેં નાશ કર્યું !

૧૬૦ સ્વર ઇ૦—(તરસથી ગળું સૂકાઇ જવાને લીધે). ઉચ્ચાર ઇ૦ —કંઇને ઠેકાણે કંઈ બોલાઇ જાય છે (તરસની વેદનાથી ઇંદ્રિયો વિકળ થઈ ગઇ છે માટે). પડ્યા ઇ૦—આંખો ઊંડી પેશી ગઇ છે. બોલે ઇ૦— (અતિ નિર્બળ થઈ ગયા છે માટે). નકુળ ઇ૦—(તેની પણ એજ સ્થિતિ હતી તેથી). પાણી ઈ૦—કોઇ જગાએ પાણી દેખાતું નથી. દવ ઇ૦— ઉત્તર દિશામાં દીઠેલો દવ જોઇને રખેને તે આ તરફ ફરી વળીને આપણને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે, એવી શંકાથી દૂણું (બમણું) દુઃખ લાગ્યાથી વળ જોઇને (ઉતરવાનો લાગ જોઈને) વળ્યો (નીચે ઉતરવા મંડયો). અનાયાસે--વગર મેહેનતે—એની મેળે—દૈવયોગથી. જળથી—તે દિશામાં જળ જણાયું તેથી. કારંડવ—એક જાતનું જળચર પક્ષી (ઢેંક ?) કિલ —'કિલ કિલ' એવો અવાજ. કળથી--અસ્પષ્ટ પણ મધુર ઉચ્ચારથી.

કહ્યું વે'લાં વે'લાં તેણે, સરોવર છે છે અહીં,
દક્ષિણ દિશામાં દીસે, દ્વિજ ઘણા ઉડતા;
શાંત થાઓ લાવું પાણી, દુઃખ ગયું લેજો જાણી,
બચ્યા બચ્યા પાંડુતન, મોતથકી બૂડતા!
થયો આનંદ સહુને, ઉતર્યો નકુલ હેઠો,
અરે હરે પ્રભુ જુઓ, કાળકેરી કૂડતા;
દુઃખ પામેછે અપાર, ધર્મ ધારે ધ્યાન જે જે,
સુખ કે' પૂઠળ થાય, ખરૂં ખોટું ઝૂડતા!! ૧૬૧
નીચે આવી નકુલ કે', જોઇ ત્રણ દિશા મેં તો,
જળ નવ જોયું કાંઇ, નિરાશ થયો અતિ;
ઉત્તરમાં આગ્ય લાગે, પ્રાચી ને પશ્ચિમ તેવી,
જળ વિના જોઇ દિશા, કુંઠિત થઈ મતિ;
દક્ષિણ દિશામાં એક, સરોવર દીસે પાસ,
આશ આવી ત્યારે મને, ગરવી થઈ ગતિ;
આહા! સરોવર કેવું, દ્રુમ પરથી દેખાય,
પેખાય છે પાણી શુદ્ધ, જોઇને વાધે રતિ. ૧૬૨
ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, તોલ વેણકેરા તોલ્યા,

---

૧૬૧ દ્વિજ—પક્ષી. કવિ કહે છે: અરે ઇ૰—અરે! હરે! પ્રભુ!—(ખેદવાચક ઉદ્ગાર). કાળકેરી કૂડતા (કૂડાપણું) જુઓ! કૂડાપણું વર્ણવે છે: દુઃખ ઇ૰—જે જે પુરૂષો ધર્મને ધ્યાનમાં ધારે છે તે તે પુરૂષો અપાર દુઃખ પામે છે અને (શાસ્ત્રકર્ત્તાઓ) કહે છે કે તેથી પૂઠળ (પછીથી) સુખ થાય છે. એવું તેઓ ખરું કે ખોટું ઝૂડતા!—એ ખરું હશે કે ખોટું તે તો કોણ જાણે!

૧૬૨ પ્રાચી—પૂર્વ. કુંઠિત—ગતિ વિનાની. દ્રુમ—ઝાડ. રતિ—પ્રીતિ.

દુઃખમાં દક્ષિણ દિશા, દરશે જ્યારે ભલી;
જાણવું જે વિઘ્ન મોટું, પાસે આવ્યું ચાલી જાણ,
હાણ થાય હંસકેરી, કથા એવી સાંભળી;
એનો પરિહાર વળી, એવો સાંભળ્યો છે અમે,
તજવી ત્યારે તે દિશા, સુખની આશે મળી;
માટે પાણી પીવું નથી, જુઓ ચઢી અન્ય દિશ,
વીશવસા દુઃખ થશે, ગતિ જાય ના કળી !! ૧૬૩
ભીમ ભડ કહે ભાઇ, પાણી લાવી પીઓ સહુ,
બહુ થયું કહ્યું હવે, દુઃખની સીમા લહી;
પિંડને ન મળે પાણી, બંધ થવા આવી વાણી,
નીકળી જશે આ પ્રાણી, સાચી વાત મેં કહી;
અર્જુન કે' અવસાન–વેળા આવે જેણી વાર,
તેણી વાર તજવા જે, ધર્મના નિશ્ચે સહી;
એવું શાસ્ત્ર પુરાણમાં, અમે સુણ્યું ઠેરઠેર,
ફેર કરવાની વાત, તમે તો કહો નહિ. ૧૬૪

---

૧૬૩ યુધિષ્ઠિર શાકુનશાસ્ત્ર ઉપરથી અનુમાન કરે છે: દુઃખમાં ઇ૦—જ્યારે દુઃખના સમયમાં દક્ષિણ દિશા ભલી (સુખકર) દેખાય ત્યારે એમ જાણવું કે કોઇક મોટું વિઘ્ન ચાલીને પાસે આવ્યું છે ! શું વિઘ્ન તે કહે છે: હાણ ઇ૦. હંસ—પ્રાણ. સાંભળી—(શાકુનશાસ્ત્રીઓના મુખથી). પરિહાર—ત્યાગ (વિઘ્નનો). એ વિઘ્ન તજવાનો ઉપાય. તજવી ઇ૦—ત્યારે સુખની આશે મળીને (સુખની આશા રાખીને) તે દિશા તજવી (તે દિશાએથી મળતું સુખ લેવું નહિ). દુઃખ થશે—(દક્ષિણ દિશાએ જવાથી). ગતિ—(દૈવની).

૧૬૪ પ્રાણી—પ્રાણ. અવસાનવેળા—આખરનો વખત. ફેર ઇ૦—ધર્મને અર્જુન કહે છે કે તમે આ ફેર કરવાની વાત હવે કહેશો નહિ !

બેસો લઇ આવું પાણી, એવું બોલ્યો જ્યારે જાણી,
રાય વદ્યા ત્યારે વાણી, ઊઠય સહદેવ તું;
ભાથાકેરા ચર્મમાંહી, ભરી લાવ્ય પાણી જઇ,
થાય સહુ પીને રાજી, લહું ભારે ભેવ હું;
આગન્યા ચઢાવી શીશ, ન જાણ્યું ભુંડું ભવિષ્ય,
ચાલ્યો જળ લેવા જેવે, કહું કરે દેવ શું;
થાયે અપશુકન ને, મુઝાય અતિશે મન,
તૃષાતુર સૂજે નહિ, ભૂલ્યા શાસ્ત્ર સેવ છું. ૧૬૫

સહદેવગમન.

સમજે છે સહદેવ, થાય અપશુકન આ,
લોક કહે ભવિષ્યની, વાતના બે જાણતા;
પણ પૂછે કોઇ ત્યારે, કહી તો શકાય જાણ,
પૂછ્યા વિના ભાખે ત્યારે, દુઃખ થાય આણતા;
આાડ એવી પા'ડ જેવી, પછે કહો કેમ કરે,

ખરેખરૂં સંકટ માથે આવે છે ત્યારે ધીર પુરૂષો પણ ધર્મની વાણીની અવજ્ઞા કરે છે, એ **વ્યંજના** છે.

૧૬૫ યુધિષ્ઠિરે જાણ્યું કે આપણું હવે કોઇ માનનાર નથી, તેથી તે શાકુનશાસ્ત્રને જાણનાર સહદેવને પ્રથમ પાણી લેવા મોકલેછેઃ રાય ઇ૦. ચર્મ—ચામડાની બોખ. (ભાથો ચામડાની બોખ જેવો હોયછે). લહું ઇ૦—હું આ અપશુકનનો જે ભારે ભેવ (મર્મ) છે તેને લહું—જાણું તો ખરો. કહું ઇ૦—કવિ કહેછે કે દેવ (દૈવ-પ્રભુ) હવે શું કરેછે તે કહુંછું. તૃષાતુર ઇ૦—પણ તૃષાતુર હોવાથી તે અપશુકન સૂઝતા નથી. સહદેવ મનમાં વિચારે છે કે, અમો શાસ્ત્રની સેવા ભૂલ્યાછું (તરસથી વ્યાકુળ થવાને લીધે).

જાણે છે અનિષ્ટ પણ, શોચ નથી આણતા;
ચાલ્યા જાય સહદેવ, શિર બેઠા કાક કાઢી,
ફરકે છે ચક્ષ તેને, વાર વાર તાણતા. ૧૬૬
લખલખે પગ અને, સરોવર આવે નહિ,
જાણે જાય આઘું ચાલી, દુઃખ દેવા શૂરને;
જોષી હતો જાણી ગયો, જાણે મોતકેરે મુખ;
દુઃખ તેને થાય કેવું, પામું નહિ પૂરને !!
કંપે જેમ તરૂપત્ર, તેમ અરૂપર કંપે,
ચંપે ચિત્ત ઝંપે વળી, ઠામ લખી દૂરને;
લાગે ઠેસ પો'ચે પેશ, છૂટે કેશ તૂટે વેશ,
લવલેશ નહિ શેષ, કૃત્ય કાળ ક્રૂરને. ૧૬૭
મરતાંની આગમચ, પુણ્યશાળી પ્રાણીને તો,
થાયછે કાંઇક સુખ, કોઇને અપાર તો;
તેમ થયું સર અને, આવી ઠંડી લે'ર તેથી,
સુખી થયો સહદેવ, દુઃખથી તે વારતો;

---

૧૬૬ બે—સહદેવ અને નકુલ. પણ ઇ૦—તેમને એવો પ્રતિબંધ હતો કે કોઇ પૂછે ત્યારે તે કહી શકાય; પૂછ્યા વિના કહે તો મોટું સંકટ આવે. આડ—અડચણ. શિર ઇ૦—માથે કાગડા આવીને બેસે તેને ઉરાડીને. (માથે કાગડા બેસવા એ મત્યુસૂચક અરિષ્ટ છે.) તાણતા—(સ્થિર કરીને જોવાને).

૧૬૭ બીજાં અનિષ્ટ સૂચવે છે: લખલખે ઇ૦. લખલખે—કંપે છે. પામું ઇ૦—તે દુઃખના પૂરને પામું (જાણું)નહિ. અર્થાત્ તે અગાધ દુઃખ હતું તરૂપત્ર—ઝાડનું પાંદડું. ચંપે ઇ૦—ચિત્ત દબાઇ જાય ત્યારે તે ઝંપે (શાંત થાય). લવલેશ ઇ૦—ક્રૂર કાળને કોઇ પણ કૃત્ય લવલેશ (લગાર) પણ શેષ રાખવું નથી.

દૂરથી જણાય પાણી, ખાપો ઢાળી મૂકી જાણે,
લે'રિયાં લે'કાય તેથી, દીસે નવી નાર તો;
જળચર નીકળે છે, જાય છે પાછાં તે તળે,
જાણે શ્વાસ લેતી નારી, એવી દર્શે બા'ર તો. ૧૯૮
પાળ તેની પૂર્ણ હતી, માણક મુક્તાથી જડી,
હંસકેરે કાજ એવી. કરી રાખી સોઇ તો;
કારંડવ કોયલ ને, મુનિ જેવા બગલા ત્યાં,
દીઠા ત્યારે માનસર–કેરી શંકા ખોઇ તો;
પાળે ઉગી રહી ઝૂકી, વનસ્પતિ સર્વ જાત,
અઢારભારની ખ્યાત, જાત જાત જોઇ તો;
વિસર્યા સે'દેવ પછે, જોષથી ભવિષ્ય જોવાં,
વે'લા વે'લા આવ્યા ચાલી, રિદ્ધિ જેની રોઇ તો. ૧૯૯

---

૧૯૮ સહદેવ સરોવરની પાસે આવે છે તેથી તેનું કેટલુંક દુઃખ ઓછું થાય છે તે **અર્થાંતરન્યાસથી** વર્ણે છેઃ મરતાંની ઇ૦. સર—તળાવ. દુઃખથી ઇ૦—દુઃખથી તે (પોતાને) વારતો. અર્થાત્ દુઃખ દૂર થયું. સરોવરને સ્ત્રીરૂપે વર્ણે છેઃ લે'રિયાં ઇ૦—લેહેરિયાં—લેહેરો (સરોવર પક્ષે), અને લહેરિયું નામે સ્ત્રીઓને પેહેરવાનું વસ્ત્ર. નવી—નવોઢા અથવા નવીન યૌવના. બા'ર—બાહાર—શોભા.

૧૯૯ હંસકેરે ઇ૦— (કેમકે હંસ મોતી ખાયછે). માનસરકેરી ઇ૦— આ માનસસરોવર હશે કે નહિ એવી શંકા ખોઈ અને નિશ્ચય કર્યો કે આ માનસસરોવરજ છે. અથવા બગલા વગેરે સાધારણ પ્રાણીઓ-ને જ્યારે જોયા ત્યારેજ સહદેવને સમજાયું કે આ માનસસરોવર નથી; નહિ તો તેને પ્રથમ માનસસરોવરની ભ્રાંતિ થઇ હતી. **સંદેહ** અને **ભ્રાંતિ** અલંકાર. રિદ્ધિ ઇ૦—અર્થાત્ જેની સંપત્તિ નાશ પામી હતી. (મૃત્યુ પાસે આવવાથી).

ઘણા ફરે મૃગ ત્યાંહી, કોઇથકી ડરે નહિ,
ચારને તો ચરે નહિ, ખાય ફળફૂલને;
સહદેવ પાસે આવે, ગેલ કરે ઘેલાં થઇ,
એવે જોયો મૃગ પેલો, સાંચું ઝટ શૂલને;
વળી મનમાં વિચાર્યું, પી લઉં હું પાણી પે'લું,
પછી એને હણી કરી, ટાળું દુઃખમૂળને;
નજરે પડ્યો ન મૂકું, ચૂકું નવ ચોટ હવાં,
તાતો માતો થઇ જાઉં, ધોઇ નાખું ધૂળને. ૧૭૦

પાનીયપાન.

જોઇ મૂક્યો મૃગ જેને–કાજે દુઃખી થયા ઘણા,
જળ પીને મારવાનું, નક્કી કરી મનમાં;
તટ હતું દૂર તેથી, ધનુબાણ જોયાં ધારી,
સારી શોધ કરી રાખ્યું, શર શુભ દનમાં;
તૃષ્ણા ક્ષુધા નીચ ઘણી, વીસરાવે ધર્મમણિ,
કર્મતણી કૂડી ગતિ, થાય લાગ્યે તનમાં;
એ જગતપ્રવૃત્ત ન્યાય, સહદેવે તે સ્વીકાર્યો,
ધ્યાન મધ્યે ધાર્યો દૃઢ, હોમાયો હવનમાં ! ૧૭૧

---

૧૭૦ સરોવરની આસપાસની ભૂમિની ફળદ્રૂપતા વર્ણે છેઃ ચારને ઈ૦. ધોઇ ઈ૦—મારા શરીર પર જે રસ્તે રખડાવાથી પરસેવો થઇ ધૂળ ચોટી છે તે ધોઇ નાખું અથવા અરણીવાળા હરણને મારીને તેની ધૂળ ખંખેરી નાખું !

૧૭૧ પાનીયપાન—પાણી પીવું. જોઈ મૂક્યો—જોઇને મૂકી દીધો. દનમાં—દિનમાં–સારા દિવસમાં. અર્થાત સહદેવ જોષી હતો માટે દિવસનક્ષ

ચક્રવાક મારે હાક, હંસ રમે તટ સાથ,
કૃષ્ણાનાથ કરવા ત્યાં, ગયો જળપાનને;
જળકેરી સોઇ જોઇ, દુઃખની ઘડીને ખોઇ,
કોઇને તો કોઇ મળી, આવે શુદ્ધ સાનને;
એવું થયું આજ મારે, જળ મળ્યું જોવા જેવું,
દુઃખ દિન ખોવા જેવું, પામ્યો ભૂલ્યા ભાનને;
એમ આનંદને પામી, ગોવિંદને સ્મરી ઘણા,
પીવા લાગ્યો પાણી એવે, કટુ લાગ્યું કાનને. ૧૭૨

યક્ષવચન.

પીશ નહિ પીશ અલ્યા, પાણી હ્યાંનું પીશ નહિ,
આ તડાગ છે અમારૂં, પાણી દેઉં કયાહ રે;

સારા યોગમાં બાણને શોધીને રાખ્યું! ધર્મમણિ—ધર્મરૂપી મણિને. લાગ્યે (ક્ષુધા તૃષા) લાગવાથી. એ ઇ૦—ભૂખ તરસ ધર્મને વીસરાવે છે અને તેથી કર્મની કૂડી ગતિ થાયછે, એવો જગતમાં પ્રવૃત્ત થયેલો ન્યાય સહદેવે સ્વીકાર્યો—અર્થાત તરસ ભાગવાના લોભથી ધર્મને વીસારી દીધો. ધ્યાન ઇ૦—એ ધર્મને મનમાં દૃઢ ધાર્યો અને પછી મત્યુરૂપ હવનમાં હોમાયો. મત્યુ તો પાણી પીધા પછી થવાનું છે, તેમ છતાં કવિએ પાણી પીધા પેહેલાંજ મત્યુ થયેલું વર્ણવ્યું છે માટે અત્યંતાતિશયોક્તિ અલંકાર.

૧૭૨ કૃષ્ણાનાથ—દ્રૌપદીનો પતિ સહદેવ. આગળ ઉપર કવિ પાંડવોના મરણ નિમિત્ત દ્રૌપદીનો શોક વર્ણવવાનો છે માટે અહીં બીજભૂત કૃષ્ણા શબ્દ મૂકયો છે. કોઇને ઇ૦—સહદેવ પાણીને જોઇને વિચારે છે કે શુદ્ધ સાનને (શુદ્ધસાન—સમજણવાળાને) "કોઇને કોઈ પણ મળી આવે છે" એ કહેવત પ્રમાણે મને આ તળાવ મળ્યું. લોકોક્તિ. પામ્યો ઇ૦—ભૂલી ગયેલા ભાનને ફરીને પામ્યો. કટુ ઇ૦—એવામાં કાનને કડવું લાગ્યું—કાને અણગમતાં વચન સંભળાયાં.

આપે મારા પ્રશ્નતણા, ઉત્તર જે પેરવીથી;
પીએ પાણી તેહ હ્યાંનું, કહ્યું કરે જ્યાહરે;
અમારૂં ન માને કદી, મારી નાખું મર્ણ વિના,
સગાં રે'શે રડી તારાં, વિમાશીશ ત્યાહરે;
પાણી દેખ્યું સારૂં પણ, પરભાર્યું જાણ્યું નહિ!
પીવા આવ્યા લેવા આવ્યા, શા છે અર્થી વાહ રે!! ૧૭૩
સહદેવ દંગ થઇ, જંગ કરવાને ઊભો,
ભંગ કરૂં ભુંડા તારો, મને નથી જાણતો!
યક્ષ કહે જાણું અલ્યા, પક્ષ તારે પ્રૌઢ હશે,
લક્ષ હશે રક્ષવાળ, ભય નથી આણતો;
સહદેવ કહે શાણુ, ધણીઆપું કરી ધાય,
અરણ્યમાં છે તડાગ, નથી ખોદી ખાણ તો;
ધર્મયક્ષ ધીરજથી, કહે મારૂં પોતિકું છે,
પાણી પીતાં થશે મર્ણ, તદા તાણ્યું બાણ તો. ૧૭૪

સહદેવમરણ.

માર્યાં દશ વીશ બાણ, થઇ નહિ કોની હાણ,
તલપેછે પ્રાણ અતિ, પાણી વિના શૂરના;

---

૧૭૩ શાં કડવાં વચન સંભળાયાં તે કહેછે: પીશ ઇ૦—ઉમરા ઉપરના દીવાની પેઠે 'નહિ' અવ્યયનો બન્ને તરફ અન્વય કરવો. હ્યાંનું—અહિયાનું તડાગ—તળાવ. મર્ણવિના–વગર મોતે. અથવા ખેરેખરૂં. મરણ કર્યા વિના મારી નાખું—મૂર્છિત કરૂં. અર્થી–ગરજુ.

૧૭૪ દંગ—આશ્ચર્યભરિત. જંગ-લડાઇ. ધણીઆપું—ધણીપણું. નથી ઇ૦—તેં તો ખાણ નથી ખોદી! ધર્મયક્ષ—યક્ષનું રૂપ ધરેલું એવો ધર્મ. તાણ્યું—(સહદેવે).

પછે કરી નિર્ણયને, સા'યું ખડ્ગ કરમાંય,
ફેરવે ઉઘાડું કરી, પટા ખેલી પૂરના;
બીજા કરે લેઇ જળ, પીધું રક્ષી અંગ સર્વ,
ભય નવ દીઠો તવ, તજ્યા સંશે દૂરના;
પીધું પાણી પોશ ભરી, ભરી લીધું હાથે કરી,
ઊતર્યો ન ઊંડો તેહ, બોલ સુણી ક્રૂરના. ૧૭૫
જ્યાં સારા કિનારા પર, વૈ સુત આવ્યો વર,
કે નિમિત્ત વિના કર, સાહી લીધો કાળ રે;
કે'વાય છે દુનિયામાં, કાળ ઘણો ક્રૂર પણ,
નિમિત્ત વિના ન મારે, ફોગટ તો કાળ રે;
માથું દુખ્યું આવ્યો તાવ, સાવ રહ્યું ખાવાનું તો,
ભાવ હતો એતું જમ્યો, તેણે તૂટ્યો તાળ રે;
ઠોકર વાગી ને મુઓ, વાઘ વરૂએ વિડાર્યો,
માર્યો એમ મારે વળી, સંસાર સંભાળ રે. ૧૭૬
એમાંનું ન કાંઇ કર્યું, નિમિત્ત આગે ન ધર્યું,
હર્યું શૂરકેરૂં નૂર, પાડિયો પલકમાં;
પાણી ઢળી ગયું અને, રહ્યું હણું મારવું તો,

---

૧૭૫ રક્ષી—રખેને મને પાણી પીતો જોઇને પાછળથી બાણ મારીને હણે, એવા વિચારથી પોતાનું રક્ષણ કરીને. સંશે–સંશય. દૂરના–લાંબા લાંબા તર્ક કરવાથી ઉપજેલા. પોશ–(સં. 'પ્રસૃતિ' ઉપરથી). ઊંડો—(જળમાં). ક્રૂરના–ક્રૂર યક્ષના.

૧૭૬ નિમિત્ત ઇ૦—કાંઇ પણ બાહાના વગર તે ફોગટ (અમસ્તોજ) કાળ મારતો નથી. તે નિમિત્ત કહેછેઃ માથું ઇ૦. સાવ–સમૂળગું. માર્યો ઇ૦—તેને માર મારીને મારી નાખ્યો, એમ કહેવાયછે. આખા સંસારને સંભાળી જો, બધે એવું ને એવુંજ જણાશે.

ડારતું રહ્યું રે મુખ, ઝાઝેરી ઝલકમાં;
મારતા જે યક્ષને તે, ભક્ષ થઇ તેના પડ્યા,
ધર્મ કર્મ ધારતાં આ, ખોયું છે ખલકમાં;
જેહ અંગે અવનવાં, તેલ ને ફૂલેલ લાગ્યાં,
આવે દોડી દાસ દાસી, હાં કેશ હલકમાં. ૧૭૭
પડ્યા પૃથ્વીમાંહી તેહ, નથી કોઇ જન પાસે,
માત ભ્રાત સુત દારા, નથી નથી કોઇ રે;
આંગળીથી નખ ઘણા, જેમ વેગળા અપાર,
તેમ કરે વડોઓ તો, સાચે માચી સોઇ રે!
પડ્યા અંગને તપાવે, વર્મથકી ચર્મ બાળે,
ધર્મ કર્મ ધ્યાને ધરો, આચરજો જોઇ રે;
વજ્રનું હૃદય કરી, ભરીએ આગળ પગ,
રડે રગે રગ પણ, હોનારૂં તે હોઇ રે!! ૧૭૮

---

૧૭૭ ડારતું—(યક્ષને). જેહ ઇ૦—આ છેલ્લી બે લીટીનો સંબંધ ૧૭૮ મા છંદ સાથે છે.

૧૭૮ આંગળીથી ઇ૦—"આંગળીથી નખ વેગળા તેટલા વેગળા" એ કહેવત પ્રમાણે સહદેવનો વડોઓ સૂર્ય (અશ્વિનીકુમારનો બાપ હોવાથી) તેની સાચેમાચી સોઇ કરે છે! અર્થાત્ તાપ પણ અતિશય પડે છે. લૌકિક બાપ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષ દીકરા કરતાં દીકરાના દીકરાપર ઓછો ભાવ રાખે છે, તેમ સૂર્ય પણ પોતાના પ્રત્યક્ષ પુત્ર કર્ણાદિક કરતાં તે કર્ણાદિકના શત્રુ પાંડવો ઉપર ઓછો પ્રેમ રાખે એ સ્પષ્ટજ છે. વર્મથકી ઇ૦—કવચને તપાવીને તેવડે શરીરની ચામડીને બાળે છે. કવિ કહે છેઃ હે ભાઇઓ! ધર્મ આચરવાને આવેલા આ સહદેવની ગતિ જોઈને હવે તમે ધર્મ કર્મ આચરો તો જોઇ તપાશીને આચરજો! વજ્રનું ઇ૦—સહદેવનું મરણ કહ્યા પછી બીજા ત્રણ પાંડવોનું મરણ કહેવાનું છે, તે કહેવું બહુ દુઃસહ છે, તથાપિ વજ્રનું હૃદય કરીને હવે અમે આગળ

સહદેવશોચ.

યુધિષ્ઠિર કહે ભાઇ, નવ સહદેવ આવ્યો,
લાવ્યો નવ પાણી અને, વાર તો ઘણી થઇ;
નકુલ કે' હશે દૂર, ઊંચેથી જણાય કને,
આવશે અધુના એહ, જળ જાળવી લઇ;
બોલાય ન મુજથકી, પણ પૂછું પ્રશ્ન એક,
ઉત્તર દેજો દયાળ, જુગતી જાણી જઇ;
યુધિષ્ઠિર કહે વારૂ, પવિત્ર મનથી પૂછો,
કાળક્ષેપ થાય અને, ભ્રાત તો આવે સહી. ૧૭૯
તૃષાતુર તેણે કરી, ક્રોધ આણી મન મધ્ય,
યુધિષ્ઠિરને નકુલે, પૂછિયું તેણી ઘડી;
ધર્મ તથા અર્થકેરો, લોપ કદા થતો નથી,
આપણા કુળની માંય, વાત નથી એ વડી;
જાણે કે અજાણે આવે, ભૂતપ્રાણી કાર્ય માટ,
વાટે ઘાટે ફરી તેની, ટાળીએ પીડા પડી;
મર્ણ થાય તે સ્વીકારી, નકાર ન કહ્યો કોને,

ડગલું ભરીએ છીએ; અમારી રગેરગ રડે છે, પણ શું કરીએ ? જે થવાનું છે, તે થશેજ !

૧૭૯ સહદેવશોચ—સહદેવ સંબંધી શોચના. યુધિષ્ઠિર ઇ૦—ચિંતા નામે ભાવવર્ણના. કાળક્ષેપ ઇ૦—સહદેવની વાટ જોતા બેઠેલા પાંડવોનો સમય કેમ વીતતો હતો તે બતાવવાને તથા સંકટમાં પડેલા મનુષ્યો ધર્મના વચનની કેવી અવગણના કરેછે તે બતાવવાને હવે પછી ત્રણ છંદથી આ પ્રસંગ વર્ણ્યો છે.

તોય કેમ બ્રહ્મકર્મ, લોપની દશા અડી ? ૧૮૦
યુધિષ્ઠિર કહે તદા, થાય આપત્તિ જો પ્રાપ્ત,
મર્યાદા નિમિત્ત નવ, કારણ ગણે કંઇ;
માત્ર પુણ્ય પાપકેરા, કર્મફળનો વિભાગ,
દૈવ કરે ડરે નહિ, પ્રાપ્તિ એથી છે સહી;
ભીમ કહે ભલું નહિ, આપનું કે'વું મનાય,
સુયોધને સતી તેડી, સ્વનારી રૂપે કહી;
પ્રાતિકામી કૃષ્ણા લાવ્યો, સુયોધનના કે'વાથી,
માર્યા નવ બેય મેં તો, આ ઘડી એણે લહી !' ૧૮૧

---

૧૮૦ તૃષાતુર—(નકુલ). ભૂત પ્રાણી—હરકોઈ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વગેરે. તોય ૦—એટલી એટલી રીતે ધર્મ સાચવીએ છીએ તથાપિ બ્રહ્મકર્મનો લોપ થવાની દશા કેમ આવી પડી? અરણીકાષ્ઠ હાથમાં ન આવવાથી બ્રાહ્મણનું અગ્નિહોત્રકર્મ અટકશે, તેથી કર્મનો લોપ થશે, એ દશા શામાટે આવી ? શામાટે અરણીકાષ્ઠ હાથમાં ન આવ્યું ? આ છંદમાં ધ્વનિ એ છે કે યુધિષ્ઠિરે ધર્મ સાચવવાને માટે મૃગને ન મારતાં અરણી કાઢી લેવાની આજ્ઞા કરી તથા એવીજ રીતે બીજી જગોએ પણ ધર્મ સાચવવાને કષ્ટ સહેવાનું કબૂલ કર્યું, માટેજ અમારી આજ પાણી વગર પ્રાણ જવાની દશા આવીછે—તમેજ અમને દુઃખ દેનારા છો.

૧૮૧ આપણને આવી આપત્તિ કેમ પ્રાપ્ત થઇ ? એવો નકુલનો પૂછવાનો આશય છે એમ સમજીને તે વિષે યુધિષ્ઠિર ટુંકામાં—ગંભીર અને શાસ્ત્રોએ પ્રમાણ કરેલો ઉત્તર આપે છે: યુધિષ્ઠિર ૦—યુધિષ્ઠિર કહે છે કે જો આપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો તે પ્રાપ્ત થવાનું કાંઇ મર્યાદા રૂપ કારણ નથી કે નિમિત્ત રૂપ કારણ પણ નથી. અર્થાત્ પડેલી આપત્તિ આટલે સુધીજ પડવી જોઇએ એવો કાંઇ ઠરાવ કરી મૂકેલો નથી; તેમ અમુક નિમિત્તને લીધેજ અમુક આપત્તિ આવી પડી એમ પણ કંઈ નિશ્ચય નથી. ત્યારે શું કારણ છે ? માત્ર ૦—માત્ર પૂર્વે કરેલા પુણ્ય કે પાપના કર્મ ફળનો વિભાગ દૈવ કરેછે—પુણ્ય

પાર્થ કહે પાણી ગયું, કર્ણે જ્યારે કથ્યાં વેણ,
તીવ્ર અતિ હતાં તે તો, અંગ હાડ ભેદકાં;
રહ્યો હું તે સાંભળીને, નીચેથી ઉંચું ન જોયું,
કારણ એ કષ્ટકેરાં, સુખમૂળ છેદકાં;
નકુલ કે' જાણ્યું અમે, જાણ્યું જગપતિ સર્વ,
શકુનિને પૂછ્યું નહિ, અલ્યા તારૂં મેદ ક્યાં ?
દ્યૂતશાળામાંહી ભાળ્યા, પાસા આશાવાળા એના,
હણ્યો નહિ એજ કષ્ટ, ખોટું કહે વેદ કાં? ૧૮૨

કર્મને લીધે દૈવ (પ્રારબ્ધ) સુખ રૂપ થાયછે અને પાપ કર્મને લીધે દૈવ દુઃખ રૂપ થાયછે. એવો પુણ્ય પાપનો સુખદુઃખાત્મક વિભાગ કરવામાં દૈવને કોઇનો ડર લાગતો નથી. આ છેલ્લા વાક્યથી નકુલને એમ સૂચવ્યું કે ગમે તો તું ક્રોધી થા કે ન થા, પણ ધર્મનું ફળ સુખ અને અધર્મનું ફળ દુઃખ એ તો નિશ્ચય છેજ; તાત્કાલિક દુઃખનો પ્રતીકાર તે સહન કરવાવડે ન કરતાં અધર્મ કરીને તું કરીશ તો પરભવના દુઃખથી તું બચવાનો નથી. ભીમને પણ ક્રોધના આવેશમાં ધર્મનું આ વચન ન રૂચવાથી તે બોલી ઊઠ્યો: ભીમ કહે ઇ૦. સુયોધને—દુર્યોધને. સતી—દ્રૌપદી. પ્રાતિકામી—દુર્યોધનનો દૂત જે દ્રૌપદીને સભામાં લાવ્યો હતો તે.

૧૮૨ અર્જુન પણ ભીમ અને નકુલના મતમાં મળી જાય છે: પાર્થ ઇ૦. પાણી ગયું—શૂરત્વ નાશ પામ્યું ! કારણ—યુધિષ્ઠિરના કહેવા પ્રમાણે ધર્મરક્ષણ કર્યું તે. નકુલ દૈવનો અર્થ પરમેશ્વર માનીને યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર આપે છે: નકુલ કહેછે કે જગપતિએ સર્વ જાણ્યું તે અમે નાણ્યું—અનુભવ્યું ! અર્થાત ધર્મે ચાલનારને તે કેવું સુખ આપે છે તે અમે અનુભવ્યું છે ! (વક્રોક્તિ). અમે શકુનિને પાસા રમતી વખતે એમ ન પૂછ્યું કે, અલ્યા શકુનિ ! તારૂં મેદ (ચરબી) ક્યાં છે? એજ અમારી ભૂલ છે ! ખોટું ઇ૦— આ વાત ખોટી છે એમ વેદ પણ કાં (શામાટે) કહે ! અર્થાત હું કહું છું તે પ્રમાણ છે, અને યુધિષ્ઠિર સરળ મનના ભોળા તથા સમજણ વગરના છે ! એ ધ્વનિ. દ્યૂતશાળા—પાસા રમવાની જગા.

નકુલગમન.

એમ ત્રણ તપી જઇ, ધર્મથી વિરૂદ્ધ બોલ્યા,
ધર્મસૂનુ વદ્યા ત્યારે, ભાઇ તો આવ્યો નહિ !
દુઃખમાંહી દુઃખ વળી, અવનવું આજ જાગ્યું,
વાર કેમ લાગી એને, કોઇ જુઓને જઇ;
દશા સહુની સરખી, પરખી પૃથ્વીશ કહે,
નકુલ તું જોને જઇ, રહ્યા તે એવું કહી;
તરી ઉતર્યા જો હોયે, તરીલાં તાણીને ભલે,
તોય મરવું ન રૂચે, વૈતરૂં મરે વહી. ૧૮૩
આ તો આશા ભર્યો હુતો, તેને રૂચે કેમ જવું,
તોય ગયો ધર્મકાજ, જાણતો અજાણતો;
સહદેવકેરી જેવી, શુકનાદિ મધ્ય દશા,
તેવી તેની થઇ ત્યાંહી, (તોય)નથી ખોટું જાણતો;
જ્યાં ત્યાં કરી ગયો ચાલી, શીતળ સમીર ભાળી,
તટ પાસ આવી પો'ચ્યો, વચન પ્રમાણતો;
જોયા એવે તેણે મૃગ, અર્ણી સહ કાષ્ઠવાળો,

---

૧૮૩ ધર્મ ત્રણેને ક્રોધી થયેલા જોઇને પ્રસંગ બદલવાને કહે છેઃ ભાઈ ઇ૦—હજી આપણો ભાઇ સહદેવ તો આવ્યો નહિ! "તમે બધા ધર્મની અવજ્ઞા કરો છો તેનુંજ આ ફળ છે કે હજી સહદેવ આવ્યો નહિ" એ ધ્વનિ છે. પૃથ્વીશ—રાજા—યુધિષ્ઠિર. તરી ઇ૦—તરીલાં તાણીને તરી ઉતર્યા હોય—ઘરડા થઇ ગયા હોય, તથાપિ મરવું કોઇને રૂચે નહિ અને વૈતરૂં વહી મરે, એવો સંસારનો મારગ છે. **અર્થાંતરન્યાસ.** નકુલ જોશી હોવાથી ત્યાં જતાં મરણ થશે એમ જાણતો હતો માટે જવાને ઝટ તત્પર ન થયો, એ **ધ્વનિ.**

મારવા વિચાર કરી, તીર તર્ત તાણતો. ૧૮૪
વળી જોઇ જળ પાસ, પાન કરવા વિચાર્યું,
ધાર્યું ધ્યાન માંહી એવું, પછે મારૂં મૃગને;
એવે બીજી પાસ જોતાં, લઘુભ્રાત પડ્યો દીઠો,
હાય ! કરી ગયો પાસે, થઇ હગબગને;
જોયું અંગોઅંગ માંહી, ક્ષત નવ દીઠું કાંઇ,
હાંકો મારી પછે ઘણી, ઉંચી કરી દ્દગને;
બોલ્યો નહિ તોય જ્યારે, ત્યારે દુઃખ ટાળવાને,
પાણી પી સંભાળવાને, ચલાવતો પગને. ૧૮૫

નકુલમરણ.

પાણી પીને આવું વે'લો, પછે કારણ વિચારૂં,
ભ્રાત મુઓ કયી વિધિ, એકાએક આજ રે;
ગયો પાણી પાસ ચાલી, અરૂપરૂ જોતો ન્યાળી,
કંપે ઘણી વાર કાય, આવી પો'ચ્યો પાજ રે;
ખખડે જો પાનું છાનું, આવી કોઇ સા'ય મુને,
ઉંચું કરી અસ્ત્ર અને, ભય કરે તાજ રે;
ઘરમાં જો પડ્યું હોય, શબ થઇ સ્નેહી કોઇ,
જોઇ ભય લાગે અતિ, કેવું વનકાજ રે ! ! ૧૮૬

---

૧૮૪ જાણતો ઇ૦—જાણતો છતાં અજાણતો થઇને. નથી ઇ૦—(દુઃખને લીધે). સમીર—પવન. વચન પ્રમાણતો—ધર્મનું વચન માન્ય કરીને. ૧૮૫ હગબગ—જડરૂપ—કર્ત્તવ્યશૂન્ય. ક્ષત—ઘા.

૧૮૬ પાજ—પાળ (ઉપર). આ છંદમાં નકુલની શંકાતુર અવસ્થા વર્ણીને **ભયસ્થાયિનું** વર્ણન કર્યુંછે.

જ્યાં ત્યાં કરી પાણી મધ્ય, ઉતરીને પીએ પાણી,
સારૂં થવાકેરૂં જાણી, ભરતો તે પોશ રે;
શબ્દ થયો પીશ નહિ, પીશ નહિ પાણી અલ્યા !
આ તળાવ છે અમારૂં, રખે ટાળે શોષ રે;
પૂછું અમે પ્રશ્ન તેના, ઉત્તર જે આપી જાય,
પીએ પાણી તેહ, કરૂં, બીજા પર રોષ રે;
અચંબો થયો અપાર, કહ્યું ધરચ ધીરજ તું,
પ્રશ્નના ઉત્તર આપું, વીંધી તારો કોશ રે. ૧૮૭
પાણી તું પીવા દે મુને, પછી સમજાવું તુંને,
ઓળખે ન અલ્યા હુંને, આજ ઓળખાવુ છું;
એમ કહી પીધું પાણી, ધનુ લીધું પછે તાણી,
વાણી બોલી ક્રૂર અને, કહ્યું અલ્યા આવું છું;
દીધો મરણે જવાબ, હરી લેઉં તારૂ આબ,
સા'બ આજ રૂઠ્યા તેણે, અતિ મને ભાવું છું;
તકાવીને માર્યું તીર, એવે પડ્યો ધીર વીર,
નકુલનું જે શરીર, કાળ કહે ખાઉં છું. ૧૮૮
પાણી લેતાં પીતાં પડ્યો, નકુલ પઠાવ્યો જેહ,
ભલા એકથકી બેય, સુખ જ્યારે પામવું;

---

૧૮૭ શબ્દ થયો—(યક્ષનો). વીંધી ઇ૦-તારો અન્નમયકોશ—દેહ વીંધીને તને ઉત્તર આપું છું—અર્થાત્ તેં મારા ભાઇને માર્યો છે માટે હું પાણી પીને પછી તને હણ્યાવિના રહેવાનો નથી.

૧૮૮ દીધો ઇ૦—પણુ એટલામાં તો તે મરી ગયો, એ ભાવાર્થ છે. આબ—પાણી—તેજ. સા'બ—સાહેબ—ઇશ્વર. તને પરમેશ્વર રૂઠ્યા છે તેથી તું મને અતિશય પસંદ પડી ગયો છે (મરણ વાક્ય). તીર—(મૃત્યુ રૂપી).

આ તો વિપરીત થયું, એ મળે ન દુઃખ ગયું,
કાળની ગતિ છે કૂડી, શીર્ષ તેને નામવું ! !
નકુલને ગયે જ્યારે, વધુ વાર થઇ ગઇ,
ત્યારે ધર્મસૂનુએ તો, વારૂ કર્યું વામવું !
નકુલ ન આવ્યો માટે, અર્જુન તું જાને જોવા,
હોવાનું તે હશે ભાઇ, સારૂં લાગ્યું શામવું ! ! ૧૮૯

ગાંડિવધરગમન.

ઊઠતામાં છીંક થાતી. હૃદયની હામ જાતી,
ધબકતી ધબ છાતી, કોઇ દિન ના થયું !
લખલખે પગ અને, ઢગ થઇ બેસું એવું,
રગેરગ કહે જાણે. શૂરત્વ નાશી ગયું ! !
તોય ખરા શૂરવીર, ગણે ન એવું શરીર,
ધીર ધરી ચાલતા તે, થયું એમ તો ર'યું !
શીતલ ને મંદ આવ્યો, સુગંધિને સાથ લાવ્યો,
(શું) મર્ણ માટે તેહ ભાવ્યો, કવિએ સાચું ક'યું. ૧૯૦
જાયે જેવે જળપાસ, લહ્યો દુઃખનો પ્રકાશ,

---

૧૮૯ શીર્ષ—માથું. ત્યારે ઇ૦— યુધિષ્ઠિરે જે વારૂ (સારૂં—શુભ) હતું તેને વામવું (તજવું) કર્યું અર્થાત્ શુભ આશાનો ત્યાગ કર્યો. સારૂં ઇ૦—ધર્મને પણ આ કષ્ટ જોઇને શામવું—શમી જવું અર્થાત્ મરવું સારૂં લાગ્યું ! !

૧૯૦ થયું ઇ૦—એમ (પગ લખલખવા—છાતી ધબકવી વગેરે ચિન્હ) તો જે થયું હતું તે તો રહ્યું–ચાલું રહ્યું. શું મર્ણ ઇ૦—કવિએ જે એમ કહ્યું કે "શીતળ, મંદ, અને સુગંધીવાળો વાયુ અર્જુનને સારો લાગ્યો, તે મરવાને માટેજ" એ વાત સાચી છે ? સંદેહાલંકાર.

આશ તજી હાશ કરે, એવું ત્યાં જણાયું છે;
નકુલને સહદેવ, સેવ સાધી મર્ણકેરી,
ધાર્ણમાં તો પડ્યા જોયા, દુઃખ ન ગણાયું છે;
અરે ધીર વીર તમે, કઇ પેર મુઆ અહીં,
મારનાર દીસે નહિ, તાણતે તણાયું છે;
અરે પ્રભુ હાય હાય ! એમ કે'તાં કંપી કાય,
સાવધ ત્યાં પાર્થ થાય, મન ભે ભરાયું છે. ૧૯૧
તાણ્યાં ત્યારે તીર તર્ત, ધનુષ્ય ને સજ કરી,
કર ધરી સમશેર, ઉઘાડી ઘાડી ઘડી;
પછે ફર્યો આમ તેમ, વે'મ કેમે ગયો નહિ,
તેમ તેમ તર્ફડ્યો તે, ઉપાડી પાડી પડી;
બોલાવે છે વાર વાર, ડોલાવે સ્મરાવી દાર,
તોલાવે તુલાની ધાર, ઉનાડી નાડી નડી;
તોય બેસે નવ તાલ, કૂટે હા ! કહી કપાળ,
ઝાળ તો જાગી તે કાળ, ઊખાડી ખાડી ખડી. ૧૯૨

---

૧૯૧ હાશ—દુઃખના નિસાસાનો લાંબો ઉચ્ચાર. દુઃખ ઇ૦—એ દુઃખ ન ગણાય એવું છે. તાણતે તણાયું છે—દુઃખમાં દુઃખ પડે છે. ભે–ભય.

૧૯૨ ઉઘાડી ઇ૦—જે સમશેર ઘાડી (જાડી) ઘડી હતી (ભારે થવાને માટે) તેને ઉઘાડી. ઉપાડી ઇ૦—બે ભાઇઓના શબને ઉપાડીને, તેમને નીચે પાડીને અને તેની પાસે આડા પડીને (કાનમાં બૂમ પાડીને કહેવા માટે). દાર—દ્રૌપદી. દ્રૌપદીનું સ્મરણ આપીને તેમને ઘંઘોળે છે. તોલાવે ઇ૦—તેમને પોતાના હાથ ઉપર ત્રાજવાની પેઠે લેઇને તોલાવે છે—તોળે છે. (એવા વિચરાથી કે કદાપિ મૂર્છિત થયા હોય તો એમ કરતાંય જાગે છે !) ધાર—માફક—પેઠે ઉનાડી તેમને ઉનાડીને—જાગ્રત કરવાનો યત્ન કરીને. પણ તે જાગ્રત કેમ ન થયા ? નાડી ઇ૦—તેમની નાડી નડી (અટકી ગઇ) હતી. ઉખાડી ઇ૦—તે ઝાળ દેહ રૂપી ખાડીને ઉખાડીને ખડી (દુઃખાગ્નિરૂપે) મોઢા આગળ ઊભી રહી ! અથવા ખડી (સીધી) ખાડી(નાડીરૂપી)ને ઉખાડી (ઉંડી ખોદી—ઉંડી ઉતારી દીધી) અર્થાત્ નાશ કરી.

એવે કાષ્ઠવાળો મૃગ, જોયો અરજુને ઝટ,
કે સાં'ધ્યું ત્યાં બાણ કટ, ફ્ટ ફ્ટ કે' મુખે;
મારૂં તને તો આ વાર, એમ કહી નાખ્યું તીર,
ધીર ધરી નાઠો તેહ, રજ આવ્યો ના દુઃખે;
ધાયો તેની પૂઠ પાર્થ, તેમ તેમ પળે તેહ,
તડાગથી દૂર ગયા, મૃગ નાસતો સુખે;
જ્યારે એવું જોયું ત્યારે, અર્જુને વિચારી મત,
ગત આ ગાંડી મેં ધરી, તૃષાતુર છું ભૂખે! ૧૯૩
વળી મર્ણ પામી પડ્યા, ઘર્ણું વિષે લઘુ બંધુ,
સંધુ ધર્મકાજ થશે, પ્રથમે તૃષા હણું;
એમ તે વિચાર કરી, આવ્યો પડ્યા જ્યાંહી બંધુ,
પાણી પીવા ગયો પછે, બનતું શું તેતણું;
યક્ષે ત્યાં કર્યો વિચાર, યક્ષ ગંધર્વ કે દેવ,
ન એવું કે'વાય હુંથી, જાય પાણી આપણું;
દિવ્યાસ્ત્ર સાંધાને મારે, દેવાદિક જાણે જ્યારે,
પછે કે'વું કશું તે તો, ચિત્તમાં રાખી ચણ્યું. ૧૯૪
પાણીકેરા સ્થળ માંય, પેશી જેવે પાણી પીએ;
પીશ નહિ પીશ નહિ, એવી સુણી વાણને;
પાણી આણી વાર પીશ, તો ચઢશે મુને રીસ,

---

૧૯૩ ધર્મ ભાઈઓની પાસેથી અર્જુનને દૂર ખસેડી પાણી પાવાની લાલચ ઉત્પન્ન કરેછે: એવે ઇ૦— સ્પષ્ટાર્થ.

૧૯૪ ધર્મકાજ-- અરણીકાષ્ઠ આણવા વગેરે. પાણી—નૂર—તેજ. પાણી જવાનું કારણ કહે છે: દિવ્યાસ્ત્ર ઇ૦. ચણ્યું—અર્થાત્ વિચારી નક્કી કર્યું. કવિતાના ઉત્તરાર્ધ્ધમાં અર્જુનની શૂરવીરતાનો ધ્વનિ રહેલો છે.

વીશ વસા શીશ હણી, કરૂં પૂરા પ્રાણને;
આ તડાગ છે અમારૂં, અમે એમ તો વિચાર્યું,
પ્રશ્ન સુખ લાગ્યું પ્યારૂં, કરૂં શું વખાણને;
ઉત્તર જો આપો તમે, તો તો પાણી દઉં અમે,
અન્ય રીતે નવ તરો, પ્રાણતણી હાણને. ૧૯૫

માધવમિત્રમરણ.

મારનાર કોણ અલ્યા? **મારનાર** પડ્યાતણો,
ઉગારનાર તારો કો? **ઉગારનાર** અમે;
દ્વિજજાતિ હોય બચે! **દ્વિજજાતિ** એ ન રૂચે,
ભક્ષ શું કરેછે ભુંડા? **ભક્ષ** તારૂં તો ગમે;
માછલાં શું પ્રાણ પાણી? **માછલાં** નિત્યનો આ'ર,
સેવા લક્ષ શિર તીર! **શેવાલ** ચંચુ શમે;
બગલો જાતિનો છે શું? **બંગલો**માં તું શા વીર!
વારિ પી વલે કરૂંછું! **વારી** તારી તો ભમે!! ૧૯૬

---

૧૯૫ પ્રશ્નસુખ ૪૦—હું બીજાને પ્રશ્ન પૂછું અને તે મને ઉત્તર આપે તો હું રાજી થાઉં એમ છે. અન્ય ૪૦—બીજી રીતે તમારા પ્રાણની હાણને તમે તરો—મટાડી શકો એમ નથી. અર્થાત્ વગર ઉત્તર આપવે પાણી પીધાથી તમે મરશો.

૧૯૬ માધવમિત્ર—અર્જુન. અર્જુન યક્ષનો શબ્દ સાંભળીને કવિતના એક વિરામથી તેને પ્રશ્ન કરે છે અને તેની જોડના વિરામથી તેજ શબ્દોમાં ધર્મ તેને ઉત્તર આપે છેઃ જેમ,–

અર્જુન—અલ્યા તું મને મારનાર કોણ?

યક્ષ—આ પડેલા તારા ભાઇઓનો જે મારનાર તેજ હું.

પાર્થ કહે પ્રત્યક્ષ તું, બોલ્ય બગલા આવીને,
ખાલી ઘટ જેવી કરે, ગર્જના શા કામની ?

અર્જુન—(પણ તને હું મારીશ ત્યારે) તારો ઉગારનાર કોણ છે ?

યક્ષ—તને પણ ઉગારનાર અમેજ છીએ. અર્થાત તને હું મારૂં તો પછી કોઇ બીજો તારો ઉગારનાર નથી. (ધર્મથીજ તારૂં રક્ષણ થશે એ ધ્વનિ છે).

અર્જુન—જો તું દ્વિજજાતિ (બ્રાહ્મણ) હોય તો મારાથી બચે. (હું ક્ષાત્રધર્મને અનુવર્તનારો છું, એ ધ્વનિ).

યક્ષ—દ્વિજજાતિ (ક્ષત્રિય) તો છીએ, પણ એ (તારી દયાથી) બચવું) નથી રૂચતું. અર્થાત તું મને શું કરનારો છે !

અર્જુન—(દ્વિજજાતિનો અર્થ પક્ષી સમજીને) અરે ભુંડા ! તું દ્વિજ છે ત્યારે અહીં ભક્ષ શો કરે છે ! અથવા ભુંડા (પારધિ આદિક) તારો ભક્ષ કરે છે શું ? (અર્થાત્ તું પારધીઓને હાથે મરાય એવો અધમ છે તો મારા આગળ તું શી વિસાતમાં છે !)

યક્ષ—મને તો તારૂં ભક્ષ (કરવું) પસંદ છે.

અર્જુન—મા (એમ મા બોલ). તારાં પ્રાણ રૂપી પાણી છલાં (છલ્યાં) (ઉભરાઇ ચાલ્યાં છે કે) શું !—મરવાનો થયો છે કે શું ?

યક્ષ—(અર્જુનના પેહેલા ત્રણ અક્ષરને ઉદ્દેશીને) માછલાં તો મારો નિત્યનો આહાર છે. (માછલાં, માછલાં, શું કર્યા કરે છે ?)

અર્જુન—(ગમે તેમ બોલ પણ), મારા લક્ષ તીર તારે શિરપર સેહેવા પડશે.

યક્ષ—(પેહેલા ત્રણ અક્ષરને ઉદ્દેશીને) એ શેવાળ તો મારી ચાંચમાં શમી જાય છે.

અર્જુન—(તેને માછલાં ખાનાર, ચાંચવાળો પક્ષી જાણીને) જાતિનો બગલો છે કે શું ?

યક્ષ—તારા જેવા વીર મારી બગલોમાં ભરાઇ રહ્યા છે ?

અર્જુન—હવે હું વારિ (પાણી) પીને પછી તારી વલે કરૂં છું.

યક્ષ—તારી તો (મોતની) વારી ભમે છે ! !

પ્રશ્નોત્તરખંડશ્લેષ-ચિત્રાલંકાર.

ભલે દેવ દાનવ કે, માનવ જાતિનો હોય,
પશુ હોય પક્ષી હોય, કીર્ત્તિ કરચ નામની;
ચોર જેવો સંતાઇ શું, બેડશી મારીને બોલે,
શબ્દવેધી વિદ્યાવડે, રડે તારી કામની;
એમ કહી માર્યાં બાણ, શબ્દ અનુલક્ષી જાણ,
ધરમે વિચારી હાણ, મારી ફાળ વામની! ૧૯૭
એમ ત્યાં અનેક શર, મારી વિયત ને પૂર્યું,
વિચારતો પછે વાત, પક્ષીથકી આ મરે;—
એમ તો મનાય નહિ, દુષ્ટ પક્ષી કોક હશે,
વિષવાળું કર્યું જળ, વિષ શોધે તે તરે;
એમ ત્યાં વિચાર કરી, માર્યું વિષશોધ અસ્ત્ર,
સરીસૃપ વિષવાળા, જીવિત ગુણા ભરે;
દોષ હોય સજ્જનનો, દબાઇ જાયે તે જેમ,
દુર્જનની દશા બેસે, એમ તો થયું ખરે! ૧૯૮
એમ વિષશુધ્ધ જળ, કરી પાણી પીએ પાર્થ,

---

૧૯૭ ખાલી—ખાલી ઘડા જેવી. શબ્દવેધી વિદ્યા—શબ્દ સાંભળીને નિશાન મારવાની વિદ્યા. તારી કામની રડે—અર્થાત્ તું મરી જાય. **અતિશયોક્તિ અલંકાર.** મારી ફાળ—અર્થાત્ કૂદીને આઘો પડયો.

૧૯૮ વિયત— આકાશ. પક્ષીથકી—તે એમ વિચારવા લાગ્યો કે પક્ષીથકી આ (મારા બે ભાઇઓ) મરે, એમ તો કાંઇ મનાય નહિ; પણ કોઈ દુષ્ટ પક્ષી હશે તેણે જળને વિષવાળું કર્યુંછે. માટે જે પુરૂષ એ જળનું વિષ શોધે (શુધ્ધ કરે) તે તરે (બચે). વિષશોધઅસ્ત્ર—ઝેરને મટાડનારૂં અસ્ત્ર. સરીસૃપ ઇ૦—(સરોવરમાં) જે વિષવાળા સરીસૃપ (સાપ વગેરે પેટે ચાલનારા પ્રાણી) હતા તેમનું જીવિત ગુણા ભરેછે—અર્થાત્ તેઓ નાશ પામ્યા. દોષ ઇ૦— ધર્મના દોષથી સર્પાદિ દુર્જનની દુર્દશા થઇ. **અર્થાંતરન્યાસ.**

યક્ષવાણી થઇ એવે, શ્રમ આ શેણે કરે;
પ્રશ્નતણા ઉત્તર જો, અર્જુન આપીશ આજ,
કાજ થશે રે'શે રાજ, ધ્યાનમાં શે ના ધરે;
અર્જુન કે' ક્ષત્રિયને, પ્રશ્નને ઉત્તર હોય,
તે તો અમે આપ્યાં બાણ, વળી આપું ઉપરે;
પીવા દે તું પાણી મને, પછે ઉત્તર દેખાડું,
એમ કહી પીને પાણી, લેઇ કેતુ સંચરે. ૧૯૯
પાણી લઇ પડ્યા બંધુ, ઉપર હું છાંટું આજ,
મૂરછા મધ્યેથી ઊઠે, પાણી પાણી ઝંખતા;
પછે મારૂં પક્ષીને હું, ભલે દેવ દાનવ એ,
પચાવી પાવક પૂરૂં, ભુંડી એની ભંખતા;
હાથ મધ્ય લેઇ પાણી, જેવે છાંટે બંધુને તે,
એવે તો છંટાઇ ગઇ, સ્વજીવિત ખંખતા;
મળ્યું ત્રણ ત્રેખળ ત્યાં, હળમેખળ ન હવું,
દૈવકેરી ગતિ ન્યારી, શ્રીભર્ત્તાને શંખતા! ૨૦૦

---

૧૯૯ કેતું—કેટલુંક (પાણી). ૨૦૦ પચાવી ઇ૦—તેને પાવકમાં પચાવીને (અર્થાત્ બાળી નાખીને) તેની ભુંડી ભંખતા (વાણી) પૂરી કરૂં! ખંખતા—ખાંખત. જીવતરની ખાંખત છંટાઇ ગઇ. અર્થાત્ મરી ગયો. શ્રીભર્ત્તા ઇ૦— (લક્ષ્મી)નો ભર્ત્તા (ધારણ કરનાર) છતાં તેને શંખતા (શંખ પ્રાપ્તિ), કરનારા દૈવની ગતિ ન્યારીજ છે! શંખ નામે નિધિના ગુણ ધનહીનતા વગેરે છે, માટે જ્યાં શંખ હોય ત્યાં શ્રી ન હોવી જોઇએ; એમ છતાં દૈવે વિષ્ણુને બન્ને વાનાં પ્રાપ્ત કરી આપ્યાં છે! અહીં પરસ્પર અનનુરૂપ પદાર્થોનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે માટે 'વિષમાલંકાર. 'શ્રીભ્રાતા'એવો પાઠ હોય તો લક્ષ્મીનો ભાઇ છતાં શંખ રહ્યો ઇ૦.

ગંધર્વને પાડનાર, મત્સ્યને વિડારનાર,
કૌરવને ડારનાર, અર્જુન આહા મુઓ !
ખાંડવને જાળનાર, મયને ઊગારનાર,
ઇંદ્રને હરાવનાર, જીવ વિણ આ જુઓ !
શક્રસભા સ્થાપનાર, ઝૂડને ઉદ્ધારનાર,
યાદવ હંફાવનાર, હતો નો'તો આ હુઓ !
રાજસૂ કરાવનાર, ભીમભડ વારનાર,
હરશુ ઝંપાવનાર, મુઓ રડવું રૂઓ !! ૨૦૧
વાર લાગી ઘણી અને, અર્જુન તો આવ્યો નહિ,
ધર્મસૂનુ ત્યારે વદ્યા, ભીમ આ કે'વાય શું !
જે જાય તે આવે નહિ, એ તે કેર કેવો કહું,
વેર દૈવ ઠીક લેછે, હવે તો જીવાય શું !!
ભીમ કહે પુણ્ય સહુ, આપના ચરણતણાં,
હવે હારી બેસવું ન, વેઠિયો વ'વાય શું ?
વાટ જોઇ બેશી રહે, તેને લાગે કાળ મોટો,

---

૨૦૧ અર્જુનનાં પરાક્રમ સંભારીને તેના મરણનો શોચ કરે છે: ગંધર્વ-ને—(ચિત્રરથ સાથેના યુધ્ધમાં). મત્સ્યને—(દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં). કૌરવને—(પરણીને દ્રૌપદીને ઘેર લેઇ આવતાં). પાંડવને—(અગ્નિ તૃપ્ત કરવા માટે). મયને—(ખાંડવદાહ વખતે). ઇંદ્રને—(ખાંડવદાહ વખતે). શક્રસભા—(ઇંદ્રપ્રસ્થમાં). ઝૂડને—(પંચતીર્થ ફરતી વખતે). યાદવ—(સુભદ્રાહરણ વખતે). રાજસૂ (રાજસૂય)—(દિગ્વિજય કરી ધન આણીને). ભીમભડ—(દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ સમયે કૌરવને હણતાં). હરશુ–(તપ કરવા ગયો ત્યારે). એકમાં અનેક ક્રિયાઓનું અનુક્રમે કથન છે માટે કારક-**દીપકાલંકાર.**

પળતે મહર જાણે, એતામાં અવાયે શું ? ૨૦૨
અજાતઅરિ કહે છે, દિલ મારૂં ડરી રે'છે,
જઇને તું જોઈ આવ્ય, લેઇ આવ્ય ભાઇને;
મળી આવ્યો મૃગ હોય, કાષ્ઠ તો લઇને આવો,
વે'લા આવ્યે સહુ ભાવો, ભેટું જોઇ ધાઇને;
મૃગ જાય ડાબા ઘણા, પક્ષી કોલાહલ કરે,
ગભરાઉં ગીધ જોઇ, જા તું અસ્ત્ર સાઇને;
એવું કહ્યું કેતી વાર, મહાશ્રમે ત્યારે ઊઠ્યો,
બોલાવીને આવું વે'લો, બેસો થાક ખાઇને ! ૨૦૩
ધર્મસૂનુ વાર વાર, ધીરજ તજીને કહે,
વે'લો વે'લો વળજે તું, લઇ સહુ સાથને;
એક ઘડી મારે ભાઇ, જુગ સરખી તું ધારે,
વારે વારે હુ શું વદું, ક્યારે સાહું હાથને !
ભીમ ભડ મા'દયાળુ, તેણે ભાઇ સામું ભાળ્યું,
ટાળું દુઃખ તતઘડી, આલિંગી લો બાથને;
જાઉં છું હું બેસો તમે, ભ્રાતપાણી લાવું સહુ,

---

૨૦૨ ભીમ કટાક્ષથી કહેછેઃ પુણ્ય ઇ૦—એ સહુ નથી આવતા તે આપના ચરણનાંજ પુણ્ય છે ! (અર્થાત્ તમેજ સૌને નડતા આવ્યાછો !) **વક્રોક્તિ.** વેઠીઓ—આપનો વેઠીઓ ભીમ શું છેતરાવાનો છે ? અર્થાત્ હું તેમની ભાળ જરૂર કાઢી લાવીશ. તેઓ ન આવ્યા તેના કારણની ભીમ કલ્પના કરેછેઃ વાટ ઇ૦.

૨૦૩ અજાતઅરિ–શત્રુ વિનાના–યુધિષ્ઠિર. બોલાવીને ઇ૦–ભીમ કહે છે કે હું બોલાવીને વેહેલો આવું છું; તમે થાક ખાઇને બેસો. **વક્રોક્તિ,** અર્થાત્ તમે તમારે નિરાંતે બેશી રહોની !

કરશો ન આવો ધર્મ, પીડા પડે માથને. ૨૦૪

ભીમ્રગાસન.

આગળ આગળ મૂકે, પગ પડે પાછા તોય,
હોનારૂં તે હોય ભલે. ભીમ કાંઇ તે ગણે !
ભીમથી અપાર મોટો, ભીમ જેવા ખાધા ઘણા,
તોય લઘુ ભીમથકી, કાળને ટાળ્યો ભણે !!
એવાની જો એમ વાત, ભીમની ભાગાય કેવી,
લાંબે પગે ગયો ચાલી, ઘાટમાં આવ્યો ઘણે;
વાયુએ વિચારી સોઇ, સારો નવ વાયો જોઇ,
કોઇ કરે કંઇ પણ, કાળ તો ગણે કણે ! ૨૦૫
આવ્યો વેગે વાયુસૂનુ, નિરખ્યું તેણે ત્યાં સૂનું,
પડયા મર્ણ પામી ભાઇ- વિના નથી કોઇ ત્યાં !
આંખ ફાડી અરૂપરૂ, જુએ સંશે ખુએ નહિ,
મારનાર કોણ આનો ? ખોટ નાખી ખોઇ જ્યાં;
આ શું અરજુન પડયો! હોય નહિ ખરી વાત!
ખ્યાત જેની સ્વર્ગમાંહી, ઘડી આવી જોઇ ક્યાં!!

---

૨૦૪ ભ્રાતપાણી-ભાઇને અને પાણીને. જતાં જતાં ભીમ વળી ઠપકો આપે છે ! કરશો ૦—હવે તમે એવો ધર્મ ન કરશો કે જેથી પોતાનેજ માથે પીડા આવી પડે !

૨૦૫ ભીમથી ૦—કાળ ભીમથી અપાર મોટો છે અને તેણે ભીમ જેવા ઘણાને ખાધા છે તોય જે પુરૂષો ભીમથી લઘુ (નાના—હલકા) હોય છે તે એમ ભણે છે કે અમે કાળને ટાળ્યો છે ! એવાની ૦—સ્પષ્ટાર્થ છે. ઘાટમાં ૦—રસ્તે જતાં ઘણા ઘણા વિચાર થયા ! વાયુએ ૦—(તેનો બાપ વાયુ હોવાથી તેને ચેતાવવાને). ગણે કણે-દાણે દાણે ગણે છે! અર્થાત્ પળ પળની ખબર રાખે છે.

ભ્રમ થતો હશે મુને, તૃષ્ણાતુર તેણે એમ,
કેમ થાય આવું કદી ? સાચી નથી સોઇ હ્યાં. ૨૦૬
નકુલ ને સહદેવ, અસુહીણ થઇ પડ્યા,
નો'ય નો'ય નો'ય માટે, જોઉં હું કને જઇ;
જઇ ફેરવે છે હાથ, પાર્થ લઇ હૃદ સાથ,
બાથમાં નકુલ સાહી, ત્રાસતો ખરૂં લહી;
સહદેવને હલાવ્યો, મીઠડાં કરી મલાવ્યો,
આવ્યો શેણે આંહી ભાઇ ! મુઝાયો એવું કહી;
કાષ્ઠવત કાયા દીઠી, માઠી થઇ દશા ત્યારે,
વલ્લભ કે' થયું કેવું, તેમાંનું કહું કંઇ. ૨૦૭

---

૨૦૬ વાયુસૂતુ—ભીમ. પડ્યા ઇ૦—મરણ પામીને પડેલા ભાઇ વિના ત્યાં બીજું કોઇ નથી ! અરૂપરૂ જુએ—મારનારને શોધવાને. ખોટ ઇ૦—આ મરી ગયેલા મારા ભાઇજ છે એવી ખોટ (ભૂલ) જ્યાં તેણે ખોઇ નાખી—એ વાતનો જ્યારે નિર્ણય થયો ત્યારે ભીમ વિચારવા લાગ્યો કે આનો (આ મારા ભાઈઓનો) મારનાર કોણ છે? આ શું ઇ૦-**સંદેહાલંકાર.** ભ્રમ—ભ્રાંતિ. હું તરસ્યો છું માટે મને એવો ભ્રમ થતો હશે. સાચી ઇ૦—આ મારા ભાઇને મારવાની સાચી સોઈ (સગવડ) અહીં નથી ! અથવા આ જગો ખરેખર અગવડવાળી છે ! આ છંદમાં પ્રથમ ભાઈઓને મરેલા પડેલા દેખીને આસપાસ જોવા રૂપ વિતર્ક ભાવ વર્ણવ્યો છે, અને પછી ખોટ ઇ૦ શબ્દોથી તે ભાવની શાંતિ કરી છે; વળી આ શું અર્જુન પડ્યો એ વાક્યથી વિતર્ક વર્ણીને 'હોય નહિ' એ વાક્યથી તેની શાંતિ કરીછે; વળી ભ્રમ ઇ૦ થી વિભ્રમ ભાવ વર્ણીને સાચી ઇ૦ થી તેની શાંતિ કરીછે. એવી રીતે વારંવાર ભાવોદય અને ભાવશાંતિ એકજ સ્થળમાં વર્ણીને **ભાવશબળતા** બતાવીછે.

૨૦૭ અસુહીણ—પ્રાણ રહિત. નો'ય ઇ૦-(ત્રણ જણા મરેલા પડેલા છે માટે ત્રણ વાર 'નોય' કહ્યા છે). પાર્થ—અર્જુનને. ખરૂં—ખરૂં મરણ.

અભ્રે આવી ઢાંકયો સૂર્ય, વે'વા લાગ્યું વારિ વળી,
ચંદ્ર જેવી કાયા થઇ, અર્ક કર્ક ઘરમાં;
વાત ન મનાય એવી, કવિ કહે થઇ તેવી,
ભીમ તો ઢંકાઇ ગયો, દુઃખકેરા દરમાં;
અસુરનો ખાય માર, મારતો અપાર તેને,
મર્ણ જેવી મૂરછાને, સાહી રાખે કરમાં;
તેવા તણી આંખમાંથી, પાણી તો અપાર વહે,
શીત આવ્યાં, ક્રોધતપ્ત, અંગ રંગ વરમાં. ૨૦૮

થયેલું જોઇને. મીઠડાં ઇ૦—લાડની નિશાનીઓ કરીને મીઠાં વચન કહ્યાં. મૂઝાયો–વાણી બંધ થવાથી. આ કવિતામાં ભીમનો શોક એ સ્થાયીભાવ છે. બાંધવોનું મરણ એ આલંબન છે; તેમના પરાક્રમનું સ્મરણ એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે; ભીમનું મૂઝાવું, માઠી દશા થવી, વગેરે અનુભાવ છે; ત્રાસ એ વ્યભિચારી ભાવ છે; એ સર્વથી કરૂણરસ પ્રકટ થાય છે. એવીજ રીતે આગળ ઉપર પણ જ્યાં જ્યાં કરૂણ આદિક રસની વ્યંજના કરી હોય ત્યાં ત્યાં વાચક રસજ્ઞોએ સમજી લેવું: ગ્રંથવિસ્તારભયથી એની એજ બાબત વારંવાર કહેવાનું બની શકે નહિ.

૨૦૮ કરૂણના **અનુભાવ** વર્ણે છે: અભ્રે ઇ૦—અભ્રે (વાદળાંએ) આવીને સૂર્ય ઢાંકયો હોય, તેમ ભીમ શોકથી છવાઈ ગયો; જેમ વાદળાંમાંથી વારિ વહેવા લાગ્યું હોય તેમ તેના નેત્રમાંથી આંસુ ચાલવા લાગ્યાં; જેવો ચંદ્ર શીતળ હોય તેવી તેની કાયા શીત આવવાથી ઠંડી થઇ ગઇ; અને કર્કના ઘરમાં (કર્ક સંક્રાંતિમાં) આવેલો અર્ક જેમ તપે છે તેમ ભીમનું મન ક્રોધથી તપી ગયું અથવા કર્કનો અર્ક જેમ વાદળાંથી મલિન હોય તેમ ભીમ દુઃખથી મલિન થઇ ગયો I (કર્ક સંક્રાંતિ બહુધા જેઠ કે આષાઢ માસમાં આવે છે તે વખતે સૂર્ય ઘણો તપે છે તેમ વાદળાંથી મલિન પણ હોય છે એ પ્રસિધ્ધ છે). વાત ઇ૦—કવિ કહે છે કે જેમ આ ઉનાળાના વખતમાં એકાએક ચોમાસું બની જાય એ વાત ન મનાય એવી છે તેમ ભીમ સરખા સાહસિક અને ધીર વીરની શોકથી આ દશા થવી, એ

પછે ધરી ધીર ઉઠ્યો, વિચાર તો ઊભો રહી,
દાનવ કે યક્ષ કોઈ, મારનાર આમનો;
હોય નવ બીજો કોઇ, દાનવે આ સોઇ જોઇ,
ખોઇ ઘડી સુખની ને, થશે આજ સામનો;
એમ કરીને વિચાર, પૂર પાણી મધ્ય પેઠો,
(કે') એવે પેલો મૃગ દીઠો, હાલ નથી કામનો;
લાવ પી લેઉં હું પાણી, એમ ધારી પોશ ભરી,
એવે બોલી ઊઠ્યો યક્ષ, માગતો શું રામનો ! ૨૮

ભીષ્મમરણ.

ભીમ ભડ કહે ભૂર, ઉડે આકતૂરવત,
શૂર નથી ભાળ્યા તેણે, બાયલા જેવું બકે ! ! ૨૧૦
એમ કહી પીધું પાણી, પછે બોલ્યો મુખ વાણી,
ફરી બોલ્ય તાણી હવે, સ્મરાવું હું મા'વને;
ફૂટયા ઢોલવત વદે, વ્યથ મદે આવી મૂઢ,
રૂંઢમુંડ કરી નાખું, રોળ્યા તારા રાવને !
બોલતો નથી શું બેલ ! મેલ ચઢયો ગદાને જો,
વેલતંતુ પેર તોડું, અંગ તારા સાવને;
બોલે નહિ તોય મારૂં, ડોલે નહિ તોય તારૂં—
તોલે તોલ ગદા સારૂં, ભૂલે નહિ ભાવને. ૨૧૧
એમ ગરજીને ઘણો, સરોવર રહ્યો બોલે,
પ્રતિધ્વનિ થાય તેણે, કંપે ધ્રમ કાય તો;
મારે ગદા અહીં રહ્યો, તદા કરવું શું મારે,
પાડી દઉં પાણીમાં એ, ગદા જ્યારે સા'ય તો;
પડ્યા ભાઇકેરા ઘાવ, ઘણા લાગ્યા તેણે કરી,
બોલ્યો બા'ર આવી મારૂં, ગદા લેઈ ધાય તો;

---

૨૧૦ યક્ષ ભીમને કહે છે: પરભાર્યું ઇ૦. નામ ઇ૦—તમારા બધાના મરી જવાથી પાંડુનું નામ જશે. ધારો ઇ૦—મારો ધારો (નિયમ) નો-ધારો (કોઇ જૂદાજ પ્રકારનો) છે.

૨૧૧ મા'વને—પરમેશ્વરને (યાદ કરાવું). મદે આવી—મદોન્મત્ત થઇને. રોળ્યા ઇ૦—(તેને દૈત્ય જાણીને) તારા રાવ(રાજા)ને પણ રોળ્યા, (એમ જાણ). બેલ—બળધિયા ! વેલતંતુ— વેલાના તાંતણા. તોલે ઇ૦—તું ડોલે નહિ તોય આ મારી ગદા તારૂં સારૂં તોલ તોલે—ગદા ઉપર ચઢાવીને તને ફેંકી દેશે ! ભાવને ઇ૦—ગદા પોતાના મારવા રૂપ ભાવને (સ્વભાવને) નહિ ભૂલે.

કરે કશું શૂરવીર, શરીર આ કાળતણું,
કર્યું ઘણું ઘણું તોય, થઇ હાય હાય તો!! ૨૧૨
લીધો જોરાળાને ઝાલી, સોડ ભાઇની ન ભાળી,
તટ પાસે દેહ ટાળી, રમી ગયા રામ રે;
મુઆ હોત એકઠા તો, ત્યાં ચારે પૂરાત ચોક,
લોક એવું લવે પણ, કાળ કરે કામ રે;
ફાટી પડયો પાટડાશો, તેણે પાળ્યના પાષાણ,
ચગદાઇ ચૂર થયા, પડયો! પડયો! આમ રે;
ધર્મરાજતણી ધૃતિ, થશે ત્યાં ચલિત કેવી,
કેમ કરી કે'વું મારે, હબકી છે હામ રે!! ૨૧૩

અર્જુનઅરિશોચન.

ભીમ થાય ટાઢો હિમ, નીમ એ અનીમ જેવો,
સીમ સમઝાય નહિ, આજ મારા દુ:ખની;
ચાર દિશા મધ્ય ગયા, ચાર મૃગ શોધ કાજ,
આવી મળ્યા તોય મને, એવી આશ સુખની;
આજ ગયા ચાર ચાલી, એક તો દિશની માંય,

---

૨૧૨ સરોવર—સરોવરમાં. પ્રતિધ્વનિ—પડઘા. ધર્મ—યક્ષ રૂપધારી ધર્મ દેવ. કવિ કહે છે: શૂરવીર ભીમ દોડયો તો ખરો, પણ જ્યાં આ શરીર-જ કાળનું છે ત્યાં તે શું કરે? થઇ ઇ૦—અર્થાત્ તે પણ મરી ગયો!!

૨૧૩ સોડ ઇ૦—અર્થાત્ મરી ગયેલા ભાઇની પાસે પણ પડવા ન પામ્યો! એકઠા—એક જગોએ. ચારે ચોક પૂરાત—એટલે 'પછી પાંચમો મરવા ન પામત!' એ લોકોકિતમાં રહેલો ધ્વનિ છે. કાળ ઇ૦—પણ કાળ તો તેનું કામ ગમે તે જગાએ કર્યાજ કરે છે. ધર્મરાજ—યુધિષ્ઠિર. ધૃતિ—ધીરજ.

એક નથી આવતો એ, વાત કોના મુખની !
દૈવ તારૂં ડા'પણ આ, ઠાકરપણ કરી લે,
અર્પણ આ દેહ કરૂં, રીત જોઇ રૂખની. ૨૧૪

(શું) ભીમે કહ્યું તેમ થાય, થોડાની ઘણી જણાય,
વેળા કવેળા ગણાય, નથી નથી સાચ એ;
સવિતા હતો જે શિર, એક હાથ ગયો આઘો,
એહ ડાઘો પડ્યો દિલ, સહુ સાચમાચ એ;
હવે કરવું શું મારે, વાર વાર એ વિચારે,
હરભડે હૈયું ત્યારે, થાય બંધ વાચ એ;
જાઉં શોધવાને જ્યારે, ઉદિશેથી આવે ત્યારે,
મન એવું શે વિચારે, કથીર ને કાચ એ! ૨૧૫

---

૨૧૪ અજાતઅરિ–યુધિષ્ઠિર. શોચન–શોક. વૃક્ષ નીચે રહેલા યુધિષ્ઠિર ભીમની વાટ જોતાં જોતાં વિચારે છેઃ ભીમ ઇ૦. ટાઢો હિમ–વાર લગાડે એવો. નીમ ઇ૦–એવો જો નિયમ હોય તો તે નિયમ એ નિયમ નથી. અર્થાત્ એ તો ન બનવા જેવી વાત છે સીમ–સીમા—મર્યાદા. ચાર ઇ૦—મારા ચાર ભાઇઓ જૂદી જૂદી ચાર દિશાઓમાં હરણને શોધવાને ગયા હતા તોપણ તે મને આવી મળ્યા હતા, તો, આજ તો એકજ દિશામાં ચાર ગયા છે તે કેમ ન આવે ? એવી રીતે વિતર્ક ભાવનો ઉદય વર્ણ્યા પછી તેની શાંતિ કરે છેઃ દૈવ ઇ૦—હે દૈવ ! આ બધું તારૂંજ ડહાપણ છે ! અર્થાત્ તારૂંજ કાંઈ કાવતરૂં છેઃ તારે જે ઠાકરપણ કરવું હોય તે કરી લે. રીત ઈ૦–તારી રૂખ(ઇચ્છા)ની આ રીત જોઇને—તારી આવી રીતની ઇચ્છા જોઇને.

૨૧૫ ભીમે પાછળ કહ્યું હતું કે એક જગોએ વાટ જોઇને બેશી રહેનારને વખત લાંબો જણાયછે, તે ઉપર યુધિષ્ઠિર તર્ક કરેછેઃ શું ઇ૦–થોડાની ઘણી—થોડા વખતની ઘણી વખત. પણ એ સાચું નથી; કેમકે વેળાની કવેળા ગણાય (થઇછે). કવેળા બતાવેછેઃ સવિતા ઈ૦. સહુ ઈ૦—કાંઇક વિઘ્ન છે એ સહુ સાચેસાચી વાત છે. બંધવાચ—અર્થાત્ તેનાથી બોલી-

'જાવું શોધવાને કાજ,' ૬૮ મન રાજ કરી,
વૃક્ષને તો ત્યાજ કરી, ચાલવાને લાગિયા;
ડાબા ઉતરે કુરંગ, દક્ષિણથી વળે કોઇ,
એમ શુભ ને અશુભ, શુકન તો ત્યાગિયા;
બે ક્રિયાઓ એક સ્થળે, જોઇ રાય અતિ બળે,
કળે ન કશુંજ ત્યાંહી, પગ તેણે ભાગિયા;
ચાલે તો ચલાય નહિ, હાલે તો હલાય નહિ,
મા'લે તો મલાય નહિ, હાય! શા અભાગિયા!! ૨૧૬
નરકેરો શબ્દ કંઇ, શ્રવણે સુણાય નહિ,
એવા વન મધ્ય રાય, સુખિયારો ક્યાં થકી!
વરાહ ન આપે રાહ, પક્ષી અક્ષિ કાઢવા કે',
રૂરૂ સામા થાય ઘણા, તોય રે' દુઃખે ટકી;
સેવેલું અમારૂં વન, સામાં ધસે એમ કહી,
યુધિષ્ઠિર પૂછે તેને, ભાઇની લહો વકી!
કાળાં ભમરશાં પાન, ભ્રમર કરે ત્યાં રવ,

શકાય નહિ, ઉદિશેથી ૪૦—હું કોઇક દિશામાં જાઉં અને તેઓ કોઇ બીજી દિશામાંથી આવે તો? મન ૬૦—પણ અરે મન! હવે એવો વિચાર શું કરવા કરેછે? એ સર્વે વિચાર કથીર અને કાચ રૂપ છે! અર્થાત્ માલ-વિનાના છે.

૨૧૬ રાજ—રાજા. ત્યાજ—ત્યાગ. ડાબા ઈ૦—પ્રયાણ કરતી વખતે હરણ ડાબા હોય તો સારા નહિ અને જમણા હોય તો સારા, એવું શાકુન-શાસ્ત્રનું વચન છે; પણ યુધિષ્ઠિરને તો ભ્રાતૃમરણ રૂપ અશુભ અને તેમના પુનરૂજ્જિવન રૂપ શુભ, બન્ને ફળ થવાનાં હોવાથી બન્ને પ્રકારના શકુન થયા. ત્યાગિયા—પછવાડે મૂક્યા.

એવાં દ્રૂમ જોઇ રોઇ, છળથી મરે છકી ! ! ૨૧૭
સુવર્ણશા વર્ણવાળા, તંતુએ શોભાયમાન,
એવા ઘણા વેલા ત્યાંહી, જોતામાં જણાય છે;
વિશ્વકરમાએ કરી, રચના આ વનકેરી,
એમ કદી કદી મન, રાયનું તણાયછે;
પદ્મિની સમૂહવડે, યુક્ત જોઇ સરોવર,
દ્રુણ દુઃખ થઇ આવે, ભવિષ્ય ભણાય છે;
કરવીર કેતકી ને, તૃણાંકુર દીપે ઘણા,
અશ્વત્થ અપાર ઊગ્યા, વટ કૈં ગણાય છે ! ૨૧૮
એવું ત્યાં તડાગ લહી, નાગ ભાળી નીચું જુએ,
પાગમાંથી લાગે લાય, જોઇ કંપે કાય રે !
પૂરા હોત પાંચ અહીં, કાષ્ટ આવ્યું હોત કર,
થાત કેમ આવું મને, એમ શોચે રાય રે;
ચાર ભાઇ ગયા કંઇ, તૃષ્ણા ધરી કૃષ્ણા રહી,
રખડું હું અહીં તહીં, વ્યાઘ્ર શે ન ખાય રે ?
એમ કરે શોચન ને, મોચન કરે છે કાંઇ,

---

૨૧૭ વનનું ગહનપણું વર્ણેછે: વરાહ ઇ૦-રાહ ન આપે—અર્થાત્ ઘણાં હતાં. અક્ષિ કાઢવા—આંખો ફોડવા. રૂરૂ—કાળિયાર જાતના હરણ. **ભયાનક.**

૨૧૮ સરોવરની નજીકના ભાગનું સૌંદર્ય વર્ણે છે; સુવર્ણે ઇ૦. સુવર્ણ—સોનું. વર્ણ—રંગ. તંતુ—તાંતણા. વેલા—(અંતરવેલના). પદ્મિની-સમૂહ—કમળોનો સમુદાય. સારા પદાર્થોને જોઇને દુઃખ થઇ આવવાનું કારણ કહેછે; ભવિષ્ય ઇ૦—એ ભૂંડાં ભવિષ્યની સૂચના આપનારૂં ચિન્હ છે. કરવીર—કરેણ. કેતકી—કેવડો. તૃણાંકુર—ઘાસના અંકુર. અશ્વત્થ—પીંપળા. વટ—વડ.

શોચનનો ચઢે દિન, કવિ એમ ગાય રે. ૨૧૯

શબદર્શન.

ધીમે ધીમે ચાલતાં તો, લાંબો પંથ થાય ટુંકો,
ढुंકો આવ્યો રાય તેમ, મુઆ પડ્યા ભાઇ જ્યાં;
અરૂપરૂ જુએ અને, શોચ કરે મન અતિ,
ભાઇને તો ભાળે નહિ, કહો મરે ધાઇ ક્યાં ?
એવે તટ ભણી જોયું, ઝટપટ સહુ ખોયું,
અટપટું આ તો અહીં, જોઇ ગયો રોઇ ત્યાં;
જુએ તો પડ્યા છે બંધુ, સંધુ જેણે ત્યાગ કર્યું,
યુગાંતે શું લોકપાળ, પડ્યાતણી સોઇ હ્યાં ! ૨૨૦

---

૨૧૯ નાગ ઇ૦—તડાગ (તળાવ) જોઇને પછી નાગ(સાપ)ને ભાળીને નીચું જુએ છે. અર્થાત્ તળાવ તરફ જતાં સાપ આડો ઉતરે છે. આ દુઃખને બદલે સુખ ક્યારે થાત તે વિચારે છેઃ પૂરા ઇ૦—જો અમે પૂરે પૂરા પાંચે જણ અહીં હોત, અને બ્રાહ્મણનું અરણીકાષ્ઠ અમારા હાથમાં આવ્યું હોત, તો મારા મનમાં આ જગોએ કેવું (સારૂં) થાત ! તૃષ્ણા—મળવાની ઈચ્છા. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. રહી—ઘેર (મુકામ પર). મોચન—મુક્ત, આશા ભર્યા વિચારથી મનને કાંઇક દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે; પણ શોચન(શોક)નો દિવસ ચઢે છે—ચઢતો છે.

૨૨૦ સહુ ખોયું—સર્વસ્વ નાશ પામ્યું ! અથવા સઘળા સંશય, તર્ક, વિતર્ક, સમાધાન પામી ગયા ! (ભાઇઓ મરેલા પડેલા જોવાથી). સંધુ ઇ૦—જે ભાઇઓએ સંધુ (સકળ—વિશ્વ) ત્યાગ કર્યું છે—તમામ સુખ દુઃખ, આશા તૃષ્ણા, વગેરે તજ્યું છે. યુગાંતે ઇ૦—યુગને અંતે (પ્રલયસમયે) શું લોકપાળ(ચાર દિશાના ચાર દેવો)ને પડવાની સોઈ અહીં-આંજ છે ! પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાના રક્ષણકર્ત્તા દેવો અનુક્રમે ઇંદ્ર, યમ, વરૂણ અને કુબેર છે, તે તો અહીં ભીમાદિ રૂપ ધારીને નથી પડ્યા શું ?

ગૌર વર્ણે ચારકેરો, તેથી જાણે ઇંદ્ર પડ્યા,
વાસવ તો એક અને, આ તો ચાર જણ છે;
વિષ્ણુનાં અપાર રૂપ, ભાઇ ઇંદ્ર તેનો ભલો,
તેણે કરી ચાર રૂપ-ધર ઇંદ્ર પણ છે;
ઇંદ્ર નવ સૂતા હોય, આ તો સૂતા સોડ તાણી,
ઉપમા ઘટે ન એવી, યોગ્યપણા વણ છે,
ભૂમિશચી સાથ સૂતા, ઉંઘતાં જણાય એવા,
ઘટે એમ ઘટાવું તો,(પણ) ઘટાવાનું પણ છે. ૨૨૧

વાસવ વાયુને વન્હિ, કાર્તિકેય સ્વામી જેમ,
દાનવના યુદ્ધ માંહી, મૂરછા ખાઇ પડે;
અસ્ત્ર ને વેરાય શસ્ત્ર, એમ વેરાઇ પડ્યાં છે,
અમરને મૂરછા શી, અવળું એ તો અડે !
એમ યુધિષ્ઠિર મન, તર્ક ને વિતર્ક કરે,
હાથ ચાર પર ધરે, હાય ! હતો આવડે !!
શીત ઋતુ જેવી સોઇ, સર્વ અંગકેરી જોઇ,
ચેષ્ટા પડ્યા સર્વ ખોઇ, નિશ્ચય મને ઘડે. ૨૨૨

---

૨૨૧ ચાર ભાઇઓને મરેલા પડેલા જોઇને તથા તેમનાં તેજસ્વી રૂપ જોઇને યુધિષ્ઠિર તર્ક કરેછેઃ ગૌર ઇ૦. વાસવ-ઇંદ્ર. ચાર રૂપ ધર—ચાર રૂપ ધરી શકે એવો. ભૂમિશચી—પૃથ્વી રૂપી ઇંદ્રાણી. ઘટે ઇ૦—એવી ઉપમા ઘટાવું તો પણ ઘટી શકે એમ છે; પણ અહીં તો પણ (પાણી—નૂર) ઘટાવવાનું—ઓછું કરવાનું છે. (યુધિષ્ઠિરના શોકના વર્ણનમાં આ વાણી વિલાસ છાજતો નથી માટે). કારણમાળા અને અપન્હુતિનો સંકર.

૨૨૨ બીજી ઉપમા ઘટાવે છે. વાસવ ઇ૦. વન્હિ—અગ્નિદેવ. કાર્ત્તિકેય-સ્વામી—કાર્ત્તિકસ્વામી. અવળું ઇ૦—એ તર્ક અવળો હોવાથી અટકે છે.

એજ ભાઇ ! એજ મુઆ ! સંશયની વાત નથી,
પડ્યા પોંળા થઇ ચાર, હાય હાય શું કરૂં ! !
મહાધીર ધર્મ ધારી, ઉપદેશ રીત સારી,
જાણે તોય તે વિસારી, રડવું માન્યું ખરૂં;
નેત્રમાંથી નીર ચાલી, અશ્રુ શ્મશ્રુને ભીંજાવે,
અંગોઅંગને સીઝાવે, પ્રાણ કે' અમો ડરૂં;
નિઃશ્વાસનો શ્વાસ કંઇ, ઉંચકીને નાખે હેઠે,
દુઃખમાંહી દુઃખ એક, સુખને કરે પરૂં. ૨૨૩
ચિતા થકી ચાર ઘણી, કોઇ કહે લક્ષ ઘણી,
માની જણી એનો ભેય, એવી ચિંતા આવતી;
થાકને તો કાઢ્યો મારી, હાકને તો પેટી પૂરી,
વાક વાન હરી લેઇ, સ્વરૂપ ભજાવતી;
વ્યાપી ચાર દિશા મધ્ય, અવધ્ય ને વધ્ય કરી,
બદ્ધ કરી બાપડાને, શોકાબ્ધિમાં લાવતી;
ચતુરાઇ ચૂલે નાખી, પચવવા બેઠી ચિંતા,
હાય ! નથી લાજતી શે, ભુંડી કોને ભાવતી ! ૨૨૪

હાય ઇ૦—હાય ! આ ચારવડે હું હતો ! નિશ્ચય ઇ૦—મનમાં નિશ્ચય કરે છે (કે એ મરી ગયા છે !)

૨૨૩ તે—ઉપદેશની રીત. શ્મશ્રુ—દાઢી મૂછ. પ્રાણ ઇ૦—પ્રાણ કહેછે કે અશ્રુએ સીઝાવેલાં અંગમાં રહેતાં અમે ડરીએ છીએ—અર્થાત્ પ્રાણ નીકળી જવા તત્પર થાયછે. ઉંચકીને ઇ૦—અર્થાત્ એવા જોરથી નિઃશ્વાસ મૂકેછે કે જેથી યુધિષ્ઠિરનું શરીર પડી જાયછે! **કરૂણાના અનુભાવ.**

૨૨૪ હાક—સાદ. અર્થાત્ ધાંટો બંધ થયો. વાક ઇ૦—વાન(શરીર)-

વિલાપ જે ભાઇ એનો, તેને ઉશકેરી કહ્યું,
હવે બેઠી જોઉં હું ને, કરચ તુંથી થાય તે;
આપી વિલાપ ગયો ત્યાં, આગન્યા સુણી કે તર્ત,
ગર્તમાંહી ગાડી દઇ, જોતો ઊભો રાય એ;
સંતાપ જે ભાઇ તેનો, તેણે રાય શોકવાનું,
કામ લીધું માથે કરી, મારી નવ ખાય શે ?
હાય હાય રે બિચારો, એક નિષ્ઠાવાન મરે !
વિલાપ ઊભો ત્યાં કરે, સુમ થયો કાય જે. ૨૨૫

પ્રતિજ્ઞાદિસ્મરણ.

અહો મહાબાહુ ભીમ ! વૃકોદર બળસીમ !
નીમ શો કર્યો તો ભાઈ, ભૂલી ગયો કેમ રે !
તેં કહ્યું હતું મને જે, આજ હું સ્મરાવું તને,
ઊઠી બેઠો થજે પછે, પાળવાને નેમ રે;
સુયોધન સાથળને, ભેદવાને ભાઇ કહ્યું,
નિશ્ચિંત થયું'તું મારૂં, મન જાણી ક્ષેમ રે;

નો વાક (કસ) હરી લેઇને—ચિંતા (કર્તા). અવધ્ય—(પાંડવો). બદ્ધ કરી—બાંધીને. શોકાબ્ધિમાં—શોકના સમુદ્રમાં. પચવવાને—રાંધવાને.

૨૨૫ વિલાપ ઇ૦—ચિંતાનો ભાઈ જે વિલાપ, તેને ઉશ્કેરીને ચિંતાએ કહ્યું કે હવે (મારૂં કાર્ય કરી રહીને) હું બેઠી બેઠી જોઉંછું માટે તારાથી જે થાય તે તું કર. ગર્ત ઇ૦—રાયને ગર્ત (દુઃખરૂપી ખાડા)માં ગાડી દેઇને (દાટી દેઇને) તેને જોતો એ (વિલાપ) ઉભો રહ્યો, મારી ઇ૦—કવિ કહે છે કે હવે એ ચિંતાદિ ત્રણે રાજાને મારી પણ શામાટે ન ખાય ? વિલાપ ઇ૦— અત્યાર સુધી જે કાયામાં સુમ થયો હતો તે ઊભો ઊભો ત્યાં વિલાપ કરે છે !

આજ તું પડ્યો ન ઊઠે, કાજ મારૂં વ્યર્થ થયું,
રાજ્ય ગયું રવડીને, હા ! એમને એમ રે !! ૨૨૬
મહાબાહો ! કુરૂકુળ–કેરી કીરતિની વૃદ્ધિ,
તુંથી થવાની હતી તે, પડતાં જતી રહી !
કે'તા તારા સંબંધી જે, વાક્ય જયકેરાં ઘણાં,
સંતને મહંત તેહ, જૂઠા રહ્યા શું થઈ !!
તારે વિષે સાંભળ્યું મેં, તે થાય અવળું આજ,
કથળેછે કાજ મારૂં, જુએ કૈંકને જઇ;
અરે દેવ દિવ્ય વાણી, ભીમના સંબંધી કરી,
ખોટા થયા તમે શુંય, વ્યાસજી ગયા કંઇ. ૨૨૭
ધનંજય સુતો શું તું, સોડમાં લઇ બે બંધુ,
સંધુ કરી ખોટું આમ, કરવું તને ઘટે !
દેવતા ! સ્મરાવું આજ, દેવતા ન લાગ્યો મને !
વાણી કરી કેવી તમે, આહા અંતરપટે;
થયું ન જતનાશોચ, ધનંજય જન્મ થઇ,
કહી વાણી કેવી દેવ ! હૈયું તેણે ના હટે !!
માતા કુંતીને કહ્યું કે, આ સુત તમારો જેહ,
ઇંદ્ર જેવો થશે એહ, કો' કષ્ટ શેણે મટે ! ૨૨૮

---

૨૨૬ મહાબાહુ—બળવાન. બળસીમ–જેના બળથી હદ આવી રહી છે એવો. ક્ષેમ—કલ્યાણ—શુભ.

૨૨૭જુએ ઇ૦–એમ કહીને પાસે જઇને યુધિષ્ઠિર તેને જુએછે. (મારૂં સાંભળીને ઉઠયો તો નથી શું? એવા વિચારથી).

૨૨૮ ખોટું-મિથ્યા. આમ કરવુ–મરવું. દેવતા !—હે દેવો ! સ્મરાવું —સંભારી આપું (તમોએ કહેલી વાણી). દેવતા ન લાગ્યો—બળી શે

ઉત્તરપારિયાત્રમાં, ભૂત પ્રાણી માત્રે કહ્યું,
અર્જુન અડગ થશે, યુદ્ધમાંહી એકલો;
જીતે નહિ એને કોઇ, એથી રહે સહુ રોઇ,
સમૃદ્ધિ બ્રાહ્મણતણી, લાવશે એ તો ભલો;
એવું દેવે મળી કહ્યું, મહંત માનવે લહ્યું,
દાનવે તો ખરૂં સહ્યું, સમરમાં જ્યાં મળ્યો;
ખોટું કરે તે શે આજ, કાજ મારૂં કથાળીને,
લાજ લાગે મોટાને એ, રાજ્ય કરવું કળો ! ૨૨૯
પાર્થ પૃથ્વી માંહી પોઢયે, આશાપાશ છૂટે મારા,
મને થતાં એવું તને, ઉંઘ કેમ આવડી ?
બંધુ ! આશ્ચર્યજ તારે, વનજન્ય કષ્ટ સહ્યાં,
સ્વર્ગમાંથી આવી મળી, રૂચિ તને આ ઘડી !!
યુદ્ધમાં મદાનમત્ત, મહાશૂરવીર સાચા,
કાચા કરે શત્રુને તુ, આવી દશા આ પડી !

ન ગયો ! અંતરપટે—આકાશમાં અદૃશ્ય રહીને. થયું ઇ૦—ધનંજયનો જન્મ થયા પછી તેનું જનનાશૌચ (જન્મ થવા સંબંધી સૂતક) થયું (પડયું) નહોતું, તેટલામાંજ હે દેવ તમે કેવી વાણી કરી હતી ! (જન્મ થયા પછી નાળછેદન થયું ન હોય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિસૂતક લાગતું નથી, એ શાસ્ત્રને ઉદ્દેશીને એ વચન કહ્યું છે). હટે—હઠે !! અર્થાત્ હઠેજ. દેવ વાણી કહી બતાવે છે: માતા ઇ૦. કો' ઇ૦—એ વચન સત્ય થયું નહિ તો કહો કે હવે મારૂં કષ્ટ શાથી મટે ?

૨૨૯ ઉત્તરપારિયાત્રમાં—ઉત્તર દિશામાં દિગ્વિજય કરવા ગયો ત્યાં. ભૂત પ્રાણી માત્રે—સચરાચર વિશ્વે. સમૃદ્ધિ—બ્રાહ્મણોનું જે ધન વગેરે અસુરાદિ હરી ગયા હશે તે પાછું લાવીને આપશે. મહંત માનવે—દેવર્ષિ, રાજાર્ષિ, અને બ્રહ્મર્ષિઓએ. સહ્યું—(સંગ્રામમાં). રાજ ઇ૦—હજી તો આપણે રાજ્ય કરવું છે તે સમજો !

શસ્ત્રાસ્ત્ર સફળ તારાં, તેણે હૈડાં વેધે મારા;
ઘણું થયું પડયાં ધારાં, પીડ આવી આ અડી!! ૨૩૦
અર્જુન ને ભીમ આ શું, પૃથ્વીમાં પડ્યા હું ભાળું!
અસ્ત્ર શસ્ત્ર હાથ નથી, સૂતા તેજી શે લહું?
ચાબકને વશ થાય, નથી એવા તેજી આ તો,
કેમ શત્રૂકેરે વશ, થયા હું કોને કહું?
પાષાણને વજ્રથકી, કઠિન છે હૃદે મારૂં,
તાપથી તૂટે છે બેય, આ તૂટે ન શું રહું!
તૃષા લાગી મૃષા મને, પાણી જમપુર પીઉં,
ચારકેરો સાથ કરી, વે'લો વાટમાં વહું! ૨૩૧
માદ્રિસૂનુ નકુલ ને, સહદેવ પડ્યા જોઈ,

---

૨૩૦ આશાપાશ—આશા રૂપી બંધનો. વનજન્ય—વનથી ઉત્પન્ન થયેલાં. સ્વર્ગમાંથી ઈ૦—સ્વર્ગમાંથી આવીને તું અમને મળ્યો અને તે પછી હવે તને આ ઘડી (મરણ રૂપી) તને રૂચિ—પસંદ પડી? આવી ઇ૦—તેને આ દશા આવી પડી!! શસ્ત્રાસ્ત્ર ઇ૦—અર્થાત્ તારાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર સફળ હોવાથી તારો વધ કોઇથી બની શકે નહિ; એમ છતાં તું મરણ પામ્યો છે તેથી મારૂં હૈયું વેધાયછે. ધારાં—છિદ્રો.

૨૩૧ અસ્ત્ર ઈ૦—તેમના હાથમાં અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર નથી (દૂર પડી ગયેલાં હોવાથી), અથવા તેમના ઉપર કોઇએ અસ્ત્ર કે શસ્ત્રનો હાથ કરેલો જણાતો નથી, એમ છતાં એ તેજી ઘોડા જેવા સૂતા છે એમ હું શાથી જાણું છું! અર્થાત્ એ મરે એ તે અસંભવ જેવું છે! કોઈએ શસ્ત્રથી સૂવાડી દીધા હશે એમ કલ્પના કરીને તેનો પરિહાર કરે છે: ચાબકને ઇ૦—એ તેજી એવા નથી કે ચાબકને વશ થાય! બેય—પાષાણ અને વજ્ર. મૃષા—મિથ્યા. તાત્પર્ય કે ભાઇઓના મરણની વેદના આગળ તરસની વેદના પણ યુધિષ્ઠિરને મોટી લાગતી નથી! વાટમાં—જમપુરીના રસ્તામાં અર્થાત્ હું પણ મરણ પામું.

હૃદય ફાટી ન જાય, ઉપરનો પ્રેમ એ !
અરે હા ! નકુલ કરી, હાંક મારે વારવાર,
સહદેવને પોકારે, કહો સુણું કેમ એ ?
હોઠ માંહી બર્બડે તે, ચારમાંનો એક કરે,
ચારથી ન એક બોલે, દૈવકેરી રે'મ એ ! !
ઉભયને કહે ભાઈ, દેશકાળશાસ્ત્રતણા,
જાણનાર સૂઈ રહ્યા, નઠારો છે નેમ એ. ૨૩૨
ક્રિયાવાન ધર્માચારી, પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ તમે,
કરવા જોગ ન કર્યું, પરાક્રમ પૂર તો;
પછે સૂવાય ન ભાઇ, સાલ રહે સ્વર્ગ માંહી,
રડીમરે કુંતીમાઇ, કૃત્ય છે આ ક્રૂર તો;
માદ્રિમર્ણ થયું જ્યારે, કુંતીને સોંપ્યા'તા ત્યારે,
માતાએ મારે હવાલે, કર્યા સાચા શૂર તો;
તેને વનમાં સૂવાર્યા ! બેઠા અમે થાક્યા હાર્યા !
પ્રભુ ! ત્યારે શે જીવાડયા ! થાય છે અસૂર તો !! ૨૩૩

---

૨૩૨ માદ્રિસૂનુ—માદ્રિના પુત્ર—નકુલ અને સહદેવ. હોઠ ૯૦-યુધિષ્ઠિર જો કદાપિ હોઠમાં બરબડે—ઘણે ધીમેથી કાંઇ આજ્ઞા કરે, તો તે ચારમાંનો ગમે તે એક જણ કરે; પણ જ્યારે ચારમાંથી એક જણ પણ આટલું આટલું કહેતાંય બોલે નહિ, ત્યારે એ દૈવનીજ રે'મ (કૃપા) સમજવી ! (વક્રોક્તિ). અર્થાત્ દૈવનીજ અવકૃપા જાણવી ! ઉભયને—નકુલ સહદેવને. દેશ ૯૦-તમે દેશ, કાળ, અને શાસ્ત્રને જાણનારા છો (જોશી હોવાથી), તો આ નિર્જન દેશમાં, આપત્કાળમાં અને શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા દિવસના સમયમાં અહીં કેમ સુઇ રહ્યા છો ?

૨૩૩ પછે—(પરાક્રમ કર્યા વિના). થાક્યા હાર્યા—અર્થાત્ અમારાથી તેમને જીવાડવાનું કાંઇ પરાક્રમ બની શકતું નથી. અને એમ છે તો હે પ્રભુ !

અંગોઅંગ જોઇ કહે, રંગના રૂપાળા રાજ!
ક્ષત કંઇ થયાં નથી, કેમ તજ્યા પ્રાણ રે!
કોઇથી પરાજય ન, પામ્યા પૂર સમરમાં,
આબરૂ છે અમરમાં, ત્રિલોકીમાં જાણ રે;
પર્વતનાં શિખર જે, પડ્યા પછી દીસે આમ,
એવી હામ ઉપમાની, ભરે કયી વાણ રે;
નિદ્રિત થયા છો ભાઇ. ઠગવા મને ન બોલો,
ડોલાવ્યા ન ડોલો એથી, થશે મારી હાણ રે!! ૨૩૪
તોય નવ બોલ્યા ત્યારે, મારે એવો ખોળવાને,
ધર્મસૂનુ ધ્યાન ધરે, કષ્ટ આવી સા'ય રે;
ધ્યાનને ભમાવે અને, જુક્તિ ન જમાવે કદી,
જ્ઞાનને શમાવે વળી, નમાવે કે' નાય રે;
બેસાડે જો બેહુક તો, ઉઠવાનું મન કદી,
થાય કે ઉઠાય નહિ, ઘણી કંપે કાય રે;
હાય! દૈવ હાય! ભુંડા, રૂડા રાયને શું કીધું,

અમને એકલાને જીવતા શું કરવા રાખ્યા ? હવે જલદી અમારો અંત આણો કેમકે ભાઇઓને મળવા જવાને અસૂર થાયછે!

૨૩૪ રંગના રૂપાળા રાજ!-(નકુળ સહદેવનું સંબોધન). ક્ષત થયાં નથી–ઘાવાગ્યા નથી. સમરમાં—સંગ્રામમાં. અમરમાં—દેવ લોકોમાં. પર્વતનાં ઇ૦—પર્વતનાં શિખરો પડ્યા પછી આમ (તમારા જેવાં) દીસે છે; એવી ઉપમા આપવાની કયી વાણી હામ ભરે! અર્થાત્ તમે પર્વતના શિખરની પેઠે પડીને જડ પથરા થઇ ગયા છો એમ મારી જીભથી શી રીતે કહેવાય? ત્યારે શું કહી શકાય! નિદ્રિત ઇ૦ નિદ્રિત—ઉંઘેલા મારી હાણ હશે—હું મૃત્યુ પામીશ.

હૃદય ફાટી ન જાય, ઉપરનો પ્રેમ એ !
અરે હા ! નકુલ કરી, હાંક મારે વારવાર,
સહદેવને પોકારે, કહો સુણું કેમ એ ?
હોઠ માંહી બર્બડે તે, ચારમાંનો એક કરે,
ચારથી ન એક બોલે, દૈવકેરી રે'મ એ ! !
ઉભયને કહે ભાઇ, દેશકાળશાસ્ત્રતણા,
જાણનાર સૂઈ રહ્યા, નઠારો છે નેમ એ. ૨૩૨
ક્રિયાવાન ધર્માચારી, પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ તમે,
કરવા જોગ ન કર્યું, પરાક્રમ પૂર તો;
પછે સૂવાય ન ભાઇ, સાલ રહે સ્વર્ગ માંહી,
રડીમરે કુંતીમાઇ, કૃત્ય છે આ ક્રૂર તો;
માદ્રિમર્ણ થયું જ્યારે, કુંતીને સોંપ્યા'તા ત્યારે,
માતાએ મારે હવાલે, કર્યા સાચા શૂર તો;
તેને વનમાં સૂવાર્યા ! બેઠા અમે થાકયા હાર્યા !
પ્રભુ ! ત્યારે શે જીવાડયા ! થાય છે અસૂર તો ! ! ૨૩૩

---

૨૩૨ માદ્રિસૂનુ—માદ્રિના પુત્ર—નકુલ અને સહદેવ. હોઠ ૦–યુધિષ્ઠિર જો કદાપિ હોઠમાં બરબડે—ઘણે ધીમેથી કાંઇ આજ્ઞા કરે, તો તે ચારમાંનો ગમે તે એક જણ કરે; પણ જ્યારે ચારમાંથી એક જણ પણ આટલું આટલું કહેતાંય બોલે નહિ, ત્યારે એ દૈવનીજ રે'મ (કૃપા) સમજવી ! (વક્રોક્તિ). અર્થાત્ દૈવનીજ અવકૃપા જાણવી ! ઉભયને—નકુલ સહદેવને. દેશ ૦–તમે દેશ, કાળ, અને શાસ્ત્રને જાણનારા છો (જોશી હોવાથી), તો આ નિર્જન દેશમાં, આપત્કાળમાં અને શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા દિવસના સમયમાં અહીં કેમ સૂઇ રહ્યા છો ?

૨૩૩ પછે—(પરાક્રમ કર્યા વિના). થાકયા હાર્યા—અર્થાત્ અમારાથી તેમને જીવાડવાનું કાંઇ પરાક્રમ બની શકતું નથી. અને એમ છે તો હે પ્રભુ!

અંગોઅંગ જોઇ કહે, રંગના રૂપાળા રાજ!
ક્ષત કંઇ થયાં નથી, કેમ તજ્યા પ્રાણ રે!
કોઇથી પરાજય ન, પામ્યા પૂર સમરમાં,
આબરૂ છે અમરમાં, ત્રિલોકીમાં જાણ રે;
પર્વતનાં શિખર જે, પડ્યા પછી દીસે આમ,
એવી હામ ઉપમાની, ભરે કયી વાણ રે;
નિદ્રિત થયા છો ભાઇ, ઠગવા મને ન બોલો,
ડોલાવ્યા ન ડોલો એથી, થશે મારી હાણ રે!! ૨૩૪
તોય નવ બોલ્યા ત્યારે, મારે એવો ખોળવાને,
ધર્મસૂનુ ધ્યાન ધરે, કષ્ટ આવી સા'ય રે;
ધ્યાનને ભમાવે અને, જુક્તિ ન જમાવે કદી,
જ્ઞાનને શમાવે વળી, નમાવે કે' નાય રે;
બેસાડે જો બેહક તો, ઉઠવાનું મન કદી,
થાય કે ઉઠાય નહિ, ધાણી કંપે કાય રે;
હાય! દૈવ હાય! ભુંડા, રૂડા રાયને શું કીધું,

અમને એકલાને જીવતા શું કરવા રાખ્યા? હવે જલદી અમારો અંત આણો કેમકે ભાઇઓને મળવા જવાને અસૂર થાયછે!

૨૩૪ રંગના રૂપાળા રાજ!-(નકુળ સહદેવનું સંબોધન). ક્ષત થયાં નથી—ઘાવાગ્યા નથી. સમરમાં—સંગ્રામમાં. અમરમાં—દેવ લોકોમાં. પર્વતનાં ઇ૦—પર્વતનાં શિખરો પડ્યા પછી આમ (તમારા જેવાં) દીસે છે; એવી ઉપમા આપવાની કયી વાણી હામ ભરે! અર્થાત્ તમે પર્વતના શિખરની પેઠે પડીને જડ પથરા થઇ ગયા છો એમ મારી જીભથી શો. રીતે કહેવાય? ત્યારે શું કહી શકાય! નિદ્રિત ઇ૦ નિદ્રિત—ઉંઘેલા મારી હાણ હશે—હું મૃત્યુ પામીશ.

ન્યાય ને અન્યાય અલ્યા, એક આરે પાય રે!! ૨૩૫
એમ મહાક્રૂર વીર, થઈ રણધીર નડચો,
વિલાપે વગોવ્યો રાય, ધીરજના ધામમાં;
મારમાર કરી આવે, તેને મારવા દે જ્યારે,
ત્યારે તે મારે ન કાંઇ, વાર્યે વહે હામમાં;
તેમ સહ્યું ધર્મરાજ, વિલાપે કર્યું જે કૃત્ય,
પછે ગયો થાકી હારી, રહ્યો વશી દામમાં;
ચિંતા થઇ રહી નારી, નર વિલાપાદિ સહુ,
હાર્યા ધર્મસૂનુથકી, મોટાઇની મામમાં. ૨૩૬

---

૨૩૫ મારે એવો—ચાર ભાઇઓને. મારનારને.ધ્યાન ધરે—એકાગ્રચિત્ત કરીને જુએ — વિચારે. પણ તે ધ્યાન જામતું નથી તેનું કારણ કહે છે: કષ્ટ ઇ૦—કષ્ટ આવીને તેમને પકડે છે--દુઃખથી મન વ્યગ્ર થઈ જાય છે. નમાવે ઇ૦—જો ધ્યાનમાંથી વ્યગ્ર કરવાના કષ્ટના આ પ્રયત્નની યુધિષ્ઠિર ના કહે—તે ન માનતાં પણ ધ્યાન કરે, તો તેને નમાવે —હરવી દે. અથવા યુધિષ્ઠિરને મન એકાગ્ર કરવાના પ્રયત્નમાં નમાવે—હરાવે અને તેને ના કહે—ધ્યાન થવા નહિ દેઉં એમ કહે. યુધિષ્ઠિરને નમાવે એટલું તેનું શું બળ છે તે વર્ણે છે: બેસાડે ઇ૦. થાય—(ઉઠવાનું મન) થાય નહિ કે ઉઠાય નહિ. કવિ દૈવને ઠપકો આપે છે: હાય ઇ૦. ન્યાય ઇ૦— અલ્યા દૈવ ! તું ન્યાય અને અન્યાય સર્વને એકજ આરે પાણી પાય છે ! અધર્મીને અને ધર્મશીળને—સૌને સરખુંજ દુઃખ આપે છે!

૨૩૬ એમ ઇ૦—એવી રીતે મોટો ક્રૂર વીર જે વિલાપ તે રણધીર થઇને યુધિષ્ઠિરને નડયો—યુધિષ્ઠિરે બહુ વિલાપ કર્યા. વિલાપે ઇ૦—તે વિલાપે રાજાને ધીરજના ધામમાં વગોવ્યો—તેની ધીરજ નાશ કરી. મારમાર ઇ૦—જેમ કોઇ માણસ મારમાર કરતો આવતો હોય તેને મારવા દે—તેનો સામનો કરે નહિ, ત્યારે તે કાંઈ મારે નહિ; પણ તેને જો કોઇ વારે (મારતાં અટકાવે) તો તે પોતાની હામમાં વહે—વધારે હીમ્મતવાળો થાય. એજ ન્યાયધર્મ-

કષ્ટ કહે નષ્ટ કરૂં, યુધિષ્ઠિર આજ હું તો,
વ્યાકુલતા નારી સાથ, વસું એના દેહમાં;
નપુંસક એ બિચારૂં, વ્યાકુલતા નારી તેની,
ટકી રહે કયીપેર, યુધિષ્ઠિર ગેહમાં;
તોય મૂઓ સાપ કંઇ, અપશુકનેથી જાય,
રાય કાય કષ્ટે દહે, નવાઇ શું તેહમાં !
એમ સરવે મળીને, દુઃખી કર્યો રાય ઘણો,
હેવાલ જે તેહતણો, વરણું શું એહમાં ? ૨૩૭
એમ માનસી વિકારો, સર્વ મળી દુઃખ દેતા,
કે'તા નવ મારો કોઇ, મારો ચિત્ત ધારતા;
સર્વ હોય સરખું તો, વિશ્વ ચાલે કેઇ પેર ?
વેરઝેર કરે કોઇ, કોઇ ભલી વારતા;
એમ રાહ દુનિઆનો, તેવું થયું રાયને ત્યાં,
જોયું એક વીરે ઝટ, શકે રાય હારતા;
વિચાર નામે તે હતો, નર મહારૂપધારી,

રાજાને લાગુ પાડે છે. તેમ ઇ૦. દામમાં—બંધનમાં—લગામમાં. ચિંતા પણ હારી ગઇ ને કહે છેઃ ચિંતા ઇ૦-તે તો નારી થઇનેજ રહી. (નારીપણું પ્રાપ્ત થયે પરાક્રમ નાશ પામે છે એ ઉઘાડુંજ છે). આ છંદથી ધર્મરાજાની **સહનશીલતાની** તથા **ધૃતિ** નામે ભાવની વ્યંજના કરી છે. **અર્થાંતરન્યાસ.**

૨૩૭ નપુંસક—('કષ્ટ' શબ્દ નાન્યતર જાતિનો હોવાથી). નપુંસકથી તો યુધિષ્ઠિરનો નાશ કરવાને ન ટકી રહેવાય પણ વ્યાકુળતાએ નાશ કર્યો કે કેમ? તે કહેછે; નારી ઇ૦—તે તો નપુંસકની નારી છે; અર્થાત્ તેનાથી તો પરાક્રમ થઇ ન શકે ! યુધિષ્ઠિર ગેહમાં—યુધિષ્ઠિરના શરીર રૂપી ઘરમાં. ત્યારે તો કષ્ટ અને વ્યાકુળતાથી યુધિષ્ઠિરને કાંઇ પીડા નહિ થઇ હોય ! તો તેમ નથી; તોય મુઓ સાપ ઇ૦. **લોકોક્તિ** અને **રૂપકાલંકાર.**

સા'ય કરી આવી સારી, વિપત્ત વિસારતા. ૨૩૮

ધ્યાન મધ્ય ધસી ગયો, જ્યારે તો વિચાર વીર,
ત્યારે તો ત્યાં ધર્મસૂનુ, વિચારવા લાગિયા;
દુનિઆની રીત આ તો, પસરી રહી છે પૂર્ણ,
આવે અને જાય જન, દેહ ગેહ ત્યાગિયા;
કરૂં હું વિચાર કોનો, મારી ગતિ થશે એવી,
સેવા ધર્મની ન સેવી, હા ! એવા અભાગિયા !
હવે હું વિજય કરી, આ મૂઆ એમ હું મરી,
તરી જાઉં નિંદાથકી, એમ અનુરાગિયા. ૨૩૯

આપઘાત કરૂં કદી, સજ્જન કે' મૂઢ હતો,
માટે મૂઆ એહ જેમ, તેમ તોડું તનને;
વિચારતા વાર વાર, મહામતિમાન ધર્મ,
આ તે હશે કોનું કર્મ ! નિંદુ સુરજનને;
મહાબાહુ જાણતા તે, દેશ કાળના વિભાગ,
તોય નવ તેણી વાર, નિશ્ચે થતું મનને;
આમ કદી થયું હોય, સમાધાન આમ તેનું,

---

૨૩૮ હજી રૂપક ચાલુ રાખે છે. એમ ઇ૦. કે'તા ઇ૦—કેટલાક માનસી વિકારો એમ કહેતા કે યુધિષ્ઠિરના ચિત્તને ન મારશો અને કેટલાક કહેતા કે મારો. વેરકેર-વેર અને કેર કે વેરનો કેર. એક વીરે-'વિચાર' નામે વીરે. વિસારતા—વિસરાવનારી.

૨૩૯ આ ઇ૦—મરી ગયેલાના વિલાપ કરવા એ તો દુનિઆની રીત છે, કેમકે તેથી મરનારનું કાંઇ હિત થતું નથી ! દેહગેહ—દેહ અને ઘર અથવા દેહરૂપી ઘર. વિજય કરી—મારા બંધુઓને મારનાર ઉપર જય મેળવીને.

થાય ન વિચાર દૃઢ, નિંદતા તે વનને. ૨૪૦

વળી સાંય આવી પાછા, વિલાપ સંતાપ મળી,
વિચાર તો કાઢે તેને, શાંતિના ઉપાયથી;
મારા ભાઈતણો કોણ, મારનાર હશે એમ,
વાર વાર તો વિચારે, જંપીકંપી કાયથી;
શસ્ત્રક્ષત નથી અંગ, પાદ પડ્યાં નથી કોના,
હરાયાં ન હોસાન તો, શૂરાકેરી સાંયથી;
આમ છે માટે મનાય, ચિત્તમાં એવું ચણાય,
હશે કોઈ મહાપ્રાણી, જીત્યો આવા રાયથી. ૨૪૧

---

૨૪૦ માટે ઇ૦—માટે જેવી રીતે મારા ભાઈઓ મરી ગયા છે તેવી રીતે હું પણ તનને (શરીરને) તોડું (નાશ કરું). અર્થાત્ તેઓ કેમ મરી ગયા તે નક્કી કરીને પછી તે રીતે હું મરું. તે નક્કી કરવાને માટે, વિચારતા ઇ૦. નિંદું ઇ૦—હું તે સુર(દેવ)ને નિંદું કે જન(મનુષ્ય)ને નિંદું! **સંદેહ તથા વિતર્ક.** મહાબાહુ ઈ૦—તે મહાબાહુ (યુધિષ્ઠિર) દેશ અને કાળના વિભાગને જાણતા હતા—અમુક દેશમાં અને અમુક કાળમાં આવું કૃત્ય બની શકે એમ જાણતા હતા, તોય તેણીવાર (આ પ્રસંગ) મનમાં નિશ્ચય થયો નહિ. નિશ્ચય કેવી રીતે નથી, થતો તે મનના સંકલ્પ વિકલ્પદ્વારા વર્ણે છે: આમ ઇ૦—જો કદાપિ આમ થયું હોય—આવી રીતે મુઆ હોય, તો તેનું સમાધાન આ રીતે થાય છે—આવું કારણ હોવાથી એ બનવા જોગ નથી, એવી રીતે તર્ક વિતર્ક થતાં વિચાર દૃઢ થતો નથી.

૨૪૧ સાંય—પકડે. જંપી ઇ૦—જંપેલી (શાંત થયેલી) કાયથી (એકાએક) કંપીને. શસ્ત્રત—હથિયારનો ઘા. પાદ ઇ૦—જો શત્રુએ આવીને માર્યા હોય તો તેનાં પગલાં પડવાં જોઈએ, પરંતુ તે પણ નથી. હરાયાં ઇ૦—એમનાં હોસાન (હોંસકોંસ—મુખ ઉપરનું તેજ) હરાયાં (હરણ કરી લીધેલાં) નથી. શૂરકેરી-શૂરત્વની. મહાપ્રાણી—મહાસત્વ—

સા'ય કરી આવી સારી, વિપત્ત વિસારતા. ૨૩૮

ધ્યાન મધ્ય ધસી ગયો, જ્યારે તો વિચાર વીર,
ત્યારે તો ત્યાં ધર્મસૂનુ, વિચારવા લાગિયા;
દુનિઆની રીત આ તો, પસરી રહી છે પૂર્ણ,
આવે અને જાય જન, દેહ ગેહ ત્યાગિયા;
કરૂં હું વિચાર કોનો, મારી ગતિ થશે એવી,
સેવા ધર્મની ન સેવી, હા ! એવા અભાગિયા !
હવે હું વિજય કરી, આ મૂઆ એમ હું મરી,
તરી જાઉં નિંદાથકી, એમ અનુરાગિયા. ૨૩૯

આપઘાત કરૂં કદી, સજ્જન કે' મૂઢ હતો,
માટે મૂઆ એહ જેમ, તેમ તોડું તનને;
વિચારતા વાર વાર, મહામતિમાન ધર્મ,
આ તે હશે કોનું કર્મ ! નિંદુ સુરજનને;
મહાબાહુ જાણતા તે, દેશ કાળના વિભાગ,
તોય નવ તેણી વાર, નિશ્ચે થતું મનને;
આમ કદી થયું હોય, સમાધાન આમ તેનું,

---

૨૩૮ હજી રૂપક ચાલુ રાખે છે. એમ ઇ૦. કે'તા ઇ૦—કેટલાક માનસી વિકારો એમ કહેતા કે યુધિષ્ઠિરના ચિત્તને ન મારશો અને કેટલાક કહેતા કે મારો. વેરકેર-વેર અને કેર કે વેરનો કેર. એક વીરે-'વિચાર' નામે વીરે. વિસારતા—વિસરાવનારી.

૨૩૯ આ ઇ૦—મરી ગયેલાના વિલાપ કરવા એ તો દુનિઆની રીત છે, કેમકે તેથી મરનારનું કાંઇ હિત થતું નથી ! દેહગેહ—દેહ અને ઘર અથવા દેહરૂપી ઘર. વિજય કરી—મારા બંધુઓને મારનાર ઉપર જય મેળવીને.

થાય ન વિચાર દૃઢ, નિંદતા તે વનને. ૨૪૦

વળી સાંધ્ય આવી પાછા, વિલાપ સંતાપ મળી,
વિચાર તો કાઢે તેને, શાંતિના ઉપાયથી;
મારા ભાઇતણો કોણ, મારનાર હશે એમ,
વાર વાર તો વિચારે, જંપીકંપી કાયથી;
શસ્ત્રક્ષત નથી અંગ, પાદ પડ્યાં નથી કોના,
હરાયાં ન હોસાન તો, શૂરાકેરી સાંધ્યથી;
આમ છે માટે મનાય, ચિત્તમાં એવું ચણાય,
હશે કોઇ મહાપ્રાણી, જીત્યો આવા રાયથી. ૨૪૧

---

૨૪૦ માટે ઇ૦—માટે જેવી રીતે મારા ભાઈઓ મરી ગયા છે તેવી રીતે હું પણ તનને (શરીરને) તોડું (નાશ કરૂં). અર્થાત્ તેઓ કેમ મરી ગયા તે નક્કી કરીને પછી તે રીતે હું મરૂં. તે નક્કી કરવાને માટે, વિચારતા ઇ૦. નિંદું ઇ૦—હું તે સુર(દેવ)ને નિંદું કે જન(મનુષ્ય)-ને નિંદું । સંદેહ તથા વિતર્ક. મહાબાહુ ઈ૦—તે મહાબાહુ (યુધિષ્ઠિર) દેશ અને કાળના વિભાગને જાણતા હતા—અમુક દેશમાં અને અમુક કાળમાં આવું કૃત્ય બની શકે એમ જાણતા હતા, તોય તેણીવાર (આ પ્રસંગ) મનમાં નિશ્ચય થયો નહિ. નિશ્ચય કેવી રીતે નથી, થતો તે મનના સંકલ્પ વિકલ્પદ્વારા વર્ણે છે: આમ ઇ૦—જો કદાપિ આમ થયું હોય—આવી રીતે મુઆ હોય, તો તેનું સમાધાન આ રીતે થાય છે—આવું કારણ હોવાથી એ બનવા જોગ નથી, એવી રીતે તર્ક વિતર્ક થતાં વિચાર દૃઢ થતો નથી.

૨૪૧ સાંધ્ય—પકડે. જંપી ઇ૦—જંપેલી (શાંત થયેલી) કાયથી (એકાએક) કંપીને. શસ્ત્રક્ષત—હથિયારનો ઘા. પાદ ઇ૦—જો શત્રુએ આવીને માર્યા હોય તો તેનાં પગલાં પડવાં જોઇએ, પરંતુ તે પણ નથી. હરાયાં ઇ૦—એમનાં હોસાન (હોંસકોંસ—મુખ ઉપરનું તેજ) હરાયાં (હરણ કરી લીધેલાં) નથી. શૂરકેરી-શૂરત્વની. મહાપ્રાણી—મહાસત્વ—

હૃદેમાં વિચાર થાય, કંઠ બા'ર આવે ન તે,
પાણી પી વિચાર કરૂં, એવે મન આવતું;
મને પાણી પાવા માટ, ચાર પડ્યા છતા પાટ,
બળો દેહ પાણી વિના, કેમ કરૂં ભાવતું!
તૃષ્ણા તજી એણી પેર, વિચારવા લાગ્યા વળી,
દુર્યોધન કરે આવું, ફંદીને એ ફાવતું;
શકુનિને શીખવે એ, વા શકુનિ શીખવે તો,
કૃત્ય કૂડું થાય આવું, નામને લજાવતું!! ૨૪૨
શંકા આવે એવું એક, સ્થળ તો થાય છે નિશ્ચે,
કારણસહ એ લાગે, આગે કર્યું જોઇને;
કરવાને યોગ્ય અને, ન કરવા યોગ્ય કશું,
એવું શીખ્યા નથી એહ, ક્ષત્રીધર્મ ખોઇને;
દુષ્ટચતુષ્ટય મળી, કપટથી વાત કળી,
આવ્યા હોય સાંભળી એ, જોઇ રૂડી સોઇને;
ચારને પઠાવી કર્યા, સંયોગથી પ્રયોગને,
વિયોગથી વાટમાંહી, હણો કહ્યું કોઇને. ૨૪૩

મોટા બળવાળું અલૌકિક પ્રાણી. જીત્યો ઇ૦—કે જે આવા રાયથી (રાય-ક્ષત્રિય સાથે યુદ્ધ કરીને) જીત્યો.

૨૪૨. કંઠ ઇ૦—પણ તે કંઠની બાહાર ન આવે—બોલી બતાવાય નહિ. (તરસથી ગળું બેશી ગયેલું હોવાથી). આવું—(મારા ભાઇઓને મારવા રૂપ કૃત્ય). ફંદી—કપટ કરનારો. સ્મૃતિ નામે ભાવની વ્યંજના કરી છે.

૨૪૩ યુધિષ્ઠિરના મનમાં દુર્યોધન સંબંધી વિચાર ઉત્પન્ન કરીને કવિ તેને પુષ્ટ કરે છે: શંકા ઇ૦—દુર્યોધન એ એક શંકા આવે એવું સ્થળ છે એ

એમ તો વિચાર કરે, ધારે આવા મરે કેમ !
દૃઢ થાય એવે એક, મન મધ્ય વારતા;
શકુનિ પઠાવી અહીં, જળ માંહી નાખ્યું વિષ,
મૂઆ તેણે ભાઇ મારા, એમ ધર્મ ધારતા;
નક્કી નક્કી એમ હશે, ક્ષત વિણ મૂઆ તેણે,
હદે વારતા ન આવી, હવે લહ્યો મારતા;
નિશ્ચય થયો તે ઠીક, લાવ્ય મરૂં પાણી પી હું,
અરે હાય ! નથી કોઇ, ઉભયનો વારતા !! ૨૪૪
ઊઠી પછે ધર્મરાજ, નીરતીર કને ગયા,
ત્યાં વળી વિચાર થયા, વિચારીના ભાગ એ !

મ નિશ્ચય થાય છે, અને તેમણે આગળ (પૂર્વે) જે ઝેર ખવરાવીને, જળમાં ડૂબાડીને, લાક્ષાગૃહમાં બાળીને, અને એનાજ બીજા પ્રકારથી અમને મારવાના યત્ન કર્યા હતા તે જોઇને (વિચારીને) એ શંકા કારણસહ (સકારણ) લાગે છે. ક્ષત્રિય થઇને એ આવું અધમ કૃત્ય કેમ કરે ? તે વિષે કહે છેઃ કરવાને ઇ૦. વારૂ તેઓ આપણને અહીં શી રીતે જાણી શકે ? તે વિષે કહે છેઃ દુષ્ટચતુષ્ટય ઇ૦. દુષ્ટચતુષ્ટય—(દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને કર્ણ એ) ચાર દુષ્ટોની ટોળી. કદાપિ આપણી ભાળ તો લાગે, પણ મારે શી રીતે ? ચારને ઇ૦—ચાર(દૂત)ને પઠાવ્યં(મોકલી)ને તેમના સંયોગથી (તેમણે આવીને પાછી ખબર આપી જવાથી કોઇ પ્રયોગ (યોજના) કર્યા હોય તેથી અથવા આપણા પરસ્પરના વિયોગથી (એકલા પડી જવાથી) વાટમાં કોઇને કહ્યું હોય કે એમને હણો ! અથવા ચારને મોકલીને તેમના સંયોગથી કોઇ પ્રયોગ (અભિચાર–મારણ) વગેરે કર્યા હોય તેથી વાટમાં એકલા જોઇને મારો એમ કહ્યું હોય.

૨૪૪ આવા—આવા શૂરવીર. હદે ઇ૦—મને પ્રથમ એ વારતા મનમાં ન આવી ! મારતા— મારનારો. અરે ઇ૦—કવિ કહે છે કે અરે હાય ! યુધિષ્ઠિર મરે કે જીવે એ બેમાંથી એકકે બાબતનો વારતા (અટકાવનાર) કોઇ નથી !!

નીર વિષવાળું કંઇ, દૂષિત લે'વાતું નથી,
કાંઇ તો કે'વાતું નથી, જૂઠો સહુ જોગ એ !!
મરણ પામીને પડ્યા, ધરણમાં ભાઇ મારા,
વરણમાં વારૂ દિસે, ના'ય ના'ય રોગ એ;
વિકૃતિ જણાય નવ, આકૃતિ કળાય રૂડી,
રે કૃતિ આ કોની ત્યારે, વિચાર તો ફોગ એ !! ૨૪૫
હસતાં જણાય સુખ, દુઃખ ન ગણાય રજ,
વિષવેરી કેમ ચૂકે, વિકૃતિના કામમાં;
ભીમ ભડને ન લાગે, વિષ મહાશોષકેરૂં,
અર્જુન પડે ન એથી, ગયો ઇંદ્રધામમાં;
નકુલ ને સહદેવ, જાણી જાય તતખેવ,
ત્યારે હવે કેમ થયું, રહ્યું કિયા નામમાં?
પાળનારે પૂરા કર્યા! ધારનારે ધર્યા નહિ!
વારનારે વાર્યા નહિ, ગયા નહિ ગામમાં!! ૨૪૬

---

૨૪૫ વિચારી—વિચારવાળા. વિચારવાળાના એ ભોગ છે કે જ્યાં જાય ત્યાં તેને વિચાર થાય! જૂઠો ઈ૦—નીર વિષથી દૂષિત થયું છે એવો જોગ જે મેં માન્યો હતો તે સહુ જૂઠો છે! ઝેર નથી તેની સાબિતી આપે છેઃ વરણ ઇ૦—એમનો વર્ણ (કાંતિ) વારૂ (સુંદર—સારી) દેખાય છે, માટે એ વિષરોગ તો નથીજ! વિકૃતિ—વિકાર (દેહાદિકમાં). રે ઇ૦—અરે ત્યારે હવે આ કોની કૃતિ હશે!! એ (પાછળ જે કર્યો (તે) વિચાર તો ફોગ (મિથ્યા) છે.

૨૪૬ વિષ ચઢવાથી ભાઇઓ મરી ગયા નથી તેનાં બીજાં કારણ આપે છેઃ હસતાં ઇ૦. ભીમને વિષ ન ચઢવાનું કારણ કહે છેઃ ભીમ ઈ૦—દુર્યોધન વગેરેએ ભીમને ઝેરના લાડુ ખવરાવીને ગંગાના પાણીમાં નાખી દીધો હતો, ત્યાંથી તે નાગલોકમાં ગયો હતો. નાગલોકોની કૃપાથી તેનું વિષ ઉતરી ગયું તથા હવે પછી તેને કોઇ પ્રકારનું વિષ

આવા શૂરવીરને કો, મારનાર નથી નથી,
એક વિણ એમનો ન, દાંડો આવે દોડ તો;
કાળ જે વિકાળ ખાય, ખલક ને ખોળી ખોળી,
મારનાર એ મરોડી, તંત બાજી તોડ તો;
મોટી માત મૂકી કરી, લઘુ સુત ખાઇ જાય,
પિતા રહે પડ્યા અને, બાળકાને ઓડ તો;
તેમ મૂકી મને અને, ગયો ગોટો વાળી ગામ;
ભુંડા ! થયું કામ તારૂં, હવે છાલ છોડ તો. ૨૪૭
માન્ય તું વિનતિ મારી, આ કાયાને કરચ તારી,
ખાતાં નહિ લાગે ખારી, ખાઇ જોને ખાંતથી;
રડે એવા ઘણા તેને, કાળ ન ગણે કદીએ,

ચઢે નહિ માટે અમૃતપાન પણ કરાવ્યું હતું. માટે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે મોટો શેષ નાગ હોય તો તેનું પણ વિષ ભીમને ચઢે નહિ તો બીજાં અલ્પ વિષને તો કોણ પૂછે છે ! અર્જુનને વિષ ન ચઢે તેનું કારણ કહે છે. ગયો ઇંદ્રધામમાં ઇ૦—અર્જુન સ્વર્ગ લોકમાં ગયો હતો ત્યાં અમૃત પાન કરેલું હોવાથી તેને પણ વિષ ન ચઢે. નકુલ સહદેવને પણ વિષ ન ચઢવાનું કારણ કહે છેઃ જાણી જાય ઇ૦—તે જોષી હોવાથી તત્કાળ જાણી જાય કે આ પાણી વિષવાળું છે માટે પીવા યોગ્ય નથી; ત્યારે હવે શું કારણ હશે તે નિર્વેદ પામીને કહે છેઃ પાળનારે ઇ૦—જે મનુષ્યનો પાળનાર ઈશ્વર છે તેણેજ એમને પૂરા કર્યા ! ધારનારે ઇ૦—જે, આખા જગતનું ધારણ કરનારો છે તેણે એમને ધારણ કર્યા નહિ તથા જે સૌ કોઇનો વારનાર છે તેણે એમને મરતાં વાર્યા નહિ ! અને તેથી તેઓ ગામમાં (અર્થાત્ પોતાના સ્થળમાં) ગયા નહિ ! !

૨૪૭ તંત ઇ૦—જે તંત બાઝી હોય (જે એક બીજાના અવલંબનથી ટકી રહેવાપણું હોય) તેને કાળ તોડતો. ઓડતો–ખેંચતો. ગામ—પોતાને ગામ (યમપુરીમાં). છાલ–કેડો.

ગણતાં ન કાજ થાય, (જો) ભમે એવી ભ્રાંતથી;
એવા માંહી એક નવું, હવું જોયું રાચે ઝટ,
કાષ્ટવાળો મૃગ પીએ, સલિલ તે શાંતથી;
જોતાં માંહી ઝાલ્યું ઝટ, તીર રણધીર થઇ,
કાષ્ટ હરી લઇ આજ, છૂટું પે'લા દાંતથી. ૨૪૮
એવો જ્યાં વિચાર કરે, પાણી પી રહ્યો તે મૃગ,
ગઈ દગ ભાઇ ભણી, અરે હાય શું કરૂં !
મૂઆ મૂકી જાઉં કેમ, વાઘ વરૂ જાય ખેંચી,
અરે પ્રભુ ! કેમ કરૂં, ધ્યાનમાં કયું ધરૂં !
બંધુ ન છોડાય હુંથી, દ્વિજ કાજ કેમ છોડું,
અરે પ્રભુ હાથ જોડું, વખોડતાં હું ડરૂં;
શિવ! શિવ! કહી પડયો, ઉડયો ઝટપટ કરી,
હાય ! નાશી જશે મૃગ, કાષ્ટ ન શોણે હરૂં ! ! ૨૪૯
પાછા પડયા જોઈ ભાઇ, રોઈ ગયો રાય ઘણું,
કરૂં શું કરૂં શું કહી, કૂટ્યું અતિ ભાળને !
મૃગ ધીમે ધીમે ચાલે, વાર વાર જુએ વળી,
આવ્ય આવ્ય કાષ્ટ આપું, એવા કરી તાલને!
જોઈ એવું ધર્મસૂનુ, ધ્યાનને દૃઢાવે ઝટ,

---

૨૪૮ તારી કરચ-અર્થાત્ મારી નાખ. ગણતાં ૦—જો એવી ભ્રાંતથી ભમે-જે કાળને બોલાવે તેને આવીને લેઇ જાય, તો તેનું કાજ થાય નહિ-તેના ધારવા પ્રમાણે નિયમ રહે નહિ. સલિલ-પાણી. પે'લા ૦—પેહેલાં તો તે દાંત(ઇંદ્રિય દમન કરવાવાળા બ્રાહ્મણ)ના ઋણથી છૂટું !

૨૪૯ દગ—દૃષ્ટિ. કયું—અરણીકાષ્ઠ લાવવાનું કે ભાઇના મરણનો શોક કરવાનું ? વખોડતો ૦—હે પ્રભુ ! તને વખોડતાં મને ડર લાગેછે. (અન્યથા તારાં કામ તો વખોડવા જેવાંજ છે !)

ઉભયથી એક ધારે, શાંત કરી ઝાળને;
પારકાનું જોવું પે'લું, સ્વારથની સોઇ તજી,
રાયકેરો ધર્મ એવો, વીસરાવે બાળને. ૨૫૦
મારે મરવાનું નિશ્ચે, મરી પડ્યા બંધુ સાથ,
ત્યારે ધર્મ શેણે તજું, છેલવેલો હુંય તો;
જીવતા રક્ષાયા નહિ, મૂઆ ત્યારે પાસ નહિ,
કેમ મૂઆ જાણું નહિ, રહી કરૂં શુંય તો ?
જ્યારે આવી રહે કાળ, ત્યારે મરવાનું મારે,
પ્રભુ કરૂં વિનતિ હું, જાળવજે તુંય તો;
મૂઆ મારે નિમિત્તે તે, મૂકી જાઉં ધર્મકાજ,
આહા ! દૈવ આ કરવા, એક તુંજ છુંય તો ! ૨૫૧
કાંઇ ધર્મ પાળ્યો હોય, મેં કદી આ જીવિતમાં,
તો તો પ્રભુ રક્ષજે એ, જઇ આવું જ્યાં સુધી;

---

૨૫૦ પાછા—ફરીને. પડ્યા--(ભૂમિ ઉપર). વીસરાવે ઇ૦-રાજાનો એવો ધર્મ છે, તે તો જે બાળક (મૂર્ખ) હોય તેજ ભૂલી જાય ! અથવા એ ધર્મ એવો છે કે પોતાના બાળ(પુત્ર)ને ભૂલાવે (પારકાનું ભલું કરવાના ધર્મવડે).

૨૫૧ કેમ ઇ૦-હું ધર્મનેઅર્થે મૃગની પાછળ પડી અરણી કાષ્ટ લેવાને જાઉં તો ખરો પણ આ મારા ભાઇ મરેલા એકલા પડ્યા છે તેમને હું કેમ જાણું નહિ ? અર્થાત્ તેમને હું એકલા મૂકીને કેમ જઇ શકું ? કદાચિત હું અહીં રહું તો રહીને પણ શું કરૂં ? અર્થાત્ ધર્મકાર્ય કરવા માટે જવું જોઇએ. જ્યારે ઇ૦-જ્યારે મારો કાળ આવી પોહોચશે (ધર્મકાર્ય પૂરૂં કરી રહીશ) ત્યારે મારે પણ મારા ભાઇઓની સાથે મરવાનું છેજ; પણ ત્યાં સુધી, હે પ્રભુ ! તું તેમને જાળવજે, એવી હું તારી વિનતિ કરૂં છું. આહા ! ઇ૦—હે દૈવ ! મરેલા ભાઇને પડ્યા મૂકીને ધર્મ સંભાળવા જવાની મને ફરજ પાડનાર તું એકજ છે !

બીજું ન બોલાય હુંથી, નમું દૈવ તને આજ,
કાજ એટલું કરે તો, કહું તને મા'સુધી;
નથી જાણતો હું ધર્મ, કર્મ મારાં કૂડ અતિ,
જોજે દૈવ તોય સામું, વિનવું થઇ કુધી;
સંપ ત્યાંહી જંપ ખરો, સંપે સુખી થાય સર્વ,
સંપ એવો શવને હું, કરાવા કરૂં બુદ્ધિ. ૨૫૨
ભીમભડ મારાથકી, ઉંચલી શકાય નવ;
માટે પડયા ત્રણને હું, લાવું એની પાસ રે;
અગ્નિથી બચાવ્યા જેણે, તેડી ફર્યો વનમાંય;
સાચવશે સૂતો તેહ, એવી ધરૂં આશ રે;
નિર્ણય એવો કરી ત્યાં, જઇ સા'ચો સહદેવ,
હળવે હેઠો મૂકે તે, કેવો માયા પાશ રે !
નકુલને લાવી એમ, ભીમ પાસે તો સૂવાડયો;
આહા ! દૈવ કેવી ઘડી, કાંઇ કરચ કયાસ રે !! ૨૫૩
કાષ્ઠવાળો મૃગ જેહ, જાણે રહ્યો ઊભો જોવા,
લાગે રાયને શું રોવા, એમ સ્થિર થૈ રહ્યો.
નૃપાળ કે' ધન્ય પ્રભુ, દુઃખમાં આ સુખ લહું,
પરમાર્થ કાજ કરી, વારિમાં જઉં વહ્યો !

---

૨૫૨ ભાઇઓનું રક્ષણ કરવાને હરિની પ્રાર્થના કરી આણુ દે છેઃ કાંઇ ઈ૦ એ—ચાર ભાઇઓને. મા'સુધી—મોટો બુદ્ધિમાન કુધી—નઠારી બુદ્ધિવાળો. શવને— મડદાંને. અર્થાત્ ભાઇઓનાં મડદાંને એક જગોએ લાવીને મૂકું.

૨૫૩ ત્રણને—અર્જુનાદિ ત્રણને. ભીમની મહાવીરતા સંભારેછેઃ અગ્નિથી ઇ૦. કાંઇ ઈ૦—યુધિષ્ઠિરના દુઃખનો કાંઇક તો કયાસ (તર્ક) કર.

અર્જુન તું ઉઠય ઉઠય, ભાઇ જો આ ઊભો મૃગ,
દ્વિજકેરૂં થાય કાજ, આપું બોલ મેં કહ્યો;
નથી ઊઠતો નરેશ, નોરા કરે નામ લઇ,
હા ! કહીને સાંચો પછે, ગુડાકેશ તો ગ્રહ્યો. ૨૫૪
ઇંદ્ર પડ્યો અવનિમાં, તેને મ્હામતિ ગુરૂ,
બૃહસ્પતિ ઉંચલે શું, એવું ત્યાં લેખાય છે;
જાળવે છે શબ ઘણું, વાગે એમ મૂકે નહિ,
ગાંડિવને ચૂકે નહિ, લક્ષણ લેખાય છે;
લથડિયાં આવે તોય, જાળવી જાળવી ચાલે,
દેવ બેઠા સહુ ભાળે, શી રૂડી રેખાય છે !
ધર્મ ધ્યાન ચૂકે નહિ, મારા કહ્યા મૂકે નહિ,
અધર્મમાં ઢુંકે નહિ, પૂર્ણ આ પેખાય છે ! ! ૨૫૫

---

૨૫૪ પરમાર્થ કાજ—(બ્રાહ્મણનું અરણીકાષ્ટ આણી આપવા રૂપ). વારિમાં ઇ૦—અર્થાત્ ડૂબી મરૂં. આપું ઇ૦—મેં બ્રાહ્મણને અરણી કાષ્ઠ ' આણી આપું ' એમ બોલ કહ્યોછે તે પાળવો જોઇએ. નોરા—કાલાવાલા. નામ લઇ—હે અર્જુન ! એમ હાકો મારીને. ગુડાકેશ— અર્જુન(ને). ગ્રહ્યો-ઉંચક્યો (ભીમની પાસે સૂવાડવાને.)

૨૫૫ અર્જુનને ઉપાડતા ધર્મ વિષે કવિ કલ્પના કરે છેઃ ઇંદ્ર ઇ૦. ગાંડિવ—અર્જુનનું ધનુષ્ય. શામાટે ચૂકે નહિ ? લક્ષણ ઇ૦—એ તો ક્ષત્રિયનું અને ખાસ કરીને અર્જુનનું લક્ષણ ગણાય છે માટે. ગાંડિવધારી નામ અર્જુનનેજ લાગુ પડે છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. લથડિયાં આવે —(તરસ થાક, ભૂખ, શોક, અને ઉપાડેલા ભારને લીધે). દેવલોકો સ્વર્ગમાં રહીને યુધિષ્ઠિરનું આ કૃત્ય જોઇ તેની પ્રશંસા કરે છેઃ દેવ ઇ૦. શી ઇ૦—યુધિષ્ઠિરની ભાગ્યની રેખા શી રૂડી છે ! (ધર્મ રક્ષણ કરવા તરફ દૃઢ મનોવૃત્તિ હોવી એ મોટા ભાગ્યની નિશાની છે). અથવા, વક્રોક્તિ અર્થાત્ આટલો બધો ધર્મશીલ છતાં એને આવું દુઃખ ભોગવવું સરજિત

સ્ત્રીઓ કહે પુરૂષનાં, હૈયાં વજ્રકેરાં કર્યાં,
એ તો વાત ખરી કરી, ધર્મનંદને અહીં;
રાય ધર્મ પાળવાને, માજણ્યા મૂકીને બંધુ,
ચાલવા ચતુર લાગ્યો, બાકી શું રહ્યું તહીં ! !
નકુલ ને સહદેવ, પછે પાર્થને સૂવાડી,
ધનુબાણ હાથ લઇ, ચાલતો થયો સહી;
નિશાન જે મૃગ તેને, જુએ ધારી રાય તેવે,
સ્મરી આવે ભાઇ પડચા, ત્યારે જુએ હા ! કહી. ૨૫૬
એમ જુએ આમ અને, વળી જુએ આમ તેણે,
ધાર્યું કૈં નિશાન પડે, આશ કરવી કશી;
દમયંતી ત્યાગ અને, નાસવાનો રાગ જેમ,
નળ મહાભાગ ધારે, વૃત્તિ ત્યાં એવી વશી;
તોય કર્યું નળે જેમ, તેમ આ અનળ કરે,
કળિ તેની પૂઠ અને, ધર્મ જુએ આ કશી;
નળથી અધિક આ તો, મૂઆ મૂકી જાય ચાલ્યો,

છે માટે એનું ભાગ્ય શું દુઃખદ છે! વળી પ્રશંસા કરે છેઃ ધર્મધ્યાન ઇ૦—ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું ધ્યાન ચૂકતો નથી; જેમને મારા કહ્યા, તેમને મરણાંતે છોડતો તથી; અને અધર્મ તરફ જોતો નથી; માટે આ તો પૂર્ણ (ધર્માચરણમાં) પેખાય છે ! !

૨૫૬ યુધિષ્ઠિરે જે ધર્મ આચર્યો તે અત્યંત કઠણ હતો. એમ લોકોક્તિથી કહી બતાવેછેઃ રામ ઇ૦. સ્ત્રીઓ ઇ૦. એ વાત શી રીતે ખરી કરી તે વર્ણવે છેઃ રાય ઇ૦. નકુળ ઇ૦—નકુળ, સહદેવ અને પછી પાર્થ (અર્જુન) એ ત્રણેને ભીમની પાસે સૂવાડીને. આ છદમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષનાં હૈયાંને વજ્ર જેવાં કહેછે, એ વાત ખરી, પણ તેનો પ્રથમ વક્તા જણાતો નથી માટે **ઐતિહ્યાલંકાર.**

કળિ ક્યાં ને ધર્મ ક્યહાં, ધ્યાનમાં જુઓ ધરી. ૨૫૭
મૃગ ધીમે ધીમે ચાલે, મર્ણની ન બીક ભાળે,
રાય મન વાળે તોય, જાય તે પાછું ચરી;
કાષ્ટ મારે લેવું એ કે, સંભાળવા પડયા બંધુ,
અરે હા ! ઓ ગીધ આવ્યો ! કેમ જાઉં હું ખરી ?
ખોતરી ખાશે જો આંખ, પાંખ મારી તૂટી જશે,
માંખ બેઠી ઘાણી મુખ, સમડી તડે તરી !
અરે દૈવ આવું દુઃખ, મારા કર્મમાં લખ્યું શું,
મૃગ લાવ્ય દયા કંઇ, સર્પણી શે ના ડરી !! ૨૫૮

---

૨૫૭ યુધિષ્ઠિરની દ્વિધા ચિત્તવૃત્તિ વર્ણે છેઃ એમ ઇ૦. દૃષ્ટાંત આપે છેઃ દમયંતી ત્યાગ ઇ૦. રાગ–પ્રીતિ મહાભાગ–મોટા ભાગ્યવાળો. તોય ઇ૦—તથાપિ જેમ નળે કર્યું (છેવટે દમયંતીને એકલી પડી મૂકીને ચાલતો થયો), તે આ અનળ (નળ નથી તે પણ—યુધિષ્ઠિર) પણ કરે છે (ભાઇઓને પડયા મૂકીને ચાલતો થાય છે). બન્નેની સમાનતા વર્ણે છેઃ કળિ ઇ૦—નળની પૂઠે કળિ પડેલો હતો અને યુધિષ્ઠિરની પછવાડે ધર્મ પડયો હતો ! કળિ અધર્મરૂપ છે, માટે અધર્મ કરતાં, ધર્મ પૂઠે પડે ત્યારે કાંઇક વિશેષતા થવી જોઇએ, તે વિશેષતા વર્ણે છેઃ નળથી ઇ૦–નળ તો જીવતી દમયંતીને મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો, પણ આ તો મૂએલા ભાઇને મૂકીને ચાલ્યો જાય છે ! શામાટે એમ ? કળિ ઇ૦–કળિ ક્યાં અને ધર્મ ક્યાં ? અર્થાત્ કળિ ધર્મ કરતાં ઉતરતો હોવાથી થોડું પરાક્રમ કરે અને ધર્મ તો તેનાથી શ્રેષ્ઠ માટે ભારે પરાક્રમ કરે ! ! છંદના પેહેલા પાદમાં ધર્મકાર્ય કરવાની ઉત્સુકતા વર્ણીને **ઔત્સુક્ય** નામે ભાવ વર્ણ્યો છે તથા ભાઇઓ તરફની પ્રીતિ વર્ણીને '**ભ્રાતૃવિષયારતિ**' ભાવ વર્ણ્યો છે. આ બન્ને ભાવોની સ્પર્દ્ધા કરૂણના અંગરૂપે વર્ણી છે માટે **ભાવસંધિ અલંકાર**. બીજા પાદમાં નળનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે માટે **દૃષ્ટાંતાલંકાર**. છેલા પાદમાં નળથી યુધિષ્ઠિરની અને કળીથી ધર્મની અધિકતા વર્ણી છે માટે **વિષમાલંકાર**.

૨૫૮ પડયા—પડેલા. પાંખ ઇ૦—અર્થાત્ મદદગાર નાશ પામશે ! ભાઈને મરી ગયેલા જાણીને વળી તેને વિષે જીવતા મનુષ્યના જેવી સંભાવના

મૃગ ! રહ્યો પે'લાં ઊભો, તેમ રહે જરા ઊભો,
ઓ'રાડી આવું હું વસ્ત્ર, વાએ જે પરૂં કર્યું;
એવે ગીધ અર્જુનને, ચાંચ મારવાને ધાય,
હો ! હો ! કરે ધર્મરાય, ઓસાન એણે હર્યું !!
મૃગ ઉતાવળો ચાલે, આગે આવે ઝાડી ઘણી;
ચૂકે ચોટ વારવાર, દ્વિધા મને શું સર્યું ?
કવિ અલ્યા ! કહી દે તું, શીદ શ્રોતાને રડાવે,
રડાવશે બાપ તારો, પણ જેણે એ ધર્યું !! ૨૫૯
કહો કવિરાજ ! તમે, શબ રક્ષ્યાં ભાઇકેરાં,
કે હરણ પૂઠે ગયા, નૃપ ધર્મરાજ તો;
કવિમણિ કવીશ્વર, કહે મહાધર્મધારી,
મૃગ પૂઠે ગયો દોડી, છોડી સ્વયકાજ તો;
પડ્યો ધીમો મૃગ એવે, પાછું વાળી જોયું જેવે,
તેવે પક્ષી જોયા ઘણા, મહાક્રૂર બાજ તો;
મહાપવનથી જેમ, પતંગ પડે ને ચડે,

કરીછે-જેમ, જો આંખ ખોતરી ખાશે તો મારી પાંખ (સહાય) તૂટી જશે ઇ૦. એ સંભવાના અલંકાર છે.

૨૫૯ પરૂ—દૂર. ઓસાન ઇ૦—એણે (ગીધના એ કર્મે) યુધિષ્ઠિરનું ઓસાન (હોંસકોંસ) હર્યું ! કવિ ઇ૦—શ્રોતા જાણે કવિને કહેછે કે, અલ્યા કવિ ! હવે શું થયું ?–મૃગ પકડાયો કે નહિ ? તે જલદી કહી દે. તું શ્રોતાઓને શું કરવા રડાવે છે? એ તો તારો બાપ (પ્રેમાનંદ) જેણે એ (રડાવાનું) પણ ધર્યું છે તે ઘણાય રડાવશે ! અર્થાત્ કરૂણા રસનું યથાવત્ વર્ણન તો પ્રેમાનંદજ કરેછે અને વલ્લભને એ રસ જમાવવો દુષ્કર લાગેછે, એ ધ્વનિ. દ્વિધા—એ તરફ રહેલું.

તેમ પડે ઉડે બાજ, લેવા નૃપ લાજ તો. ૨૬૦
એવે જોઇ પર્વણીને, ઉડે સાગરતરંગ,
એમ મૃગ ઉછળીને, પેઠો ઝાડી માંહી તો;
ગીધ બાજ કાગ કૂડા, શૃગાલ ને વરૂ જાતા,
જુએ રાય બંધુ સાંતા, કશું કરે ત્યાંહી તો;
રાંડ જેવાં રોદણાં ન, રડી જાણ્યાં કહે અરિ,
માટે ડરી કવિ કહે, કથાભાગ આંહી તો;
માજણ્યા મૂકીને બંધુ, સંધુ સુખતજી નૃપ,
ધસી ગયો મૃગ પૂઠે, જોઇ ઝાડી જ્યાંહી તો. ૨૬૧
આણ હીયેલી વિચારી, પછે ધર્મરાજ ધેરી,
મનને અતિશે મારી, પડ્યો મૃગ પૂઠળે;
તોય જે સગાઇ તેને, વીસરે ન રાઇ રજ,
ભાઇ જુએ પાછા ભાળી, મૃગ જાય ! શું વળે !
શકે દેવ ઉચ્ચાં કરે, રાજ ભૂમિમાં પડ્યાં જે,

રાય ને જણાય જ્યાં ત્યાં, મૃગલો ઊભો કળે;
આવું આવું થાય તહીં, કવિ કહો કશું કરે !!
રડવું હોયે તે રડે, કવીશ્વર શું ખળે !! ૨૬૨
ગયા ઝાડી મધ્ય બેય, મૃગ ને નૃપાળ પોતે,
મારે ઘણાં બાણ તાણી, મૃગને ન વાગતું;
મારવો ન મૃગ એમ, નૃપમનમાં વિચારે,
પિતા જેમ દુષ્ટ પાળે, તેમ આને લાગતું;
કવિમણિ કરે કશું, ત્યારે કહે થયું તશું,
રંગ્યું રચ્યું દેતાં મૂકી, ભૂપ ભાગ્ય ભાગતું;
ખાડામાંહી આડા પડે, ટેકરા ટીંબામાં અડે,
ઘાટ કર્મે લખ્યા ઘડે, ભોગવવું માગતું ! ૨૬૩

---

૨૬૨ ભાઇ—ભાઇને. મૃગ જાય—મૃગ તો દોડયોજ જાય છે ! રાજા દૂર જાય છે તથાપિ તેની દૃષ્ટિએ ભાઇનાં શબ જણાય છે તે વિષે કહે છેઃ શકે ઇ૦. વલ્લભ કહે છે કે મારે તો કરૂણરસમય વર્ણન નથી કરવાતું તથાપિ કરૂણાજનક બનાવ બન્યાજ કરે છે ત્યારે હું (કવિ) શું કરૂં ! અર્થાત્ એની મેળે કરૂણા વર્ણાઇજ જાય છે—અને એમ છે ત્યારે જેને રડવું હોય તે રડે ! કવીશ્વર શું એવો ભય રાખીને વર્ણન કરતાં અટકવાનો છે !

૨૬૩ પિતા ઇ૦—જેમ પિતા પોતાના દુષ્ટ છોકરાને પણ પાળેછે, તેમ આ યુધિષ્ઠિર પણ દુષ્ટ (પોતાને દુઃખ દેનારો હોવાથી) મૃગને પાળે (રક્ષે) છે. (તેને ન મારતાં અરણીકાષ્ઠ મેળવવાનો યત્ન કરતો હતો માટે). કવિ મણિ ઇ૦—કવિ કહેછે કે કવિઓમાં મણિરૂપ વલ્લભ હવે શું કરે ? અર્થાત્ આ દુઃખનું વર્ણન શી રીતે કરે ? અને તેથી તે થયું તશું (જેવું થયુંછે તેવુંજ છે) કહેછે. હવે તે રંગ્યું રચ્યું મૂકી દેતાં—અલંકાર વગરની સાદી વાણીનો ઉપયોગ કરતાં કહેછે કે, ભૂપ(યુધિષ્ઠિર)નું ભાગ્ય ભાગતું (નબળું) જણાયું. શી રીતે ? ખાડા ઇ૦. ભોગવવું ઇ૦—પૂર્વ જન્મનું માગતું (દેવું) હોય તે ભોગવવુંજ પડે !

ઝાડ મૂળમાં ભરાય, ધનુ ઉંચું લે તણાય,
મૃગ જોતાં ન જણાય, કરે હાય હાય રે!
કાંટા લાગ્યા ન ગણાય, કેશ તૂટયા ન ભણાય,
કે'વાં કષ્ટ શું ઘણાંય, કંપે કાય કાય રે;
ભુંડા ભાગ્યને જરાય, તુંથી સારૂં ન કરાય ?
મૃગ દયાળું વદાય, આવું થાય થાય રે;
દૈવે દયા ન ધરાય, તેમ અસુ ન હરાય,
એતો ઘણેરો અન્યાય, કવિ ગાય ગાય રે. ૨૬૪
મૃગ આવે નવ હાથ, કૃષ્ણાનાથ અકળાય,
કૂટાઇ કે વારવાર, અરે કષ્ટ આ વડું!
ધરી વળી ધીર મન, સ્મરી કષ્ટ અન્ય કેરાં,
એવે આવ્યા યાદ વીર, ડૂબ્યું મારૂં નાવડું!!

---

૨૬૪ મૃગની પાછળ જતાં યુધિષ્ઠિરની શી દુર્દશા થઇ તે વર્ણે છે: ઝાડ ઇ૦. ધનુ—ધનુષ્ય. ધનુષ્ય નીચું રાખે તો ઝાડના મૂળમાં ભરાઇ જાય છે માટે ખેંચી શકાતું નથી; જો તેને ઉંચું લે તો તે તણાય (ખેંચાય). આવા કષ્ટથી કાયર થઇને યુધિષ્ઠિર દૈવને પ્રાર્થના કરે છે: ભુંડા ઇ૦—હે ભુંડા! (દૈવ!) લગાર તો સામું જો; તારાથી શું કાંઇ સારૂં કામ બને એમ નથી ? અથવા તારાથી કોઇનું સારૂં તો નજ થાય! તું કહેશે કે એ તો મૃગ દુઃખ દે છે તેમ છતાં મને કાં ઠપકો આપો છો ? તો, મૃગ ઇ૦—મૃગજાતિ તો દયાળુ કહેવાય છે. માટે તેનાથી કાંઇ આવું થાય ? અર્થાત્ નજ થાય; પરંતુ આ તો એવું થાય છેજ થાય છે, માટે આ દૈવનુંજ કૃત્ય છે. અથવા, ભુંડા! (હે મૃગ!) જરાક તો મારા દુઃખ સામું જો; શું તારાથી મારૂં સારૂં નથી કરી શકાતું ? લોકોમાં મૃગ તો દયાળુ વદાય છે એમ છતાં તારાથી આવું થાય ? અર્થાત્ એ અત્યંત અઘટિત છે. કવિ દૈવને ઉદ્દેશીને કહે છે: દૈવે ઇ૦—દૈવથી દયા ન ધરાય અને તેનાથી પ્રાણ પણ ન લેવાય એ તો મોટો અન્યાય છે! ધર્મશીલ યુધિષ્ઠિરને પ્રાણાંત કષ્ટ થયું હતું એ ધ્વનિ છે.

રાય ને જણાય જ્યાં ત્યાં, મૃગલો ઊભો કળે;
આવું આવું થાય તહીં, કવિ કહો કશું કરે !!
રડવું હોય તે રડે, કવીશ્વર શું ખળે !! ૨૬૨
ગયા ઝાડી મધ્ય બેય, મૃગ ને નૃપાળ પોતે,
મારે ઘણાં બાણ તાણી, મૃગને ન વાગતું;
મારવો ન મૃગ એમ, નૃપમનમાં વિચારે,
પિતા જેમ દુષ્ટ પાળે, તેમ આને લાગતું;
કવિમણિ કરે કશું, ત્યારે કહે થયું તશું,
રંગ્યું રચ્યું દેતાં મૂકી, ભૂપ ભાગ્ય ભાગતું;
ખાડામાંહી આડા પડે, ટેકરા ટીંબામાં અડે,
ઘાટ કર્મે લખ્યા ઘડે, ભોગવવું માગતું ! ૨૬૩

---

૨૬૨ ભાઇ—ભાઇને. મૃગ જાય—મૃગ તો દોડયોજ જાય છે ! રાજા દૂર જાય છે તથાપિ તેની દૃષ્ટિએ ભાઇનાં શબ જણાય છે તે વિષે કહે છેઃ શકે ઇ૦. વલ્લભ કહે છે કે મારે તો કરૂણરસમય વર્ણન નથી કરવાનું તથાપિ કરૂણાજનક બનાવ બન્યાજ કરે છે ત્યારે હું (કવિ) શું કરૂં ! અર્થાત્ એની મેળે કરૂણા વર્ણાઇજ જાય છે—અને એમ છે ત્યારે જેને રડવું હોય તે રડે ! કવીશ્વર શું એવો ભય રાખીને વર્ણન કરતાં અટકવાનો છે !

૨૬૩ પિતા ઇ૦—જેમ પિતા પોતાના દુષ્ટ છોકરાને પણ પાળેછે, તેમ આ યુધિષ્ઠિર પણ દુષ્ટ (પોતાને દુઃખ દેનારો હોવાથી) મૃગને પાળે (રક્ષે) છે. (તેને ન મારતાં અરણીકાષ્ઠ મેળવવાનો યત્ન કરતો હતો માટે). કવિ મણિ ઇ૦—કવિ કહેછે કે કવિઓમાં મણિરૂપ વલ્લભ હવે શું કરે ? અર્થાત્ આ દુઃખનું વર્ણન શી રીતે કરે ? અને તેથી તે થયું તશું (જેવું થયુંછે તેવુંજ છે) કહેછે. હવે તે રંગ્યું રચ્યું મૂકી દેતાં—અલંકાર વગરની સાદી વાણીનો ઉપયોગ કરતાં કહેછે કે, ભૂપ(યુધિષ્ઠિર)નું ભાગ્ય ભાગતું (નબળું) જણાયું. શી રીતે ? ખાડા ઇ૦. ભોગવવું ઇ૦—પૂર્વ જન્મનું માગતું (દેવું) હોય તે ભોગવવુંજ પડે !

ઝાડ મૂળમાં ભરાય, ધનુ ઉંચું લે તણાય,
મૃગ જોતાં ન જણાય, કરે હાય હાય રે!
કાંટા લાગ્યા ન ગણાય, કેશ તૂટયા ન ભણાય,
કે'વાં કષ્ટ શું ઘણાંય, કંપે કાય કાય રે;
ભુંડા ભાળ્યને જરાય, તુંથી સારૂં ન કરાય?
મૃગ દયાળુ વદાય, આવું થાય થાય રે;
દૈવે દયા ન ધરાય, તેમ અસુ ન હરાય,
એતો ઘણેરો અન્યાય, કવિ ગાય ગાય રે. ૨૬૪
મૃગ આવે નવ હાથ, કૃષ્ણાનાથ અકળાય,
કૂટાઇ કે વારવાર, અરે કષ્ટ આ વડું!
ધરી વળી ધીર મન, સ્મરી કષ્ટ અન્ય કેરાં,
એવે આવ્યા યાદ વીર, ડૂબ્યું મારૂં નાવડું!!

---

૨૬૪ મૃગની પાછળ જતાં યુધિષ્ઠિરની શી દુર્દશા થઇ તે વર્ણે છેઃ ઝાડ ઇ૦. ધનુ—ધનુષ્ય. ધનુષ્ય નીચું રાખે તો ઝાડના મૂળમાં ભરાઇ જાય છે માટે ખેંચી શકાતું નથી; જો તેને ઉંચું લે તો તે તણાય (ખેંચાય). આવા કષ્ટથી કાયર થઇને યુધિષ્ઠિર દૈવને પ્રાર્થના કરે છેઃ ભુંડા ઇ૦—હે ભુંડા! (દૈવ!) લગાર તો સામું જો; તારાથી શું કાંઇ સારૂં કામ બને એમ નથી? અથવા તારાથી કોઇનું સારૂં તો નજ થાય! તું કહેશે કે એ તો મૃગ દુઃખ દે છે તેમ છતાં મને કાં ઠપકો આપો છો? તો, મૃગ ઇ૦—મૃગજાતિ તો દયાળુ કહેવાય છે. માટે તેનાથી કાંઇ આવું થાય? અર્થાત્ નજ થાય; પરંતુ આ તો એવું થાય છેજ થાય છે, માટે આ દૈવનુંજ કૃત્ય છે. અથવા, ભુંડા! (હે મૃગ!) જરાક તો મારા દુઃખ સામું જો; શું તારાથી મારૂં સારૂં નથી કરી શકાતું? લોકોમાં મૃગ તો દયાળુ વદાય છે એમ છતાં તારાથી આવું થાય? અર્થાત્ એ અત્યંત અઘટિત છે. કવિ દૈવને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ દૈવે ઇ૦—દૈવથી દયા ન ધરાય અને તેનાથી પ્રાણ પણ ન લેવાય એ તો મોટો અન્યાય છે! ધર્મશીલ યુધિષ્ઠિરને પ્રાણાંત કષ્ટ થયું હતું એ ધ્વનિ છે.

ક્ષત્રીધર્મ કેમ કહું, ધિઃકાર છે આજ તને,
મૂઆ ભાઈ મૂકી આણ્યો, એહ પણ ના વડું !!
એમ દુઃખ આણી કરી, ક્ષત્રીધર્મ ધારી કરી,
સમજ ને સારી કરી, કહ્યું વદું ચાવડું ! ૨૬૫
પછે ધરી ધીર અને, વીર વડહથ્થ થતો,
ધનુ માંહી બાણ ધારી, બોલિયો એવું મુખે;
જો કદી મેં ધર્મકર્મ, કાંઇ આચર્યાંજ હોય,
તો આ શર હરે કાષ્ઠ, કયારનો આવું દુઃખે !
આચર્યાં ન કર્મ રૂડાં, ધર્યો નહિ ધર્મ કદી,
તો તો જજો બાણ વ્યર્થ, હવે આશ શી સુખે !
ક્ષુધાતુર તૃષાતુર, કષ્ટાતુર શૂર અતિ,
તેણે તેવી પ્રતિજ્ઞા ત્યાં, કરી આવીને રૂખે. ૨૬૬
મૃગ પણ દૈવી હતો, તેણે વાત જાણી ઝટ,

---

૨૬૫ કૃષ્ણાનાથ—દ્રૌપદીનાસ્વામી (યુધિષ્ઠિર). વડું—મોટું. અન્ય—નળ વગેરે. નળ વગેરેનાં કષ્ટને સંભારીને ધીરજ ધરી. વીર—ભાઇઓ. નાવડું—નાવ. મારું સંસારરૂપી નાવ ડૂબ્યું. **સ્મૃતિ** અલંકાર. ક્ષત્રીધર્મ ઇ૦—હે ક્ષત્રીધર્મ ! તને ધિઃકકાર છે એમ હું આજ કેમ કહું ? એ ક્ષત્રિયધર્મ એવો છે કે જેણે મારા મૂએલા ભાઇને મૂકીને (પડયા મૂકીને) અહીં (તેમનાથી દૂર) આણ્યો છે ! એહ ઇ૦—ક્ષત્રિય ધર્મનું એ કૃત્ય પણ શું વડું નથી ! અર્થાત્ છેજ. કહ્યું ઇ૦-યુધિષ્ઠિરે પોતે પોતાની મેળે કહ્યું કે હું જે આ બોલું છું તે ચાવડું (ચાવળું—વગર વિચાર્યું અને ઘણું) વદું છું. અર્થાત્ ક્ષત્રિયધર્મ સંબંધી હું જે આક્ષેપ કરું છું તે ઠીક નથી.

૨૬૬ વડહથ્થ—મહાબાહુ (મોટા હાથવાળો, અર્થાત્ બળવાન્). મતલબ કે ધીરજ ધરીને હોશિયાર થયો. કાષ્ઠ—મૃગના માથામાંથી. કયારનો ઇ૦—કયારનો દુઃખી થાઉં છું. હવે ઇ૦—હવે સુખને વિષે શી આશા રાખવી ! રૂખે આવીને—હઠ ધારીને.

કે નાઠો નૃપાળથકી, તીર જોઇ તાણિયું;
મારે શર જેવે શૂર, તેવે સાગરને પૂર,
ગુપ્ત રજકણ થાય, તેમ મૃગે માણિયું;
નહિ ઘાડી ઝાડી કંઇ, પા'ડી આવી આડી નહિ,
તડી તોય નાશી ગયો, નામ ન પ્રમાણિયું !
કરે શું બિચારો એહ, દેહ અવશેષ એક,
તેવડે કરેછે ધર્મ, દૈવે કષ્ટ આણિયું !! ૨૬૭
આગળ જોયો અપાર, પાછળનો પાર નહિ,
આજુબાજુ વાર વાર, જોઇને દુ:ખી થયો;
મૃગલો ન દીઠો કાંઇ, ત્યારે તો નિરાશ થયો,
હા ગયો ગયો શુ મૃગ, એમ કહી તે રહ્યો;
કાર્યકેરી સિદ્ધિ જોઇ, આવે અંગમાંહી બળ,
અસિદ્ધિએ અબળ તો, ઇંદ્રિ સરખો લહ્યો;
પછે યુધિષ્ઠિરતણી, દશા કે'વી થઇ રહી,
ગઇ ગઇ સંહુ શક્તિ, હા ! બોલ મુખે કહ્યો !! ૨૬૮
પડયો પૃથ્વીપાળ પૃથ્વી, કોઇ નથી પાસ જેને,
ઘસે હાથ પગ અતિ, બેશુધ્ધ થાયે વળી;
નિશ્ચે યમરાજ કૂડો, પુત્રને દે આવું દુ:ખ,

---

૨૬૭ દૈવી—દિવ્ય (દૈવે મૃગનું સ્વરૂપ લીધેલું હોવાથી). શર—બાણ. તેવે ૪૦—જેમ સાગરના પૂરમાં રજકણ ગુપ્ત થઇ જાય તેમ મૃગે માણિયું —આચર્યું. અર્થાત્ મૃગ અદર્શ થઇ ગયો ? નહિ ૪૦. પા'ડી—પેહાડની હારો. નામ ૪૦—યુધિષ્ઠિરે પોતાનું નામ પ્રમાણ કર્યું નહિ કે મૃગે યુધિષ્ઠિરનું નામ ન પ્રમાણ્યું ! અવશેષ—બાકી.

૨૬૮ અસિદ્ધિ ૪૦—પણ કાર્ય સિદ્ધિ થાય નહિ ત્યારે તો ઇંદ્ર સરખો પણ નિર્બળ થઇ જાય !

રૂડો એને કહે કોણ, બાપ મરો એ બળી ! !
ઘટિકા થઇ બે ચાર, તોય શુદ્ધિ આવી નહિ,
પક્કો થયો પો'ર ત્યારે, આવી મૂરછા વળી;
આંખને ઊઘાડી કરી, સતાં સૂતાં સહુ જોયું,
કોઇ નથી હવે મારૂં, હોય તો આવે મળી. ૨૬૯
લાવ્ય તારે જાઉં ઊઠી, ભાઇ ભેગો થાઉં તહીં,
અહીં આવી હણે કોઇ, ત્યારે મળે ભાઇ ક્યાં ?
એમ કરો ઊઠ્યો રાય, ચાલતાં કંપે છે કાય,
હાય ક્ષત્રીધર્મ જાય ! (એ) કષ્ટ મનમાંહી જ્યાં;
નમતો નૃપાળ દિન, નમતો થયો છે દિન,
ન મતા રહીજ અંગ, કોણ કરે સાહી હ્યાં ?
ચિંતા પ્રકટી છે પૂર, રખે પડી જાય રાત,
ભ્રાતતણી કોણ વલે, શુભ નથી કાંઇ ત્યાં ! ! ૨૭૦
એવી ચિંતા ધરી ચાલે, ચાલતાં ન પંથ ખૂટે,
વેગે ચાલે કેમ કરી, વિચારો જુઓ મને;
મેર બેઠો દિન એમ, જણાયે નૃપાળને તે,
ઝાંઝવાના પાણી જેવું, દવ કરતા વને;
અતિ દુખી જુએ રાય, ત્યારે સૂર્ય તપે ઓછો,
અલ્પ દુખી જુએ જ્યારે, પ્રખર તાપે તને;
(એમ) પાળનાર જો પ્રજાળે, તેનો કર કોણ ઝાલે,
કરૂણને કેમ ટાળે, કશું કવિની કને ? ૨૭૧

---

૨૬૯ આવી—જે મૂર્છા આવી હતી તે વળી. ૨૭૦ નમતો—દુઃખથી નીચો વળી જતો. ન ૪૦—અંગમાં મતા (માલ—શક્તિ) રહી નથી. સાહી—સાહ્ય.

૨૭૧ મેર બેઠો—આથમ્યો. ઝાંઝવાના પાણી જેવું—ઝાંઝવાંનાં પાણી જેમ પાણી ન હોય ત્યાં દેખાય છે તેવોજ ભ્રમ સૂર્ય આથમ્યા સંબંધી પણ

માથે પડ્યું સેવું કષ્ટ, નષ્ટ થતા સુધી નડે,
સૃષ્ટતણી સીધી રીત, સ્પષ્ટ કરી જાણ જો;
એમ એ બિચારો સારો, સહે કષ્ટ કહે કેને,
દહે અંગ, રહે દુઃખી. લહે કશું લાણ જો ?
લેવાતું જો દુઃખ હોય, દોડી જૈ લઇએ ઝટ,
લેવાતું નથી કંઇ એ, તપે તેણે પ્રાણ જો;
દુઃખ કહી કહી કંઇ, વિચારીએ ઓછું થવા,
બીજું કશું કરીએ કો', મન મધ્ય આણ જો. ૨૭૨
આવ્યો જેણે રાહ નૃપ, તે ચૂકી ગયો ચતુર,
ક્ષુધાતુર તૃષાતુર, ધરે કેમ ભાનને ?
નગરમાં ફર્યો નહિ, નગરપતિ કે'વાયો,
નગ રતિ રૂઠચે જુએ, સુણે ક્રૂર ગાનને;
ચાલતાં ચાલે ન પગ, એવે અટપટું આવે,
રાહ તે બે ચાર જુએ, ખુએ તવ સાનને;
તર્ક ને વિતર્ક જેના, મંદ થઇ ગયા અતિ,

દેવોએ યુધિષ્ઠિરને ઉપજ્ઞ કર્યો. પ્રખર—અત્યંત તીવ્ર. કશું ૯૦—કવિની કને કશું છે વારૂ ? અર્થાત્ કરૂણ થતોજ હોય ત્યાં તેને ન થવાને કવિની પાસે કાંઇ સાધન નથી, નહિ તો શ્રોતા ઉપર દયા લાવીને તે કરૂણ થવા દેત નહિ !

૨૭૨ નષ્ટ ૯૦—એ કષ્ટ દેહ નષ્ટ થાય ત્યાં સુધી નડેછે. મુઆ પછી કષ્ટ રહેતું નથી. સૃષ્ટતણી—સરજેલા પદાર્થોની અથવા સૃષ્ટિની. રહે ૯૦—જો કશું લાણ તે લહે (જુએ) તો તે દુઃખી રહે વારૂ ? અર્થાત્ નજ રહે. દુઃખ ઓછું થવાનો માર્ગ વર્ણેછેઃ દુઃખ ૯૦—દુઃખ કહી કહીને કંઇક ઓછું થવાનો વિચાર કરીએ છીએ.

ઉનમાર્ગે જાય તેણે, લહે મહારાનને. ૨૭૩
કોક પથે જઈ કરી, ફરી પાછો આવે તહીં,
એમ ન ઉકલે પંથ, રાય રડેછે અતિ!
અહો મારા ભાઇકેરાં, શવ મૂકી આવ્યો કહીં,
હવે ન જવાય હુંથી, રૂંધાઈ મારી ગતિ;
પાપ કશ્યાં કર્યાં પ્રભુ, સામું ન જુએ તું વિભુ!
શંભુ ભજ્યા નવ રજ, વિલપે મહામતિ!
પ્રભુ પંથ દે બતાવી, મળું મારા ભાઇને હું,
બળું ભેગો જાઇને હું, પીડા શી કરૂં છતી! ૨૭૪
પછે બેસી એક સ્થળ, કર્યો કયાં સુધી વિચાર,
વળી ઉઠી ચાલ્યો વીર, વીર પડચા ખોળતો;
વાટે ચાલતાં વિચાર, એવો આવ્યો તેણી વાર,
કપટ આ હશે કોનું, ઘાલ્યું ધરાબોળ તો!
મેં પણ કરી છે ભૂલ્ય, પડચા આઘા ભાઇ આણી,
તટપર ધર્યા મેં એ, તોલ્યો નહિ તોલ તો;
હાય! જળચર કોઇ, ખેંચી જશે જળ માંહી,

---

૨૭૩ માર્ગ કેમ ભૂલ્યો તેનું કારણ કહે છે: ક્ષુધાતુર ઇ૦. નગરમાં ઇ૦—યુધિષ્ઠિર જો કે નગરપતિ (રાજા) કહેવાયો છે તથાપિ તે હમણા નગરમાં ફર્યો નહિ. ત્યારે કયાં ફર્યો? નગ ઇ૦—જ્યારે તેની રતિ (ભાગ્યની) રૂઠી ત્યારે (હમણા) તે નગ(પર્વત)ને જુએ છે અને પશુઓના ક્રૂર ગાનને સુણે છે! 'નગર' એ અક્ષરોની જૂદા જૂદા અર્થે આવૃત્તિ છે માટે યમકાનુપ્રાસ. ઉંનમાર્ગે (ઉન્માર્ગે) ઉવાટે.

૨૭૪ કોક—કોઇક. પથે—માર્ગે. મહામતિ—મોટી બુદ્ધિવાળો. છતી-પ્રકાશ.

કરીશ હું કશું ત્યારે, વાળ્યો મેંજ રોળ તો !! ૨૭૫
મકર ગળી જશે કો, મકર મારશે કોઇ,
મ કર પ્રભુ તું એવું, વિનવું વળી વળી;
હાય ! મૂઆ ભાઇતણાં, શબ કદી જોઉં નહિ,
તો તો જીવ જાય તર્ત, ઉર્છ્યા હળી મળી !!
આટલાથી થયું પૂરૂં, દૈવ ન દઇશ દુઃખ,
સુખ લીધું સાંભરી તેં, મરૂં હું બળી બળી !
ભૂલો પડી અકૂળાઉં, મૂઆ ભાઇકેરૂં મુખ,
વિમુખ થાયછે મુને, જાઉં હું છળી છળી !! ૨૭૬
એમ વાતો યાદ કરી, હા ! હા ! કહી કૂટે શિર,
પડે પૃથ્વી પર પોતે, રોતે રોતે ઊઠતો;
ભૂલો પડે ત્યારે કાંઇ, ભાનને ઠેકાણે લાવે,
અરે થાય આમ કેમ, કહી કર્મ કૂટતો !!
મહાક્રૂર દૈવ તેને, કોઇની દયા ન આવે,
રડતાં ને એ રડાવે, રંગ જોઇ રૂઠતો;

---

૨૭૫ ક્યાં સુધી—ઘણી વાર સુધી. કપટ ઇ૦—જો આ કોઇનું કપટ હશે તો તો મેં ધરાબોળ ઘાલ્યું !—મોટો અનર્થ કર્યો ! શો અનર્થ કર્યો તે બતાવે છેઃ મેં પણ ઇ૦—મારા ભાઇ પાણીથી આઘા પડેલા હતા તેમને મેં પાણીના તટપર લાવીને ધર્યા પણ લગાર તોલ તોલ્યો નહિ !—વિચાર કરી જોયો નહિ ! શો વિચાર તે કહે છેઃ હાય ! ઇ૦. રોળ—ગજબ.

૨૭૬ શો રોળ વાળ્યો તે કહે છેઃ મકર ઇ૦—કોઇ મકર (મગર) ગળી જશે અથવા કોઈ મકર (મક્કર—મુકરર)—નક્કી મારશે; હે પ્રભુ ! હું તને વળી વળી વિનવું છું કે તું એવું મ કર (મા કર)—ન કર. તર્ત જીવ જવાનું કારણ કહે છેઃ ઉર્છ્યા ઇ૦. મુઆ ભાઇ ઇ૦—મારા મરી ગયેલા ભાઇઓનાં મુખ મને વિમુખ (ઉલટાં) થાય છે—(નહિ મળવાથી).

એમ મહાદુઃખે પાપે, ચાલતાં ચાલતાં ભૂપે,
આડા જતા નાગ જોયા, થયો દિગમૂઢ તો. ૨૭૭
અપશુકન શમાવી, વળી આગે ચાલ્યો ભૂપ,
રૂપરંગ ગયાં જેનાં, ભાઇ ભાઇ ઝંખ તો;
એવે થયું સુખ જાણે, ઉડતાં દેખાય પક્ષી,
નિશ્ચે સરતટ આવ્યે, તૂટ્યો દુઃખ દંખ તો;
એવા સુખ માંહી દુઃખ, વિચાર વડેરો લાવ્યો,
હાય ! શું જે ઉડે પક્ષી, કરી ખાલી ખંખ તો;
સુણી છે મેં એવી વાત, ગીધાદિક પક્ષી જેહ;
મૂઓ હસ્તી એક દિને, ખાય ધારી ધંખ તો ! ૨૭૮
તો આ ચાર માનવીનાં, મૃતક ખાતાં શી વાર,
હાય હાય ધ્રઃક મુને, ગયો મૂકી શેય તો !
હવે વિચાર્યથી કશું, અસુ હીણ પડ્યા બંધુ,
સંધુ સૂઇ ગયું મારે, કોણ મારો કે'ય તો;
એમ કષ્ટ કરતો તે, દિલ દુઃખ ધરતો તે,
વાર વાર રડતો તે, દુઃખ કશું લે'ય તો;
જોયા આઘેથકી તેણે, પડ્યા બંધુ પાધરમાં,
અડ્યા પક્ષી માંસ ખાવા, ધર્મ જુએ તેય તો. ૨૭૯
ધનુષ્યને બાણ ઠોકી, ઉરાડવા લાગ્યો ભૂપ,
જોયા કેરૂં ઝેર કેવું, જો જો સહુ આજ તો;

---

૨૭૭ દિગમૂઢ—દિઙ્મૂઢ. ૨૭૮ સરતટ—તળાવનો કિનારો. ખાલી ખંખ—(ભાઇઓનાં મડદાંને). ગીધાદિક—ગીધ વગેરે માંસાહારી પક્ષી. ધંખ—ધંખના—વિચાર. (ખાવાના).

૨૭૯ મૃતક—મડાં. અસુહીણ—પ્રાણ વિનાના. કોણ ઇ૦—હવે મને 'મારો' એ પ્રમાણે કોણ કહેશે !

જેણે મેઘના ધડાકા, સુણ્યા ઘણી વાર મોટા,
ધનુષ્યના ઠોકા તેને, લાગે કે'તાં લાજ તો;
તો પણ બે આંખતણી, શરમ ધરે છે સહુ,
તેવું કર્યું પક્ષીએ ત્યાં, ઊડી નાઠા બાજ તો;
પડતો આખડતો તે, આવી પો'ચ્યો વેગે કરી,
મૂઆ ભાઇને આલિંગ્યો, જાણે થયું કાજ તો! ૨૮૦
નૃપ કે'તો ધન્ય ધન્ય, પ્રભુ! જોયું પાછું વાળી,
રાખ્યા રક્ષી બંધુ મારા, દુઃખમાં આ સુખ છે!
એવે પાર્થહાથ ભણી, નજર ગઇ તે ઘડી,
હાય! કોચી ખાધો શું એ, હજી મોટું દુઃખ છે!!
એવે વૃકોદરકેરા, ઉદરને જુએ રાય,
હાય હાય કોચી ખાધું, કાળને શી ભૂખ છે!
નકુલ ને સહદેવ, સામું ન જોવાય હુંથી,
અરે કર્યું આવું દૈવ! કાળું મારૂં મુખ છે!! ૨૮૧
કરૂં શું પ્રભુ પોકાર, બતાવું શું કરે કરો,
શ્રવણ ને નેત્ર તારાં, જુએ સશે ખુએછે!
મારા પર કેર કર્યો, વેર આવું લેઇ પ્રભુ!
મે'ર તારી મૂલગી ન, આવી દૃષ્ટે જુએ છે!
તને ગમ્યું તેજ ખરૂં, કરચ હજુ કાંઈ વધું!
બધું કર્યા પૂઠે પ્રભુ! તુંય સુખે સૂએછે!!

---

૨૮૦ જેણે—જે પક્ષીઓએ. તેને લાગે ઇ૦—તેને અસર કરે, એમ કહેતાં મને લાજ લાગેછે! અર્થાત્ ધનુષ્યનો અવાજ સાંભળીને તે પક્ષીઓ કાંઇ બીહે એવા નહોતા. ત્યારે કેમ ઉડી ગયા? તોપણ ઇ૦. ૨૮૧ પાછું વાળી જોયું—કરૂણા કરી. વૃકોદર—ભીમ.

એમ પ્રભુ દેવને તે, કે'તાં કે'તાં ડરી જાય,
ઠરી જાય ઠંડ વિના, ગાઢે સ્વર રૂએ છે ! ૨૮૨
તૃષાતણું દુઃખ અતિ, તેણે પૂરૂં રડાય ન,
ઉભરો શમે ન તેથી, અમુઝાએ મનમાં;
પાણી પાસે હતું પણ, ભાઇ વિના પીએ કેમ,
નેમધર નેમ તજે, કોણ કહે જનમાં?
દુઃખીઓ બિચારો રાય, મરે તોય સારૂં થાય !
જાય દુઃખ દૂર અને, આવે શુભ દનમાં;
પણ કૂડો કાળ ઘણો, ન મારવા તેને મારે,
પુત્રશ્રાદ્ધ પિતા સારે, તૂટી મરે તનમાં. ૨૮૩
તેવું થયું આને અહીં, દુઃખ દુઃખ જહીં તહીં,
મૂઆ ભાઇ બૂરે હાલ, જોઇને રે'વું ટકી;

---

૨૮૨ શ્રવણ ઇ૦—હે પ્રભુ ! તારા શ્રવણ સર્વત્ર સાંભળે છે તેથી હું પોકાર શું કરૂં અને તારાં નેત્ર સર્વત્ર જુએછે તો હું કરે કરીને (હાથવડે) શું બતાવું ? એ જોઇને તથા સાંભળીને તું સંશે (સંશય) ખુએ છે—તને નિશ્ચય થાય છે. આવી ઇ૦—હે પ્રભુ ! તું મને આવી દૃષ્ટિથીજ જુએ છે ! ! બધું ઇ૦—મારૂં બધુંય અનિષ્ટ કર્યા પૂઠે હે પ્રભુ ! તું પણ હવે સુખે સૂએ છે ? ડરી જાય—દુઃખના ભયથી—હવે મારૂં શું થશે એ ભયથી. ઠરી જાય—તેનાં ગાત્ર ટાઢાં થઈ જાય.

૨૮૩ નેમધર ઇ૦—ભાઇઓને મૂકીને પાણી પીવું નહિ એવા નિયમને ધરનારો નિયમ તજે એમ કોણ કહેશે ? કવિ કહે છે: દુઃખિયો ઇ૦—દનમાં—દિનમાં. શુભ દિનમાં આવે— તેના દિવસ સારા થાય. (મૂઆ પછી દુઃખ થતું નથી માટે). ન મારવા ઇ૦—જેને ન મારવા જોઇએ તેને. પુત્રશ્રાધ્ધ ઇ૦—પિતા પુત્રનું શ્રાધ્ધ સારે અર્થાત્ પિતા પેહેલાં પુત્ર મરી જાય અને તેથી પિતા પોતાના શરીરમાં તૂટી મરે—પિતાનું શરીર દુઃખી થાય, એવું કૃત્ય પણ કાળ કરે છે !

વિચાવંત છે પોતે, આપઘાત કરે કેમ,
દુઃખ દારકેરૂં કેવું, માતે સુણી ના વકી!
અરે પ્રભુ હાય હાય! કવિ કેઇ પેર ગાય!
કૃષ્ણ! કૃપા કરચ કંઇ, (કેમ) સેંવાય તારાથકી?
દુઃખીઓ બિચારો ધર્મ, સુખ નથી જોયું લેશ,
નરેશ એ નામતણો, કષ્ટ શકટી ધકી. ૨૮૪
ન્યાય કરનારે જ્યારે, અન્યાય તો ઉર આણ્યો,
ત્યારે કવિતણું કોણ, સાચે સાચું સાંભળે?
પણ કવિ આખરને, જોયા વિના કહે નહિ,
રાય બેઠો રહે નહિ, અગની વિના બળે;
રડી થાક્યો કૂટી થાક્યો, ત્યાર પછે પડ્યો પૃથ્વી,
હવે ઊઠવું ન મારે, પ્રભુ! કષ્ટ ના કળે;
મૂરછા લગાડી મીઠી, આંખ બંધ સુરે દીઠી,
લાગી યમને અંગીઠી, પોઢી ગયો તે પળે. ૨૮૫

---

૨૮૪ આતે—ધર્મતે. દુઃખ ઇ૦—દાર(દ્રૌપદી)નું દુઃખ કેવું હશે તથા પોતાની વકી (અર્થાત્ સમાચાર) માતે સૂણી નથી તે વિષે વિચાર કરનારો રાજા આપઘાત કેમ કરે? કષ્ટશકટી ઇ૦-તેના ઉપર કષ્ટની શગડી ધકી રહી છે!

૨૮૫ ન્યાય ઇ૦—ન્યાય કરનાર જે ધર્મ દેવ તેણે જ્યારે આવો અન્યાય કરવાનો (વિચાર) ઉરમાં આણ્યો (ધર્મવાનને દુઃખદેવા રૂપ) ત્યારે કવિનું કથન સાચેસાચું હશે તથાપિ કોણ સાંભળે? અર્થાત્ ધર્મસરખો યુધિષ્ઠિરને અન્યાય આપે છે ત્યારે શ્રોતાઓ મારી વાત ખોટી ઠરાવીને મને પણ અન્યાય આપે એમાં નવાઇ નથી! પણ કવિ તો તેની આખર અવસ્થાને જોયાવિના કહે નહિ—આવું વર્ણવે નહિ. બેઠો રહે નહિ—તેનાથી બેશી શકાતું નથી (અતિ દુઃખને) લીધે. પ્રભુ ઇ૦—હે પ્રભુ! તું જો મારૂં કષ્ટ નથી

એવું દેવે જોયું જદા, તદા તરશ્યા તે ઘણા,
હરખ્યા ધર્માળુ મન, ધર્મધારી જોઇને;
થયું એનું ઉલટ ત્યાં. યુકતિ સૂઝયાથકી તો,
તરશ્યા તે હરખ્યા સૌ, રહ્યા હર્ખ્યા રોઇને;
રોયાનું કારણ કહે, કવિમણિ કવીશ્વર,
ધર્મ ધારે તેને દુઃખ, નહિ પાપી કોઇને;
આગળ આવી કે' ઇંદ્ર, હજી ન પરીક્ષા થઇ,
એટલું તો કરે સહુ, નાખો સંશ ખોઇને.
મારો સુત અર્જુન જે, ચળ્યો નવ ઉર્વશીથી,
ઋષિ મુનિ ચળે જેણે, ભાઇકાજે એ ખળ્યો !
એમાંનું આને ન કાંઇ, હજી થયું નથી ભાઇ,

દ્રૌપદીને લાવો આંહી, સુણતાં યમ છળ્યો !!
હાય ! હજી મારે રહ્યું, બાકી કરવાનું આજ,
ધિ:ક ધર્મકાજ આવાં, પાવકે શે ના બળ્યો !
ઇંદ્ર કહે જઇ ધર્મ ! દ્રૌપદીને તેડી લાવો,
ત્યારે તો પરીક્ષા થાય, અર્થ આથી ના વળ્યો !! ૨૮૭
લાગ્યું અતિ દુઃખ તેણે, બોલી શક્યા નવ ધર્મ,
ત્યારે વાસવ કે' ઊઠય, વાયુ થા ઉતાવળો;
જઇ કહે દ્રૌપદીને, તારા પતિ ચાર માર્યા,
બાંધવાને ધર્મકર્મ, રહ્યો રાજા એકલો;
વાર શી વાયુ કહેછે, એમ કહી લાગ્યો વાવા,
વાયુ વાત લેઇ જાય, તેમ લેઇને વળ્યો;
હો ! સતી બિચારી રોશે, નિર્ઝર નાકેથી જોશે,
હોનારૂં તે નિશ્ચે હોશે, પડો ટાઢા કે બળો ! ૨૮૮

---

૨૮૭ ઇંદ્રની યુક્તિ કહે છેઃ મારો ઇ૦—ઇંદ્ર કહે છે કે જેનાથી ઋષિ અને મુનિઓ ચળે એવી ઉર્વશીથી મારો સુત (અર્જુન) ચળ્યો નથી પણ ભાઇને કાજે ખળ્યો હતો. (સ્વર્ગમાંથી પાછા આવી ભાઈઓને મળ્યા પછીજ ભોગ ભોગવવા એવો તેનો નિશ્ચય હોવાથી) એમાંનું ઇ૦—અર્થાત્ એવી રીતે યુધિષ્ઠિરની પરીક્ષા થઇ નથી ! યમ છળ્યો—યમને ભય લાગ્યો (દ્રૌપદીને સંકટમાં નાખવા રૂપ કર્મ મારે કરવું પડશે ! એવા વિચારથી). આથી—આટલું કરવાથી.

૨૮૮ બાંધવાને ઇ૦—ધર્મ રૂપી કર્મનો ગાંસડો બાંધવાને રાજા (યુધિષ્ઠિર) એકલો રહ્યો છે ! નિર્ઝર—દેવ. નાકેથી—સ્વર્ગમાંથી. કવિ શ્રોતાને કહેછેઃ હોનારૂં ઇ૦—ગમે તો તમે ટાઢા પડો કે બળો (દુઃખી થાઓ), પણ જે હોનારૂં છે તે તો નિશ્ચય હોશે—થશેજ.

દ્રૌપદીશોચ.

પળ વિપળમાં આવે, હરિ વ્યાઘ્ર હણી કરી,
અસુર જે શૂર મોટા, જોતાં જોતાં મારિયા;
તે શું એક મૃગ હણી, કાષ્ટ લાવતાં લગાડે,
વાર શે આટલી આજ, વે'મ કૈંક ધારિયા !
હાયન્! દૈવ તેં કરાવ્યું, હરણ મારું તો અલ્યા !
હરાવે હવે શું પતિ, ઘા રૂઝ્યા ન કારી આ;
ફરકેછે ડાબી આંખ, ધરકેછે છાતી મારી,
ઉધરકે ઉદર શે, દૈવ ગતિ તારી આ !! ૨૮૯
કંપે કેમ અંગ મારું, ચંપે કેમ સહુ સારું,
અશુભ પતિને ધારું, હાય ! હાય ! શું હશે ?
વાર વાર શું વિચારું, લાગે સહુ શે અકારું,
મનને શી પેર વારૂ ? વસ્ત્ર મારું શે ખસે ?
મુખ થઇ ગયું ખારું, લૂણ લાગ્યું પડચે ઘારૂ,
વિશ્વમાં ન કાંઇ ચારૂ, ધૌમ્ય ગુરૂ ક્યાં વસે ?
ઠીક કરીને હું ઠારું, પે'લાં મારું મન મારું,
મળશે મુનિનું લારૂ, જાણી કોઇ જો જશે ! ૨૯૦

---

૨૮૯ હરિ—સિંહ. વે'મ ઇ૦—દ્રૌપદીએ એ વિષે કંઇ કંઇ વેહેમ ધાર્યા. હરાવે ઇ૦—હવે શું મારા પતિનું હરણ કરાવે છે ? આ મારા કારી ધા હજી રૂઝયા નથી ! ધરકે છે—ધડકે છે. ઉધરકે—ઉછળે.

૨૯૦ ચંપે—દબાઇ જાય. લૂણ ઇ૦-આવાં આવાં અશુભ ચિન્હ મારા જોવામાં આવે છે તે જાણે ઘારૂં પડયા પછી તેમાં લૂણ (મીઠું) લાગે તેવાં વેદનાકારક છે. ચારૂ—સુંદર. ક્યાં વસે !-અર્થાત્ ક્યાં ગયા ! ઠારૂં-સ્થિર કરૂં. મન મારૂં-મનને વશ કરૂં. મનને વશ કરવાનું કારણ

કોઇને બોલાવા તણો, કૃષ્ણા જો કરે વિચાર,
એકની અનેક આવે, બાઇ સાબ ! સાબ ! કૈ;
અરે ! કે'તાં જી ! જી ! સામા, અનેકના સુણે શબ્દ,
મૌક્તિક છે એનું એજ, દૈવે લીધું આબ કૈ;
એવીકેરા કર્મમાંહી, ગિરિ ગુહા ગહ્વર શાં ?
વિધિ કિયે હાથ લખ્યાં, ઠંડ આફ્તાબ કૈ;
પડતાં ઝીલાય જેના, બોલ તોલ થાય તર્ત,
મુખ માગ્યું ખાય તેને, સામાતણી રાબ કૈ ? ૨૯૧
હાથ હાથ આવ્યું એવું, તેવું પણ રાખવાની,
ક્રૂર દૈવતણે મન, ઇચ્છા હવે ક્યાંય છે ?
જેને ઉઠવું હોયે તો, એક બે દાસી ઉઠાડે,
લડથડતી તે ઊઠી, ગઇ ગુરૂ જ્યાંય છે;
નમી આચાર્યને જઇ, મનવાત માંડી કહી,
પ્રભુ ! શે ન આવ્યા પતિ, મારો જીવ ત્યાંય છે;
બેશી રહ્યા દ્વિજરાજ, હતા જેહ કાષ્ટકાજ,

કહે છે: મળશે ઇ૦—જો કોઈ મારા મનનો ગભરાટ જાણી જશે તો મુનિઓનું લા'રૂં એકઠું મળશે.

૨૯૧ દ્રૌપદીની પૂર્વ સ્થિતિ વર્ણીને તેની હાલની સ્થિતિ તેની સાથે સરખાવે છે: કોઇને ઇ૦. કૈ—કહી. મૌક્તિક ઇ૦—મોતી તો એનું એજ છે, પણ તેનું આબ (પાણી) દૈવે કૈ (કાંઇક અથવા કહીંક) લેઈ લીધું છે! દૃષ્ટાંતાલંકાર ગિરિ—પર્વત. ગુહા—ગુફા. ગહ્વર—વિકટ જગો. વિધિ ઇ૦—હે વિધિ! એવી સ્ત્રીના નસિબમાં ઠંડ અને આફ્તાબ (સૂર્ય-ગરમી) કયે હાથે તે લખ્યાં છે! અર્થાત્ એવીનું નસિબ ક્યાં અને ઠંડ તથા આફ્તાબ કે (ક્યાં)! વિષમાલંકાર. સામાતણી—સામો નામે ધાન્યની.

તેમને ન દેખું આજ, શું તે બેઠા આંય છે ! ૨૯૨
ગભરાય છે અતિશે, જીવ મારો જંપે નહિ,
અરિષ્ટનાં ચિન્હ દેખું, હાય! હાય! શું કરૂં !!
પ્રભુ! મારા પતિ કહીં, એમ ગગળી થઇ કે',
જીવ મારો જતો રે'શે, અસત્ય ન ઉચ્ચરૂં !
ચાલો જૈએ જોવા ગુરૂ, ઉરૂ કંપે ઝૂરૂ અતિ,
હાય! હાય! કહું કેને, કર રે કોનો ધરૂં !!
ગુરૂ કેમ બોલો નહિ, ગુંચવાઉં હું અતિશે,
નક્કી કેશપાશ કરી, મરતાં નહિ ડરૂં !! ૨૯૩
સંધ્યા કરતા'તા સિદ્ધ, સાયંકાળ વેળા જોઇ,
નીમને ત્યાં નાખ્યો ખોઇ, રડતી જોઇ સતી;
દ્રૌપદી! શું આમ કરે? આવશે અધુના ગયા;
અમને ન થાય ચિંતા, વિચારચ મહામતિ!
સંધ્યા કરી લેઉં પછે, શિષ્યને પઠાવું જોવા,
વે'મ તારો થયો ખોવા, શુભ છે ગ્રે'ની ગતિ.
એમ વદી નાક સા'ય, એવે વાચો ઘણો વાય,
શબ્દ તે માંહીથી થાય, વર્ણવું એકે રતિ!! ૨૯૪

---

૨૯૨ આચાર્યને—ધૌમ્યને. અરણીકાષ્ટ માગવા આવેલો દ્વિજ જણાતો નથી તે જોઇને તેની ખબર પૂછે છેઃ બેશી રહ્યા ઇ૦. ૨૯૩ ઉરૂ કંપે—અતિશય કંપથી. કેશપાશ—માથાના વાળનો ફાંસો.

૨૯૪—અધુના—હમણા. ગયા છે તે હમણાં આવશે. અમને ઇ૦—હે મહામતિ! (મોટી બુદ્ધિવાળી દ્રૌપદી)! તું વિચાર કે તને એકલીને ચિંતા થાય છે અને શુ અમને ચિંતા થતાં નથી? વર્ણવું ઇ૦—તે શબ્દની એક રતિ વર્ણવું છું. અર્થાત તે ટુંકામાં કહું છું.

ઇંદ્રે કહ્યું જેવું, તેવું કે'વાને સમર્થ કોણ,
સાચી સતી બાળી કરે, ભસ્મ મોટા દેવને;
તોય રૂપ પાલટીને, આવું કહ્યું તેણે કાંક,
રાંક રામાને રડાવે, પૂજે કોણ એવને?
કૃષ્ણા! તારા ચાર પતિ, પડ્યા આ તડાગતીર,
દક્ષિણમાં જોને જઈ, સાધવી જો સેવને;
સુણી શબ્દ તજી નાક, ગુરૂ ગભરાઇ જુએ,
હાય! કહી સતી રૂએ, લહી ભુંડા ભેવને!! ૨૯૫
મૂર્ચ્છિત મહિલા થઇ, શુદ્ધિ ગઈ સર્વ જ્યારે,
શબ્દ વાયુકેરો સુણ્યો, ઘાતકી ને પાતકી;
શુદ્ધિ આવે તોય શ્યામા, હા! હા! કહી વિલપે છે,
આશાવાળા દિન ગયા, થૈ નિરાશી ચાતકી!!
બોલે કોઇ વાર ત્યારે, એટલું પડે છે કર્ણ,
હાય ભુંડા કાળ! આ શું, કૃત્ય કર્યું ઘાતકી!
હવે ન ઉપાય બીજો, મારે જવું પતિ જહીં,
સહગમન કરૂં હું, સુખ નાખી ઝાતકી. ૨૯૬

---

૨૯૫ રૂપ પાલટીને—કહેવાના શબ્દો બદલીને. એવને—એવાને. વાયુમાં શો શબ્દ થયો તે કહેછેઃ કૃષ્ણા ઇ૦—હે કૃષ્ણા! તારા ચાર પતિઓ તડાગતીર (તળાવના કાંઠા ઉપર) પડ્યા છે. સાધવી ઇ૦—જો તારે તેમની સેવા સાધવી હોય તો. નાક—સંધ્યા કરતાં પ્રાણાયામ માટે ઝાલેલું નાક ભેવને—ભેદને. ભુંડો ભેદ છે એમ જાણીને.

૨૯૬ મૂર્ચ્છિત ઇ૦—જ્યારે વાયુનો ઘાતકી અને પાતકી (પાપ ભરેલો) શબ્દ સુણ્યો ત્યારે તે મહિલા (સ્ત્રી–દ્રૌપદી) મૂર્ચ્છિત થઇ અને તેની સર્વ શુદ્ધિ જતી રહી શુદ્ધિ ઇ૦—એને શુદ્ધિ આવે છે ત્યારે પણ તે બીજું કાંઇ કામ કરતી નથી પણ હા! હા! કહીને વિલાપ કરે છે. જેમ ચાતકી

તપોવનશોક.

વાયુ લેઇ ગયો વાત, ઘેરે ઘેર ફેર ફેરી,
પેરે પેર ઋષિ પત્ની, ઠેરે ઠેરથી મળી;
કોઇ કહે મૂઆ પાંચ, પાંડુતણા સર્વ સુત,
કોઇ કહે કુંતી પણ, વાત સુણી ગૈ બળી;
કોઈ કહે વિદુર જે, એમના ભલામાં રાજી,
મરી ગયા તેહ પણ, વાત એવી તો કળી;
કોઇ કહે સતી શેની, દ્રૌપદીને કહે લોક ?
રહી શોક કરે બેઠી, સુતની આશે વળી। ૨૯૭
કોઈ કહે એમ નહિ, અમે સુણી બીજી વાત,
કૃષ્ણા પણ બળી મોઇ, કેમ જીવે એ સતી !
કોઇ કહે તમે સુણ્યું, જોઇ અમે જાતે જઈ,
મજળી પાવક વિના, ધન્ય છે એની રતિ !
કોઇ એવે આવી કહે, ગબડાવો ગોળા કેવા,

(ચાતક પક્ષીની માદા)ને વર્ષાદના પાણીની આશા હોય છે પણ વર્ષાઋતુના દિવસ જતા રહે છે ત્યારે તે નિરાશ થઇ જાય છે તેમ દ્રૌપદીને પણ સ્વામી ઘેર આવવાની આશા હતી, પણ વાયુના શબ્દમાં તેમની દુઃસ્થિતિ સાંભળવાથી તે નિરાશ થઇ ગઇ ! બોલે ઇ૦—તે બીજું કાંઇજ બોલતી નથી પણ બોલે છે ત્યારે 'હાય ભુંડા ઇ૦' માત્ર બોલે છે ! સહગમન—પતિની સાથે બળી મરવું તે. ઝાતકી—ઝાટકી-ખખેરી. અર્થાત્ સુખને તજી દેઇને. આ છંદમાં દ્રૌપદીના શોક સ્થાયિભાવને વિલાપ વગેરે કરૂણના અનુભાવથી પુષ્ટ કરી કરૂણરસ ઉપજાવ્યો છે.

૨૯૭ કોઈ પણ બનાવની વાત લોકોમાં કેવે પ્રકારે ફેલાય છે તે વર્ણે છેઃ વાયુ ઇ૦. કળી—અર્થાત્ સાંભળી. સુતની આશે—જેમ પાંડુ મરી ગયા પછી કુંતીએ છોકરા ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમ પાંડવો મરી ગયા પછી છોકરા ૯પન્ન કરવાની બ શાએ

જીવંત છે પાંચ ભાઇ, સતી સહ મા'મતિ!
વાત આવી ઉરાડી છે, દુર્યોધન દુષ્ટે આ તો,
રહો કરંતાં એ વાતો, ખ્યાત ખોટી એ હતી! ૨૯૮.
કોઇ તેને કહે જૂઠું, કોઇ કહે સાચું હશે,
કોઈ કહે જઇએ જોવા, માનીએ શે પરનું ?
આવી વાત પાગ વિના, પસરે ન કોઇ દિન,
ચાલો જોવા જૈએ માટે, શુભ વાંચ્છી વરનું;
કોઈ કહે દાબી હાથ, બોલતી રે' મોટે થકી,
કોઇ જોઇ રાત કરે, સ્મર્ણ હરિ હરનું;
એવે જોયું તેમણે તે, અવનવું લાગ્યું ઘણું,
હાય! ભાઇ કેવી કે'વી, નામ નથી ડરનું!! ૨૯૯

સતીસરગમન.

તૃષ્ણા તજી સર્વ ચાલી, કૃષ્ણા કૃષ્ણનિશિ મધ્યે,
કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહે મુખ, કોઈનું ન સાંભળે;
ધૌમ્ય ધાઇ ધાઇ કહે, બાઇ આ કપટ વાત,

---

૨૯૮ રતિ—પ્રીતિ અથવા ભાગ્ય. રહો—અટકો. ખ્યાત—અફવા. ૨૯૯ પાગ વિના—અર્થાત્ મૂળમાં કાંઈ પણ સત્ય હોવા વિના. વરનું—શ્રેષ્ઠ પાંડવોનું. દાબી હાથ—બીજીનો હાથ દબાવીને. અર્થાત્ જાણે બીજીને હાથ દાબીને કહેતી હોય કે, છાની રહેની, એ તો આમનીવાત આમ છે! કોઇ ઇ૦—કોઇ રાત્રી પડી ગઇ છે એમ જોઇને હરિહરનું સ્મરણ કરે છે (કે હે હરિહર! પાંડવોને ઉગારજો)! તે વખતે રાત્રી પડી ગઇ હતી, એવું પણ કવિએ સૂચવ્યું છે. દ્રૌપદીની શોકથી થયેલી ઉન્મત્તાવસ્થા વર્ણે છેઃ હાય ઇ૦—બીજી સ્ત્રીઓ અતિ શોકથી ઉન્મત્ત થઇને નીડર બનેલી દ્રૌપદીને જોઈને તેની ખરી સ્થિતિ ન સમજતાં કહે છે કે હાય બાઇ! એને તે કેવી કહેવી? કે જેને આટલું થતાંય ડરનું નામે નથી!!

રાત મહાઘાત જેવી, શેણે ન પાછી વળે?
કોઈ દુષ્ટ દાનવે આ, શબ્દ તને સુણાવ્યો છે,
સમજી જા કાંક સતી ! શાણી શું તું ના કળે?
માન માન મારૂં સતી, સવારે કરૂં હું શોધ,
બોધ માને નહિ મારો, પીયૂષ પૃથ્વી ઢળે! ૩૦૦
જોવા મળ્યા તેવા ઘણા, ઋષિ મુનિ સિદ્ધ વારે,
તાપસીઓ વૃદ્ધ ત્યારે, સમજાવે શાણીને;
ચંદ્રમુખી ચંદ્ર જેવી, ગતિ કરે બોલ્યા વિણ,
ગ્રહ શું પૂંઠે તણાય, મલિનતા માણીને;
ચંદ્રથી ચતુરા ઘણી, દુઃખ માંહી ચઢતી તે,
[illegible]
ગ્રહાદિક ચાલે પણ, વારે નવ ચંદ્રને કો,
વારનાર આને અતિ, જાતિ ભિન્ન જાણીને. ૩૦૧

---

૩૦૦ સરગમન—તળાવ તરફ જવું. સર્વ—(તૃષ્ણા). કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. કૃષ્ણનિશિ—કાળી રાત. બાઇ ઇ૦—હે બાઇ ! પાંડવો ('પડયાછે') એ તો કપટની વાત છે. શેણે—શા માટે?—કેમ ? શાણી ! તું શુ આ સમજતી નથી ? 'શાણી' એ વિશેષણ સાભિપ્રાય મૂકયું છે માટે **પરિકરાલંકાર.** પીયૂષ ઇ૦—મારાં પીયૂષ (અમૃત) સરખાં વચનો પૃથ્વીઢળેછે-નકામાં જાયછે!

૩૦૧ વારે—અટકાવે—ના કહે. એ વાત દૃષ્ટાંતથી વર્ણે છે: ચંદ્રમુખી ઇ૦—જેમ ચંદ્ર આકાશમાં બોલ્યા વગર ગતિ કરે છે અને તેની પછવાડે બીજા ગ્રહો (અર્થાત્ નક્ષત્રો વગેરે અથવા રાહુ આદિ ગ્રહો) મલિનતા આણીને (ચંદ્રના તેજથી ઢંકાયલા હોવાથી નિસ્તેજ થઇને) તણાય છે—તણાયા આવે છે, તેમ આ ચંદ્રમુખી દ્રૌપદી પણ વગર બોલ્યે ગતિ કરે છે—ચાલી જાય છે અને ધૌમ્યાદિ ગ્રહો તેની પૂઠે શોકથી

એમ જોઇ ચંદ્ર શકે, ચતુરાને ચઢતી ત્યાં,
ત્યારે તે સ્વદુ:ખ ભૂલ્યો, ક્ષય કેરૂં શું ગજું!
મારૂં દુ:ખ આની આગે, અલ્પ ન ભણાય કદી,
સ્વલ્પ માંહી સ્વલ્પ આ તો, હરિ ન દે એ ભજું;
તોય લાગ્યો ભય તેથી, કે લજ્જાઇ ગયો તેણે,
મુખ તો દેખાડ્યું નહિ, કરૂં સતી તો રજું;
ધૌમ્ય કહે માન માન, સીતા જેવું થાય આ તો,
પાછી વળ્ય પાછી વળ્ય, પ્રાણ મારા હું તજું! ૩૦૨
કૃષ્ણા કાંઇ બોલે નવ, તોલ કાંઇ તોલે નવ,
મન ચઢ્યું ઝોલે નવ, લગની લાગી રહી;

નિસ્તેજ થઇને તણાયા જાય છે. ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા. અભ્ર ઇ૦— અભ્ર (વાદળ) શશિ (ચંદ્રને) ઢાંકે છે તેમ કષ્ટરૂપી વાદળ રાણી (દ્રૌપદી)ને ઢાંકે છે અધિકતા બતાવે છે: ગ્રહાદિક ઇ૦—ગ્રહો ચંદ્રની પૂઠળ ચાલે છે ખરા પણ કોઇ તેને વારતા નથી. (ચંદ્ર સુદ્ધાં બધા ગ્રહ હોવાથી સજાતીય જાણીને વારતા નથી). પણ આને (આ દ્રૌપદીને) તો ભિન્ન જાતિ (સ્ત્રી હોવાથી) જાણીને અતિ (ઘણા) જણ વારનાર છે. અધિકાલંકાર.

૩૦૨ એમ ઇ૦—શકે (જાણે કે) ચંદ્રે ચતુરાને પોતાના કરતાં દુ:ખમાં એમ ચઢતી જોઇ ત્યારે તે પોતાનું દુ:ખ ભૂલ્યો કે, મારા ક્ષય રોગના દુ:ખનું તે આના દુ:ખ આગળ શું ગજું છે? મારૂં દુ:ખ આની આગળ હું અલ્પ કહું તો તેમ પણ નથી; એ તો સ્વલ્પમાં પણ સ્વલ્પ છે. માટે હે હરિ! હું તને ભજું છું (તારી પ્રાર્થના કરૂં છું) કે તું મને એના જેવું દુ:ખ ન આપીશ. ચંદ્રનું દુ:ખ અલ્પ વર્ણ્યું છે માટે અલ્પાલંકાર. રાત્રીએ ચંદ્ર જણાતો નથી તેની બીજી રીતે ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે: તોય ઇ૦. કવિ કહે છે કે, હવે શ્રોતાઓની આગળ હું સતી (સતીની હકીકતને) રજુ કરૂં છું. પ્રાણ મારા હું તજું—(તું પાછી ન વળે તો).

ધૌમ્ય કહે સાથ આવું, વસ્ત્ર લેવા દે મને કૈં,
સંધ્યા કરતાં હું ઊઠ્યો, થાક્યા એ એવું કહી;
તોય તેણે માન્યું નવ, ત્યારે પૂઠ લેતા તેહ,
શિષ્ય ચાલ્યા સાથ ઘણા, સતીને જતી લહી;
વેગ વધુ હોય નક્કી, દુઃખતણો દુનિઆમાં,
સમજમાં વૃદ્ધિ તેની, કવીશ કહે સહી. ૩૦૩
દુઃખ તો અપાર હતું, સમજનું ઘર સતી,
પછે વેગ વધુ વધે, તે માંહી નવાઇ શી;
ચાલે સહુ આગે સતી, પૂઠેથી ગુરૂ પુકારે,
કાચકી બંધાઇ કંઠ, લાય લાગી રાઈ શી;
તેણે તો બોલાય નહિ, કેમ ન બોલે નહિ તો,
સતી સમજે છે સહુ જેવી તેવી બાઇ શી !
કરે શું બિચારી કૃષ્ણા, તૃષ્ણા ગઇ તૂટી જેની,
ઘૃષ્ણા એક લાગી રહી, સરી થઇ ખાઈ શી. ૩૦૪
થાકી ગયા સર્વ પણ કૃષ્ણાને ન થાક રતિ,
થાક લાગી રહ્યો એનો, પતિ સંગ કાજમાં;

---

૩૦૩ મન ઇ૦—અર્થાત્ તેનું મન સ્વામીને મળવામાં સ્થિર હતું. પૂઠ લેતા—પાછળ પાછળ જતા. વેગ ઇ૦—દુઃખનો વેગ સુખ કરતાં વધુ (વધારે) હોય છે અને જેમ જેમ સમજણ વધારે તેમ તેમ દુઃખનો વેગ પણ વધારે હોય છે.

૩૦૪ સમજનું ઘર—અર્થાત્ સમજણવાળી. કાચકી ઇ૦—સતીને દુઃખને લીધે કંઠે શોષ પડવાથી કાચકી બંધાઇ અને તેમાં રાઈ વાટીને ચોપડી હોય તેવી લાય લાગી. તેણે—તેથી કરીને. જેવી તેવી ઇ૦–એ શું જેવી તેવી બાઇના જેવી છે? ઘૃષ્ણા-દુઃખનો ઘસારો. એના મનમાં પતિઓ સંબંધી દુઃખનો એક ઘસારોજ લાગી રહ્યો છે અને તેથી તે સરી (નદી) જેવી હતી તે ખાઇ (ખાડી) સરખી થઇ ગઇ !

ધૌમ્ય કહે સતી! શાંત–થઇને, તું ચાલ્ય હવાં,
સરકેરો માર્ગ ભૂલ્યે, આવી જૈશું વાજમાં;
દક્ષિણ દિશામાં ચાલું, ગ્રહવડે કર્યું નકી,
તોય થઇ આવે ભ્રમ, ચાલ્ય તું સમાજમાં;
ઇચ્છા તારી અમો પૂરૂં. પણ રાહ કેરૂં પાણી,
રાહ માંહી ચાલવા દે, કશું પિંડ તાજમાં? ૩૦૫
તેનો પણ ઉત્તર ન, આપતી સતી તદા ત્યાં,
ચાલવાનું એક ચિત્ત, પતિના મેળાપનું;
શિષ્યો સમજાવે ઘણા, માને નવ તેનું રતિ,
એ દશા છે એવી દુઃખ, મપાય ન માપનું!
બીજા ગુરૂ આદિક જે, તેની દશા એવી નહિ,
તેણે થાક તૃષા લાગે, બા'નું કાઢે શાપનું;
ડાહ્યાને જે ડર હોય, તે કે તેવો ગાંડાને ન,
એવી દશા પામી કૃષ્ણ, વેણુ માને તાપનું? ૩૦૬

---

૩૦૫ થાક ઇ૦—એનો થાક (છેડો—મનની વૃત્તિઓનું પરિણામ) પતિની સંગે બળી મરવા રૂપ કાજ કરવામાં લાગી રહ્યો છે! સરકેરો—સરોવરનો. વાજમાં—દુઃખમાં. ગ્રહ વડે—આકાશના તારા જોઇને. સમાજ-માં—ટોળામાં. અર્થાત્ એકલી એકલી આગળ શું દોડેછે? પણ ઇ૦—પણ રસ્તાનું પાણી રસ્તામાં જવા દે. અર્થાત્ જે રીતે ધીરજથી આપણે તેમની પાસે જવું જોઇએ તે રીતે ચાલ. કશું ઇ૦—પિંડ (દેહ) તજવામાં કશું (શું) લેવા જવું છે? અથવા આમ ચાલીને દેહ ત્યાગ કરીશ તેથી શું ફળ છે?

૩૦૬ ચાલવાનું ઇ૦—જેને પતિના મેળાપનુંજ એક ચિત્ત છે તેને ચાલવાનુંજ એક ચિત્ત છે. અર્થાત્ પતિના મેળાપમાં તેનું ચિત્ત હોવાથી ચાલવાવિના બીજું કાંઇ તેના મનમાં આવતુંજ નથી. એ દશા—ઉન્મત્ત

ધૌમ્ય કહે સાથ આવું, વસ્ત્ર લેવા દે મને કૈં,
સંધ્યા કરતાં હું ઊઠયો, થાકયા એ એવું કહી;
તોય તેણે માન્યું નવ, ત્યારે પૂઠ લેતા તેહ,
શિષ્ય ચાલ્યા સાથ ઘણા, સતીને જતી લહી;
વેગ વધુ હોય નકી, દુઃખતણો દુનિઆમાં,
સમજમાં વૃદ્ધિ તેની, કવીશ કહે સહી. ૩૦૩
દુઃખ તો અપાર હતું, સમજનું ઘર સતી,
પછે વેગ વધુ વધે, તે માંહી નવાઇ શી;
ચાલે સહુ આગે સતી, પૂઠેથી ગુરૂ પુકારે,
કાચકી બંધાઇ કંઠ, લાય લાગી રાઈ શી;
તેણે તો બોલાય નહિ, કેમ ન બોલે નહિ તો,
સતી સમજે છે સહુ જેવી તેવી બાઇ શી !
કરે શું બિચારી કૃષ્ણા, તૃષ્ણા ગઇ તૂટી જેની,
ધૃષ્ણા એક લાગી રહી, સરી થઇ ખાઇ શી. ૩૦૪
થાકી ગયા સર્વ પણ કૃષ્ણાને ન થાક રતિ,
થાક લાગી રહ્યો એનો, પતિ સંગ કાજમાં;

---

૩૦૩ મન ઇ૦—અર્થાત્ તેનું મન સ્વામીને મળવામાં સ્થિર હતું. પૂઠ લેતા—પાછળ પાછળ જતા. વેગ ઇ૦—દુઃખનો વેગ સુખ કરતાં વધુ (વધારે) હોય છે અને જેમ જેમ સમજણ વધારે તેમ તેમ દુઃખનો વેગ પણ વધારે હોય છે.

૩૦૪ સમજનું ઘર—અર્થાત્ સમજણવાળી. કાચકી ઇ૦—સતીને દુઃખને લીધે કંઠે શોષ પડવાથી કાચકી બંધાઇ અને તેમાં રાઈ વાટીને ચોપડી હોય તેવી લાય લાગી. તેણે—તેથી કરીને. જેવી તેવી ઇ૦–એ શું જેવી તેવી બાઇના જેવી છે? ધૃષ્ણા-દુઃખનો ઘસારો. એના મનમાં પતિઓ સંબંધી દુઃખનો એક ઘસારોજ લાગી રહ્યો છે અને તેથી તે સરી (નદી) જેવી હતી તે ખાઇ (ખાડી) સરખી થઇ ગઇ !

ધૌમ્ય કહે સતી! શાંત–થઇને, તું ચાલ્ય હવાં,
સરકેરો માર્ગ ભૂલ્યે, આવી જૈશું વાજમાં;
દક્ષિણ દિશામાં ચાલું, ગ્રહવડે કર્યું નકી,
તોય થઇ આવે ભ્રમ, ચાલ્ય તું સમાજમાં;
ઇચ્છા તારી અમો પૂરૂં. પણ રાહ કેરૂં પાણી,
રાહ માંહી ચાલવા દે, કશું પિંડ તાજમાં? ૩૦૫
તેનો પણ ઉત્તર ન, આપતી સતી તદા ત્યાં,
ચાલવાનું એક ચિત્ત, પતિના મેળાપનું;
શિષ્યો સમજાવે ઘણા, માને નવ તેનું રતિ,
એ દશા છે એવી દુઃખ, મપાય ન માપનું!
બીજા ગુરૂ આદિક જે, તેની દશા એવી નહિ,
તેણે થાક તૃષા લાગે, બા'નું કાઢે શાપનું;
ડાહ્યાને જે ડર હોય, તે કે તેવો ગાંડાને ન,
એવી દશા પામી કૃષ્ણ, વેણુ માને તાપનું! ૩૦૬

---

૩૦૫ થાક ઇ૦—એનો થાક (છેડો—મનની વૃત્તિઓનું પરિણામ) પતિની સંગે બળી મરવા રૂપ કાજ કરવામાં લાગી રહ્યો છે! સરકેરો—સરોવરનો. વાજમાં—દુઃખમાં. ગ્રહ વડે—આકાશના તારા જોઇને. સમાજમાં—ટોળામાં. અર્થાત્ એકલી એકલી આગળ શું દોડેછે? પણ ઇ૦—પણ રસ્તાનું પાણી રસ્તામાં જવા દે. અર્થાત્ જે રીતે ધીરજથી આપણે તેમની પાસે જવું જોઇએ તે રીતે ચાલ. કશું ઇ૦—પિંડ (દેહ) તજવામાં કશું (શું) લેવા જવું છે? અથવા આમ ચાલીને દેહ ત્યાગ કરીશ તેથી શું ફળ છે?

૩૦૬ ચાલવાનું ઇ૦—જેને પતિના મેળાપનુંજ એક ચિત્ત છે તેને ચાલવાનુંજ એક ચિત્ત છે. અર્થાત્ પતિના મેળાપમાં તેનું ચિત્ત હોવાથી ચાલવાવિના બીજું કાંઇ તેના મનમાં આવતુંજ નથી. એ દશા—ઉન્મત્ત

ધૌમ્ય કહે ઊભી રહે, ન ચલાય મારાથકી,
વૃદ્ધ વિપ્રકેરી દયા, તને નથી આવતી !
મારનાર પાંડવને, પૃથ્વીમાંહી કોઇ નથી,
શંકરશુ બાથ ભીડી, વાત એ ન ભાવતી ?
સુરરાયને હરાવ્યો, સમગ્ર સુરના જોતાં,
કુબેરને કંપાવ્યો એ, કીરત લજાવતી !
જયદ્રથકેરી ગતિ, નેત્ર તારે નિરખી છે;
લાક્ષાગૃહથકી બચ્યા, ભવિષ્ય ભૂલાવતી ! ૩૦૭
એવું ત્યાં અનેક કહ્યું, તહ ગયું વે'તું સહુ,
પછે રહ્યા ઊભા દ્વિજ, મનમાં વિચારીને;
કેટલે લગી એ જાય, જોઇએ આપણ વિના,
વારતાં વંઠેછે વાત, ધરી એવી બારીને;
કેટલીક વાર બેઠા, સતીએ ન જોયું તેહ,
જુએ કયાંથી? જોવાનું તો, સરતીરે ધારીને;
ગઈ જ્યારે થોડે દૂર, ત્યારે પડઘા ન સુણ્યો,

દશા. એવી ઇ૦—ગુરૂ આદિકની દશા કાંઇ એવી (દ્રૌપદી જેવી ઉન્મત્ત) નહોતી તેથી તેમને થાક અને તરસ લાગતી હતી ત્યારે તેઓ કેમ ચાલત. હતા ? બાનુ ઇ૦—દ્રૌપદી શાપ દેશે એવું બાનુ કાઢીને તેઓ ચાલતા હતા. અથવા ' હે દ્રૌપદી ! તુ ઊભી નહિ રહે તો અમો તને શાપ દેઇશું ' એવું બાનું કાઢતા હતા. એ શાપના બાનાથી ડરીને દ્રૌપદી ઊભી રહેતી હતી ? ડાહ્યાને ઇ૦. વેણ ઇ૦—તે શું શાપરૂપી તાપનું વેણ માને કે ? અર્થાત્ તે કશાને ન સાંભળતાં ચાલીજ જતી હતી.

૩૦૭ સુરરાયને—ઇંદ્રને (અર્જુને). કુબેરને—(ભીમે). કીરત ઇ૦—એ કીર્ત્તિને તું લજાવે છે! ભવિષ્ય ઇ૦—વ્યાસાદિ ઋષિ મુનિઓએ ભવિષ્યવાદ કહ્યા છે તેને પણ તું ભૂલાવી દે છે શું ?

ધૌમ્ય ગુરૂ ઊઠ્યા ત્યારે, સોંપેલી સંભારીને. ૩૦૮
આઠ દશ દ્વિજ સાથે, લાગ્યા ચાલવા તે ઘડી,
કૃષ્ણા ! કૃષ્ણા ! વદ મુખ, કૃષ્ણારાત્રિ જાણીને;
કૃષ્ણા નામતણી જેહ, કૃષ્ણ રાત્રિ તેને કશી,
કૃષ્ણ રાત્રિ થઇ ગઈ, રે' શે એ પ્રમાણીને;
(શું એમ થયું તેણે કરી, દ્રૌપદી ન ઉત્તર દે ?
ગયું એમ કે'વું પડે, આજ મારે તાણીને;
બોલાવીને થાકયા પછી, ગભરાયા ગુરૂદેવ,
શિષ્યને કે' દોડો સહુ, કાઢી દીધે વાણીને ! ૩૦૯
તેમ કરતા ત્યાં દ્વિજ, તોય નવ કોઈ બોલે,
ધૌમ્ય ગુરૂ ધ્યાય ત્યારે, હાય ! હાય ! ભાખીને !!
એવે ત્રણ માર્ગ દીઠા, અરે અરે ગઇ કિયે ?
હવે શું કરવું અહીં, પ્રભુ ! પૂરે સાખીને !!
વિચારે છે ઊભા રહી, કરવું એકે ન સૂઝે,
કયે પંથે જાવું આજ, કષ્ટે ગઇ નાખીને;
વેદિયા હતા બિચારા, પગી નવ સાથ કોઇ,

---

૩૦૮ બારીને—અર્થાત્ લગાર બેશીને થાક ખાઇ લેવાની એ એક બારી (તક) છે એમ ધારીને સરતીરે—સરોવરના કાંઠા ઉપર. સોંપેલી ઇ૦—દ્રૌપદીની સુપરત પોતાને કરી હતી તે સંભારીને.

૩૦૯ કૃષ્ણરાત્રિ—કાળી રાત (રખેને અંધારે કહીં એ ભૂલી પડે નહિ, એમ ધારીને.) કૃષ્ણા ઇ૦—પણ જેનું નામજ કૃષ્ણા (કાળી) છે તેને કાળી રાત શી વિસાતમાં છે? અને પોતાના ભાગ્યની કૃષ્ણ રાત્રિ (કાળી રાત—અંધારૂં ઘબ) થઇ ગઇ એમ પ્રમાણીને પછી કોણ ઉભી રહે ! ગયું ઇ૦—એનું ભાગ્ય અથવા સર્વસ્વ ગયું છે, એમ આજ મારે (કવિને) તાણીને કહેવું પડે છે.

પગલું જોઇને જાય, રડવાનું રાખીને ! ૩૧૦
પછે તર્ક કરી સહુ, મધ્ય પંથે જાવા તણો,
શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કાઢી, ચાલવાને લાગિયા !
કૃષ્ણા ! ઊભી રહે રહે, એમ શ્વાસ ખાધા વિણ,
પોકાર પોકાર કરે, દુઃખ દિન જાગિયા ! !
પડે ગુરૂદેવ તેને, સાહી ઉઠાડેછે શિષ્ય,
કૃષ્ણા ! કહી ઊઠે ગુરૂ, કૃષ્ણ અનુરાગિયા;
કવીશ્વર કરૂણાનો, અનુરાગી હતો તેણે,
ત્યાગ કર્યો ધૌમ્ય ગુરૂ, કાઢે કાંટા વાગિયા. ૩૧૧
ત્રણ પંથ હતા જહીં, તે મધ્યેને પેંલે પંથ,
ઉનમત્ત મત્ત કૃષ્ણા, તૃષ્ણા ધરી ચાલતી;

---

૩૧૦ કિયે—કયે રસ્તે ? પ્રભુ ૪૦—હે પ્રભુ! હવે તું એ રસ્તાની સાખ પૂરે ત્યારે. વેદિયા—લૌકિક વ્યવહારથી અજાણ હોઈને ન ઘટે ત્યાં પણ શાસ્ત્રીય તર્ક કરનારા હતા, એ વ્યંગ્ય છે. પગી–પગલું શોધી કાઢનાર. રાખીને—બંધ કરીને.

૩૧૧ વેદિયાપણું વર્ણે છે: પછે ૪૦–ખરી ખોટી વાતનો સંદેહ પડે ત્યાં મધ્યમ માર્ગે જવું એવું શાસ્ત્રનું વચન સંભારીને ત્રણ રસ્તામાંથી મધ્યમ માર્ગે દ્રૌપદી ગઇ હશે એવો તર્ક કર્યો ! જેમ, દ્રૌપદી મધ્યમ માર્ગે ગઇ હોવી જોઇએ; કેમકે તે સંશય પડે ત્યાં શાસ્ત્રોક્ત મધ્યમ માર્ગને અનુસરનારી છે માટે; જે જે મનુષ્ય એવું હોય છે તે તે મધ્યમ માર્ગે જાય છે; દ્રૌપદી પણ એવી છે માટે એ પણ મધ્યમ માર્ગે ગયેલી છે ! કૃષ્ણ અનુરાગિયા–કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર પ્રીતિ રાખનારા. કવીશ્વર ૪૦—વલ્લભ કવીશ્વર કરૂણારસનો અનુરાગી હતો તેણે (તેથી કરીને) ધૌમ્યગુરૂને ત્યાગ કર્યો—પડતા મૂક્યા (વિષયાંતર થઇ જવાના ભયથી); અને હવે (દ્રૌપદીને) જે કાંટા વાગ્યા છે તે કાઢે છે ! અર્થાત્ દ્રૌપદી અંધારી રાતે કાંટાવાળા જંગલમાં ભટકે છે તેનું વર્ણન કરે છે ! !

હા ! રહ્યા ક્યાં પિતાબંધુ, રડતી રૈ' સાસુ ક્યહાં,
સખા ચીર પૂરનાર, સામું નથી ભાળતી !!
ઊદિશાએ જાય ગુરૂ, તપોવન રહ્યું કહીં,
જાણતી નથી તે કાંઇ, વેગ નથી ટાળતી;
આહા ! એનું મન દેવું, એક પતિ માંહી લાગ્યું,
એને દુઃખ શીદ જાગ્યું, ધર્મને સંભાળતા !! ૩૧૨
ચાલતી ચતુરા અતિ, મનતણો વેગ જાણે,
કષ્ટ દ્રુમ કંટકનાં, ખાળવા કરે ઘણું;
ચીર થાય સંગી તેનું, જાણે મળી જાય મુનિ,
તજી દે તે ચીર સતી, દુઃખ એવું શું ભણું !
રહ્યુ પછે એક વસ્ત્ર, પે'રિયું જે અંગમાંહી,
તેનું થયું દ્વિધા ચિત્ત, કિયા અંકથી ગણું;
તજાયું ન તેણે તન, શર્મ પડી શાણીતણી
ચીંથરાનું રૂપ ધરી, રે'વું પડ્યું હું શાણું. ૩૧૩

---

૩૧૨ વેદિયાઓનો તર્ક ખોટો કરી બતાવેછે. ત્રણ પંથ ઇ૦. પે'લે પંથ—'ધૌમ્ય ગુરૂ દ્રૌપદીને મળી શક્યા નથી એવો આ શબ્દમાં ધ્વનિ રહેલો છે. કેમકે ધૌમ્ય વગેરે મધ્યમ માર્ગે ગયા હતા એ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે। ઉન્મત્ત—ગાંડી. ગાંડા જેવી—મત્ત—ભાન ભૂલેલી. તૃષ્ણા—(પોતાના સ્વામીઓને મળવાની). સખા—(કૃષ્ણ). વેગ—(ચાલવાનો). એને ઇ૦—ધર્મને સંભાળતી એવી દ્રૌપદીને દુઃખ શાને ઉત્પન્ન થયું !

૩૧૩ દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર કાંટાનાં ઝાડમાં ભરાઇ રહેછે તે વિષે કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છેઃ ચીર ઇ૦ તેનુ—ઝાડનું. કેવા હેતુથી સંગી થાય છે ! જાણે ઇ૦—જાણે એમ કરી હું દ્રૌપદીને અટકાવી રાખું તેથી પાછળ આવવા નીકળેલા મુનિ તેને મળી જાય છે વારૂ? હેતૂત્પ્રેક્ષા. તેનું ઇ૦—તે વસ્ત્રનું મન દ્વિધા (બે પ્રકારનું) થયું; એવું કે, હું પોતાને એક, બે, ત્રણ, ચાર, ઇત્યાદિ અંકોમાંથી કયા અંકથી ગણું ! અર્થાત્ કેટલે પ્રકારે

અરે રે બિચારી સતી, મારાં સારાં કહ્યાં તેં જે,
તે ન થયાં તારાં કોઇ, રૂપ બદલી ગયાં !!
એક તારી કોટ માંહી, મંગળ સૂતર હતું,
અરિથી ન લેવાયું તે, વેણ તો ઘણાં કહ્યાં !!
દુષ્ટનું ન ચાલ્યું ત્યારે, રાખ્યિું'તું જેહ દેહ,
દુષ્ટ કંટકઅરિએ, નિરખ્યું રહ્યાં રહ્યાં;
જોતાં જોતાં માંહી તેણે, ઝપેટીને તાણી લીધું,
ઘાવ કર્યા ઘણા કંઠ, રૂધિર વહ્યાં વહ્યાં !! ૩૧૪
મંગળ સૂતર ! અલ્યા, તને કાંઇ સ્મર્ણ આવે,
ઋષિ મુનિએ પે'રાવ્યું, તને કિયે કારણે ?
ભુંડા કંઈ સ્નેહ તણો, ઉજેહ નથી તારામાં,
ખાધું પીધું નવ કદી, તારા ધ્યાન ધારણે;
મહાગતિ પતિ પાસે, તારા વિના ગઇ નહિ,
વધુ કે'વા માંહિ કશુ, પગ મૂકયો બારણે ?
નફ્ટ ન લાજ તને, કવિરાજ કરે કશું ?
સતી નવ સામું જુએ, જાય કોણ વારણે. ૩૧૫

વિભાગ પામું ! અથવા કવિ કહે છે કે દ્રૌપદીનું દુઃખ હું એક ગણું, બે ગણું, એમ કેટલા ગણું કહુ? ચીંમરાતું રૂપ ધરી—અર્થાત્ તેનું એક રહેલું વસ્ત્ર પણ ફાટીને ચીંથરાં જેવું થઈ ગયું ? હું શણું એવુ હું પુરાણોમાં સાંભળુ છું !!

૩૧૪ વસ્ત્રાદિ કાંટામાં ગયાં તે વિષે કહેછે: અરેરે ઇ૦. મંગળસૂતર—મંગળસૂત્ર (લગ્ન કરતી વખતે પેહેરાવેલો સૌભાગ્ય સૂચક અલંકાર. અરિથી—(કૌરવોથી). તાણી લીધું—અર્થાત્ તે પણ કાંટામાં ભરાઇ રહ્યું !

૩૧૫ તારા ધ્યાન ધારણે—તારૂં ધ્યાન અને તારી ધારણા કરીને. અર્થાત્ ખાવા પીવા આદિકનું કોઇ કાર્ય તારાવિના કર્યું નથી ! પગ ઇ૦—

મહા મહા દુઃખ માંહી, જેહ કેશ જાળવીને,
બાંધી રૂંધી રાખ્યા ઘણા, બેપરવા થૈ ગયા;
દુષ્ટ અરિકંટક જે, લાગિયા તેને રૂપાળા,
કટોકટ બાઝે તૂટી, ખરા હતા તે રહ્યા;
અરે કેશને શું કહીએ, નાડાછડી નારી જેહ,
નાથ સતી મૂકી ગઈ, કંટક જ્યારે લહ્યા;
છૂટી ગઇ વેણી તહીં, મૃગનેણી ન જાણે કૈં,
રેણીએ તો રીઝ માની, કંટક ખુશી થયા. ૩૧૬
ભક્ષ મળ્યું તેમને તો, છૂટી જોઇ વેણી જ્યારે,
ઝબોઝબ નીચા નમી, ઝાલવાને દોડિયા;
દુષ્ટતણી દુનિઆમાં, ખોટ નવ હોય કદી,
એમની તો થાય વૃદ્ધિ, લાખોએ વખોડિયા;
દયા એમને ન ઉર, રજકણ જેટલી તો,
એવા ઘણા પડ્યા તૂટી, અણિયાળા ખોડિયા;
વેણી સાહી ખેંચતાં તે, મૃગનેણીને રડાવે,

વિશેષ તો શું, પણ તારાવિના ઘરથી બારણે પગ મૂક્યો હોય તો કહે ? સતી ઇ૦—પણ હવે તે સતીજ તારા સામું જોતી નથી તો પછી બીજું કોણ તારે વારણે (વારણ કરવાને—અટકાવવાને) જાય ?

૩૧૬ કાંટામાં કેશ ભરાવાથી જે ગતિ થઇ તે વર્ણે છેઃ મહામહા ઇ૦. બેપરવા—અર્થાત્ દ્રૌપદીની ગરજ વિનાના તેને—કેશને. ખરા—સાચા (સ્નેહી). નાથ ઇ૦—તે નાડાછડી રૂપી સતી કેશરૂપી નાથને મૂકીને કંટકરૂપી જારની સાથે ગઇ ! મૃગનેણી ઇ૦–તે મૃગનેણી રેણીએ (રાત્રીએ) પોતાની વેણી છૂટી ગઇ તે જાણતી નથી; પણ તેથી રીઝ માનીને કંટક ખુશી થયા !

કે'ણી દશા તણી તજી, હાથ સતી જોડિયા ! ૩૧૭
જેમ મહા સાગરને, મળવા સરિતા જાય,
રોકી રાખે તેને કોઇ, ત્યારે ખમચી રહે;
અબળા બિચારી તેમ, ઘણા મળી વારે ત્યારે,
ઊભી રહે પળ પો'ર, નાસે પથ જ્યાં લહે;
એમ જાય આસ અને, તેમ કંઇ ચાલે ઘણું,
તોય કંટકારિ કષ્ટ, વધુ છે વધુ કહે;
વેણીના વિશાળ કેશ, કરડી ખાધા કરાળે !
અહો મરાળેજ બાળે, કવીશ્વર ક્યાં વહે !! ૩૧૮
હવાં રહ્યું એક તેને, લેવા નિરલજ ઊભા,
સતી કહે ના ના ઘણું, પતિ પતિ ઉચરી;
કોણ પતિ ! કોણ સતી ! દુષ્ટને ન દયા રતિ !
ગતિ કરી લાંબી ઘણી, મતિ હીણ થૈ ધરી !!
સતીના પ્રતાપબળે, આગળ અવાયું નહિ,

---

૩૧૭ લાખોએ ઇ૦—દુષ્ટ લોકોને લાખો જણાએ વખોડયા છે અને દુષ્ટ કાંટાઓને લાખો જણાએ ખોદી નાખ્યા છે તથાપિ તેમની તો વૃદ્ધિજ થયા કરે છે ! અહીં વર્ણનીય કાંટા તથા અવર્ણનીય દુષ્ટની વૃદ્ધિ થવા રૂપ એક ધર્મ વર્ણ્યો છે માટે **તુલ્યયોગિતાલંકાર.** અણિયાળા અને ઓડિયા—(કાંટાનું વિશેષણ). કે'ણી ઇ૦-કાંટામાં કેશ ભરાયા ત્યારે તેણે પોતાની ઉન્મત્ત દશાની કે'ણી તજીને હાથ જોડયા—એ હાથે કેશ ઝાલ્યા (છૂટા કરવાને).

૩૧૮ કંટકારિ—કંટકરૂપી અરિ (શત્રુ). વધુ-વધારે. કરાળે—કરાળ (વિકાળ) દેવે ! કવિ દ્રૌપદીને સંબોધન કરીને કહે છે કે, અહો ! મરાળે (હંસગમની !) હે બાળે ! હવે તારી આવી વેદના જોઇને કવીશ્વર ક્યાં જતો રહે ? અર્થાત્ દ્રૌપદીનું દુઃખ કવિથી પણ વર્ણાય એવું નથી !! **રૂપકાતિશયોક્તિ.**

પાછળથી સાહી ઝટ, બંધ પકડી કરી;
જોઇ સતીએ એવી જ્યાં, અસતી કંચુકી થઇ,
ત્યાગ કર્યો તેનો ત્યારે, અરિએ ગ્રહી વરી!! ૩૧૯
સીતા કેરૂં દુઃખ કહે, વાલમીકિ આદિ મુનિ,
દમયંતી દુઃખ રડે, પ્રેમાનંદ પાધરો!!
પણ આવું દુઃખ નહિ, પડ્યું હોય તેમને તો,
પડ્યું હોય ગાયું હોય, ગાનાર શે ના મરો!!
પત્ની પાંચ પાંડવની, સખી શાણા કૃષ્ણતણી,
કંટકારિ મળી લુંટે, દુઃખનો ઓછો ધરો!
હાય! શું રડે બિચારી, અંગોઅંગ ઝરે વારિ,
ચક્ષુકાર્ય અંગ કરે, ફેર કૈંક છે ખરો!! ૩૨૦

---

૩૧૯ આ છંદમાં ત્રણ ચરણનું વર્ણન એવું છે કે તે જેમ વર્ણ્ય કંચુકીને લાગુ પડે છે તેમ અવર્ણ્ય દ્રૌપદીને પણ લાગુ પડે છે; પણ છેલ્લા ચરણમાં તેનો ખુલાસો થઇ જાય છે કે એ તો કાંટામાં કાંચળી ભરાઇ રહી ત્યારે દ્રૌપદીએ તેને કાઢી નાખી અને અરિ(કાંટા)એ તેને પકડી રાખી! માટે **છેકાપન્હુતિઅલંકાર.**

૩૨૦ પણ ઇ૦—પણ એવું દુઃખ તેમને (સીતા, દમયંતી, વગેરેને) પડ્યું નહિ હોય, અને તેમ છતાં જો ગાયું હોય તો તે દુઃખ ગાનાર શે (શામાટે) ના મરો ? નહિ મરવા જોઇએ ? (અસત્ય કથન કરનારા હોવાથી) અને જો એવું દુઃખ પડ્યું હોય અને ગાયું હોય તો તે દુઃખ ગાનાર શેના (શા માટે) મરો ? અર્થાત્ નજ મરવા જોઇએ—અમર રહો ! **શ્લેષચિત્રાલંકાર.** વારિ—(શ્રમથી પરસેવાનું). ચક્ષુકાર્ય ઇ૦—આંખોએ જે અશ્રુ મૂકવાનું કાર્ય કરવું જોઇએ તે કાર્ય તો અંગ કરે છે (તેમાંથી પાણી રૂપ અશ્રુ નીકળતાં હોવાથી ! ફેર ઇ૦—પણ તેમાં કાંઇક ફેર છે ખરો ? અંગમાંથી તો કાંટાના ઉઝરડા થવાથી લોહી પણ નીકળે છે ! એટલો ફેર છે ! **સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર.**

એમ વસ્ત્રતની કરી, તોય છાલ મૂકે નવ,
કષ્ટ દેવા ચૂકે નવ, પેશી જઇ પાગમાં;
શૂળ જેવી લાગે શૂળ, ખેંચી કાઢનાર કોણ,
બેસવાનું મન કરે, બેસે કયી જાગમાં ?
પડી જાય કોઇ વાર, ત્યારે અંગોઅંગ લાગે,
અકારા કાંટા અપાર, બાકી દેહ ત્યાગમાં;
હાય ! શાણી સતીને શું, કષ્ટ પતિ વિના પડે,
ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય કરે મુખ, પતિ અનુરાગમાં !! ૩૨૧
એવા દુઃખે પાપે જ્યારે, થવા આવી અર્ધ રાત્રિ,
ત્યારે સતી દુઃખ ન સે'–વાયું, વનપશુથી;
ઉલૂકે જાણ્યું આહા ! શું, કષ્ટ આને આવી પડ્યું !
સા'ય મારે કરવી કૈં, ઉગારવી અસુથી;
મૂઓ મૂઓ દૈવ એવું, બોલવા લાગ્યો તે ઘડી,
જોઇ રહ્યો સતીને તે, ચસ્યા વિણ તસુથી;
ચીબડીએ જોઇ જ્યારે, એક જાતિ ઉલયની,
ત્યારે કે' પોકાર કરી, અલ્પ દૈવ જસુથી. ૩૨૨

---

૩૨૧ છાલ (ખ્યાલ)—કેડો. શૂળ જેવી—શૂળ નામે વ્યાધિ જેવી દુઃખકારક, અથવા શૂળ (ભાલા) જેવી શૂળ લાગે (પગમાં). કયી જાગમાં ?—(સઘળે કાંટા હોવાથી). બાકી ઈ૦—આવું કષ્ટ વેઠ્યા પછી માત્ર દેહ ત્યાગ કરવો એટલુંજ બાકી હતું. પતિ અનુરાગમાં—પતિ ઉપર પ્રીતિ કરવામાં—પ્રીતિ કરવાને લીધે !

૩૨૨ ન સે'વાયું—અર્થાત્ જાણે ન સહેવાયું હોય તેમ. ઉલૂકે—ઘૂડે. અસુથી—પ્રાણથી. અર્થાત્ પ્રાણ જતાં બચાવવો. ઘૂડ જે ' મૂઓ મૂઓ ' એ શબ્દોને મળતો આવે એવો ઉચ્ચાર કરે છે તેને ઉત્પ્રેક્ષે છેઃ મૂઓ ઈ૦.

એમ વિહંગમ પે'લાં, સતી દુઃખ રડવાને,
ઊડી આવ્યાં જહીં સતી, ચાલી જાય વાટમાં;
સે'વાય ન દુઃખ જ્યારે, સતીતણું તેમનાથી,
ત્યારે પડે ઉપર તે, તૂટીને ઉચ્ચાટમાં;
વાંકા હોય દિન જેને, તેને વા'લ કરે કોઇ,
કાળ જેવું લાગે સહુ, મહાસુખઘાટમાં;
આને હતું મહાકષ્ટ, તેને એવું લાગે કેવું,
વિચારી કરી તે જુએ, પડે ચતાપાટમાં. ૩૨૩
જ્યારે વા'લ કરે કોઈ, તેને ન હિસાબે ગણે,
ત્યારે અરિરૂપ ધરે, વા'લ કરનાર તો;
એમ સહુ વિહંગમે, કરવાને માંડ્યું પછે,
ઉલૂકાદિ પડ્યા તૂટી, અસંખ્ય અપાર તો;

ખસ્યાવિણ તસુથી—અર્થાત્ એક તસુ પણ પોતાની જગોએ ખસ્યાવિના એક જાતિ ઇ૦—ઉભયની (પોતાની અને દ્રૌપદીની બન્નેની) એક જાતિ –સ્ત્રી જાતિ જોઈ ત્યારે તે પોકાર કરીને કહેવા લાગી કે અરે આ સ્ત્રીનું દૈવ તો જસુ (જેસુ—ધૂળ)થી પણ અલ્પ (અધમ) દેખાય છે! આ છંદમાં ઉલૂક ' મૂઓ મૂઓ ' બોલે છે તે તથા ચીબડી કોઇ અન્ય પ્રાણીને જોઇને બોલે છે તે સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં તે બન્ને દ્રૌપદીને અર્થે દુઃખની લાગણી થવાથી બોલે છે એમ કલ્પ્યું છે, માટે **અસિદ્ધવિષયાહેતૂત્પ્રેક્ષાલંકાર.**

૩૨૩ વિહંગમ–પક્ષી. ચામાચીડિયાં, વાગોળો, વગેરે રાત્રિનાં પક્ષીઓ ભમતાં ભમતાં દ્રૌપદીની સાથે અફળાય છે તે વિષે કવિ કલ્પના કરે છે કે, સતીનું દુઃખ તેમનાથી સેહેવાતું નથી તેથી તેઓ તૂટી પડે છે! દ્રૌપદીને એમ પક્ષીઓ નડે છે તે ઠીક લાગતું નથી તેને કવિ બીજે પ્રકારે કલ્પે છેઃ વાંકા ઇ૦ અહીં પણ **અસિદ્ધવિષયાહેતુત્પ્રેક્ષા** અને **અર્થાંતરન્યાસ** અલંકાર છે.

ચાંચ મારે કોઇ અને, કોઇ પક્ષ મારી પડે,
પક્ષ કોણ કરે તેની, સહે પક્ષી માર તો;
અક્ષિ કાઢવાને કંઇ, મુખ આગે ફરી વળે,
રક્ષી કરવડે રત્ન, કરતી પોકાર તો. ૩૨૪
કંટકારિએ કર્યું છે, હરાય તે સૌ હર્યું છે,
ઉઘાડું અંગ નર્યું છે, ક્રૂર પક્ષી કામનું;
મારે તેમાં ચાંચ કોઇ, ભુંડા દેવ રહે જોઇ,
સતી ગાઢ સ્વર રોઇ, નામ લેતી સ્વામનું;
કે'વતને ભૂલી તેણે, દેહ સુદ્ધાં ઠૂલી શું તે,
સુખે સોનીડાનું અને, દુઃખે નામ રામનું !
રામ રોળવાને બેઠો, તેનું નામ શેણે લે એ,
સતીને તો પતિ પ્રભુ, ભલે દુઃખ વામનું ! ૩૨૫

---

૩૨૪ તૂટી પડ્યા—દ્રૌપદી ઉપર (તેને ભક્ષ જાણી ખાઇ જવાને). પક્ષ—પાંખ. પક્ષ કોણ કરે—સાહાય કોણ કરે ? રત્ન—આંખની કીકી અથવા આંખ રૂપી રત્ન.

૩૨૫ ભુંડા દેવ ઇ૦—દ્રૌપદીને આટલું બધું દુઃખ પડેછે અને તે ભુંડા દેવો જોઈ રહેછે ! અહીં દેવનો પ્રસંગ મૂકવાવડે કવિએ શ્રોતાઓના મનમાં દેવ વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરી **જુગુપ્સા** ભાવ ધ્વનિત કર્યો છે, અને કરૂણ રસમાં જુગુપ્સા વર્ણવવાથી કાંઈક અંશે રસાંતર થાય છે. સ્વામનું-પોતાના સ્વામીનું. કે'વતને ઇ૦—દ્રૌપદી આવા દુઃખની વખતે રામનું નામ ન લેતાં પોતાના પતિનુંજ નામ લે છે તે ઉપર કવિ કલ્પના કરેછે કે તે લોકપ્રસિદ્ધ કહેવત, એવી કે, 'સુખે સાંભરે સોનાર અને દુઃખે સાંભરે રામ,' તેને ભૂલી ગઇ તેથી અમને લાગેછે તે પોતાના દેહ સુદ્ધાંને ઠૂલી ગઇ કે શું ?—પોતાના દેહને પણ ભૂલી ગઇ કે શું ? રામ ઇ૦—પણ રામ તો દુઃખ દેવાને બેઠો છે માટે તેનું નામ એ શું કરવા લે ? **અપન્હુતિ** અલંકાર. ભલે ઇ૦—ભલેને દુઃખ એક વામ જેટલું લાંબુ હોય—અર્થાત્ ગમે તેટલું મોટું દુઃખ હોય તથાપિ સતીને તો પતિ એજ પ્રભુ છે !

ઉશાડતાં રડતાં ન, પક્ષી કંઇ થયા આઘા,
શૃગાલે ત્યારે વિચાર્યું, કષ્ટ પામે આ સતી;
હુઆ હુઆ કરી ઘણી, કર્ણકટુ રાડ નાખી,
દયા દિલ માંય રાખી, સાખી પ્રભુ મા'મતિ!
કંપિયાં પક્ષી અપાર. વનદેવી એજ નકી,
છૂટો નાશી નીકર તો, કરશે કૂડી ગતિ!
એમ ભય લાવી મન, ઊડી ગયાં જ્યારે પક્ષી,
શૃગાલ તે સોઇ જોઇ, કેટલી થતી છતી. ૩૨૬
પાસે જઇ ઊભી રહે, આમ તેમ જુએ ઘણું,
ફાવે ન તો દે ફલંગ, ચીસ નાખી કારમી;
ઉષ્ટ્રકેરા અધરની, આશાએ મરે કૂટાઈ,
તેહ પિંડ પાસે જોઇ, થાય કદી ધારમી!
સો પંચાસ મળી આવી, તોય કંઇ ફાવ્યું નહિ,
ત્યારે ચીસો નાખી ઘણી, વનમાં તે વારમી;
કષ્ટ જોવું છે અપાર, મૂઆ પતિતણું તેને,
એજ કારણે કહો ને, અસુ ગયા ના રમી!! ૩૨૭

---

૩૨૬ શૃગાલે—શિયાળે. કર્ણકટુ—કાનને કડવી લાગે એવી. શિયાળ જે મધ્યરાત્રે સ્વાભાવિક બોલે છે તેમના બોલવાની અન્યથા કલ્પના કરે છે: દયા ઇ૦-તેઓ તો દિલમાં સતી ઉપર દયા રાખીને બોલતાં હતાં, એ વાતના મોટી મતિવાળા પ્રભુ સાક્ષી છે! કેટલી ઇ૦—કેટલીક શિયાળો છતી (પ્રકટ) થઇ—દ્રૌપદીની પાસે આવી.

૩૨૭ ઉષ્ટ્રકેરા ઇ૦—ઊંટનો નીચલો ઓઠ લાંબો હોવાથી નીચે લટકતો હોયછે. તેને જોઇને કોઇ શિયાળે ધાર્યું કે આ તૂટી પડે એવો જણાય છે માટે એ જ્યારે ત્યારે તૂટી પડશે અને હું તેને ખાઇ જઈશ. એવીને એવી આશાએ તે ઊંટના મોઢા નીચે ઓઠ સામે મોઢું કરી બાથોડિયાં

શૃગાલની જાત મહા-સંપીલી ગણાય સૌમાં,
તેણે ત્યાં વિચારી મત, આપણું ન ચાલતું;
ચીસો ચડેડાટ પાડી, હડકાઇ તેડવાને,
શૃગાલ જો કોઇ હોય, કોણ તેને ખાળતું?
ખાવાનું છે કહી તેડે, ભૂખ્યું નવ આવે કોણ?
હડકૈ શિયાળ આવી, મન કરી મા'લતું;
જોઇ તેણે કૃષ્ણાને ત્યાં, કે ધરી તૃષ્ણાને ધશી,
બે ચારેક લાવાં લીધાં કોણ કષ્ટ ભાળતું!! ૩૨૮

હડકૈ શિયાળ કેડચે, હડકવા દ્રૌપદીને,
હાલ્યો ઘણો ઘણો ત્યારે, પતિના મેળાપનો;
શૃગાલ જે આવે પાસ, તેને કેડવાને ધસે,
પ્રભુ ઉગ્યાં કષ્ટશૃંગ, સંતોષ ન આપનો!!
ભાન ભૂલી ગઇ સહુ, વનપશુ જેવી થઈ,
નાહિ! નાહિ! ભુંડા દૈવ, તાપ કરચ માપનો;

મારતી હતી અને ઊંટના પગમાં અંટવાયા કરતી હતી. આવી એક દૃષ્ટાંત રૂપ કહેવતને શિયાળનો સ્વભાવિક ધર્મ કલ્પીને કવિ કહેછે કે, જે ઊંટના અધર(હોઠ)ની આશાએ કૂટાઇ મરે તે શિયાળ પોતાની પાસે આવેલો માંસનો પિંડ (દ્રૌપદીના શરીર રૂપી) જોઈ કદી ધારમી (ધર્મિષ્ઠ) થાય વારૂં?—તેના ઉપર દયા રાખે વારૂં?—તેને ખાઇ ગયા વિના રહે શું? તે વારમી—તે વારે. આ દ્રૌપદીને કાંઇ ભય કેમ લાગ્યો નહિ તે વિષે કલ્પના કરેછે: કષ્ટ ઇ૦. અસુ ઇ૦—તેથી તેના પ્રાણ રમી ગયા નહિ— તે મરી ગઈ નહિ!!

૩૨૮ હડકઈ—હડકાઈ શિયાળને. કોઇ ઇ૦—કોઈ હડકાઈ શિયાળ હોય તો તેને પણ અહીં આવવાને કોણ રોકે એમ છે? કે ઇ૦—કે તૃષ્ણાને ધરીને ધશી અને બે ચારેક લાવાં લીધાં—બચકાં ભર્યાં!

લડથડિયાં આવે ને, અકળાય અતિ અતિ,
કૂટાય છે કર્મ ઘણું, હાલ આ સંતાપનો !! ૩૨૯
શૃગાલની કિલકારી, થતી સુણી વ્યાઘ્ર ત્યાંહી,
બેચારેક દોડી આવ્યા, ખાવાકેરૂં જાણીને;
સફળ તે મારે ફાળ, હાલે નવ પત્ર કંઇ,
લોભી એક બેને ધરી, જાય નાશી તાણીને;
ગાડરાંની ગત નહિ, એક પૂઠે બીજું જાય,
ચાર દિશાકેરી માંય, ચાર હણે પ્રાણીને;
ઠીક કર્યું પ્રભુ આ તો, હર્યું સતીકેરૂં કષ્ટ,
હાય હાય દૈવે ! નવું, કર્યું કૃષ્ણા રાણીને. ૩૩૦
સામી દિશા મધ્ય એક, વ્યાઘ્ર લપાઇને બેઠો,
નાશી જાય જે શૃગાલ, તેમને તો ખાવાને;
દ્રૌપદીની પાસથકી, ભય લહી નાશી ગયા,

---

૩૨૯ લડકવા લાગ્યો--વેગ પ્રકટ થયો. કવિ દ્રૌપદીના દુઃખથી ખેદ પામી પ્રભુને વિનતિ કરેછેઃ પ્રભુ! ઇ૦—હે પ્રભુ! હવે દ્રૌપદીને માથે કષ્ટનાં શીંગડાં ઉગ્યાં છે—અતિશય કષ્ટ થયું છે, તથાપિ આપને તેથી સંતોષ થતો નથી ! ત્રાહિ ઇ૦—હે ભુંડાદૈવ, ત્રાહિ ! ત્રાહિ!-તોબા છે! તોબા છે ('ત્રાહિ'નો અર્થ 'રક્ષણ કર' એવો થાય છે. તથાપિ તે ત્રાસસૂચક અવ્યય-ના અર્થમાં રૂઢ થઇ ગયેલોછે માટે એવો અર્થ કર્યોછે). તાપ ઇ૦—તું કાંઇ માપનો તાપ કર !--તેને તાપ ઉત્પન્ન કરતાં માપ રાખ! હાલ--દશા.

૩૩૦ સફળ ઇ૦—ને જે ફાળ મારે તે તો સફળ—ફળવાનજ હોય. અર્થાત્ તેમનો સપાટો ખાલી જાય નહિ. તેમની ગુપચૂપ આવવાની કૃતિ વર્ણુછેઃ હાલે ઇ૦—કંઇ પાંદડું સરખું પણ તેમના આવવાથી હાલતું નથી ! લોભી—શિયાળા(ને.) ઠીક ઇ૦—દૈવે આ શિયાળવાં રૂપી સતીનું કષ્ટ હર્યું, એ તો ઠીક કર્યું, પણ (સ્મરણ આણીને) હાય હાય! દૈવે વળી કૃષ્ણા રાણીને નવું કષ્ટ કર્યું! (વાઘ રૂપી). સ્મૃતિ અલંકાર.

શૃગાલ જે આવ્યા હતા, કષ્ટ ઉપજાવવાને;
ચીસ નવ પાડે કોઇ, હુઆ હુઆ થતું જોઇ,
શાંત વન થયું ત્યારે, સતી લાગી જાવાને;
તેણે જોયા દીવા એવે, મહાજ્યોતિવાળા ઝગે,
ભાન આવ્યું સતીને ત્યાં, સંભારતી મા'વાને ! ૩૩૧
ધન્ય પ્રભુ ધન્ય તને, મને આણી મનમાં તેં,
નગર નિકટ મૂકી, સંગી કોઇ હોવાને;
એમ ભજી હરિ પછે, પીડા દૂર કરી ચાલી,
દૈવે ત્યાં હર્ષાળુ ભાળી, વક્ર લાગ્યો જોવાને !
દીપકેરી આશ કરી, પાસે ગઇ જેવી ચાલી,
હાય હાય ! દીપ નોય, કહી લાગી રોવાને;
ઘૂ ઘૂ ગરજીને ધાયો, વ્યાઘ્ર નવ હથ્થતણો,
અરે રે બિચારી જાય, કયાંહી કષ્ટ ખોવાને !! ૩૩૨
પડી ચતાપાટ જોઇ, ધાયો વ્યાઘ્ર હણવાને,
એવે દોડી આવ્યો બીજો, ઘૂ ઘૂ કરીને ઘણું;

---

૩૩૧ ચીસ કેમ નથી પાડતા તે વિષે કલ્પના કરે છેઃ હુઆ હુઆ ઇ૦— શિયાળોએ વિચાર્યું કે જે હુઆ તે હુઆ (થયું તે થયું), હવે એ વિષે કાંઇ વિશેષ બોલવા જઈશું તો ઉલટી હાનિ થશે; એમ જોઇ (વિચારીને) કોઇ શિયાળ ચીસ પાડતું નહોતું. દીવા—(વાઘની આંખોરૂપી) અહીં વાઘની આંખો રૂપ ઉપમેયનું વર્ણન ન કરતાં દીવારૂપી ઉપમાનનુંજ વર્ણન કરી દ્રૌપદીને ભ્રાંતિ ઉપજાવી છે માટે **રૂપકાતિશયોકિત અલંકાર.** જ્યોતિવાળા—તેજવાળા. મા'વાને—ભગવાનને. (કષ્ટમાંથી છૂટી એમ માનીને)

૩૩૨ વક્ર ઇ૦—તેથી દૈવ તેના તરફ વાંકી નજરે (ક્રોધ કટાક્ષથી) જોવા લાગ્યો ! વાઘની આંખોમાં દીપની ભ્રાંતિ ઉપજેલી વર્ણી છે માટે, **ભ્રાંત્યલંકાર.**

પ્રભુ સારૂં કર્યું એ તો, હર્યું એનું જ્ઞાન સહુ,
નીકર જોવાત નહિ, કવિ કયે શું ભણું;
પાધ્રેરો છે પ્રભુ એને, તેણે લઢાવ્યા બે વ્યાઘ્ર,
લોહી ખાત ચૂશી જેહ, સૂઝાયું હા ! તેતણું;
દૈવ લઢી પ્રભુ સામો, આવ્યો ઝટપટ તહીં,
ફેરવી શકયો ન કર્યું. તોય કે' કષ્ટે હણું ! ! ૩૩૩

લઢે મહાવ્યાઘ્ર મોટો, તડે ખાવા કૃષ્ણાને તે,
ઝાલે દાવ આવે જ્યાંથી, બીજો જાય મારવા;
મૂકી દ્રૌપદીને તેહ, લઢવાને જાય વળી,
એમ એકમેક બેઉ્યે, સ્વય અર્થ સારવા;
અરે રે બિચારી કૃષ્ણા, તૃષ્ણા તજી આશી પડી !
ખાઇ જશે કદી વાઘ, રે'શે શું સંભારવા ! !
પ્રભુથી પરી નથી એ, તેણે લડ્યા વ્યાઘ્ર ઘણા,
પછે લાગ્યા અન્યો અન્ય, એકમેક હારવા. ૩૩૪
એમ લઢંતાં લઢંતાં, એક ખો વિશાળ આવી,

---

૩૩૩ એનું—દ્રૌપદીનું. દ્રૌપદી બેભાન થઈ ગઇ એ ધ્વનિ છે. વળી બેભાન થવા રૂપ અનુભાવ વર્ણીને **ભયાનકની** વ્યંજના કરી છે. તે તણું—તે બે વાઘોનું (અરસપરસ લઢયા માટે). દૈવ ઈ૦—દ્રૌપદીને વાઘનું ભક્ષ થઈ જતી અટકાવી પ્રભુએ દૈવની ધારણા પાર પડવા દીધી નહિ તેથી દૈવ પ્રભુ સામો લઢીને પાકો ઝટપટ તહીં (દ્રૌપદી પાસે) આવ્યો; અને જો કે તે પ્રભુનું કરેલું (દ્રૌપદીને બચાવવા રૂપ કાર્ય) તો ફેરવી શકયો નહિ તથાપિ એમ કહેવા લાગ્યો કે એને કષ્ટે કરીને હણું તો ખરોજ !

૩૩૪ કવિ કહેછેઃ એ દ્રૌપદી પ્રભુથી પરી (દૂર)નથી–પ્રભુ એનું રક્ષણ કરે છે તેથી વ્યાઘ્ર ઘણા લઢયા. અર્થાત્ દ્રૌપદીને ખાઇ જવાનો અવકાશ બેમાંથી એકકેને મળ્યો નહિ !

પડ્યો પે'લો એક અને, બીજો પડ્યો પૂઠળે;
દૈવને પ્રભુ છે એક, બાકી રહ્યું દુઃખ દેવું,
શું કરવા મારે સતી, છોને એ ટળવળે !
ત્યારે કવિ કરે કશું, હૃદે હાથ ધરી રહે,
ઘણું દુઃખ ઘણું કહે, દાં'ડો શું તેણે વળે ?
મહાદુઃખ થયું ઓછું, આંખ ત્યારે કૃષ્ણાતણી,
ઉઘડવા લાગી કૈંક, કે' પતિ ક્યાંહી મળે ! ૩૩૫

કેટલોક સમય ત્યાં, એવા દુઃખ માંહી વીત્યો,
અગન બળે છે અતિ, ક્રૂર પશુ દાઢની;
વીતવા માંડે છે રાત, તેથી ઘણાં પશુ પક્ષી,
દુઃખ દેવા ને શું આવે, વળી પીડ ટાઢની;
હા ! હા ! પતિ ! એમ રટે, અન્ય ઉચ્ચાર ન કાંઇ,
ઊઠવાની શક્તિ હાણી, વેદના શી ગાઢની;
ક્રૂર પક્ષી બોલે ઘણાં, પશુ ચીસમાં ન મણા,
વ્યાઘ્ર કેરી બૂમ તે શું, ગર્જના આષાઢની ! ! ૩૩૬

અલ્પ મહાદુઃખ એ તો, સુખિયાંને સૌ જણાય,
દુખિયાંને સુખ આશે, જણાતું કાંઈ નથી;
એમ હતું માટ ઊઠી, કૃષ્ણા ચાલવાને લાગી,

---

૩૩૫ વાત્રનું વિઘ્ન દૂર કરે છેઃ એમ ઈ૦. દૈવ ઈ૦—કવિ કહેછે કે દૈવ ને પ્રભુ તે એકજ છે, અથવા એની એક ગાંઠ છે, અને દ્રૌપદીને દુઃખ દેવાનું હજી બાકી રહ્યું છે; એમ છે તો તેઓ સતી(દ્રૌપદી)ને શું કરવા મારે ! મતલબ કે આ દુઃખમાં જીવાડવા કરતાં એને મરવા દીધી હોત તો પ્રભુએ એનું ભલું કર્યું કહેવાત ! કે' પતિ કયંહી મળે ! આ વાક્યથી દ્રૌપદીની પોતાના પતિ વિષે અનન્ય ભક્તિ ધ્વનિત કરી છે.

૩૩૬ વેદના ઈ૦—શી ગાઢ વેદના હતી ! અર્થાત્ તેને અત્યંત વેદના થવાથી તે ઉઠી શકતી નહોતી.

ત્યારે ભલ્લુકે વિચાર્યું, તેહ તો કહું કથી;
ગાંડી થઈ જાય આજે, તેને છાંટું પાણી કંઈ,
શુદ્ધિ આવે કૈંક એને, મળે વે'લા મા'રથી;
એમ વિચાર કરીને, ઉરાડિયું થુંક અતિ,
પડી ગઇ સતી તેણે, ચાલતી મથી મથી ! ! ૩૩૭
પછે ગયુ પાસે તેહ, ચાટવાને લાગ્યું અતિ,
સતીએ જાણ્યું કે આ શું, દયા દિલ ધારતું;
હાય! દયા તેહ તે તો, પળમાંહી વહી ગઇ,
ચાટી કરી ચોખું અને, શા'ર અંગ શારતું,
ત્યાં એવે શાગોસે જોયું, ભક્ષમગ્ન ભલ્લુકને,
ઘાવ ઘણા ઘણા કરી, કૃષ્ણારિ વિડારતું;
કૃષ્ણા નવ જાણે કાંઈ, ગયું ચાલી તેહ ત્યાંથી,
હવે વળી કોનો વારો, દૈવ ઠીક ડારતું ! ૩૩૮

---

૩૩૭ અલ્પ ઇ૦—જે સુખિયાં હોય તેમને 'આ દુઃખ અલ્પ છે, આ દુઃખ મોટું છે' એમ જણાયછે, પણ દુઃખિયાંને તેવું કાંઇ જણાતું નથી, કેમકે તેને સુખની આશા હોય છે. એવાજ કારણથી એટલા બધા દુઃખમાં છતાં કૃષ્ણા ઊઠી અને ચાલવા લાગી. **અર્થાંતરન્યાસ.** ભલ્લુક—રીંછ. ગાંડી ઇ૦—એ ગાંડી થઇને આજે જાય છે તેથી તેને પોતાના પતિ ક્યાં છે તે સમજાશે નહિ, માટે એને શુદ્ધિમાં આણવાને હું કાંઇક પાણી છાંટું કે જેથી મહારથી (પાંડવો) તેને વેહેલો મળે । ચાલતી ઇ૦—જે મથી મથીને—મોટા શ્રમથી ચાલતી હતી તે.

૩૩૮ આ ઇ૦—આ મારા ઉપર દિલમાં દયા ધારતું પ્રાણી કોણ છે! કવિ કહે છે કે તે દયા નહોતી પણ તેને અંગે શા'ર શારતું હતું ! શાગોસ—એ નામનું રાની બિલાડાના આકારનું પ્રાણી. ભક્ષમગ્ન—ખાવામાં મગ્ન થયેલા. કૃષ્ણારિ- દ્રૌપદીના શત્રુ (રીંછ) ને. દૈવ ઇ૦—દૈવ દ્રૌપદીને ઠીક ડારે છે । અથવા હે દૈવ ! ઠીક છે, તું ડાર (ડારી લે). અર્થાત્ હમણા તારા દિવસ છે !

વળી વળી મૂર્છાને, ચાલવા લાગી ચતુરા,
ચંદ્રથી જોવાયું નવ, કષ્ટ સતીનું અતિ;
દેખાડ્યું ન મુખ તેણે, સત્વગુણી હતો દેવ,
તોય દયા લાગી કદી, જોયું હોત જો રતિ;—
તો તો સુખી થાત સતી, પતિને મળત વે'લી,
ઘે'લી કૈંક ઓછી થાત, રે'ત માઝાએ મતિ;
(પણ) હતો દેવ ચંદ્રમા એ, મા મનાય સુરકેરી,
દિલ દયા ક્યાંથી તેને, રંજાડવી જો સતી ! ૩૩૯
અંધારામાં ચાલી વળી, એવે અરૂણના દૂત,
તિમિરથી લડતા કે, ઠેર ઠેર દેખતી;
કોકિલને કીર અતિ, બુલબુલ બોલે બહુ,
મેના મધુરું બોલી શું, કષ્ટને ઉવેખતી?
ભ્રમર કમળમાં કૈં, ગુંજારવ કરે ઘણા,
સુખ થાય સતીને શે, વનરાજિ પેખતી;
પકવાન્ન પાંચ વાની, જ્વરવાળાને જો આપે,
સુખ થાય તેને કંઇ, લલના એ લેખતી !! ૩૪૦

---

૩૩૯ વળી ઇ૦—વળી મૂર્છા વળી (મૂર્છામાંથી સાવધ થઇ). માઝાએ ઇ૦—એની બુદ્ધિ કાંઈક મર્યાદામાં રહેત ! ચંદ્રમા શબ્દની નિરૂક્તિ કરે છે : હતો ઇ૦—ચંદ્ર દેવ એ મા હતો. કોની મા ? એમ પૂછશો તો, એ સુરકેરી (દેવની) મા મનાય છે. દેવની મા દેવનોજ પક્ષ કરે એ ખુલ્લું છે માટે, જો દેવને સતીને રંજાડવી છે તો તેને (દેવની માને—ચંદ્રમાને) દિલમાં દયા ક્યાંથી હોય ! રાત્રિ વીતવા આવી તથાપિ ચંદ્ર ઊગ્યો નહોતો, એ ધ્વનિ છે.

૩૪૦ પ્રભાતનું વર્ણન કરે છે: અંધારામાં ઇ૦. અરૂણ—સૂર્યનો સારથિ. (સૂર્ય ઊગતા પેહેલાં જે પ્રકાશ દેખાય છે તેને અરૂણનું રૂપક આ-

એમ અરૂણોદયની, વેળાએ આનંદ હુએ,
અસર તેની તો હવી, પ્રાણધર પ્રાણીને;
કષ્ટ ત્યારે કૃષ્ણાને તો, અપરમપાર હતું,
હાય! મારી દશા કેવી! રડે ઓછું આણીને!!
આટલું આટલું સહ્યું, કાયાએ મેં કષ્ટ પ્રભુ!
તોય નિરખ્યા ન પતિ! પોકારતી તાણીને,
પાછું વાળી જુઓ પ્રભુ! અકૃત્ય મેં કર્યા નથી,
પૂર્વજન્મે કર્યા હોય, ભોગવ્યાં તે જાણીને!! ૩૪૧
અરૂણ! આ દૂત તારા, દિશા સમગ્રમાં ફરે,
પૂછય ભાઇ તેને તું કે, પતિ મારા ક્યેં લહ્યા;
જડશે ન મને જ્યારે, ત્યારે પ્રાણ તજીશ હું,
દેખ્યું તેં આ દુઃખ થાશે, સત્ય બોલ મેં કહ્યા!
સૂરજને વેર હશે, નહિ તારે તેમાંનું તો,
અબળાનું કષ્ટ હર, વાટમાં વહ્યા વહ્યા;
આવાં પુણ્ય કરો ઘણાં, તેણું હસ્ત પદ આવે,

પેલું છે). અરૂણના દૂત (પ્રકાશના કિરણો). તિમિર—અંધકાર. વનરાજિ—વનની પંક્તિ. રાત્રીને પ્રભાતનો સમય, વનરાજિ, કોકિલાદિકના સ્વર, એ સઘળાથી આનંદ થતો નથી તે દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છેઃ પકવાન ઇ૦—**દૃષ્ટાંતાલંકાર.** લલના ઇ૦—લલના (સ્ત્રી—દ્રૌપદી)એ (એ પ્રમાણે) લેખતી (વન વગેરે માનતી હતી).

૩૪૧ અસર—સારી અસર. પ્રાણધર—પ્રાણને ધારણ કરવાવાળા. પૂર્વજન્મે ઇ૦—કદી મેં પૂર્વ જન્મે અકૃત્ય (નહિ કરવા જેવાં કૃત્ય) કર્યાં હશે તો તે મેં ભોગવ્યાં (આ વનમાં) એમ જાણીને હવે પાછું વાળી જુઓ—કરૂણા કરો!

સત્ય કહું આજ અમો, દેખાડો રહ્યા રહ્યા !! ૩૪૨
વનિતાની વિનતિ તો, અરૂણને આવી ઉર,
એવે સવિતા ત્યાં આવ્યા, કહ્યું ખેડ રથ તું;
એવીની દયા શે' લાવે? કરચ તારૂં કાર્ય વે'લો,
ફરી રૈશ કયારે અલ્યા, જાણતો ન પથ શું ?
એમ વદી ચાલવા તો, ચાંપભેર લાગ્યા તેહ,
સતી તો નિરાશ થઇ, કષ્ટે લથબથ હું !
અરે પાર્થ! અરે પાર્થ! પાંગળો ન સુણે મારૂં !!
આજ્ઞા કરૂં ઇંદ્ર માને, નિકટ મા'રથ તું. ૩૪૩
એમ રડી રડી ચાલે, અડી પડે પા'ડમાં કૈં,
ઘડી કેવી આવી પડી: છડીછાંટ દ્રૌપદી;
એને પૂછતા અનેક, વને પાંચ પતિ પૂછે,

---

૩૪૨ અરૂણ પ્રતિ દ્રૌપદીની ઉક્તિ—અરૂણ ઇ૦. દેખ્યું ઇ૦–તેં આ મારૂં દુઃખ દેખ્યું છે, માટે મેં જે બોલ કહ્યા છે તે સત્ય થાશે એમ જાણ, એવો અન્વય સૂર્ય કર્ણનો બાપ હોવાથી પાંડવનો શત્રુ છે એમ ધારીને કહેછે: સૂરજને ઇ૦. નહિ ઇ૦—(તું તો માત્ર તેનો સારથિ છે માટે). શું તારૂં કષ્ટ હરવાને મારાથી સૂર્યનો રથ અટકાવાય કે ? તો કહેછે ના; વાટમાં વહ્યા વહ્યા--ચાલતાં ચાલતાં તારા દૂતને પૂછીને મને ખબર આપ્ય. એવું કામ કરવાથી મને શું ફળ છે એમ કહીશ તો, આવા ઇ૦. (અરૂણને હાથ પગ નથી તેને ઉદ્દેશીને આ વચન છે).

૩૪૩ જાણતો ઇ૦— આપણો માર્ગ કેટલો લાંબો છે તે તું નથી જાણતો શું ? કવિ કહે છે કે એ સતીનું કષ્ટ વર્ણવવાથી હું પણ કષ્ટે લથબથ થઈ ગયો છું ! દ્રૌપદી નિરાશ થઇને અર્જુનને સંબોધન કરીને કહે છે: અરે ઇ૦–અરે પાર્થ ! પાર્થ ! જો તું મહારથી મારો નિકટ હોય, અને હું આજ્ઞા કરૂં તો ઇંદ્ર સરખો પણ મારી આજ્ઞા માને; તેમ છતાં આ પાંગળો (અરૂણ પાંગળો હોવાથી તેને તિરસ્કારથી કહ્યું છે) મારૂં સાંભળતો નથી !!

તેવી આજ પૂછે કોને, ગતિમાં જે દ્વિરદી;
અશોકની પાસ જઇ, સશોકાળી થઇ પૂછે,
અલોકશા પતિ મારા, નિરખિયા તેં કદી!
કેમ નથી બોલતો તું, અશોકશું નામ ધારી,
મુજ પ્રત્યે ગયો ગાંડા, મદમાં આ શો મદી. ૩૪૪
કહ્યું એવું એવું ઘણું, તોય નવ બોલ્યો તેહ,
ત્યારે શાપ દીધો તેને, મૂઢ દયા ના રતિ!
અશોક! અલ્યા તું જાણ, લોકને આનંદ જ્યારે,
શોક તને થશે ત્યારે, એમ કહીને જતી;
એવે ઉંચો આમ્ર જોયો, વિનવિયો તેને અતિ,
પતિભાળ ભાળી કહે, મોટી છે તારી મતિ;
તેણે નવ માન્યું જ્યારે, શાપ તેને દીધો ત્યારે,
મારે તને માર ઘણા, ફળ લૈ ભાગે અતિ! ૩૪૫

---

૩૪૪ છડીછાંટ—અર્થાત્ એકલી. એને ઇ૦—જે દ્રૌપદી ગતિમાં દ્વિરદી (હાથણી) સરખી છે—જેની ચાલવાની ઢબ હાથણી સરખી છે તે દ્રૌપદીને અનેક લોક (સલાહ) પૂછતા તથા વને (વનમાં) પાંચ પતિ (ખબર અંતર)પૂછે, તેવી એ દ્રૌપદી આજ કોને પૂછે? અથવા જેને અનેક લોકો પૂછતા આવતા તે આજ વનમાં પાંચ પતિની ખબર પૂછે છે, તેમની તપાસ—કરે છે, પણ કોને પૂછે ? અશોક—આસોપાલવનું વૃક્ષ. અલોકશા અલૌકિક—દેવ સરખા. અશોકશું—અશોક (શોક રહિત-આનંદી) સરખું નામ ધારીને હે ગાંડા! મુજ પ્રત્યે તું મદમાં આ શો મદી ગયો છે—છકી ગયો છે!

૩૪૫ "લોકને ઘેર વિવાહ અને અશોકને ઘેર શોક" એ કહેવતના અર્થની કલ્પના ઘટાવે છે: અશોક! ઇ૦. આમ્ર-આંબો. આ છંદમાં અશોક સંબંધી કહેવતના અને આંબાને માર વાગવા વગેરેના હેતુની સંભાવના દ્રૌપદીના શાપને વિષે કરી છે માટે હેતૂત્પ્રેક્ષાલંકાર.

આગળ અબળા ચાલી, એવે તાડ જોયો ઉંચો,
દ્વય કર જોડી તેને, નમન ઘણું કર્યું;
ભાઈ ભાળ કહે કાંઈ, મારા પતિ ક્યાંહી સૂતા?
ઉંચાઇનું સાફલ્ય એ, કષ્ટ ચિત્ત જો ધર્યું!
માન્ય માન્ય ભાઇ મારૂં, ઓવારણાં હું ઉતારૂં,
વધે તારૂં ઘણું લારૂં, કાર્ય આવું તેં વર્યું!
એમ વિનવ્યો અપાર, તોય નવ માન્યું જ્યારે,
શાપ દીધો સતી ત્યારે, વેણ કેવું ઉચ્ચર્યું!!
મારો પતિ ભીમ ભડ, ભાગશે જોશે તને જ્યાં,
વળી જન ઘણા તને, છિદ્ર અંગ પાડશે;
સમીર શ્વશુર મારો, મર્દી મારશે તને તો,
કાર્ય મારૂં કરે નહિ, તે થકી ઉજાડશે;
એવે અતિ ઉંચો જોયો, ડુંગર એક તો ત્યાંહી,
તેને કહ્યું ભાઇ મારા! પતિ તું પેખાડશે?
ઉત્તર ન આપ્યો જ્યારે, ત્યારે શાપ દીધો તેને,
દાવાનળ અંગ તારૂં, રક્ષામાંહી ગાડશે.

એમ ઝાડ પા'ડ ન તો, પૂછી વળી એમદા તે,
વિનતિને કોપ દાખ્યાં, કાર્ય કૈં સર્યું નહિ;
પછે મનમાં વિચાર્યું, હવે દેવને હું પૂછું,
માને નહિ તોજ શાપું, રડવડું શે અહીં;
એમ ધારી પછે જોયું, સવિતાની ભણી સતી,
અભ્રમાં સંતાઇ પેઠો, દેવ તો કંપ્યા તહીં;
વિચાર કરી કરાવી, આકાશવાણી તે વાર,
પતિ તારા એજ પંથે, નિકટ પડ્યા સહી. ૩૪૮
શાંત થઇ સતી ત્યારે, વિનવિયા દેવ સહુ,
મારૂં કષ્ટ કોને કહું, દેવ સૌ દયાળ છે;
એમ કરી ચાલી સતી, એવે સરતીર દીઠી,
દક્ષિણ દિશા વિચારી, આવી મળી ભાળ છે;
આહા પ્રભુ! તું દયાળ, મળશે મારા જે પતિ,
સાથે બળવાનું સુખ, (તું) અર્પતા કૃપાળ છે;
ઘણું કર્યું મારે કાજ, લાજ રાખી મારી આજ,
પ્રભુ છો પુણ્યની પાજ, મહાકૂડો કાળ છે. ૩૪૯

સ્વામીશસદર્શન.

એમ વિનવતી પ્રભુ, ભજતી અપાર વિભુ,
શંભુ જાપ જાપતી તે, ચાલી સરતીરમાં;
ત્રણ તટ જોયાં ઝટ, તોય પતિ ભાળ્યા નવ,

---

૩૪૮. અભ્રમાં—વાદળાંમાં (સતીના શાપના ભયથી). કરાવી—(આકાશવાણી). આકાશવાણી કેવી થઈ તે કહે છે : પતિ ઈ૦. ૩૪૯ સરતીર—સરોવરની પાળ્ય. અર્પતા—આપનાર. પાજ—સેતુ. પુણ્યના સેતુ રૂપ.

દક્ષિણમાં દીઠા પછે, અસુ ન શરીરમાં।
પડ્યા પંચ પર્વત શું, શકે દેવ પંચ હશે,
પંચ પુણ્યશ્લોક એ તો, ધરણીની ધીરમાં;
નો'ય નો'ય કોઇ નો'ય, મારા પતિ પંચ એ તો,
હાય ! હાય ! આવું કર્યું, શૂળ લાગ્યું શિરમાં।। ૩૫૦
પાસે જઇ જુએ પતિ, એજ એજ એજ નકી,
વાયુતણી વાણી ખરી, મારે કરમે થઇ;
હાય ! શું થયું આ હશે, એકદમ મૂઆ પાંચ,
આંચ એવી કેવી આવી, રહું હવે ક્યાં જઇ।।
ક્રોધાતુર મુખ દેખું, ચાર પતિ પડ્યાતણાં,
અજાતશત્રુ ઉદાસ, પડ્યા સાન શે ગઇ।
હા હા ! પ્રભુ ! રે રે ! વિભુ ! આ દશા કરી તેં મારી,
મારી નવ મુને શાણે ? હવે ભેટું ક્યાં ધઈ।। ૩૫૧
હતી ઉભી કૃષ્ણા જેહ, તૃષ્ણા તજી પડી તે તો,
દુઃખમાંહી દુઃખ જાગ્યું, ત્રાહિ ત્રાહિ ઉચ્ચરી।
હવે શે કરૂં વિલંબ, મળી લઉં સ્વામીને હું,
પછે બળી મરૂં ઝટ, સ્વામી સૌ કને ધરી।।
પો'લી મળું કોને પ્રભુ, આલિંગન દેઉં કોને,

---

૩૫૦ અસુ—પ્રાણ. દેહમાં પ્રાણ નથી। પુણ્યશ્લોક—પવિત્ર કીર્તિવાળા. ધરણીની ધી૦—પૃથ્વીને ધીરજ (ટેકો) આપનારા પવિત્ર કીર્તિવાળા પાંચ દેવ.

૩૫૧ પડ્યા પછી મુખમાં વિક્રિયા થઇ નથી તે વર્ણે છેઃ ક્રોધાતુર ઈ૦—(શત્રુનો નાશ કરવાના ઉદ્યોગમાંજ પડ્યા હતા માટે). અજાતશત્રુ—શત્રુ વગરના—યુધિષ્ઠિર. ઉદાસ—(ભાઇઓના મરણનો શોક કરતાં મૂર્છિત થયા હતા માટે).

હાય! શું કરૂં અધુના, કરી એકે ના પરી;
અર્જુને તો વેધ્યો મત્સ્ય, માટે મળું પેલી તેને,
હાય! શા વિચાર કરૂં, પાંચને હું તો વરી!! ૩૫૨

કૃષ્ણાવિલાપ.

લલિતવૃત્ત.

ધરમ ધારવા મૂકી આવિયા, ફરી મળ્યા નહિ શેષ લાવિયા!
નથી નથી કહ્યું નાથ ના જશો, મરડ તો પછે શો પતિ વર્યા!! ૩૫૩
પરમ પૂજ્ય તો આપને ગણ્યા, સુખ દુખે વરી બોલ ના ભણ્યા;
મુખવણું કર્યું આપનું સદા, કયમ તજી મને યાં રહ્યા તદા? ૩૫૪
જનક ભ્રાતની હું થઈ નહીં, જનનીને તજી આવી હું અહીં;
નવ ગમ્યું મને સાસુસાથમાં, કયમ કરી ગમે? રાખી હાથમાં. ૩૫૫
અતિ ઘણી મને રક્ષા રાખતા, તજી પછી પ્રભુ! શે ન ભાખતા?
અરર હાય હા! કો ન બોલતા, તરૂણી આ રડે (નં)તોલ તોલતા!૩૫૬
કરમ શાં લહ્યાં મૌન ધારવા, કયમ ન લાવિયા સાથ મારવા;
વિરહ વેઠશે એમ જાણિયું? નગરમાં જશે લક્ષ આણિયું? ૩૫૭
સુત મળે મને માટ રાખી શું? કપટ કૂડ હું નાથ ભાખી શું?

મૂકપણું ગ્રહ્યું ત્યાં કશું કહું, જીવિત જાળવી જોઇ આ રહું !! ૩૫૮
મન ઘણું વધે યાદ આપવા, તન તપે ઘણું અગ્નિ તાપવા !!
સ્મરણ સાસુના વેણનું દહે, યમ અલ્યા તને કોણ તે કહે ! ૩૫૯
પ્રભુ પરાત્પરા ! શું હણ્યા પતિ ! અરર હાય હા ! કેવી આ ગતિ !!
ભરી ભરી ઘણા શ્વાસ મૂકતી, ડરી ડરી દિલે નાથ ઢુંકતી. ૩૬૦
જરી જરી જુએ નાથ અંગને, ફરી ફરી મળે અંગ ભંગને;
ધરી ધરી જુએ હાથ શું થયું ? તરી તરી નિધિ ગોપદ ગયું !! ૩૬૧

પાર્થપ્રાર્થના.

અરજુને મને હું ન આણી શું? ગરજુને કને શે ન તાણીશું;
વિસરી દ્રૌપદી કેમ હા પતિ ! મિસરી માનતા ધૂળ થૈ સતી ! ૩૬૨
કરૂં કશું પ્રભુ ભૂલી સૌ ગયા, સ્વરગમાં જતાં બોલ શા કહ્યા ?
કરણ કો હણે મુજ કારણે, મરણ કો વરે ભૂલી ધારણે? ૩૬૩
વિચરી વાલમા ! મુજ પાખી રે, સુખ કશું થશે દેવ સાખી રે !

---

૩૫૮ જીવિત ઇ૦—હું મારૂં જીવતર સાચવીને આ જોઇ રહું છું ! અર્થાત્ મને ધિક્કાર છે, એ વ્યંગ્ય. ૩૫૯ અગ્નિ તાપવા—તમારી સાથે બળી મરવા. તપે—અર્થાત્ તળે ઉપર થઇ રહ્યું છે ! સ્મરણ ઇ૦—(કુંતીએ નકુળ સહદેવને સાચવવાનું કહ્યા છતાં તે આમ મરી ગયા તેથી). ૩૬૦ ઢુંકતી—જોતી.

૩૬૧ તરી ઇ૦—નિધિ(સમુદ્ર)ને તરી તરીને છેવટે ગોપદે(ગાયના પગલામાં ભરાઈ રહેલા પાણીમાં) ગયું—વાહાણ ડુબ્યું !! ૩૬૨ ગરજુને ઇ૦—અથવા એ ગરજુ(અર્જુન)ને કને (મારી પાસે) શે ન તાણીશું—શામાટે ન લેઉં ? મિસરી—સાકર જેને તમે સાકર જેવી માનતા-તે સતી તમો વિના આજ ધૂળ સમાન થઇ છે ?

ઉરવશી તજી આપ આવિયા, ઉર વશી તદા ભ્રાત ભાવિયા. ૩૬૪
વીસરી તે ગયા કેમ આમ રે, અરર દ્રૌપદી ત્યાગ્યું નામ રે!
હૃદય કેવું તો આપનું થયું, પતિ વદા વદા જાય ના રહ્યું !! ૩૬૫
ભગની કૃષ્ણની જો વરી તમે, તદપિ શું વધ્યા વેણ એ દમે!
પ્રિય સતી ન કો આપના સમી, વદન વાણી એ આ હૃદે રમી!!૩૬૬
ચતુર તે સહુ ભૂલી શું ગયા, વચન ભ્રષ્ટ કો ક્ષત્રીમાં થયા?
શશિકુળે પ્રભુ આપ જન્મિયા, અનૃતવાદી જે થાય તે કિયા? ૩૬૭
સહુ ધરો મને ગુહ્ય ના કહું, સરવ સ્વામીથી પ્રેમી કો લહું;
સરપદુહિતા જો વર્યા પતિ, તદપિ શું કહ્યું તું ખરી સતી! ૩૬૮
ઉપરનું બધું એહ તો હતું, સમય આવતાં થૈ ગયું છતું!
મરણ વા'લું જો સ્વામી લાગિયું, પતિ અભાગીઆ પ્રાણી ત્યાગિયું! ૩૬૯
વન જતાં કહ્યું ચક્ષુ ચાળવી, સુખ તને કરૂં પીડ ટાળવી;
સ્વરગમાં ગયા નાશી જે ઘડી, પ્રભુ અહા મને પીડ કૈં પડી! ૩૭૦
ઉરવશી વશી ઉર આપને, ઉર વશી ખશી જાપું જાપને!!
મરણ મિષ્ટ તો એથી લાગિયું, અરર હા! પતિ બાણ વાગિયું! ૩૭૧

---

૩૬૪ ઉર ઇ૦—તે વખતે તમને ઉર (મનમાં) હું વશી અને તમારા ભ્રાત તમને મનમાં ભાવ્યા! અર્થાત્ આજ હવે મને કેમ છોડી દ્યો છો? ૩૬૬ પ્રિય ઇ૦—આપના સમી (અર્થાત્ મારા સમી) માને કોઇ સતી પ્રિય નથી, એવી તમારા વદનની વાણી આ (મારા) હૃદયમાં રમી રહેલી છે.

૩૬૭ શશિકુળે—ચંદ્રવંશમાં. અનૃત વાદી—અસત્ય બોલનારા. ૩૬૮ સરપદુહિતા—ઉલૂપી નામે નાગકન્યા. ૩૭૧ ઉરવશી ઇ૦—આપના ઉરમાં ઉર્વશી નામે સ્વર્ગની અપ્સરા વશી અને હું જે તમારા ઉરમાં વશી હતી તથા જે હું તમારા જાપ જાપું છું, તે ખશી—દૂર થઇ, એથી

અનુચરી થઇ હું વશી રહું, કિરીટિકામિની છું નહિ કહું;
મુખ લહી સદા મોદ માનું હું, જરૂર સૌ પતિ રાખું છાનું હું. ૩૭૨
મન કંઇ ધરો રે ધણી દયા, કહી નહિ કદી હાડ શે ગયા!
કશું દઉં પતિ રીઝ કારણે, નથી નથી કંઇ ધ્યાન ધારણે! ૩૭૩
અરપું અશ્રુ છે આજ એકને, અરર એ નથી રૂચતાં તને!
તદપિ શું કરૂં હાય હા પતિ! અરપું એજ તો લો સતીવતી. ૩૭૪
વળી વળી વદી એમ ત્યાંહી રે, રડતી દ્રૌપદી પાર્થ ક્યાંહી રે;
કરમ કૂટતી ચૂંટી કેશને, હૃદય તાડતી ભેટી એષને. ૩૭૫
સદય થાવ કૈં પ્રાણનાથ રે, પ્રીતમ ના ઘટે લેવી સાથ રે;
પતિ! ગયું લહ્યું મારૂં પાથ રે, અરર! શું હરિ!કષ્ટ માથ રે!! ૩૭૬
અતિ અતિ કર્યું પાર્થ કાજ રે, તદપિ ના સર્યું તેનું કાજ રે;
પછી પડી સતી મૂર્ચ્છના ખઇ, વળી ઊભી થઇ કૂટતી જઇ. ૩૭૭
મુખ ધરી કરે ચુંબનો ઘણાં, વળી વળી ગ્રહે સાંઇ તેતણાં;
તદપિ પાર્થ ના બોલિયો જરી, તવ અરે હરે! એમ ઉચ્ચરી! ૩૭૮

વૃકોદરવિલાપ.

નવ ગણી મને અર્જુને મને, ભીમ ન ભૂલશો રક્ષી છે વને;

તમને મરણ વાહાલું લાગ્યું અર્થાત્ ઉર્વશી સાંભરી આવવાથી પાછા સ્વર્ગમાં ગયા કે શું?

૩૭૨ કદાચ એમ હોય તો મને પણ દાસી તરિકે સાથે તેડી જાઓ, એમ કહીને દ્રૌપદી અતિશય પ્રેમાનુબંધ બતાવે છેઃ અનુચરી ઇ૦. ૩૭૫ એષને—એને. ૩૭૬ સદય—દયાવાળા. પ્રીતમ ઇ૦—હે પ્રીતમ! આમ તમારે એકલાં જવું ના ઘટે! ત્યારે શું ઘટે? લેવી ઇ૦—મને સાથે લેવી ઘટે. પતિ ઇ૦—હે પતિ! શું મારૂં પાથ (પાણી) ગયું એમ તમે લહ્યું!! ૩૭૮ સાંઇ—આલિંગન.

દાંમ ધરી કરી ભીમ ભાળતી, મુખ કને જઇ તાપ ટાળતી.
પતિ ઉઠો ઉઠો એકલી વને, ગુરૂજી તો નથી નાથ હું કને।
અસુર ! ઓ પ્રભુ આવિયો જુઓ, અસુર ના કરો ક્રૂર એ હુઓ.
અરર ! શું પતિ જૂઠું જાણિયું, અનૃત મેં કદી ચિત્ત આણિયું !
યમ જુઓ ઉભો આવી આ અહીં, વિનવું તોય તે હા ! ન કે' કંઇ !
નવ હણે મને આપને હણી, પતિ ! અનાથ તો એ ગણે ઘણી;
પતિ તમે પડ્યા મૌન ધારીને, અરિ હણે મને અગ્નિ ભારીને.
વરણ દુ તમે નાશ કારણે, જળ ધર્યું કરે ધ્યાન ધારણે;
કુયમ કર્યા પતિ સિદ્ધ તે થશે, વચન આપનું વ્યર્થ શું જશે !
પતિ ગદાવડે જાંઘ ભેદવી, અરર ! આ દશા કેમ રે હવી !
અતિ હસ્યા કહી અંધ અંધનો, મયસભા વિષે બાંધી બંધનો.
સરવ તે ભૂલી આમ થાય કૈં ! ગરવ ક્યાં ગયો છેહ હાય ! દૈ ! !
નીકળતાં વદ્યાં કુંતિમાત શું ? વિસરી તે ગયા સર્વ વાત શું ! !

---

૩૮૦ ભીમ અસુરનો શત્રુ હોવાથી તેને અસુરનું સ્મરણ આપે છેઃ અસુર ઇ૦—અસુર—મોડું. ૩૮૧ અનૃત—અસત્ય. હા !—અરે ! ૩૮૩ વરણ ઇ૦—'દુ' એવા વરણ (વર્ણ)—અક્ષરના નાશ માટે તમે કરે (હાથમાં) જળ ધર્યું છે—પાણી લીધું છે—પ્રતિજ્ઞા કરી છે. દુર્યોધન, દુઃશાસન, દુઃશલ, વગેરે 'દુ' અક્ષરાદિ નામવાળા કૌરવો જાણવા.

૩૮૪ જાંઘ—(દુર્યોધનની). અંધ ઇ૦—'અંધનો તે અંધજ' એમ મયનિર્મિત સભામાં ભ્રમથી સ્ખલિત થયેલા દુર્યોધનને કહીને તમે અતિ હસ્યા હતા ! ૩૮૫. આમ ઇ૦—આમ કાંઇ થાય—બને ? અર્થાત્ તમે એ સઘળું ભૂલીને મૃત્યુ પામો એ શું ઠીક છે ? ગરવ ઇ૦—હાય ! મને છેહ દેઇને તમારો ગર્વ ક્યાં ગયો ! ! એ અન્વય. નીકળતાં—વનમાં જવાને નીકળતી વખતે.

ધરમ આ પડ્યા તેમને તમે, કુરૂસભા વિષે જે કહ્યું દમે !
કંઇ ગયું કહો બોલ્યું તેહ તો, પતિ પતીશ્વરા! (છે) યાદ એહ તો. ૩૮૬
વન લઇ વશ્યા જ્યાહરે મને, કહ્યું સુખી કરૂં દ્રૌપદી તને;
પતિ સહુ થયું જૂઠું આજ રે, કથળી સૌ ગયું હાય! કાજ રે. ૩૮૭
ગિરિ વિષે પતિ મેંજ માગિયાં, કમળ કારમાં પ્રિય લાગિયાં;
કિરીટિ ના કને આણી આપિયાં, ધરમસૂનુનાં માન માપિયાં. ૩૮૮
પતિ કરો તમે એજ કાર્ય તો, અરર હાય! શું સુપ્ત આર્ય તો!!
સુત હતો કને રાક્ષસીતણો, જઇ કહ્યું હશે મોહ જે ઘણો. ૩૮૯
જનની તેહની ખાર લાવી શું, પતિ કહો ઘડી તેથી આવી શું;

---

૩૮૬. દમે—કુરૂની સભામાં તમે આ અહીં પડેલા ધર્મ(યુધિષ્ઠિર)ને જે કહ્યું હતું તે મને દમે છે! અર્થાત્ તે તમે પાળ્યું નહિ તેનો મને શોક થાય છે! દમે—દમવડે (જે કહ્યું હતું ઈ૰). ૩૮૮ કિરીટી ઇ૰—તે કમળ માગ્યાં ત્યારે કિરીટી (અર્જુન)કને (પાસે) નહોતા તેથી તમે તે આણી આપ્યાં તથા ધરમસૂનુ(યુધિષ્ઠિર)ના માનનું પણ માપ કર્યું—અર્થાત્ મારે અર્થે તેમની પણ આજ્ઞા લેવા રહ્યા નહિ.

૩૮૯ અરર ઈ૰—અરે હાય! એ આર્ય—ભીમ આજ સુપ્ત—સૂતા છે! સુતા ઇ૰—રાક્ષસી(હિડિંબા)નો સુત (ઘટોત્કચ) જે તે વખતે (આપણી પાસે) હતો તેણે જઇને તમારો જે મારા ઉપર ઘણો મોહ છે તે વિષે હિડિંબાને કહ્યું હશે, અને તેથી તેની (ઘટોત્કચની) જનની મારા પર ખાર લાવી છે કે શું! હે પતિ! કહો, આ ઘડી તેથી આવી છે શું? અર્થાત્ તે રાક્ષસી તો મારાપર અદેખાઇ લાવીને મારૂં સુખ ન ખમાવાથી તમારા પ્રાણ નથી હરણ કરી ગઇ! (૩૯૦ સાથે અન્વય).

કદીમદી પ્રભુ એમ હોય તો, દ્રુપદનંદિની રાગ ખોય તો. ૩૯૦
નવ કદી હવે એવું ઉચ્ચરે, રીસ તજો પતિ! સત્ય આખરે!!
મન વિષે ધરૂં પ્રેમ પ્રેમદા, નવ કદી કહું આ કરો અદા. ૩૯૧
અસુરપુત્રી તે વીર્યથી વરી, અરર! તે થકી શું ગઇ હરી!!
જનની કુંતી જ્યાં આપનીકને, હરી ગઇ હતી એ કહ્યું મને. ૩૯૨
પણ તદા પતિપિંડ લૈ ગઇ, અવળ આ કર્યું પ્રાણ લૈ જઇ;
અરર શોક્ય! શું શોક્યતા ધરે, પતિ કર્યા પરા! આમ શું કરે!! ૩૯૩
નર્યો નથી અલી! દુષ્ટ એવી હું, મન વિષે ધરે બેન! જેવી તું;

---

૩૯૦ કદીમદી—જો કદાચ. રાગ—પ્રીતિ. જો એમ હોય તો આ દ્રુપદનંદિની તમારો રાગ ખુએ છે—તમે મારા ઉપર પ્રીતિ ન રાખશો!

૩૯૧ નવ ઇ૦—હવે દ્રૌપદી એવું (મારા પર ભીમની ઘણી પ્રીતિ છે એવું) કદી ઉચરે નહિ. મન ઇ૦—હું તમારી પ્રેમદા મારા મનમાંજ તમારો પ્રેમ ધરૂં અને મારૂં આ કાર્ય તમે અદા કરો-બજાવી લાવો, એમ કહું નહિ.

૩૯૨ અસુરપુત્રી ઇ૦—તે અસુરપુત્રી (હિડિંબા) તમને વીર્યથી (બળ પરાક્રમથી) વરી છે માટે શું તમને હરી ગઇ! અર્થાત્ કદાચ તે એમ સમજી હશે કે પરણેલી પત્ની કરતાં પરાક્રમવડે આણેલી સ્ત્રીનો સ્વામી ઉપર વધારે હક છે!! રાક્ષસપુત્રી હિડિંબા મારા સરખા પરાક્રમી વીરનું હરણ કરી જાય એવું શુ કોઇ વખત બન્યું છે કે જેથી તું એવી શંકા લાવે છે? એમ કહેશો તો,—જનની ઇ૦—જનની કુંતી જ્યારે આપની કને હતાં, ત્યારે એ એક વખત આપને હરી ગઈ હતી, એમ મને કહ્યું છે. તેથી હું એવી શંકા કરૂં છું, એ ભાવાર્થ.

૩૯૩ પણ ઇ૦—પણ તદા (ત્યારે) તો તે પતિનો પિંડ (દેહ) લેઇ ગઇ હતી, પણ આ વખતે તો દેહને પડ્યો મૂકીને પ્રાણ લેઇ જઇને તેણે અવળું કામ કર્યું છે! શોક્યતા—શોક્યપણું. પરા—દૂર.

શ.પથ ખાઇ હું આજ ભાખું છું, હરહમેશ દાસત્વ દાખું છું. ૩૯૪
થઇ હું કિંકરી ચાંપી પાદને, વશી રહું સદા સુણી સાદને;
પછી ઉઠો પતિ! દ તું ઉઠવા, નવ હવે રહ્યું કોઇ રૂઠવા. ૩૯૫
ચરર ચિત્ત આ ચૈડકે બળે, ધરર ધાશકો શો પડે પળે!!
ફરર થાય તો હા! ન ફાટતું, અરર આ હૃદ શે ઉચાટતું! ૩૯૬
તરક શા કરે પિંડ પામવા, ફરકના પડે દ' પ્રજાળવા;
ધરક ધર્ક હા! શો હૃદ કરે, ગરક ગર્ક આ કોણ ના મરે!! ૩૯૭
ઇમિ વદી મુખે ભેટતી ઘણું, વીસરી હાય હા! ભેટવાતણું;
પતિ! સુગંધી આ કેશમાં હતી, ગ્રહણ કારણે ના કરી મતિ? ૩૯૮
મુખ કહ્યું તદા એમ શે કરો, પતિ હું તેજ છું કેશ આ ધરો;
કરથી ચુંટી હું નાસિકાકને, ધરી રહું પતિ કૈં ધરો મને. ૩૯૯
હૃદય આ પતિ કુચ કારમા, મરણશ્રી વર્યા એ નથી રમા!

---

૩૯૪ શપથસોગંદદઈ. ૩૯૫ સુણી ઇ૦—તમારો સાદ સાંભળીને. અર્થાત્ આજ્ઞા માથે ચઢાવીને. તું—હે હિડંબા! રૂઠવા—રૂઠવાનું કારણ. ૩૯૬ પળે—પળે પળે.ફરર થાય—ફડકે છે.

૩૯૭ તરક ઇ૦—(પોતાના મનને કહે છેઃ) તું તારા પિંડ(દેહ)ને પાળવાને (રક્ષવાને) શા તર્ક કરે છે? અર્થાત્ તારા તર્ક મિથ્યા છે! ફરક ઇ૦—આ દેહને પ્રજાળવાના કામમાં ફરક પડવાનો નથી! ગરક ઇ૦—આ (ભીમ સરખો વીર) ગર્ક થઈ ગયો તો પછી ન મરે એવું કોણ છે?

૩૯૮ પતિ ઇ૦—હે પતિ! આ મારા કેશમાં સુગંધિ હતી, તે ગ્રહણ કરવાને તમે શું મતિ નહોતી કરી? અને તે વખતે મેં મુખથી એમ કહ્યું (હું કહેતી) કે તમે એમ શું કરો છો? અર્થાત્ તમને મારા કેશનો સુગંધ પ્રિય હતો છતાં તે મેં તમને યથેચ્છ લેવા દીધો નહિ તેનો મને હમણા શોક થાય છે! હવે હે પતિ! તેજ હું છું અને આ કેશ છે, તે તમે ધરો—ઝાલો.

અરર આમ શું ? કૈં દયા કરો, કુરૂપી હું નથી અન્ય શો વરો !! ૪૦૦
ઘણું ઘણું વદી એવું ત્યાંહી રે, કરમ ફૂટતી જાતી ક્યાંહી રે;
* * * * * ૪૦૧

નકુલસહદેવશોક.

નકુલ આડચમાં મેં ન કૈ લહ્યો, નકુલ સ્વામી શો શોક તો થયો ?
ગણક છો કહો દુઃખી હું થઉં, ગણી જુઓ વશા માણુ આ દઉં. ૪૦૨
અટક એવી છે પૂછતાં વદો, કરમફૂટડી જોઇના બદો !
પતિ ! હું ગોરી છું આપની ગણો, ન અપરાધ શો નામ દૈ ભણો ! ૪૦૩

---

૪૦૦ હૃદય ૯૦—હે પતિ ! આ મારૂં હૃદય અને આ મારા સ્તન છે ! અર્થાત્ આલિંગન કરો. અથવા હૃદય આપતી—આલિંગન કરતી. મરણ ૯૦—તમે કહેશો કે હું તો તને છોડીને તારા કરતાં ઉત્તમ એવી શ્રી (લક્ષ્મી)ને વ યોં છું; તો, એ મરણશ્રી (મરણરૂપી શોભા) છે; કાંઇ રમા (લક્ષ્મી) નથી.

૪૦૨ નકુળ ૯૦—હે નકુળ સ્વામી ! મેં રસ્તે આવતાં આડચમાં (આડો ઉતરતો) નકુળ (નોળ) કૈં લહ્યો નથી તો મને આ શોક શો થયો ? તમે ગણક (જોષી) છો માટે તમને આ પ્રશ્ન પૂછું છું, તો તેનો ઉત્તર કહો. વાર લગાડશો નહિ, કેમકે હું દુઃખી થાઉં છું. તમે વશા (જોષી ગણે છે તેવા) ગણી જુઓ. મારા યત્નના બદલામાં તું મને આપીશ ? એમ કહેતા હો તો—આ મારા પ્રાણ હું તમને આપીશ.

૪૦૩ તમને કોઇ પૂછે, ત્યારે તમે તેને કહો, એવી તમારે અટક (પ્રતિજ્ઞા) છે, તો હું તમને પૂછું છું છતાં તમે મને કરમ ફૂટડી (કર્મ ફૂટલી) જોઇને બદતા નથી કે શું ? જો મારો અપરાધ જાણીને તમે મને જવાબ ન દેતા હો તો, હે પતિ ! હું આપની ગોરી છું એમ ગણો છો—માનો છો, ત્યારે મારો અપરાધ હોય તે મને નામ દેઇને કેમ ભણતા—કહેતા નથી ?

દ્રુમસહાય.

તદપિ દ્રૌપદી જે રહી ઘણી, વનવનસ્પતિ દીન થઇ ભણી;
સતીતણું ઘણું દુઃખ દેખીને, દ્રુમ સહુ વધ્યાં કષ્ટ પેખીને. ૪૧૭
ધરમ શો સતી તેં તજ્યો અલિ ! અઅરિ નાથને વીસરી વળી;
પ્રથમ એહને પ્રાર્થવો હતો, ભૂલી ગઇ કર્યો ધર્મ તેં જતો ! ૪૧૮
તવ દુખી થશો કષ્ટ કો હરે ? અઅરિના વિના સા'ય કો કરે;
તુજ દુખે અમો હાય ! દૂબળાં, શરીર કંપ જો જંપથી ટળ્યાં !! ૪૧૯
સુર સહુ ડરે હે સતી તુંથી, ધરમ ભૂલતાં ખોયું શું નથી !
સહન થાય ના કષ્ટ તાહરૂં, કરી દઉં સહુ ગુપ્ત જાહરૂં. ૪૨૦
દ્રુમ લહ્યાં જદા એમ બોલતાં, સુર રોસે ચઢ્યા સત્ય ખોલતાં;
સમીરને કહ્યું વૃક્ષ સૌ હણો, અનળ ! બાળજો દીન ના ગણો. ૪૨૧
ધનુ વિષે ધરી તીર મારિયું, અટકતું નહિ તેમ ધારિયું;

---

૪૧૭ દ્રૌપદીના વિલાપથી ઝાડને પણ દયા આવી, એમ વર્ણે છેઃ વન ધ૦.૪૧૮ અલિ !—(વનસ્પતિને સ્ત્રી રૂપ માનીને કવિએ વર્ણન કર્યું છે માટે વનસ્પતિએ કરેલા દ્રૌપદીના સંબોધનમાં આ શબ્દ યોગ્ય છે). શો ધર્મ તજ્યો તે કહેછેઃ અઅરિનાથને ધ૦—તું અઅરિ (અજાત-શત્રુ)—યુધિષ્ઠિર સ્વામીને પ્રથમ ન મળતાં બીજાને મળી, અને તેને વીસરી ગઇ !

૪૧૯ અઅરિના વિના—અર્થાત્ ધર્મના વિના. અમે તારે દુઃખે દુઃખિયાં છીએ તે કંપ રૂપ અનુભાવથી બતાવે છે માટે ફલોત્પ્રેક્ષા અલંકાર. ૪૨૦ કરી દેઉં ધ૦—હવે આ તારા પતિ કેમ મરણ પામ્યા છે, એ વગેરે સહુ ગુપ્ત વાત અમો જાણીએં છિયે તે જાહેર કરી દઇએ છીએ. ૪૨૧ સમીરને—વાયુને. અનળ—હે અગ્નિ !

દ્રુમ સહુ દહ્યાં વાયુએ હણ્યાં, અરર હાય ના દીન કો ગણ્યાં ! ! ૪૨૨
સતી લહી સહુ ઉંચું ભાળતી, વળી વળી થયો કોપ ટાળતી;
અરર મેં તજ્યો ધર્મ આજ તો, પ્રથમ ના ગણ્યો ધર્મરાજ તો. ૪૨૩
મન વશ્યો મને દુઃખદા પતિ, તજી દઉં હવે કૂડી એ મતિ;
કરમ સૌ કરે ધર્મ શું કરે ? નિમિત એહ તો કો ન ઉચ્ચરે ? ૪૨૪
કંઇ નહિ કંઇ, સર્વ ત્યાગવું, પતિ કને ન મેં માન માગવું;
ઉઠી ગઇ પછે ધર્મસૂનુ જ્યાં, પતિ થયું ખરે સર્વ સૂનું ત્યાં. ૪૨૫

યુધિષ્ઠિરયાચના.

ધરમશીલ રે કર્મ આ કશાં, વર અખિલ હે શર્મ શે ખશ્યાં ?

---

૪૨૨ ધનુ ઇ૦—જેમ ધનુષ્યમાં લેઇને તીર માર્યું હોય તે જેમ અટકે નહિ, તેમ આ ઈંદ્રનું વચન પણ અટકયા વગર પસાર થયું અને તેને ઉપર કહેલા એ દેવોએ ધારિયું—ધારણ કર્યું—માથે ચઢાવ્યું.

૪૨૩ સતી ઇ૦—આ સઘળું થતું જોઇને સતી ઉંચું જુએ છે. (આમ મને ગુપ્ત વાત કહેવાનો આરંભ કરતાં વૃક્ષોનો એકાએક દાહ થયો માટે એનું કારણ ઉંચે રહેલા દેવો છે કે શું ! એમ શંકા આવવાથી તેમના ઉપર કોપીને કોપ શમાવીને પોતાનોજ દોષ કાઢે છે: અરર ઇ૦.

૪૨૪ મન ઇ૦—મને મનમાં પતિ (ધર્મ) દુઃખદા (દુઃખદાયક) થઇને વશ્યો હતો. કરમ—નસિબ. નિમિત્ત ઈ૦—એમ છતાં ધર્મ એ કર્મનું નિમિત્ત છે એમ તો કોણ નથી કહેતું ? ધર્મનાં કૃત્યથી દુઃખ ઉપજ્યું છે, એવી મન ઉપર થયેલી અસર શમાવવાને કર્મને દોષ આપીને દ્રૌપદી પોતાનું મન મનાવે છે ખરી, પણ મન તે માનતું નથી અને તરતજ તેનો ઉલટ જવાબ આપી ધર્મનાં કૃત્યજ દુઃખકારક છે એમ મનમાં થઇ આવે છે, એ ભાવાર્થ.

૪૨૫ જ્યારે ન્યાયબુદ્ધિથી ધર્મ વિષે મન માનતી સફાઇ થતી નથી ત્યારે તે ખટપટ છોડી દે છે: કંઇ નહિ કંઈ ઇ૦.

દ્રુમસહાય.

તદપિ દ્રૌપદી જે રડી ઘણી, વનવનસ્પતિ દીન થઇ ભણી;
સતીતણું ઘણું દુઃખ દેખીને, દ્રુમ સહુ વધ્યાં કષ્ટ પેખીને. ૪૧૭
ધરમ શો સતી તેં તજ્યો અલિ! અઅરિ નાથને વીસરી વળી;
પ્રથમ એહને પ્રાર્થવો હતો, ભૂલી ગઇ કર્યો ધર્મ તેં જતો! ૪૧૮
તવ દુખી થશો કષ્ટ કો હરે? અઅરિના વિના સા'ય કો કરે;
તુજ દુખે અમો હાય! દૂબળાં, શરીર કંપ જો જંપથી ટળ્યાં!! ૪૧૯
સુર સહુ ડરે હે સતી તુંથી, ધરમ ભૂલતાં ખોયું શું નથી!
સહન થાય ના કષ્ટ તાહરૂં, કરી દઉં સહુ ગુપ્ત જાહરૂં. ૪૨૦
દ્રુમ લહ્યાં જદા એમ બોલતાં, સુરૂ રોસે ચઢ્યા સત્ય બોલતાં;
સમીરને કહ્યું વૃક્ષ સૌ હણો, અનળ! બાળજો દીન ના ગણો. ૪૨૧
ધનુ વિષે ધરી તીર મારિયું, અટકતું નહિ તેમ ધારિયું;

---

૪૧૭ દ્રૌપદીના વિલાપથી ઝાડને પણ દયા આવી, એમ વર્ણે છે: વન૦ ૪૦.૪૧૮ અલિ!—(વનસ્પતિને સ્ત્રી રૂપ માનીને કવિએ વર્ણન કર્યું છે માટે વનસ્પતિએ કરેલા દ્રૌપદીના સંબોધનમાં આ શબ્દ યોગ્ય છે). શો ધર્મ તજ્યો તે કહેછે: અઅરિનાથને ૪૦—તું અઅરિ (અજાત-શત્રુ)—યુધિષ્ઠિર સ્વામીને પ્રથમ ન મળતાં બીજાને મળી, અને તેને વીસરી ગઇ!

૪૧૯ અઅરિના વિના—અર્થાત્ ધર્મના વિના. અમે તારે દુઃખે દુઃખિયાં છીએ તે કંપ રૂપ અનુભાવથી બતાવે છે, માટે ફ્લોત્પ્રેક્ષા અલં-કાર. ૪૨૦ કરી દેઉં ૪૦—હવે આ તારા પતિ કેમ મરણ પામ્યા છે, એ વગેરે સહુ ગુપ્ત વાત અમો જાણીએ છિયે તે જાહેર કરી દઇએ છીએ. ૪૨૧ સમીરને—વાયુને. અનળ—હે અગ્નિ!

દ્રુમ સહુ દહ્યાં વાયુએ હણ્યાં, અરર હાય ના દીન કો ગણ્યાં ! ! ૪૨૨
સતી લહી સહુ ઉંચું ભાળતી, વળી વળી થયો કોપ ટાળતી;
અરર મેં તજ્યો ધર્મ આજ તો, પ્રથમ ના ગણ્યો ધર્મરાજ તો. ૪૨૩
મન વશ્યો મને દુઃખદા પતિ, તજી દઉં હવે કૂડી એ મતિ;
કરમ સૌ કરે ધર્મ શું કરે ? નિમિત એહ તો કો ન ઉચ્ચરે ? ૪૨૪
કંઇ નહિ કંઇ, સર્વ ત્યાગવું, પતિ કને ન મેં માન માગવું;
ઉઠી ગઇ પછે ધર્મસૂનુ જ્યાં, પતિ થયું ખરે સર્વ સૂનું ત્યાં. ૪૨૫

યુધિષ્ઠિરયાચના.

ધરમશીલ રે કર્મ આ કશાં, વર અખિલ હે શર્મ શે ખશ્યાં ?

---

૪૨૨ ધનુ ઇ૦—જેમ ધનુષ્યમાં લેઇને તીર માર્યું હોય તે જેમ અટકે નહિ, તેમ આ ઈંદ્રનું વચન પણ અટકયા વગર પસાર થયું અને તેને ઉપર કહેલા બે દેવોએ ધારિયું—ધારણ કર્યું—માથે ચઢાવ્યું.

૪૨૩ સતી ઇ૦—આ સઘળું થતું જોઇને સતી ઉંચું જુએ છે. (આમ મને ગુપ્ત વાત કહેવાનો આરંભ કરતાં વૃક્ષોનો એકાએક દાહ થયો માટે એનું કારણ ઉંચે રહેલા દેવો છે કે શું ! એમ શંકા આવવાથી તેમના ઉપર કોપીને કોપ શમાવીને પોતાનોજ દોષ કાઢે છેઃ અરર ઇ૦.

૪૨૪ મન ઇ૦—મને મનમાં પતિ (ધર્મ) દુઃખદા (દુઃખદાયક) થઇને વશ્યો હતો. કરમ—નસિબ. નિમિત્ત ઈ૦—એમ છતાં ધર્મ એ કર્મનું નિમિત્ત છે એમ તો કોણ નથી કહેતુ ? ધર્મનાં કૃત્યથી દુઃખ ઉપજ્યું છે, એવી મન ઉપર થયેલી અસર શમાવવાને કર્મને દોષ આપીને દ્રૌપદી પોતાનું મન મનાવે છે ખરી, પણ મન તે માનતું નથી અને તરતજ તેનો ઉલટ જવાબ આપી ધર્મનાં કૃત્યજ દુઃખકારક છે એમ મનમાં થઇ આવે છે, એ ભાવાર્થ.

૪૨૫ જ્યારે ન્યાયબુદ્ધિથી ધર્મ વિષે મન માનતી સફાઇ થતી નથી ત્યારે તે ખટપટ છોડી દે છેઃ કંઇ નહિ કંઈ ઇ૦.

દ્રુમસહાય.

તદપિ દ્રૌપદી જે રડી ઘણી, વનવનસ્પતિ દીન થઇ ભણી;
સતીતણું ઘણું દુઃખ દેખીને, દ્રુમ સહુ વધ્યાં કષ્ટ પેખીને. ૪૧૭
ધરમ શો સતી તેં તજ્યો અલિ! અઅરિ નાથને વીસરી વળી;
પ્રથમ એહને પ્રાર્થવો હતો, ભૂલી ગઇ કર્યો ધર્મ તેં જતો! ૪૧૮
તવ દુખી થશો કષ્ટ કો હરે? અઅરિના વિના સા'ય કો કરે;
તુજ દુખે અમો હાય! દૂબળાં, શરીર કંપ જો જંપથી ટળ્યાં!! ૪૧૯
સુર સહુ ડરે હે સતી તુંથી, ધરમ ભૂલતાં ખોયું શું નથી!
સહન થાય ના કષ્ટ તાહરૂં, કરી દઉં સહુ ગુપ્ત જાહરૂં. ૪૨૦
દ્રુમ લહ્યાં જદા એમ બોલતાં, સુર રોસે ચઢ્યા સત્ય બોલતાં;
સમીરને કહ્યું વૃક્ષ સૌ હણો, અનળ! બાળજો દીન ના ગણો. ૪૨૧
ધનુ વિષે ધરી તીર મારિયું, અટકતું નહિ તેમ ધારિયું;

---

૪૧૭ દ્રૌપદીના વિલાપથી ઝાડને પણ દયા આવી, એમ વર્ણે છેઃ વન ઇ૦.૪૧૮ અલિ!—(વનસ્પતિને સ્ત્રી રૂપ માનીને કવિએ વર્ણન કર્યું છે માટે વનસ્પતિએ કરેલા દ્રૌપદીના સંબોધનમાં આ શબ્દ યોગ્ય છે). શો ધર્મ તજ્યો તે કહેછેઃ અઅરિનાથને ઇ૦—તું અઅરિ (અજાત-શત્રુ)—યુધિષ્ઠિર સ્વામીને પ્રથમ ન મળતાં બીજાને મળી, અને તેને વીસરી ગઇ!

૪૧૯ અઅરિના વિના—અર્થાત્ ધર્મના વિના. અમે તારે દુઃખે દુઃખિયાં છીએ તે કંપ રૂપ અનુભાવથી બતાવે છે માટે **ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર**. ૪૨૦ કરી દેઊં ઇ૦—હવે આ તારા પતિ કેમ મરણ પામ્યા છે, એ વગેરે સહુ ગુપ્ત વાત અમો જાણીએ છિયે તે જાહેર કરી દઇએ છીએ. **૪૨૧ સમીરને**—વાયુને. અનળ—હે અગ્નિ!

દ્રુમ સહુ દહ્યાં વાયુએ હણ્યાં, અરર હાય ના દીન કો ગણ્યાં ! ! ૪૨૨
સતી લહી સહુ ઉંચું ભાળતી, વળી વળી થયો કોપ ટાળતી;
અરર મેં તજ્યો ધર્મ આજ તો, પ્રથમ ના ગણ્યો ધર્મરાજ તો. ૪૨૩
મન વર્યો મને દુ:ખદા પતિ, તજી દઉં હવે કૂડી એ મતિ;
કરમ સૌ કરે ધર્મ શું કરે ? નિમિત એહ તો કો ન ઉચ્ચરે ? ૪૨૪
કંઇ નહિં કંઇ, સર્વ ત્યાગવું, પતિ કને ન મેં માન માગવું;
ઉઠી ગઇ પછે ધર્મસૂનુ જ્યાં, પતિ થયું ખરે સર્વ સૂનું ત્યાં. ૪૨૫

યુધિષ્ઠિરયાચના.

ધરમશીલ રે કર્મ આ કશાં, વર અખિલ હે શર્મ શે ખર્યાં ?

---

૪૨૨ ધનુ ઇ૦—જેમ ધનુષ્યમાં લેઇને તીર માર્યું હોય તે જેમ અટકે નહિ, તેમ આ ઈંદ્રનું વચન પણ અટક્યા વગર પસાર થયું અને તેને ઉપર કહેલા બે દેવોએ ધારિયું—ધારણ કર્યું—માથે ચઢાવ્યું.

૪૨૩ સતી ઇ૦—આ સઘળું થતું જોઇને સતી ઉંચું જુએ છે. (આમ મને ગુપ્ત વાત કહેવાનો આરંભ કરતાં વૃક્ષોનો એકાએક દાહ થયો માટે એનું કારણ ઉંચે રહેલા દેવો છે કે શું ! એમ શંકા આવવાથી તેમના ઉપર કોપીને કોપ શમાવીને પોતાનોજ દોષ કાઢે છે: અરર ઇ૦.

૪૨૪ મન ઇ૦—મને મનમાં પતિ (ધર્મ) દુ:ખદા (દુ:ખદાયક) થઇને વર્યો હતો. કરમ—નસિબ. નિમિત્ત ઈ૦—એમ છતાં ધર્મ એ કર્મનું નિમિત્ત છે એમ તો કોણ નથી કહેતું ? ધર્મનાં કૃત્યથી દુ:ખ ઉપજ્યું છે, એવી મન ઉપર થયેલી અસર શમાવવાને કર્મને દોષ આપીને દ્રૌપદી પોતાનું મન મનાવે છે ખરી, પણ મન તે માનતું નથી અને તરતજ તેનો ઉલટ જવાબ આપી ધર્મનાં કૃત્યજ દુ:ખકારક છે એમ મનમાં થઇ આવે છે, એ ભાવાર્થ.

૪૨૫ જ્યારે ન્યાયબુદ્ધિથી ધર્મ વિષે મન માનતી સફાઇ થતી નથી ત્યારે તે ખટપટ છોડી દે છે: કંઇ નહિ કંઈ ઇ૦.

કર્મ કાં નડયા ધર્મધારતા, પરમપ્રાણ! કો સુણું વારતા. ૪૨૬

કુરૂસભા વિષે કષ્ટ જે ખમી, નવ હિસાબમાં મારી દે' દમી;

વળી વળી કર્યું, છે હજી કંઇ ? અરર નાથ શું ઉંઘતા અહીં. ૪૨૭

તજી જશો તમે કષ્ટ આપીને, ધરમથી જુઓ માપ માપીને;

ભૂસુરકાર્યમાં ભ્રાત સૌ હણ્યા ! અરર આપના પ્રાણ ના ગણ્યા ! ૪૨૮

તવ કહો મને શે બચાવી રે, પતિ ન પાવકે શે પચાવી રે;

અતિ થયું હવે એકલી તજી, પતી ગયું હવે છેય કંઇ હજી ! ! ૪૨૯

વસન કાઢિયાં જોઇ તે રહ્યા, પૂરણહારને કેમ ના દહ્યા !

ધરમ ધારિયો સૈંધવા પરે, અરર પત્નીનું હર્ણ જે કરે ! ! ૪૩૦

નથી નથી પ્રભુ વાંક આપનો, વિસરી મૈણકો આપ જાપનો;

---

૪૨૬ કશાં–શાં ? વરઅખિલ—સઘળાઓમાં શ્રેષ્ઠ. અખિલ-સઘળું. શર્મ–સુખ. ખશ્યાં–દૂર થયાં. ધરમધારતા–હે ધર્મને ધારણ કરનાર ! અર્થાત્ તમારા ધર્મ ધારણપણાને લીધેજ અમોને આ કર્મ નડયાં છે ! હેતુગર્ભિત વિશેષ્ય હોવાથી **પરીકુરાંકુર** તથા **વક્રોક્તિ અલંકાર.**

૪૨૭ વળી વળી ઇ૦–વળી વળી તમે એવુંજ દુઃખ કર્યું છે; હજી વળી કાંઇ બાકી છે કે શું જેથી તમે અહીં (અરણ્યમાં) ઉંઘોછો ? ૪૨૮ તજી ઇ૦–તમે મને તજીને ધર્મથી પણ જશો, એ વાત તમે વિચારથી માપીને જુઓ. ભૂસુરકાર્ય–બ્રાહ્મણનું કામ. ૪૨૯–પાવકે—અગ્નિમાં. પતી ગયું ઇ૦—હવે પતીગયું કે હજી કાંઇબાકી છે ?

૪૩૦–વસન ઇ૦—કુરૂસભામાં મારાં વસન (વસ્ત્ર) કાઢયાં તે તમે જોઇ રહ્યા; ત્યારે મારાં વસ્ત્ર જેણે પૂરીને મને સાહાય કરી તેને તમે કેમ દહ્યા નહિ ! અર્થાત્ મને દુઃખ આપવાને તમે થાય તેટલું કર્યું છે ! ! દ્રૌપદીના ક્રોધની વ્યંજના છે. સૈંધવાપરે–સિંધુ દેશના રાજા જયદ્રથ ઉપર.

અધર દાબતી દંતથી ઘણો, અરર હા પતિ દીન ના ગણો ! ૪૩૧
નવ વદો હજું શું કરૂ રજુ ! નિરખિયે ગજું પ્રેમથી ભજું !
છતનું આ છજું ધર્ણમાં ધજું, શરણ હું સજું પ્રાણ હું તજું. ૪૩૨
મરણ થાય છે આ હ્રદે પરે, શરણ કાય છે ઘાય છે ખરે;
વરણ નાય છે ક્યાંહીં આપને, કરણ જાય છે કાંઈ તાપને ! ૪૩૩
નવ મને કશું આવિયું પતિ ! નવ મને જુઓ દુઃખણી અતિ;
ગ્રહણ આ કરો પ્રાણ ત્યાહરે, જુગ જુગે થશે જેહ જાહરે. ૪૩૪
ઇમ વદી પછે ઊઠતી સતી, કંઇક પાછી તે દોડીને જતી;
વળી થતી તહીં સ્થિર કૈં ઘડી, રદજ દાબીને દોતી તે હડી. ૪૩૫
પડી લહી ઘણી ધર્મ ધારકો, અરર ! હાય ! શો કષ્ટમારકો !
હ્રદય ઉપરે આવી તે પડી, પથર વાગિયો શીર્ષ તે ઘડી. ૪૩૬

---

૪૩૧ મૈણકા--મણકો. અધર ઇ૦– (ક્રોધનો અનુભાવ). દીન ઇ૦– હું દીન છું તેને તમે ગણતા નથી ! —મારી દીનતા સામું પણ જોતા નથી ! ૪૩૨ શું કરૂં રજુ–તમારા ક્યાં ક્યાં કૃત્ય તમારા આગળ રજુ કરૂં ? છતનું ઇ૦—આ છજું (આ મારે કહેવાનું વચન) તે છતનું (છતની વખતનું) છે હમણા તો હું ધર્ણમાં (ધરણી—પૃથ્વી) ઉપર ધજું (ધ્રુજું) છું ? શરણ ઇ૦—હવે હું તમારૂં શરણ સજું છું અને આ ! હવે હું પ્રાણ તજું છું ! !

૪૩૩ હ્રદે—હ્રદય (તમારૂં). શરણ ઇ૦—આ મારી કાયા તમારે શરણ છે, અને તેમાં ખરેખર ! ઘા પણ વાગેલા છે ! ! વરણ ઇ૦—હું એમ કરૂં, તોય આપને નાય (ના) વરણ (અક્ષર) ક્યાં છે ? આપને તેની ક્યાં ના છે ? તમારા કાન કાંઇ મારા પરિતાપ સુધી પોહોંચે છે ? —તમે કાંઇ મારા દુઃખની વાત કાને ધરો છો ?

૪૩૪ મને—મનમાં. ૪૬૫ કંઇક ઇ૦–(દૂરથી જઇને દોડતી આવીને ધર્મની છાતી ઉપર પડવાના હેતુથી). રદ—દાંત. ૪૩૬ પડી ઈ૦–ધર્મ ધારકો (યુધિષ્ટિર) ઘણી લહીને (જોઇને ; તે પડી. યુધિષ્ટિર આવા આવા

વહ્યું ઘણું ઘણું શે વદું સહુ, મૂરછના થઈ એટલું કહુ;
મૂરછના વળી એકને તહીં, જગત ન્યાય છે કે'વું શું તહીં. ૪૩૭

યુધિષ્ઠિરજાગ્રતાવસ્થા.

કવિત.

મર્ણ થાય એકનું કૈં, જન્મ એકનોજ કંઈ,
દુઃખ કોઇને અપાર, સુખ દિન કોઇને;
ઉંઘતા કોઇ જે ઘડી, તે સમે કો જાગતા રે',
ખાય નવનીત કોઈ, રહે ભૂખ્યા રોઇને;
એમ લાભ એકને ને, અલાભ ગ્રહેછે અન્ય,
ચાલ્યું આવ્યું જગ્તમાં એ, નાખો સંશે ખોઇને;
તેમ ધર્મસૂનુને તો, મૂરછા વળી જે ઘડી,
મૂરછામાં ઢળી કૃષ્ણા, રહ્યો રાય જોઇને!! ૪૩૮
વાર વાર વિચારતો, ધારતો કૈં ધ્યાનમાં તે,
ડારતો દિલને ઘણું, (શે) ઉપર કૃષ્ણા પડી!
ગાઢ વન પા'ડ અતિ, પ્રાણીની ન થાય ગતિ,
(ત્યાં) આવી પો'ચી કેમ સતી? દૈવ આ કેવી ઘડી!
માનુષી આ કાર્ય નથી, દેવ દાનવનું હશે,
કેમ કરી આવે એહ, દીસે છે એ તો છડી!

ધર્મ કરતા હતા માટે તેને જીવ આપવાને પડી, એ વ્યંગ્યાર્થ છે. કવિ કહે છે: અરર ઇ૦. શીર્ષે—માથામાં (દ્રૌપદીને).

૪૩૭ ઘણું ઘણું વહ્યું. શું વહ્યું ? કવિ કહે છે કે તે બધું હું શું કરવા કહુ ? અર્થાત્ માથામાં પથ્થર વાગવાથી ઘણું શું વહ્યું તે તમારેજ સમજી લેવું કે લોહી વહ્યું છે. જગત્ ન્યાય છે—એકને મટે ને બીજાને થાય એવો ન્યાય. ૪૩૮ તે ન્યાય કહી બતાવે છે: મર્ણ ઇ૦. નવનીત—માખણ.

અરે પ્રભુ પાળનાર! ભૂમંડળ ધારનાર !
કષ્ટને નિવારનાર! આપદા આવી પડી !! ૪૩૯
મૂર્ચ્છનામાં પડ્યો હુંય, મગન હતો ભૂલી કષ્ટ,
તેના પર પાડી કૃષ્ણા, આકાશ કે ભોમથી!
શિર ફૂટી ગયું એનું, દીન રૂપ દર્શે જેનું,
તન સહુ તૂટ્યું તેનું, નકી પડી વ્યોમથી!!
મર્ણ એનું થયું નથી, એમ જોતામાં જણાય,
મૂર્ચ્છના તો આવી મોટી, કંપ નવ રોમથી;
એમ કહી કને જઈ, કર અડકાડી જુએ,
અરરર શી ટાઢી થઇ, શર્દકેરા સોમથી. ૪૪૦
રડે શું બિચારો રાય, રડી રડી અશ્રુ ખૂટ્યાં,
ઉદરમાં આબ નહિ, આવે કેઈ જગાથી;
કરમને કૂટે કેમ, કર અકડાઇ ગયા,
અતિ દુખી સુખી સમો, દબાય ન દગાથી!
તેમાં ધીર વીર ધર્મ, જાણે કાળકેરાં કર્મ,
ડરાવતો દૈવ અતિ, છેહ દઇ સગાથી;
તોય થયું કેઇ પેર. તેનો તે વિચાર કરે,

---

૪૩૯ પ્રાણી ઇ૦—તેમાં કોઈ પ્રાણી ગતિ કરી શકે નહિ એવું છે. છડી—એકલી. દ્રૌપદી આવા ગાઢ વનમાં આવી શકી તે ઉપરથી આ બનાવને અદ્‌ભુત જાણીને તે વિચારે છેઃ માનુષી ઇ૦. માનુષી—મનુષ્ય સંબંધી.

૪૪૦ વ્યોમથી—આકાશમાંથી. ભ્રાંતિ. કંપ ઇ૦—એનું રૂંવું સુધ્ધાં કંપતું નથી! શર્દ ઇ૦—શરદ ઋતુનો ચંદ્ર અધિક ટાઢો હોય છે, અને તે કરતાં પણ દ્રૌપદીનું અંગ વધારે ટાઢું થઇ ગયું છે.

વિચારવંત એ ધરે, આ ન થાય ભગાથી !! ૪૪૧
રાવણી જેવું આ રણે, કપટ દિસે છે કાંઈ,
મિથ્યા મૈથિલી સમું આ, કૃષ્ણાકેરૂં રૂપ છે;
અલંબુષાદિક અતિ, અરિકેરા સાહ્યકારી,
તેમનું હશે આ કાર્ય, કપટનો કૂપ છે!
અરે શો વિચાર કરૂં, આપી મેં જે મુદ્રિકા તે,
કપટી કને ન હોય, રાજસૂયયૂપ છે;
દેવ કે દાનવથકી, થાય ન કપટે કરી,
એમ કહી કર ધરી, જોતો બેઠો ભૂપ છે. ૪૪૨

---

૪૪૧ આબ—પાણી. (તરશ્યો હતો તેથી). જગા—જગો. અતિ દુ૦—અતિશય દુખીઓ તે સુખિયા સમાન જણાય છે. જે સુખીઓ હોય તે રડે નહિ કે કપાળ કૂટે નહિ; યુધિષ્ઠિર પણ તેમ કરતો નથી, પણ તેનું કારણ બીજું છે. એટલે આંસુ ખૂટ્યાં છે તથા હાથ અકડાઇ ગયા છે તેથી રડતો કૂટતો નથી. દુઃખ રૂપ કારણ છતાં રડવા રૂપ કાર્ય ઉપજતું નથી માટે **વિશેષોક્તિ** અલંકાર. દુઃખી છતાં સુખી સમો વર્ણ્યો છે માટે **વિરોધાભાસ** "બહુ દુઃખિયાને દુઃખ નહિ, ને બહુ ઋણિયાને ઋણ નહિ" એ કહેવતના અર્થનો અનુવાદ છે માટે **લોકોક્તિ**. ધર્મની વીરતા વર્ણે છેઃ દબાય દ૦—એમ છતાં તે દગાથી દબાતો નથી ! છેહ દ૦—અર્થાત્ તેનાં સગાં પાસે તેને છેહ દેવરાવીને. (યુધિષ્ઠિરના કૃત્યથી બધાં દુઃખમાં પડ્યાં છે એવી તેમને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવીને). વિચારવંત એ૦—વિચારવંત યુધિષ્ઠિર પોતાના મનમાં એમ ધરે છે કે આ ભગાથી થાય એવું નથી–દ્રૌપદીને અહીં લાવી મૂકવી એ કોઇ જેવા તેવાનું કાર્ય નથી !બુદ્ધિહીન પુરૂષનાં અવળાં કાર્ય જોઇને તેને ભગાની ઉપમા આપવાનો રિવાજ પ્રસિદ્ધ છે (જેમ કે. કર્યું ભગાના જેવું !)

૪૪૨—ભગા જેવું નથી ત્યારે કોના જેવું છે તે કહેછેઃ રાવણિ ઈ૦—રાવણિ—ઇંદ્રજિત. રામાયણના યુદ્ધ વખતે ઇંદ્રજિતે કૃત્રિમ સીતા બનાવીને તેનો વધ કર્યો હતો તે પ્રસંગનું અનુસ્મરણ. રણે—અરણ્યમાં. મિથ્યા

જુએ તો મુદ્રિકા તેહ, માનિનીએ કર ધરી,
ઓળખીને રડ્યો અતિ, હાય હાય ભાખીને।
કરવું શું હવે મારે, નકી નકી આ તો કૃષ્ણા,
તૃષ્ણા રાજ્ય તણી તજી, પડી સહુ નાખીને।।
ધૌમ્ય ગુરૂકનેથી એ, કોણ હરી લાવ્યો મૂઢ,
ગતિ તેની ગૂઢ અતિ, કે' દીનત્વ દાખીને;
શ્વાસ ને ઉચ્છ્વાસ લઇ સ્તબ્ધ થઇ બેઠો રાય,
દરિયાશુ દુઃખ એનું, શ્યામ પૂરે સાખીને।। ૪૪૩

મરૂદ્ગણમતભેદ.

મઘવાને કહે મળી, દેવ દયાળુ ઘણા ત્યાં,
પ્રભુ ! હવે પૂરૂં કરો, દુઃખ દેવું એહને;
મોટાપણું જાશે એમ, કીડી પર કટક આ,
ફટક દઇ એ ફાટે, વેહ પડ્યા દેહને;

મૈથિલી—કપટરૂપ સીતા. ઇંદ્રજિત તો માયાવી હતો તેથી તે એવું કરી શકે, પણ અહીં કોણ એવું કરે એમ છે? તે કહેછે: અલંબુષપાદિક ઇ૦—અલંબુષ વગેરે અસુરો અરિ (દુર્યોધન)ના સાહાયકારી છે તેમનું આ મિથ્યાદ્રૌપદી બનાવવા જેવું કાર્ય હશે, કેમકે તે કપટના કૂવા જેવો છે-અગાધ કપટવાળો છે. રાજસૂય ઇ૦—રાજસૂય યજ્ઞનો યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) દાટતી વખતે મેં જે મુદ્રિકા દ્રૌપદીને આપી હતી તે કપટી કને હોય નહિ ! માટે દ્રૌપદીનો હાથ હું જોઉં. કર ધરી—હાથ ઝાલીને (દ્રૌપદીના હાથની મુદ્રિકા જોવાને માટે). **સ્મૃતિ ભાવ.**

૪૪૩ પડી ઇ૦—સહુ નાખી દેઇને અહીં આવીને પડી ? શ્યામ ઇ૦—અર્થાત્ એનું દુઃખ તો એક પરમેશ્વરજ જાણતો ભલો છે, એ કહેવતના અર્થનો અનુવાદ છે.

ઘણી થ પરીક્ષા એની, નિરીક્ષા ઘણાંની કરી,
આવી દીક્ષા ધરે કોણ, જોઇ આવા છેહને;
દર્શન દ્યો જે દયાળ ! થઇ ઘણી ઘણી હવે,
અસુરને દિલ દયા, આવે જોઇ જેહને !! ૪૪૪
ઇંદ્ર કહે એમ નહિ, જશે પાણી પીવા એહ,
ચાલે નવ કદી ભાઇ,, જળ વિના જનને;
ગર્જી બોલ્યા ઘણા સુર, પાણી પીવું હોય જેને,
અસુર તે કરે શાને, મારે કેમ મનને !
ચાર પાણી પી પડ્યા જો, યક્ષે કહ્યું માન્યું નહિ,
પરભાર્યું જાણ્યું નહિ, ત્યાગી બેઠા તનને;
ઇંદ્ર કહે રહો બેશી, જુઓ હવે થાય શું શું,
નિરખીએ બેઠા અહીં, શુભાશુભ દનને. ૪૪૫

યુધિષ્ઠિરમજ્જન.

વળી ટળી મૂરછા ને, રાય અરૂપરૂ ભાળે,
હાય ! હાય ! થયું આ શું, કૃત્ય કોણે આ કર્યું !!

---

૪૪૪ મરૂદ્‌ગણમતભેદ—દેવના ટોળામાં મતભેદ. મઘવાને—ઇંદ્રને. દેવ ઇ૦—ઘણાક દયાળુ દેવ. પ્રભુ !—ઇંદ્રનું સંબોધન. પૂરું કરો—બસ કરો. ફૂટક ઇ૦—એના દેહને વેહ (છિદ્ર) પડ્યા છે (દુઃખરૂપી), માટે હવે એ ફૂટ દેહને ફાટશે. નિરીક્ષા ઇ૦—ઘણા જણની નિરીક્ષા (તપાસ) આપણે કરી જોઈ પણ આવા છેહને (દુઃખમાં તજી દેવારૂપ) જોઇને આવી દીક્ષા (આખર સુધી ધર્મ ન છોડવા રૂપ વ્રત) કોણ ધરે એવું છે ? અસુરને ઇ૦—અર્થાત્ તમે તો દૈત્ય કરતાં પણ વધારે ક્રૂર જણાઓ છો એ **ધ્વનિ.** ૪૪૫. અસુર—મોડું. શુભાશુભ ઇ૦— સારા માઠા દિવસને.

જુગતેથી જોવું મારે, જણાઇ એ સહુ જશે,
એમ મનમાં વિચારી, નૃપે ધ્યાનને ધર્યું;
સ્થિર મન થાય નહિ, ધ્યાન તો ધરાય નહિ,
નિર્ણય કરાય નહિ, કાર્ય કાંઇ ના સર્યું!
મન રાખે મારી ઘણું, આંખ બંધ કરી કરી,
તોય ચૂકતો ચતુર, ફટકે મન ફર્યું! ૪૪૬
પછે વિચારતો રાય, મૃતકાદિ સ્પર્શ થયે,
ધ્યાન તો ધરાય કેમ, અશુચિ ખરેખરું;
તૃષા અતિ પીડે તન, મૃષા મન થાય તેથી,
કશ્યા બંધ છોડી કરી, આપદા આવી હરું;
અરે ભાઇ વિના નવ, પાણી મારે પીવું કદી,
સ્વર્ગમાંહી ભેટી પછે, પાણી પીવા આદરું;
ધ્યાન કાજ સ્નાન કરું, પાણીકેરો સ્પર્શ નવ;
મુખમાં ન લેઉં કદી, ખરેખરું ઉચ્ચરું. ૪૪૭
આચમન લેઉં નહિ, કે ન કોગળો કરું હું,
મુખ અલ્યા! બાંધું તને, બુકાનીના બંધથી;
ધર્મમાંહી જય નકી, મારે મન કર્યો મેં તો,
પછે કશું થાય કહો, અંધસુત અંધથી;

---

૪૪૬ જુગતેથી—ધ્યાનની જુક્તિથી. ફટકે ઇ૦—દુઃખની ફટકથી મન ફરી ગયું—સ્થિર ન થયું. અથવા ફરેલું (ભ્રમિત) મન ફટકે છે.

૪૪૭ ધ્યાન કેમ સ્થિર થતું નથી તેનું કારણ શોધે છે. મૃતકાદિ ઇ૦—મૃતકાદિ—મૃતક (મુડદાં વગેરે). અશુચિ—અપવિત્ર. બીજું કારણ કલ્પે છે: તૃષાઇ૦. મૃષા—મિથ્યા. કશ્યા—કશેલા (બખતર વગેરેના). આપદા ઇ૦—આવેલી આપદાને હરું (નાશ કરું) યુધિષ્ઠિરની દૃઢતા વર્ણવે છે: અરે ઇ૦.

એમ મન માન્યું કરી, શરતીર તીર ધરી,
સર માંહી સંચર્યો તે, શુદ્ધ થવા ગંધથી;
પેસે પાણી માંહી જેવે, એવે અવનવું હવું,
થયું તેવું કવું હવે, ધ્યાન માન ધંધથી. ૪૪૮

યક્ષઅટકાવ.

પીશ નહિં પીશ અલ્યા ! પરભાયું પાણી આ છે,
શકુનિ હું માલિક છું, નિકળ તું બારણે;
પ્રશ્ન પૂછું મને પ્યારાં, (જો) ઉત્તર દેવાય તુંથી,
ત્યારે પીજે પાણી તુંજ, કહું તારે કારણે;
માનીશ ન મારૂં મૂઢ ! મર્ણ પામી પડીશ તું,
પડયા લહે ભાઈ તારા, તજી સહુ ધારણે;
મારૂં કહ્યું માન્યું નહિ, પારકું એ જાણ્યું નહિ,
મન ગયું તાણ્યું નહિ, તૃષાકેરે તારણે. ૪૪૯

પુણ્યશ્લોકપ્રશ્ન.

વાણી એવી સાંભળી જ્યાં, તવ આમ તેમ જોયું,

---

૪૪૮ મુખ—(સંબોધન). સજીવારોપણ કે રૂપક. દુર્યોધનને ઉદ્દેશીને કહે છે: અંધસુત ઈ૦. અંધસુત—આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. શરતીર ઇ૦—શર (બાણ) અને તીર (સાધારણ તીર) તીર (કાંઠાઉપર) ધરી (મૂકીને). અથવા તીરને સર (સરોવર)ના કાંઠ. ઉપર મૂકીને. ગંધથી—(પરસેવા વગેરેના). ધ્યાન ઇ૦—ધ્યાન રાખીને, માન રાખીને અને ઉદ્યોગ કરીને.

૪૪૯. શકુનિ—પક્ષી. તજી ઈ૦—સહુ (રાજ્યાદિક સઘળું) તજીને ધારણે પડયા છે, તેને તું જો. અર્થાત્ તારી પણ એજ ગતિ જરૂર થશે ! મન ઇ૦-તૃપાકેરે તારણે—તરસના દુ:ખને તરી જવામાં એમનું મન ગયું પણ તેને એમણે તાણ્યું (પાછું વાળ્યું) નહિ !

હાય! શું શકુનિ હણે, મારા ચાર વીરને;
એમ નવ થાય કદી, શકુનિશા હણે લાખ,
પૂછી જોઉં બોલ્યો તેને, ધરી રૂડી ધીરને;
કહ્યું ભાઈ ઇંદ્ર તમે, વસુ વાયુ વન્હિ છો કો,
વા મુખી છો તેહતણા, હણ્યા મારા વીરને;
શકુનિશા મળે શત, તેથી આમ થાય નવ,
વદો મહાધર્મધારી! પીર થાય શિરને. ૪૫૦

યક્ષઉત્તર.

યક્ષ કહે રાજસૂનુ! શકુનિ હું નર નથી,
મત્સ્યને શેવાળ ભક્ષી, બગકેરી જાત છું;
માર્યા તારા ભાઈ મેં તો, ચેતાવી કહું છું તને,
માનીશ નહિ તો મારૂં, કરનારો ઘાત છું;
ચાર ભાઈ ભેગો તું જ, પંચ મળી પંચ થાશો,
છઠી આવી પડી નારી, હું તો કાળી રાત છું!
કુંતીજનુ સાહસ ન, કરીશ કાંઈ તું અલ્પા!
જેવી કહી ચારને મેં, તેવી કહું વાત છું. ।। ૪૫૧

---

૪૫૦ શકુનિનો અર્થ સુબલનો પુત્ર (દુર્યોધનનો મામો) એવો કરીને યુધિષ્ઠિર વિચારે છે: વાણી ઇ૦. શકુનિશા—શકુનિ જેવા મુખી—શ્રેષ્ઠ—ઉપરી. પીર—પીડા. આ તમારૂં વચન સાંભળીને મારા માથાને પીડા થાય છે.

૪૫૧ શકુનિ ઇ૦—હું શકુનિ નામે નર નથી. ત્યારે કોણ છું; મત્સ્ય ઇ૦—મત્સ્ય (માછલાં) અને શેવાળનો ભક્ષ કરનારો બગ નામે શકુનિ (પક્ષી) છું. પંચ-પાંચમો. હું તો ઇ૦-હું તો કાળી રાત જેવો—ઘોર—બિહામણો છું. અથવા કાળીરાતમાં કાંઇએ જણાય નહિ તેમ તમે પાંચ

પુણ્યશ્લોકપ્રશ્ન.

બગથી ન મરે આ તો, શકુનિ ભલે તું મોટો,
યમનો ધરે એ ટોટો, ખોટો બકવા કરે;
હિમાચળ વિંધ્યાચળ, મલયાચળ વળી જે,
પારિયાત્ર જેવા પૂરા, સ્થિરતા ઘણી ધરે;
એ નગશા તેજસ્વી એ, માર્યા જાય શકુનિથી !
બલિષ્ટમાં શ્રેષ્ઠ જેથી, સુર સરખા તરે;
ગંધર્વનો ગર્વ હરે, અસુર અસુર વિના,
હણે જોઇ કસુરને, રાક્ષસ જોઇ મરે ! ૪૫૨
ઠીક ! એમ થયું હશે, બૃહદ્ આશ્ચર્ય રૂપ,
કર્યું કર્મ તમે ભાઈ, પ્રયોજન ભાખશો;
કેમ હણ્યા એમને તો, ઇચ્છા કશી આપ મને,
કાંઇ હું ન જાણું કહો, દોષ સહુ દાખશો;
મુજને આશ્ચર્ય હવું. ભય થઇ આવ્યો ઘણો,
હૃદય ઉદ્વિગ્ન થયું, હાય ! થયો ખાખશો !

મરો અને છઠ્ઠી સ્ત્રી મરે તે પણ કાંઇ મારે વિષે જણાવાનું નથી ! તેવી ઇ૦-તેવી વાત તને પણ કહું છું !

૪૫૨ પુણ્યશ્લોક—યુધિષ્ઠિર. શકુનિ—પક્ષી. પારિયાત્ર—એ નામનો પર્વત. સુર સરખા તરે—ઇંદ્ર સરખા એમને લીધે જય પામે. (નિવાતકવચોનો અર્જુને પરાભવ કરીને ઇંદ્રને જય અપાવ્યો હતો). ગંધર્વનો ઇ૦—ચિત્રરથ ગંધર્વને અર્જુને હરાવ્યો હતો. અસુર ઇ૦-અસુર (મોડું) કર્યા વિના—તરતજ અસુરને તેમની કસુર જોઇને હણે. અર્થાત્ વિનાકારણ એ કોઇનો વધ ન કરે એવા ધર્મશીલ પણ છે, એ વ્યંજના. (ભીમે બકાસુર વગેરે ઘણા અસુરને માર્યા હતા). રાક્ષસ ઇ૦—(હિડિંબ રાક્ષસને ભીમે માર્યો હતો).

મસ્તકમાં જ્વર ચઢ્યો, શૂળ લાગ્યાં સામટાં કૈં,
એમ કેમ કર્યું આપે, રામ ? રૂડું રાખશો. ૪૫૩

યક્ષઉત્તર.

યક્ષે કહ્યુ તેણીવાર, ભાઇ ભદ્ર થાઓ તારૂં,
શકુનિ નથી હું સત્ય, યક્ષ દક્ષ રૂપ છું;
તારા પરાક્રમી બંધુ, મેંજ માર્યા છેજ ભાઇ,
મારૂં તેમાં શી નવાઇ ? રૂપમાં અનુપ છું ! !
મારૂં કહ્યું કરે નહિ, કાનમાં જે ધરે નહિ,
કોઈ કાળે તરે નહિ, એવું હું સ્વરૂપ છું;
તારૂં અને તેમનું તો, બળ નવ મુજ આગે,
ભૂમિ માંહી પાડું તને, ભલે મોટો ભૂપ છું ! ૪૫૪

પુણ્યશ્લોકપ્રશ્ન.

કઠોર છે વાણી તારી, રૂક્ષ અક્ષર અપાર,
અમંગળ બોલે ઘણું, કોણ કોણ કોણ છે !

---

૪૫૩ એમ છે માટે બકથી એ મરે એવા તો નથી, પણ તેમને મરેલા પડેલા હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું અને તને એમ કહેતાં પ્રત્યક્ષ સાંભળું છું, માટે અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષને બળવત્તર ગણીને એમ થયું હશે એમ માનું છું. અને જો એમજ હોય તો હે ભાઇ ! તમે બૃહદ (મોટું) આશ્ચર્યરૂપ કર્મ કર્યું ! ! વારૂ, હવે એમને મારવાનું પ્રયોજન કહેશો ! મને-મનમાં. આશ્ચર્ય, ભય, ઉદ્વેગ અને વ્યાધિ, એ ચારે ભાવ સામટા વર્ણે છે: મુજને ૯૦. ખાખશો-રાખોડી જેવો. રામ ૯૦-હે રામ ! કાંઇ રૂડું (કલ્યાણ) રાખશો. અર્થાત્ ભગવાન્ સારૂં કરો !

૪૫૪ ભદ્ર-કલ્યાણ. દક્ષરૂપ—ડાહ્યો. રૂપમાં ૯૦-મારૂ રૂપ એવું છે કે જેની ઉપમા બીજી મળી શકે નહિ ! ! (અતિશય ભયંકર રૂપવાળો હોવાથી) અર્થાત્ હું કાંઇ જેવો તેવો નથી !

તારૂં પાણી પીએ નહિ, બેડશી મારી શું બોલે,
વિચાર ન રાખે તેણ, હોણ હોણ હોણ છે;
વધું કેવું નવ મારે, યુદ્ધની ઇચ્છા છે તને ?
કે બોલે તું સર્વ જેહ, મોણ મોણ મોણ છે;
ધર્મસૂનુ યુધિષ્ઠિર, આ રહ્યો હું ઊભો અક્ષ્યા,
નીપન્યો તું લાગે મને, ઓણ ઓણ ઓણ છે. ૪૫૫

યક્ષદર્શન.

વદી એમ સાવધ થૈ જળથી નીકળ્યા બા'ર,
તીર લીધું તાણી તર્ત, વિચિત્ર એવે લહ્યું;
વિરૂપ છે નેત્ર જેનાં, કદ કાયાતણું મોટું,
તાલ જેવી ઉંચાઇનું, રૂપ ન જાયે સહ્યું;
દેહ તો જ્વલાયમાન, સવિતા સરખું તેજ,
અસહ્ય અપાર વીર્ય, જાય ન કયમે કહ્યું !
પર્વતની ઉપમા ન, આપી અપાયેજ તેને,
એવું રૂપ દુઃખ સમે, જોઇ જાય શે રહ્યું !! ૪૫૬

---

૪૫૫ રૂક્ષ—લૂખા—પ્રેમ કે સ્નેહ વગરના. અમંગળ—ભૂંડું. કોણ ઇ૦-'કોણ' શબ્દ ત્રણ વાર મૂકયો છે તે ઉપરથી યક્ષને એમ સૂચવ્યું કે તું જે હોય તે જલદી કહી દે. તારૂં ઇ૦-તારૂં પાણી અમે નહિ પીઇએ. તેમાં તું બેડશી મારીને—પતરાજી કરીને શું બોલે છે ? અર્થાત્ કોણ તારૂં પીએ છે ? હોણ-હાણ્ય (તારી-યક્ષની). મોણમોણ—અમથું અમથું. ઓણ-હમણા. અર્થાત્ તું કોઇક અનુભવ વગરનો નવો પ્રાણી દેખાય છે ! કેમકે જો જૂનો હોત તો અમારાં પરાક્રમ તારે કાને આવ્યાં હોત, તેથી તું આમ બોલત નહિ !

૪૫૬ તાણી લીધું-યુધિષ્ઠિરે. વિરૂપ-બેડોળ-વિકાળ. તાલ-તાડ. જ્વલાયમાન-સળગતો. સવિતા-સૂર્ય. અદ્ભુત.

મેઘ શા ગંભીર સ્વરે, કરે તિરસ્કાર ઘણો,
એવો યક્ષ જોયો નૃપ, વટ નીચે ત્યાં કને;
પાણીમાં ગયા કૈં પાદ, વૃક્ષે અઢેલીને બેઠો,
દક્ષ નૃપે જોયો તેહ, હાલ શો થયો વને !!
શબ પડ્યાં પાંચ તણાં, રૂપ તેમાં આવું લહ્યું,
હાય હાય! કો ન કંપે, શૂર ન ગણે મને!
પછે બોલ્યો યક્ષ કેવું, પ્રત્યક્ષ જણાઈ જાતે,
કવિમણિ કહે સહુ, ધ્યાન જેનું ના ધને. ૪૫૭

યક્ષવચન.

યક્ષ કહે તારા બંધુ, ચારને મેં વાર્યા ઘણા,
માન્યું નહિ તોય મારૂં, પાણી પીધું તેમણે;
તુંજને હું કહું આજ, જીવવા જે જન ચહે,
તેણે પાણી પીવું નહિ, મુઆ પીધું જેમણે;
હે કુંતીકુવર એવું, પાર્થ ! પૂરે પૂરૂં જાણ,
સાહસમાં મોટી હાણ, માન્યું નહિ એમણે;
પૂર્વે આ તલાવ મારૂં, બંધાવેલું છે વિશાળ,
પ્રશ્નના ઉત્તર કરે, જીવી જાય તે રણે. ૪૫૮
પ્રશ્નના ઉત્તર કહી, પછે ભલે સ્નાન કરચ,
ધ્યાન ધરચ મન માન્યું, જળને લઇ જઇ;

---

૪૫૭ વટ—વડ. પાદ—પગ. (અતિ લાંબા હોવાથી). દક્ષ નૃપે—ડાહ્યા યુધિષ્ઠિર રાજાએ. શૂર ઇ૦—પોતાના મનમાં પોતાને શૂર ગણે નહિ. ધ્યાન ઇ૦—જે કવિનું ધ્યાન કવિતા કરીને ધન મેળવવા તરફ નથી એવો.

૪૫૮ પાર્થ—પૃથા(કુંતી)ના પુત્ર—યુધિષ્ઠિર. જીવી ઇ૦—જીવીને તે રણે (રણમાં—સંગ્રામમાં) જાય. અથવા આ રણમાં તે જીવીને જાય—જીવતો પાછો ઘેર જાય.

તારૂં પાણી પીએ નહિ, બેડશી મારી શું બોલે,
વિચાર ન રાખે તેણ, હોણ હોણ હોણ છે;
વધું કેવું નવ મારે, યુદ્ધની ઇચ્છા છે તને ?
કે બોલે તું સર્વ જેહ, મોણ મોણ મોણ છે;
ધર્મસૂનુ યુધિષ્ઠિર, આ રહ્યો હું ઊભો અહ્યા,
નીપન્યો તું લાગે મને, ઓણ ઓણ ઓણ છે. ૪૫૫

યક્ષદર્શન.

વદી એમ સાવધ થૈ જળથી નીકળ્યા બા'ર,
તીર લીધું તાણી તર્તે, વિચિત્ર એવે લહ્યું;
વિરૂપ છે નેત્ર જેનાં, કદ કાયાતણું મોટું,
તાલ જેવી ઉંચાઇનું, રૂપ ન જાયે સહ્યું;
દેહ તો જ્વલાયમાન, સવિતા સરખું તેજ,
અસહ્ય અપાર વીર્ય, જાય ન કયમે કહ્યું !
પર્વતની ઉપમા ન, આપી અપાયેજ તેને,
એવું રૂપ દુઃખ સમે, જોઇ જાય શે રહ્યું !! ૪૫૬

---

૪૫૫ રૂક્ષ—લૂખા—પ્રેમ કે સ્નેહ વગરના. અમંગળ—ભૂંડું. કોણ ઇ૦–'કોણ' શબ્દ ત્રણ વાર મૂકયો છે તે ઉપરથી યક્ષને એમ સૂચવ્યું કે તું જે હોય તે જલદી કહી દે. તારૂં ઇ૦–તારૂં પાણી અમે નહિ પીઇએ. તેમાં તું બેડશી મારીને—પતરાજી કરીને શું બોલે છે ? અર્થાત્ કોણ તારૂં પીએ છે ? હોણ–હાણ્ય (તારી–યક્ષની). મોણમોણ—અમથું અમથું. ઓણ–હમણા. અર્થાત્ તું કોઇક અનુભવ વગરનો નવો પ્રાણી દેખાય છે ! કેમકે જો જૂનો હોત તો અમારાં પરાક્રમ તારે કાને આવ્યાં હોત, તેથી તું આમ બોલત નહિ !

૪૫૬ તાણી લીધું–યુધિષ્ઠિરે. વિરૂપ–બેડોળ--વિકાળ. તાલ–તાડ. જ્વલાયમાન–સળગતો. સવિતા–સૂર્ય. અદ્ભુત.

મેઘ શા ગંભીર સ્વરે, કરે તિરસ્કાર ઘણો,
એવો યક્ષ જોયો નૃપ, વટ નીચે ત્યાં કને;
પાણીમાં ગયા કેં પાદ, વૃક્ષે અઢેલીને બેઠો,
દક્ષ નૃપે જોયો તેહ, હાલ શો થયો વને !!
શબ પડ્યાં પાંચ તણાં, રૂપ તેમાં આવું લહ્યું,
હાય હાય! કો ન કંપે, શૂર ન ગણે મને!
પછે બોલ્યો યક્ષ કેવું, પ્રત્યક્ષ જણાઈ જાતે,
કવિમણિ કહે સહુ, ધ્યાન જેનું ના ધને. ૪૫૭

યક્ષવચન.

યક્ષ કહે તારા બંધુ, ચારને મેં વાર્યા ઘણા,
માન્યું નહિ તોય મારૂં, પાણી પીધું તેમણે;
તું જને હું કહું આજ, જીવવા જે જન ચહે,
તેણે પાણી પીવું નહિ, મુઆ પીધું જેમણે;
હે કુંતીકુવર એવું, પાર્થ ! પૂરે પૂરૂં જાણ,
સાહસમાં મોટી હાણ, માન્યું નહિ એમણે;
પૂર્વે આ તલાવ મારૂં, બંધાવેલું છે વિશાળ,
પ્રશ્નના ઉત્તર કરે, જીવી જાય તે રણે. ૪૫૮
પ્રશ્નના ઉત્તર કહી, પછે ભલે સ્નાન કરય,
ધ્યાન ધરય મન માન્યું, જળને લઇ જઇ;

---

૪૫૭ વટ—વડ. પાદ—પગ. (અતિ લાંબા હોવાથી). દક્ષ નૃપે—ડાહ્યા યુધિષ્ઠિર રાજાએ. શૂર ૦—પોતાના મનમાં પોતાને શૂર ગણે નહિ. ધ્યાન ૦—જે કવિનું ધ્યાન કવિતા કરીને ધન મેળવવા તરફ નથી એવો.

૪૫૮ પાર્થ-પૃથા(કુંતી)ના પુત્ર-યુધિષ્ઠિર. જીવી ૦-જીવીને તે રણે (રણમાં-સંગ્રામમાં) જાય. અથવા આ રણમાં તે જીવીને જાય=જીવતો પાછો ઘેર જાય.

છાંટચ પડ્યા બંધુ તારા, પીવાય તેટલું પીને,
લઇ જા આશ્રમ સુધી, કૃપા મારી તો થઇ;
મારૂં કહ્યું માને નહિ, હઠ કરે ભાઇ જેવી,
તો તો મરી પડે તેમાં, ફેર ન પડે રઇ;
નિર્મળ આ જળ મારૂં, આપી તને આજ તારૂં,
ચૂકતામાં નકી મારૂં, જૂઠું ન જાણુ ગઇ. ૪૫૯

પુણ્યશ્લોકવચન.

યુધિષ્ઠિર કહે યક્ષ, તારા પાણીતણી ઇચ્છા,
રાખતો નથી હું રજ, કારણ છે તેહનું;
નિરંતર પંડિત તો, પારકી વસ્તુને લેવી,
નિંદ્ય માંહી નિંદ્ય ગણે, ખરૂં માને દેહનું;
તો પછી હું કેમ ઇચ્છું, પાણી પરભાર્યું તારૂ,
ભલે મર્ણ થાય મારૂં, દુઃખ નથી એહનું;
ધર્મને હું ધારી જાણું, કર્મ કૂડ લહું તારાં,
વચન સુણું અકારાં, મુખ લહું જેહનું. ૪૬૦
વારૂ તારા પ્રશ્ન પૂછ, તુજ તારા મુખેથકી,
સ્વચે સ્વચનું સ્વરૂપ, કે'વાકેરો ન્યાય છે;
હશે મારી મતિ જેવી, તેવી સાખ પૂરીશ હું,
પછે ક્ષત્રીધર્મ ધારૂં, કેવો જીવી જાય છે;

---

૪૫૯ તારૂં–(દુઃખરૂપી સમુદ્રથી). જૂઠું ૪૦—હું જૂઠું ગાઇ જાણ-તો નથી–અર્થાત્ કદી ખોટું બોલતો નથી.

૪૬૦ તે કારણ કહે છે: નિરંતર ૪૦ દેહનું—અર્થાત પોતાનું. એહ-નું—મરણ થાય તેનું. મુખ ૪૦—જેનું મુખ હું લહું—દેખું છું, તેનાં એટલે તારાં અકારાં વચન સાંભળું છું અને તેથી તારાં કૂડ કર્મને પણ લહું (જાણું છું).

પ્રશ્ન પૂછે તેને કે'વા, ઉત્તર તો સહુ પે'લા,
ક્ષત્રીકેરો ધર્મ એવો, મનુથી મનાય છે;
માટે પ્રશ્ન પૂછો યક્ષ, સમક્ષ એવું જ્યાં કહ્યું,
દક્ષ લાગ્યો પૂછવા તે, કવીશ્વર ગાય છે. ૪૬૧

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

યક્ષ—સૂર્યકેરા ઉદયને, કોણ કરનાર કહે?
એની ચારે બાજુ કોણ, ફરનાર છે સહી?
અસ્ત એને કરે કોણ? એ વશી રહેછે કયહાં?
જાણતો હોય તો કહે, નીકર જાને વહી;
યુધિ૦—યુધિષ્ઠિર કહે બ્રહ્મા, ઉદય કરે સવિતા,
ચાર બાજુ તેની ફરે, નિર્ઝર સહુ લહી;
ધર્મ તેને અસ્ત કરે, સત્ય વિષે રહે તેહ,
એ કહ્યું યથામતિએ, અન્ય હું જાણું નહિ. ૪૬૨

---

૪૬૧ સ્વયે ઇ૦—સ્વયે (પોતે) સ્વયનું (પોતાનું) સ્વરૂપ કે'વું, એવો ન્યાય (વ્યવહાર) છે, માટે તું જ તારે મુખેથકી તારા પ્રશ્ન પૂછ, (તારા પ્રશ્નનું સ્વરૂપ તુંજ જાણે માટે તું પ્રશ્ન પૂછ), સાખ પૂરીશ--ઉત્તર આપીશ, ક્ષત્રીધર્મ ધારૂં--મારા ભાઇને મારનારનું વેર લેઉં. ત્યારે હમણાજ કેમ નથી મારતા? તે વિષે કહે છેઃ પ્રશ્ન ઇ૦. મનુથી—સ્વાયંભુવ મનુના વખતથી, અર્થાત્ ક્ષત્રિયજાતિની ઉત્પત્તિ થઇ ત્યારથી. કવિ કહે છેઃ સમક્ષ ઇ૦—જ્યાં યક્ષની સમક્ષ (મોઢા આગળ) યુધિષ્ઠિરે એવું કહ્યું ત્યાં તે દક્ષ (ચતુર) યક્ષ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો. કેવા પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો તે કવીશ્વર ગાય છે—હવે વર્ણવે છે.

૪૬૨ સૂર્યકેરા ઇ૦—આ અર્ધા છંદથી ચાર પ્રશ્ન કર્યા છેઃ મહાભારતમાં લખે છે કે " किंस्विदादित्यमुन्नयति? केचतस्याभितश्चरा? कश्चैनमस्तंनयति? कस्मिंश्चप्रतिष्ठति? અર્થ છંદના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે છે. એનો ઉત્તર પણ તેમાંજ છે કે, " ब्रह्मादित्यमुन्नयतिदेवास्तस्याभितश्चराः। धर्मश्चास्तं

છાંટય પડચા બધુ તારા, પીવાય તેટલું પીને,
લઇ જા આશ્રમ સુધી, કૃપા મારી તો થઇ;
મારૂં કહ્યું માને નહિ, હઠ કરે ભાઇ જેવી,
તો તો મરી પડે તેમાં, ફેર ન પડે રઇ;
નિર્મળ આ જળ મારૂં, આપી તને આજ તારૂં,
ચૂકતામાં નકી મારૂં, જૂઠું ન જાણુ ગઇ.

પુણ્યશ્લોકવચન.

યુધિષ્ટિર કહે યક્ષ, તારા પાણીતણી ઇચ્છા,
રાખતો નથી હું રજ, કારણ છે તેહતું;
નિરંતર પંડિત તો, પારકી વસ્તુને લેવી,
નિંદ્ય માંહી નિંદ્ય ગણે, ખરૂં માને દેહતું;
તો પછી હું કેમ ઇચ્છું, પાણી પરભાર્યું તારૂ,
ભલે મર્ણ થાય મારૂં, દુઃખ નથી એહનું;
ધર્મને હું ધારી જાણું, કર્મ કૂડ લહું તારાં,
વચન સુણું અકારાં, મુખ લહું જેહનું.
વારૂ તારા પ્રશ્ન પૂછ, તુજ તારા મુખેથકી,
સ્વયે સ્વયનું સ્વરૂપ, કે'વાકેરો ન્યાય છે;
હશે મારી મતિ જેવી, તેવી સાખ પૂરીશ હું,
પછે ક્ષત્રીધર્મ ધારૂં, કેવો જીવી જાય છે;

---

૪૫૯ તારૂં–(દુઃખરૂપી સમુદ્રથી). જૂઠું ઇ૦—હું જૂઠું ગાઇ જાણ- તો નથી–અર્થાત્ કદી ખોટું બોલતો નથી.

૪૬૦ તે કારણ કહે છેઃ નિરંતર ઇ૦ દેહતું—અર્થાત પોતાનું. એહ- નું—મરણ થાય તેનું. મુખ ઇ૦—જેનું મુખ હું લહું—દેખું છું, તેનાં એટલે તારાં અકારાં વચન સાંભળું છું અને તેથી તારાં કૂડ કર્મને પણ લહુ (જાણું છું).

પ્રશ્ન પૂછે તેને કે'વા, ઉત્તર તો સહુ પે'લા,
ક્ષત્રીકેરો ધર્મ એવો, મનુથી મનાય છે;
માટે પ્રશ્ન પૂછો યક્ષ, સમક્ષ એવું જ્યાં કહ્યું,
દક્ષ લાગ્યો પૂછવા તે, કવીશ્વર ગાય છે. ૪૬૧

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

યક્ષ—સૂર્યકેરા ઉદયને, કોણ કરનાર કહે ?
એની ચારે બાજુ કોણ, ફરનાર છે સહી ?
અસ્ત એને કરે કોણ ? એ વશી રહેછે ક્યહાં ?
જાણતો હોય તો કહે, નીકર જાને વહી;
યુધિ૦—યુધિષ્ઠિર કહે બ્રહ્મા, ઉદય કરે સવિતા,
ચાર બાજુ તેની ફરે, નિર્ઝર સહુ લહી;
ધર્મ તેને અસ્ત કરે, સત્ય વિષે રહે તેહ,
એ કહ્યું યથામતિએ, અન્ય હું જાણું નહિ. ૪૬૨

---

૪૬૧ સ્વયે ૦—સ્વયે (પોતે) સ્વયતું (પોતાનું) સ્વરૂપ કે'વું, એવો ન્યાય (વ્યવહાર) છે, માટે તુંજ તારે મુખેથકી તારા પ્રશ્ન પૂછ, (તારા પ્રશ્નનું સ્વરૂપ તુંજ જાણે માટે તું પ્રશ્ન પૂછ), સાખ પૂરીશ--ઉત્તર આપીશ, ક્ષત્રીધર્મ ધારૂં--મારા ભાઇને મારનારનું વેર લેઉં. ત્યારે હમણાજ કેમ નથી મારતા ? તે વિષે કહે છે: પ્રશ્ન ૦. મનુથી—સ્વાયંભુવ મનુના વખતથી, અર્થાત્ ક્ષત્રિયજાતિની ઉત્પત્તિ થઇ ત્યારથી. કવિ કહે છે: સમક્ષ ૦—જ્યાં યક્ષની સમક્ષ (મોઢા આગળ) યુધિષ્ઠિરે એવું કહ્યું ત્યાં તે દક્ષ (ચતુર) યક્ષ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો. કેવા પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો તે કવીશ્વર ગાય છે—હવે વર્ણવે છે.

૪૬૨ સૂર્યકેરા ૦—આ અર્ધા છંદથી ચાર પ્રશ્ન કર્યા છે: મહાભારતમાં લખે છે કે " किंस्विदादित्यमुन्नयति ? केचतस्याभितश्चरा ? कश्चैनमस्तंनयति ? कस्मिंश्चप्रतिष्ठति ? અર્થ છંદના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે છે. એનો ઉત્તર પણ તેમાંજ છે કે, " ब्रह्मादित्यमुन्नयतिदेवास्तस्याभितश्चरा : । धर्मश्चास्तं

યક્ષ—કયું કાર્ય કરવાથી, વેદ ભણેલો ગણાય ?
કયમ કરી મોટું સ્થાન, પામે કોઈ જન તો ?
કિયા કારણથી થાય, બીજા એકઠાના જેવો ?
કેમ મતિમાન બને ? વદ તું રાજન તો;
યુધિ૦—વેદાર્થને જાણવાથી, વેદ ભણેલો ગણાય,
તપે ઉચ્ચપદ પો'ચે, તાપ સહે તન તો;
અન્ય હોય સાથે તેવો, ધૈર્ય ધર્યાથકી થાય,
વૃદ્ધ સેવ્યે મતિમાન, કે'વાય સજ્જન તો. ૪૬૩

યક્ષ—ભૂસુરમાં સુરપણું, કહો કશું તો મનાય ?
સજ્જન જેવો શું ધર્મ, વિપ્રકેરી માંહી છે ?
મનુષ્યપણું કયું છે ? નીચ જેવું દ્વિજમાં શું ?
યથારથ કહે આજ, ચાર કેમ ત્યાંહી છે?
યુધિ૦—અંગસહ વેદ ભણે, દ્વિજમાં એ દેવપણું,
સજ્જન શો ધર્મ એ તો, તપશ્ચર્યા આંહી છે;
મનુષ્યપણું એ મણે, પરનિંદા નીચ સમું,
દ્વિજ માંહી તો મનાય, બ્રાહ્મણત્વ જયાંહી છે. ૪૬૪

ઘનયતિસત્યેચપ્રતિતિષ્ઠતિ ॥ અર્થ છંદના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે છે. સવિતા—સવિતાને. નિર્ઝર—દેવ.

૪૬૩ બીજા એકઠાના જેવો—પોતે એકલો છતાં જાણે પોતાની સાથે બીજો હોય, એવું શી રીતે બને ? ઉચ્ચપદ—મોટા સ્થાનમાં—મૂળ પ્રશ્ન. "કેનસ્વિચ્છ્રોત્રિયો ભવતિ ? કેનસ્વિદ્વિંદતેમહત્ ?। કેનસ્વિદ્દ્વિતીયવાન્‌ભવતિરાજન્ ! કનચબુદ્ધિમાન્ ? ॥ ઉત્તર—શ્રુતેનશ્રોત્રિયોભવતિતપસાવિંદતેમહત્ । ધૃત્યા દ્વિતીયવાન્‌ભવતિબુદ્ધિમાન્‌વૃદ્ધસેવયા ॥" ઇત્યાદિ.

૪૬૪ ભૂસુર ઇ૦—ભૂસુર(બ્રાહ્મણ) માં સુરપણું (દેવપણું) શું છે ? તેમનામાં સજ્જન જેવો ધર્મ કયો છે ? તેમનામાં મનુષ્યપણું કયું

યક્ષ—શું ક્ષત્રીમાં દેવપણું, સજ્જનશો ધર્મ કયો ?
ક્ષત્રીતણું કહો હવે, આપ મોટા ભૂપ છો;
તેમનામાં નરપણું, વળી નીચ સરખું શું ?
મુને આજ કહો તમે, ધર્મ કેરા રૂપ છો;
યુધિ૦—શર અસ્ત્ર ધરવાં તે, ક્ષત્રીમાં મરૂતપણું,
મખ કરવા ઘણા એ, સજ્જન સ્વરૂપ છે;
ભય ભૂપ માંહી જેહ, મનુષ્યપણું છે તેહ,
શર્ણ આવ્યો રાખે નહિ, નીચ ખાલી કૂપ છે. ૪૬૫
યક્ષ—મખના સંબંધી કશું, સામ તે તું કહે રાય,
તે સંબંધી યજુ કશું, સારે જાણવું કહે;
કહ્યાં તેમાંથીજ કોણ, મખને વરે છે કહે,
અતિક્રમે નવ મખ, એવો, તે તું કો લહે;
યુધિ૦—પ્રાણ મખ સંબંધી છે, સામ આમ જાણો તમે,
મન મખસંબંધી છે, યજુ થઇને રહે;
એક ઋચા સદાવરે, મખને હું જાણું સહી,
અતિક્રમણ ન તેને, યજ્ઞ તો કરે સહે. ૪૬૬

છે ? તેમનામાં નીચજેવું શુ છે ? એ ચાર સાંહી (મારા પ્રશ્નના વિષયમાં) કેમ (કેવી રીતે) છે ? અંગસહ—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, જ્યોતિષ, એ છ અંગ સહિત. આંહી—અહીં— (બ્રાહ્મણમાં). મનુષ્યપણું ઇ૦—તેમને મરણ આવે છે એટલું તેમનામાં મનુષ્યપણું છે (નહિ તો તેઓ દેવજ છે). પરનિંદા ઇ૦—તેઓ જો પરનિંદા કરે તો તેમનામાં એ નીચ મનુષ્યોના જેવો ગુણ જાણવો. ૪૬૫ મરૂતપણું-દેવપણું મખ—યજ્ઞ. ખાલી કૂપ—ખાલી કૂવા જેવો.

૪૬૬. મખના ઇ૦- યજ્ઞના સંબંધી સામ (સામવેદનો મંત્ર) તે શું છે ? અર્થાત્ સામમંત્ર એ યજ્ઞનું કયું અંગ ગણાય ? અને એજ પ્રમાણે તે સંબંધી ઇ૦—યજ્ઞ સંબંધી યજુ (યજુર્વેદનો મંત્ર) તે શું છે ? કહ્યા ઇ૦—ઉપર જે સામ અને યજુર કહ્યાં તેમાંથી મખને (યજ્ઞને) કોણ વરે

યક્ષ—ક્યારા બાંધનારને શું શ્રેષ્ઠ? નૃપ આજે કહો,
સંગ્રે' કરનારને શું ઉત્તમ? તમે ગણો;
પ્રતિષ્ઠાને ઇચ્છનારા, અનુત્તમ ગણે કયુ ?
કરનાર પ્રસવ શું, શ્રેષ્ઠ માને? તે ભણો;
યુધિ૦—ક્યારા બાંધનારને છે, વરસાદ અતિ શ્રેષ્ઠ,
સંગ્રે' કરનારને છે, ચારૂ બીજ તો શણો;
ઇચ્છનાર પ્રતિષ્ઠાને, સુરભિ ગણાય શ્રેષ્ઠ,
કરનાર પ્રસવને, શ્રેષ્ઠ પુત્ર છે ઘણો. ૪૬૭
યક્ષ—વિષયનો અનુભવ, કરતો જે જન વળી,
મતિમાન મોટો ઘણો, રાય સહુ સાંભળો;
પૂર્ણ પૂજ્યો હોય લોકે, માનવા માનવા યોગ્ય,
શ્વાસોચ્છ્વાસ લેનાર કો, જીવતો નથી કળ્યો!
યુધિ૦—યુધિષ્ઠિર કહે એનો, એક ઉત્તર કહું હું,
સમજ તું દક્ષ યક્ષ, ટાળી મન આમળો;
કિંકર અતિથિ દેવ, પિતૃ પોતે મળી પંચ,
તેમને ન આપે જેહ, શ્વાસ લે તોયે બળ્યો. ૪૬૮

છે. (પસંદ કરે છે? અને મખ (યજ્ઞ) કોનું અતિ ક્રમણ (ઉલ્લંઘન) નથી કરતો? અર્થાત્ કયા મંત્ર યજ્ઞમાં પ્રમાણ મનાય છે? અનુક્રમે ઉત્તર આપે છેઃ પ્રાણ ઇ૦—સામવેદ એ યજ્ઞનો પ્રાણ છે, યજુર્વેદ એ યજ્ઞનું મન છે, ઋચા (ઋગ્વેદના મંત્ર) યજ્ઞને વરે છે અને તે ઋચાનું અતિ ક્રમણ યજ્ઞ કરી શકતો નથી.

૨૬૭ સંગ્રે'—સંગ્રહ. અનુત્તમ—શ્રેષ્ઠ. ચારૂ—સુંદર. શણો—સુણો. ઇચ્છનાર ઈ૦—પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છનારને. કરનાર ઈ૦—પ્રસવ કરનારને.

૨૬૮ વિષયનો ઇ૦—એવો કોણ છે કે જે ઇંદ્રિયોના વિષય (શબ્દ,સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ) નો અનુભવ કરતો હોય, મોટો મતિમાન હોય, લોકોએ

યક્ષ—પૃથ્વીથી અત્યંત મોઢું ? આકાશથી ઉંચું કશું ?
આજ મુને કહે ભૂપ, જાણી લેઉં હુંય તો;
વાયુથી ઉતાવળું શું ચાલે ? તેહ કહે મને,
તૃણથકી ઘણું કશું ? આજ કહે તુંય તો;
યુધિ૦—માતા અતિ માનો મોટી, મહી થકી મતિમાન !
નભ થકી ઉંચો જાણો, બાપ કહું છુંય તો;
અત્યંત છે સમીરથી, ત્વરિત માનસ યક્ષ !
તૃણથી ઘણી છે ચિંતા, કહું એમાં શુંય તો. ૪૬૯
યક્ષ—સુપ્તાવસ્થા માંહી કહો, કોણ આંખ મીચે નહિ ?
ઉપજીને કોણ કહો, હાલ્યાવનું તો રહે ?
હૈડું નથી કોને નૃપ ? વેગથી વધે છે કશું ?
ઉત્તર તું આપ મારા, જાણતો હોય કહે;
યુધિ૦—સૂઇ રે'તાં મત્સ્ય નવ, અક્ષ કદી મીચે યક્ષ !
ઉપન્યા પછી ન હાલે, ઈંડુ સ્થિરતા સહે;
હૈડું પાણાને ન હોય, વેગથી વધે છે નદી,
એવું સાંભળ્યું છે અમે, અન્ય હોય તું લહે! ૪૭૦

પૂર્ણ પૂજેલો હોય (લોકોમાં) પ્રતિષ્ઠિત મનાતો હોય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો હોય તેમ છતાં તે જીવતો ન કહેવાય? એવો એક પ્રશ્ન છે. ઉત્તર આપે છે: કિંકર ૪૦—જે પુરૂષ પોતાના કિંકર(સેવક)ને, અતિથિને, દેવને, પિતૃને અને પોતાને કાંઇ આપે નહિ—પોષે નહિ એવો જે કંજુસ હોય તે શ્વાસ લેતો હોય તોય તે બળ્યો ! મૂઆ જેવો છે !

૪૬૯. અત્યંત ૪૦—સમીરથી (વાયુથી) અત્યંત ત્વરિત (ઉતાવળું) માનસ (મન) છે. ૪૭૦ પા'ણાને—પથરાને. અન્ય ૪૦—જો બીજું હોય તો તું જાણે !

યક્ષ—કરનાર પ્રવાસને, મિત્ર કોણ ? મને કહે,
ગેહે વસનારને તો, મિત્ર કોણ રાય ! છે ?
મહારોગીનેજ કિયો મિત્ર ? કહી દેતું આજ,
નિકટ મરણ જેનું, મિત્ર કોણ થાય છે ?
યુધિ૦—સથવારો પ્રવાસીનો મિત્ર માનું અમો યક્ષ,
ગૃહવાસીકેરો મિત્ર, માનિની મનાય છે;
રોગી કે મા'રોગી અહો, વૈદ્ય તેનો મિત્ર સહી,
પાસે મર્ણવાળાને તો, દાન મિત્ર ગાય છે. ૪૭૧
યક્ષ—સહુ જીવતણો કહો, કોણ અતિથિજ ગણો ?
સનાતન ધર્મરૂપ, કહો શું કે'વાયું છે ?
વળી પીયૂષ કશું છે ? આ જગત શું છે ? કહે,
જાણવું છે મારે સર્વ, તુંથી જે લે'વાયું છે;
યુધિ૦—સર્વનો અતિથિ અગ્નિ, ધેનુદુગ્ધ રૂપી સોમ,
હોમવું જે અગ્નિમાં તે, સતધર્મ ગાયું છે;
તેજ મોક્ષહેતુ તેથી સુધા, ને આ સર્વ જગત,
કવીશ્વર કહે કરી, કારણાત્મે વાયુ છે. ૪૭૨

---

૪૭૧. કરનાર ઇ૦—પ્રવાસ કરનારને મિત્ર કોણ છે ? ગેહે ઇ૦—ગેહે (ઘેર) વસનારને મિત્ર કોણ છે ? નિકટ—પાસે. ઉત્તર આપે છેઃ સથવારો ઇ૦. સથવારો—સાથ—કાફલો. 'સથવારા' નો અર્થ કવિએ સાથેજ માન્યો હશે કેમકે, "सार्थः प्रवसतोमित्रं भार्यामित्रंगृहेसतः । आतुरस्यभिषङ्मित्रं दानंमित्रंमरिष्यतः" એ પ્રમાણે મૂળ ગ્રંથમાં છે. તેમાં પ્રવાસીનો મિત્ર સાર્થ છે, એમ કહ્યું છે.

૪૭૨ પીયૂષ—અમૃત. તુંથી ઇ૦—તારાથી જે લે'વાયું (સમજાયું) હોય તે મારે જાણવું છે. ઉત્તર આપે છે: સર્વ જીવનો અતિથિ અગ્નિ છે કેમકે સૌ કોઈને તે નિત્ય પૂજવા યોગ્ય છે. ઘેનુ (ગાય)ના દૂધ રૂપી

યક્ષ—એકલો ફરે છે કોણ? ઉપજી ફરીથી વળી,
ઉપજે છે કોણ કહે? યુધિષ્ઠિર રાજતો;
ટાઢ વાય અતિ અતિ, ઔષધ તેનું તું લહે?
બીજ વાવવાનું મોટું, સ્થાન કહે આજ તો;
યુધિ૦—એકલો સવિતા ફરે, વલ્લભ કવિતા કરે,
ઉપજે મરે ને જીવે, શશાંક મા'રાજ તો;
દવાદારૂ તાઢ કેરૂં, પાવક મનાય પૂરો,
બીજ વાવવાનું સ્થાન, મોટું મહી કાજ તો. ૪૭૩
યક્ષ—પૂછ્યું યક્ષરાજે ત્યારે, ધર્મ અને યક્ષકેરૂં,
માને તારે મતે એવું, તું તો એક સ્થાન શું?
તેમ તરિ મતે હશે, સ્વર્ગ અને સુખ કેરૂં,
એકજ કહે ને આજ, સ્થાન છે રાજાન શું?
યુધિ૦—છે ચાતુર્ય ધર્મતણું, દાન યશનું છે સ્થાન,
મારે મતે એમ માનું, કહે તારે ધ્યાન શું!

સોમ (સોમરસ) જે અગ્નિમાં હોમવો તે સતધર્મ (સનાતન ધર્મ) છે એમ શાસ્ત્રમાં ગાયું (કહ્યું) છે. તેજ (હોમ) એ મોક્ષનો હેતુ (ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા) છે તેથી તે સુધા (પીયૂષ) છે. મોક્ષનું બીજું નામ અમૃત છે અને પીયૂષ એ અમૃતનો પર્યાય શબ્દ છે માટે મોક્ષને બદલે પીયૂષ શબ્દ વાપર્યો છે. ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: ને ઈ૦—ને આ સર્વ જગત કારણાત્મે (કારણ રૂપે) વાયુ છે —વાયુરૂપ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે વાયુ છે.

૪૭૩ ઉપજી ઈ૦—એક વાર ઉત્પન્ન થઇને ફરીથી કોણ ઉપજે છે? બે વાર કોણ ઉપજે છે? ઉપજે ઈ૦-ચંદ્રમા શુકલપક્ષમાં ઉપજે છે, અમાવાસ્યાને દિવસે મરે છે અને પાછો શુકલપક્ષમાં ઉપજે છે. લોકો કહે છે કે 'પડવાનો ચંદ્રમા પડીને ઉગે છે. એ ઉપરથી ચંદ્રને દ્વિજ (બે વાર જન્મનારો) કહે છે. શશાંક-ચંદ્ર. દવાદારૂ—ઔષધ. પાવક-અગ્નિ. મહી-પૃથ્વી. બીજ વાવવાનું સ્થાન જે મહી તે મોટું કાજ (કાર્ય) છે.

સત્ય સ્વર્ગનું છે સ્થાન, શીળ સુખકેરૂં માનું,
યક્ષરાજ તમે મોટા, કહો ગૂઢ ગાન શું. ૪૭૪

યક્ષ—મનુષ્યનો આત્મા કોણ? દૈવકૃત મિત્ર તેનો,
કોણ? તે તું કહે મને, જાણવું છે માહરે;
ઉપજીવન કહે તું, જગતતણું કશું અલ્યા!
આ જગતનો આશ્રય શું? કે'વું એ તો તાહરે;

યુધિ૦—પુત્ર એ પુરૂષકેરો, આત્મા સુધી લોક કહે,
છે સ્ત્રી દૈવકૃત મિત્ર, જુગો જુગ જાહરે;
જગત ઉપજીવન તો, મેઘ મનાયે છે યક્ષ!
જગતાશ્રય દાન કે'છે, થાય જેણે વાહ રે! ૪૭૫

યક્ષ—ધન્ય માત્ર માંહી કહો, ઉત્તમ શું? યુધિષ્ઠિર!
ધન માત્ર માંહી તેમ, શું ચારૂ ગણાય છે?
લાભ માત્ર લૈયે તેમાં, અનુત્તમ શું નૃપાળ?
સુખ માત્ર માંહી કહો વર, શું ભણાય છે?

યુધિ૦—ધન્ય માત્ર માંહી વર, ચાતુર્યને કહે લોક,
ધન માત્રે શાસ્ત્રધન, વારૂ એ જણાય છે;

---

૪૭૪. પૂછયું ઇ૦—ત્યારે (ફરીને) યક્ષરાજે પૂછયું કે તું તારે મતે જે જે ધર્મનું એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે? અને તેજ રીતે જેને યશનું એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે? અને તેમજ તારે મતે સ્વર્ગનું એકજ સ્થાન શું છે? અને સુખનું એકજ સ્થાન શું છે? એકજ શબ્દનો અર્થ 'અહીં મોટામાં મોટું' એવો કરવો. ઉત્તર આપે છે: છે ઇ૦. કહે ઇ૦—મારૂં કહેલું બરાબર ન હોય તો તારા ધ્યાનમાં શું આવે છે તે કહે. સુખકેર—(સ્થાન).

૪૭૫ ઉપજીવન–જીવવાનું સાધન. સુધી–સારી બુદ્ધિવાળા. વાહ રે!–વાહવા—કીર્તિ.

લાભ માત્રે આરોગ્ય છે, સુખમાત્રે સંતોષ તો,
અનુત્તમ કહે સહુ, ખોટાં તો ઘણાંય છે!
યક્ષ—લોકમાત્રે શ્રેષ્ઠ ધર્મ, કયો ગણેછે તું રાય?
સદા ફળદા કયો છે, ધર્મ ધર્મરાજ કે';
નિયમે શું રાખીએ તો, શોચ ન થાયે કદીએ,
કોની સાથે મિત્રાઇનું, ન જીરણ કાજ રે';
યુધિ૦—અક્રોધતા પર્મ ધર્મ, સદાફળદા કહ્યો છે,
વેદમાં જે ધર્મ ભાખ્યો, પુણ્યકેરી પાજ એ;
નિયમે રાખે જો મન, શોચ નવ થાય કદી,
સજ્જનની મિત્રાઇનો, થાયે નહિ તાજ તે.
યક્ષ—શું તજીને પ્રિય થાય? શું તજે ન શોચ થાય?
કહી દે જો જાણે તુંય, સેલીસટ વાત છે;
શું તજેથી ધની થાય? શું તજેથી સુખી થાય?
પાત્ર જોઈ પૂછું અમો, ઘણી તારી ખ્યાત છે!
યુધિ૦—અભિમાન તજે જેહ, વા'લો તે સહુનો થાય,

સત્ય સ્વર્ગનું છે સ્થાન, શીળ સુખકેરૂં માનું,
યક્ષરાજ તમે મોટા, કહો ગૂઢ ગાન શું. ૪૭૪
યક્ષ—મનુષ્યનો આત્મા કોણ? દૈવકૃત મિત્ર તેનો,
કોણ? તે તું કહે મને, જાણવું છે માહરે;
ઉપજીવન કહે તું, જગતતણું કશું અલ્યા!
આ જગતનો આશ્રય શું? કે'વું એ તો તાહરે;
યુધિ૦—પુત્ર એ પુરૂષકેરો, આત્મા સુધી લોક કહે,
છે સ્ત્રી દૈવકૃત મિત્ર, જુગો જુગ જાહરે;
જગત ઉપજીવન તો, મેઘ મનાયે છે યક્ષ!
જગતાશ્રય દાન કે'છે, થાય જેણે વાહ રે! ૪૭૫
યક્ષ—ધન્ય માત્ર માંહી કહો, ઉત્તમ શું? યુધિષ્ઠિર!
ધન માત્ર માંહી તેમ, શું ચારૂ ગણાય છે?
લાભ માત્ર લેચે તેમાં, અનુત્તમ શું નૃપાળ?
સુખ માત્ર માંહી કહો વર, શું ભણાય છે?
યુધિ૦—ધન્ય માત્ર માંહી વર, ચાતુર્યને કહે લોક,
ધન માત્રે શાસ્ત્રધન, વારૂ એ જણાય છે;

---

૪૭૪. પૂછ્યું ઇ૦—ત્યારે (ફરીને) યક્ષરાજે પૂછ્યું કે તું તારે મતે જે જે ધર્મનું એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે? અને તેજ રીતે જેને યશનું એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે? અને તેમજ તારે મતે સ્વર્ગનું એકજ સ્થાન શું છે? અને સુખનું એકજ સ્થાન શું છે? એકજ શબ્દનો અર્થ અહીં મોટામાં મોટું" એવો કરવો. ઉત્તર આપે છે: છે ઇ૦. કહે ઇ૦—મારૂં કહેલું બરાબર ન હોય તો તારા ધ્યાનમાં શું આવે છે તે કહે. સુખકેર-(સ્થાન).

૪૭૫ ઉપજીવન-જીવવાનું સાધન. સુધી-સારી બુદ્ધિવાળા. વાહ રે!-વાહવા—કીર્તિ.

લાભ માત્રે આરોગ્ય છે, સુખમાત્રે સંતોષ તો,
અનુત્તમ કહે સહુ, ખોટાં તો ઘણાંય છે! ૪૭૬

યક્ષ—લોકમાત્રે શ્રેષ્ઠ ધર્મ, કયો ગણેછે તું રાય?
સદા ફળદા કયો છે, ધર્મ ધર્મરાજ કે';
નિયમે શું રાખીએ તો, શોચ ન થાયે કદીએ,
કોની સાથે મિત્રાઇનું, ન જીરણ કાજ રે';

યુધિ૦—અક્રોધતા પર્મ ધર્મ, સદાફળદા કહ્યો છે,
વેદમાં જે ધર્મ ભાખ્યો, પુણ્યકેરી પાજ એ;
નિયમે રાખે જો મન, શોચ નવ થાય કદી,
સજ્જનની મિત્રાઇનો, થાયે નહિ તાજ તે. ૪૭૭

યક્ષ—શું તજીને પ્રિય થાય? શું તજે ન શોચ થાય?
કહી દે જો જાણે તુંય, સેલીસટ વાત છે;
શું તજેથી ધની થાય? શું તજેથી સુખી થાય?
પાત્ર જોઈ પૂછું અમો, ઘણી તારી ખ્યાત છે!

યુધિ૦—અભિમાન તજે જેહ, વા'લો તે સહુનો થાય,

---

૪૭૬ અનુત્તમ-સર્વોતમ ધનમાત્રે-તમામ પ્રકારના ધનમાં. શાસ્ત્ર-ધન-શાસ્ત્ર રૂપી ધન-વિદ્યાધન. વારૂ-ઠીક-ઉત્તમ.

૪૭૭ સદા ફળદા—સદૈવ ફળ આપે એવો. નિયમમાં—કબજામાં. કોની ઇ૦—કોની સાથે મિત્રતા રાખીએ તો તે જીર્ણ (જૂની—ઘસાઈ ગયેલી—અર્થાત્ ક્ષય) ન થાય ? અરોધતા ઇ૦—અક્રોધપણું એ પરમ (શ્રેષ્ઠ) ધર્મ છે. "आनृशंस्यंपरोधर्मः" એમ મૂળમાં છે, તેનો અર્થ એવો થાયછે કે સજ્જનતા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે." અક્રોધપણું એજ સજ્જનતા છે માટે કવિએ आनृशंस्यं નો અર્થ 'અક્રોધતા' કર્યો છે તે ઠીકજ છે. બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેછે: સદા ફળદા ઇ૦-વેદમાં જે ધર્મ ભાખ્યો છે તે પુણ્યની પાજ છે માટે તે સદૈવ ફળ આપનાર ધર્મ જાણવો. તાજ—ત્યાગ. અર્થાત્ જીર્ણ થતી નથી.

ક્રોધ તજ્યે શોચ નવ થાય, ક્રોધ ઘાત છે;
કામના તજ્યેથી થાય, ધનવાન ધનદશો,
લોભ તજ્યે સુખ થાય, વલ્લભ પ્રખ્યાત છે. ૪૭૮
યક્ષ---શું કરવા વાડવને, દાન આપવું તે કહે ?
શું કરવા આપવું કે', નટ નૃત્યકારને ?
શું કરવા કિંકરને, આપવું તે કહે મુને ?
શું કરવા રાયને તો, આપવાનું ધારને ?
યુધિ૦---દ્વિજને દેવું જે દાન, ધર્મ કારણે છે તેહ,
નટ નૃત્યકારને તો, યશકેરા સારને;
કિંકરને આપવું તે, તેના પોષણને માટે,
નૃપને જે આપવું તે, ભયકેરા ભારને. ૪૭૯
યક્ષ---કેમ લોક વીંટાઇને, રહ્યો છે તે કહે મુને ?
શાથી ન પ્રકાશ થાય, કહી દે ઉતાવળો?
કેમ મિત્રો કરે ત્યાગ, કારણ કહે તું તેનું ?
શાથી સ્વર્ગ ના પમાય ? ચાર પ્રશ્ન સાંભળો;
યુધિ૦---અજ્ઞાને વીંટાયો લોક, શોક તજી સાંભળો એ,
અંધકારથી ન થાય, પ્રકાશ તમે કળો;
મિત્રો ત્યાગ કરે લોભે, શોભે કુસંગતે નહિ,
સ્વર્ગમાંહી જાય નહિ, અર્થ હજી ના વળ્યો ? ૪૮૦
યક્ષ---કે'વાય મરેલો કેમ, માનવ તે કહે મુને ?
દેશ મરેલો કે'વાય, તેહ કહે તુંય તો ?

---

૪૭૮ પ્રિય—વાહાલો. ક્રોધ ઇ૦—કેમકે ક્રોધ એ ઘાત રૂપ છે. કામના-કરેઈચ્છા—તૃષ્ણા. ધનદશો—કુબેર સરખો. ૪૭૯ યશકેરા ઇ૦—યશના સારને (માટે). ભયકેરા ઇ૦—અર્થાત્ ભયકેરા ભારમાંથી છૂટવાને માટે.૪૮૦ શોભે ઇ૦—કુસંગતિએ કરીને મનુષ્ય શોભે નહિ અને સ્વર્ગમાં પણ જઈ શકે નહિ. (ચોથા પ્રશ્નોનો ઉત્તર).

શ્રાદ્ધ મરેલું કે'વાય, કેમ તેનું કારણ કે' ?
મખ મર્યો કે'વાય શે, કહે ધર્મી છુંય તો ?
યુધિ૦—મરેલો દરિદ્રી માનું, નૃરવનો દેશ પણ—
મારે મતે છે મરેલો, તમો કહો શુંય તો;
વેદારથહીનદ્વિજ, શ્રાદ્ધ તે મરેલું જાણો,
દક્ષિણા વિનાનો મખ, મૂઓ માનું હુંય તો. ૪૮૧

યક્ષ—દિશા કે'વી કોને કહો ? આજ તમે દક્ષ મોટા,
પાણી શું તે કહો મને ? પાણીવાળા રાય જો;
અન્ન તથા વિષ કોને, કહીએ તે કહો રાય ?
શ્રાદ્ધકાળ ભાખો પછે ? યક્ષ પાણી પાય જો !
યુધિ૦—સજ્જન નર છે દિશા, નભ નિરાવરા જળ,
ધાન્ય ધેનુદુગ્ધ યક્ષ ! પ્રત્યક્ષ જણાય જો;
યાચના એ વિષ માનું, સતપાત્ર મળે દ્વિજ,
શ્રાદ્ધનો છે કાળ ત્યારે, પાણીની છે નાય જો ! ૪૮૨

યક્ષ—તપનું લક્ષણ કશું, જાણતો હોય તો કહે ?
દમ કોને કે'વો ભૂપ ? દમમાં આવી ભણ્યો;

---

૪૮૧ વેદારથ ઇ૦—વેદના અર્થને જાણનારા બ્રાહ્મણ વિનાનું શ્રાદ્ધ મરેલું જાણો. અર્થાત્ જે શ્રાદ્ધમાં વેદાર્થને જાણનાર બ્રાહ્મણ નહિ હોય તે શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. મખ—યજ્ઞ.

૪૮૨ આ છંદમાં પાંચ પ્રશ્ન છે. સજ્જન ઇ૦-(કેમકે સારે રસ્તે જવાની દિશા તે બતાવે છે). નભ ઇ૦— (કેમકે મેઘનું પાણી નભ—આકાશમાંથી પડે છે). ધાન્ય ઇ૦—ધેનુનું દૂધ તે ધાન્ય છે (કેમકે તેવડે જીવાય છે). યાચના ઇ૦-ભીખ માગવી તે ઝેર છે(કેમકે તેથી હલકાઇ આવે છે). યક્ષે કહ્યું હતું કે તું આ ઉત્તર કરે તો યક્ષ તને પાણી પાય, તેના ઉત્તરમાં કહે છે: પાણીની ઇ૦—પાણી પીવાની મારે ના છે—પાણી તો નથીજ પીવું !

ક્ષમા કોને કહીએ કોં ? તમા તેની છેજ મારે,
લજ્જા કહે કોને તુંય? પાંડવ મોટો ગણ્યો !
યુધિ૦—જે સ્વધર્માચારી થવું, તેજ તપ માનું અમો,
માનસનું દમન તે, દમ યક્ષ મેં શણ્યો;
શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સહે, ક્ષમા અમો કહું તેને,
અયોગ્ય જે કરે નહિ, લજ્જા રૂપ એ લણ્યો. ૪૮૩
યક્ષ—રાજ યુધિષ્ઠિર આજ, કહે જ્ઞાન તે શું હશે?
શમ કોને કે'વો? ભાઇ! શમતા સાચી ધરે;
દયા દરિયાવ જેવો, કહે દયા કે'વી કોને?
કોમળતા કશું હશે? કહે આજ ઉગરે!
યુધિ૦—સમ્યક પ્રકારે જાણે, તત્વાર્થને તેહ જ્ઞાન,
ચિત્તશાંતતા અતિ તે, શમ સહુ કે' ખરે;
સર્વ સુખી થાય એવું, ઇચ્છે તેહ દયા જાણો,
સર્વગમ સમાનતા, કોમળત્વ ઉચ્ચરે. ૪૮૪

---

૪૮૩ સ્વધર્માચારી—પોતાનો ધર્મ આચરનાર. માનસ ઇ૦—મનને દમવું તેજ દમ નામે ગુણ છે એમ હે યક્ષ! મેં સાંભળ્યું છે. શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ—ટાઢ તાપ વગેરે જોડાં. ટાઢ અને તાપ, ભૂખ અને તરસ, સુખ અને દુઃખ, એવાં જોડાંને દ્વંદ્વ કહે છે. એ જોડાંનું સહન કરવાનો જે ગુણ તેને અમો ક્ષમા કહિયે છીએ. અયોગ્ય ઇ૦—જે પુરૂષ અયોગ્ય કરે નહિ અર્થાત્ અકાર્ય (નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય) થી જે દૂર રહે તેના તે ગુણને લજ્જા કહેવી. મૂળમાં "-ह्रीरकार्यनिवर्त्तनम्" એ પ્રમાણે છે. એ લણ્યો— અર્થાત્ એને પસંદ કર્યો.

૪૮૪. શમતા ઇ૦—તું સાચી શમતા ધરે છે માટે તને ' શમ તે શું'? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. દયા ઇ૦—દયાના દરિયાવ જેવો તું કહે ઇ૦ તત્વાર્થને— સ્તુસ્વરૂપને. કોમળત્વ—આર્જવ—સરળતા. "आर्जवंसमचित्तता-સર્વને વિષે અથવા સર્વ કાળ સમાન ચિત્ત રાખવું તેને આર્જવ (સીધાપણું) કહે છે" એવો અસલ ગ્રંથમાં પાઠ છે.

યક્ષ—કષ્ટથી જીતાય નહિ, એવો નરઅરિ કોણ?
શું અસાધ્ય રોગ કહો? યુધિષ્ઠિર જાણ છો!
સાધુનું સ્વરૂપ કહો? અસાધુનું તેવું સહુ?
જાણવું છે માટે વદો, ભલાતણા ભાણ છો!
યુધિ૦—કષ્ટથી ન જીતાય તે, નરઅરિ કૂડો કોપ,
લોભ તે અસાધ્ય રોગ, તમે ક્યાં અજાણ છો!
ભદ્ર સહુ પ્રાણીતણું, ઇચ્છે તેહ સાધુ ખરો,
નિર્દય અસાધુ આપ, કેમ કહું ખાણ છો!! ૪૮૫
યક્ષ—મહામોટા મહીપાળ! મોહ તેહ કશું હશે?
અભિમાન કોને કહો? તમારા તો મતથી;
આલસ્ય તે કે'વું કોને? તેમ શોકનું સ્વરૂપ?
કહી પાણી લેઇ જાઓ, પીઓ પૂરી પતથી!
યુધિ૦—ધર્મ મધ્ય મૂઢપણું, મોહ અમો માનું તેને,
આત્મસ્તુતિ અભિમાન, (એ)માનું મારી મતથી;
ધર્મ કર્મ કરવું ન, આલસ્ય તે યક્ષરાજ!
શોકરૂપ અજ્ઞાન છે, કહ્યું ગૂઢ ગતથી. ૪૮૬

---

૪૮૫ નરઅરિ—નરનો અરિ. ભાણ (ભાનુ)—સૂર્ય. ભદ્ર—ભલું. કેમ ઇ૦—તમે તેવા અસાધુની ખાણ છો એમ હું કેમ કહું? અર્થાત્ તમે તો સાધુ છો! વક્રોક્તિ. તમે અસાધુ છો તે તમારાં કર્મ ઉપરથીજ જણાઇ આવે છે; મારે મોઢે કહેવાની શી જરૂર છે. એ વ્યંગ્ય.

૪૮૬ પતથી—વિશ્વાસથી. ધર્મકર્મ ઇ૦—ધર્મ રૂપ કર્મ ન કરવું તે આળસ. શોક ઇ૦—અજ્ઞાન એજ શોક. પંચદશીમાં કહ્યું છે કે "आत्मानचेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुषः। किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरत्॥"—"જો પુરૂષ એમ જાણે કે હું તે આ વસ્તુ (આત્મા) છું અર્થાત્ તેને આત્મજ્ઞાન થાય તો પછી શું ઇચ્છીને અને શાને અર્થે તે પંડે પરિતાપ પામે—

યક્ષ—સ્થિરપણું તેહ કશું? અજાતઅરિ! કો' આજ,
ધૈર્ય શું તે કહો મુને! ધૈર્યધર ધીર છો;
અનુત્તમ મજ્જન શું? તીર્થ તો અનેક કહ્યાં,
દાન કોને કે'વું કહો? દાતારમાં વીર છો;
યુધિ૦—સ્વધર્મમાં સ્થિર થવું, સ્થિરતા કહું તે અમો,
ઈંદ્રિય નિગ્રહ ધૈર્ય, પૂછવામાં પીર છો;
મનમેલ ત્યાગવો તે, મજ્જન છે મારે મત,
પ્રાણી રક્ષા એજ દાન, તેના તમે તીર છો. ૪૮૭
યક્ષ—પૂરેપૂરો પંડિત કો ? કે'વો કોને નાસ્તિક તો ?
જાણો તેવું કહો ભૂપ ! સત્યના સ્વરૂપ છો;
કામના કહોછો કોને ? તેમ મત્સરનું કહો ?
મૂળ તો હું જોઉં નહિ, ભૂપ તો અનુપ છો;
યુધિ૦—ધર્મજ્ઞ તે પંડિત છે, અધર્મજ્ઞ અને અજ્ઞ,
જાણવો તે નાસ્તિક તો, આપ મહારૂપ છો;
જન્મમર્ણ આપે જેહ, કામના તો કે'વી તેહ,

શોક કરે ! પણ આત્માના અજ્ઞાનને લીધેજ તે શોક કરે છે." ગૂઢગતથી—અધ્યાત્મ સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને.

૪૮૭ મજ્જન—સ્નાન. ઈંદ્રયનિગ્રહ—ઇંદ્રિયોને કબજે રાખવી તે. પીર–પીર જેવા. મનમેલ —કામ ક્રોધાદિકની વાસનાઓ. તેના ૪૦—તે પ્રાણી રક્ષાના તમે તીર (કાંઠા–સીમા) રૂપ છો. વક્રોક્તિ. અર્થાત્ પાણી રક્ષારૂપી સમુદ્રના તમે કાંઠા રૂપ છો. એટલે જેમ કાંઠા ઉપર પાણી નથી હોતું તેમ તમારે વિષે પ્રાણી રક્ષા હોય નહિ ! અથવા તમે પ્રાણી રક્ષાના તીર (બાણ) રૂપ છો. પ્રાણી રક્ષાનો નાશ કરનારા છો (મારા ભાઈઓને માર્યા છે માટે).

મત્સર એ હૃદે તાપ, મહામતિરૂપ છો. ૪૮૮

યક્ષ—અહંકાર કે'વો કોને, જાણતા હશો નૃપાળ?
તેમ દંભ કેરૂં કહો? સ્તંભ સ્થિરતાતણા?
દૈવ દૈવ કરી રડ્યા, તેહ દૈવ કશું હશે?
પૈશૂન્ય સ્વરૂપ કહે? મોટાઇમાં ના માણા!

યુધિ૦—બૃહત્ અજ્ઞાન તેહ, અહંકાર માનું હુંય,
દેખાડવા ધર્મ ધરે, દંભ એ દંભી ઘણા;
દાનકેરૂં ફળ દૈવ, દૂષણ દે પારકાને,
પૈશુન્ય તે પૂરેપૂરૂં, એવા છે ઘણા જાણા! ૪૮૯

યક્ષ—ધર્મ અર્થ અને કામ, એ ત્રણ છે પરસ્પર!
નિત્ય વિરોધી નૃપાળ, તેનું શું કે'વાય છે?
તેહ તને કહી પૂછું, ઉત્તર તું આપ્ય મને,
સમાગમ એમનો શે, એક સ્થાને થાય છે?

---

૪૮૮ તેમ ઇ૦—મત્સરનું મૂળ કહો કેમકે તે હું જોઉં નહિ—જાણતો નથી. અથવા મત્સરનું મૂળ તમે મને કહો, એટલે પછી હું તમારા સામું જોઉં નહિ—તમને દુઃખ નહિ દઉં. અધર્મજ્ઞ ઇ૦-જે અધર્મજ્ઞ (ધર્મને નહિ જાણનારો) અને અજ્ઞ(મૂર્ખ) હોય તેને નાસ્તિક કહેવો. આપ તો મોટા રૂપવાળા છો માટે સઘળું જાણો છો! વક્રોક્તિ અર્થાત્ આપ તો નાસ્તિકનું મોટું રૂપ છો! —મહાનાસ્તિક છો! જો એમ ન હોય તો અપરાધ વગરના મારા ભાઇઓને શા માટે હણ્યો? જન્મમરણ ઇ૦—જે વસ્તુવડે જન્મ અને મરણ થાય છે તેને કામના કહેવી. અને જેનાવડે હૃદયમાં તાપ (સંતાપ) ઉપજે તેને મત્સર કહેવો. મહામતિ ઇ૦—આપ મોટી બુદ્ધિના કૂવા જેવા છો!

૪૮૯. બૃહત્ ઇ૦—મોટું અજ્ઞાન તે અહંકાર. દેખાડવા ઇ૦—જે બીજાને દેખાડવાને ધર્મ આચરે તે દંભ જાણવો: એવા દંભી જગતમાં ઘણા છે. દાન રૂપ કર્મ કરવાથી જે ફળ મળે તેનું નામ દૈવ. અને જે પુરૂષ પારકાને દૂષણ આપે છે તેના દૂષણ આપવાના ગુણને પૈશુન્ય કહે છે.

યુધિ૦—રાય કહે અગ્નિ હોત્ર-ધર્મ સ્ત્રી વિના ન થાય,
સ્ત્રી જો સાવધાન રહે, (તો) ધર્મ અર્થ સા'ય છે!
કામની તે કામ પૂરે, એમ ધર્મ અર્થ કામ,
એક સ્થાને મળે યક્ષ! એવો મહિમાય છે. ૪૯૦

યક્ષ—ભૂષણ ભરતકુળ, શ્રેષ્ઠ નરમણિ નૃપ!
પૂછું પ્યાર આણી આજ, ઉત્તર તું દે સહી;
કયું કૃત્ય કરવાથી, અક્ષય નરક નર,
પામે તે તું કહે મને, પછે જા પાણી લઇ?

યુધિ૦—યાચનાનો કરનાર, મહાદીન દ્વિજ તેડી,
પછે કહે કાંઇ નથી, આપવાનું જા વહી!

---

૪૯૦ ધર્મ ઇ૦—ધર્મ કરવાથી અર્થાત્(દ્રવ્ય)નો ક્ષય થાય છે, તથા કામ સધાતો નથી (ઇચ્છાઓ—કામનાઓને નિયમમાં રાખ્યા વિના ધર્મ સાધતો નથી માટે), માટે ધર્મ સાથે અર્થ અને કામ એ બન્નેનો વિરોધ છે. અર્થ ઉપાર્જન કરતાં ધર્મ સધાતો નથી (કેમકે ધર્મ સાચવવાથી અર્થોપાર્જનામાં વિઘ્ન થાય છે તથા ધર્મ સાધતાં અર્થનો વ્યય કરવો પડે છે માટે) તથા કામ પણ સધાતો નથી (કેમકે તે પણ અર્થવ્યય કરવાથીજ સિધ્ધ થાય છે માટે), માટે અર્થ સાથે ધર્મ અને કામ એ બન્નેનો વિરોધ છે. કામ સાધતાં ધર્મની હાનિ થાય છે તથા અર્થનો વ્યય થાય છે માટે કામ સાથે ધર્મ અને અર્થ એ બન્નેનો વિરોધ છે. એવી રીતે એ ત્રણે પરસ્પર નિત્યવિરોધી (જે વિરોધનું નિવારણ થઇ શકે નહિ એવા વિરોધવાળા) છે. એમ છતાં એ ત્રણે એક સ્થાનમાં શી રીતે મળી શકે—સિદ્ધ થઇ શકે? ઉત્તર આપે છે: રાય ઇ૦—રાજા કહે છે કે સ્ત્રી સહિત અગ્નિહોત્ર કરનાર પુરૂષને એ ત્રણે એક સ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રી સહિત અગ્નિહોત્ર કરવાથી ધર્મ થાય છે અને સ્વકીયા સ્ત્રી હોવાથી ધર્મથી
ને અવિરૂદ્ધ કામ પણ સધાય છે. તેમજ અગ્નિહોત્ર રૂપી ધર્મવડે અર્થ પ્રાપ્તિ
ણ થાય છે

ધર્મશાસ્ત્ર વેદ દ્વિજ, સુરપિતૃ ધર્મ નિંદ,
ધની લોભે દીન થાય, નર્કથી છૂટે નહિ. ૪૯૧

યક્ષ—કુળ આચરણ અને, નિગમ અંગે સહિત,
આગમ સરવ પાઠી. હોય કોઈ દ્વિજ તો;
તો તેને કયાથકી ત્યાં, બ્રાહ્મણત્વ ભૂપ! થાય ?
એ કહે જો મુને તુંય, મન પામે રીઝ તો,

યુધિ૦—કુળ અંગ સહવેદ, અધ્યયન આગમનું,
વિપ્રત્વ કારણ નથી, કહું તેનું બીજ તો;
અગ્નિહોત્ર કરનાર, ઇંદ્રિયોને જીતનાર,
સદાચાર ધારનાર; દ્વિજ મેઘવીજ તો. ૪૯૨

દ્રૌપદીઆગમન.

વળી યક્ષ પૂછે પ્રશ્ન, દ્રૌપદી ! દ્રૌપદી ! એવે,
આર્તનાદ સુણ્યા ઘણા, ઘરડા ભૂદેવનાં;
હાય હાય મને મૂકી, નાથ નાથ મેં જ મૂકી,

---

૪૯૧ ભૂષણ ઇ૦—ભરતકુળમાં ભૂષણરૂપ હે શ્રેષ્ઠ નરમણિ રાજા! અક્ષય નરક—અનંત કાળ સુધી નરક. યાંચનાનો કરનાર—માગનાર. પછે ઇ૦—અર્થાત્ તેને નિરાશ કરીને કાઢે. બીજો કોણ અક્ષય નરક પામે તે કહે છે: ધર્મશાસ્ત્ર ઇ૦—ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ, બ્રાહ્મણ, સુર (દેવ), પિતૃઓ, અને ધર્મ, એ સર્વની નિંદા કરે તથા પોતે ધની (ધનવાન) છતાં લોભવડે દીન થાય (દાન ભોગ કરે નહિ) તે માણસ નરકથી છૂટે નહિ.

૪૯૨ આગળ—શાસ્ત્ર. કયાથકી—એ કહ્યાં તેમાંના કયાવડે બ્રાહ્મણત્વ મળે છે? અર્થાત્ કુળવાન્ તે બ્રાહ્મણ, કે સદાચારી તે બ્રાહ્મણ? કે વેદપાઠી તે બ્રાહ્મણ ? કે પછી શાસ્ત્રપાઠી તે બ્રાહ્મણ? મન ઇ૦—તો મારૂં મન રીઝ પામે. વિપ્રત્વ—બ્રાહ્મણપણું. મેઘવીજ—એ બ્રાહ્મણને મેઘમાં જેમ વીજ પ્રકાશિત હોય છે તેવો પ્રકાશવાળો જાણવો.

ચતુરા ! તું તો ન ચૂકી, દ્વિજ કેરી સેવના !
ઊગી રે' ઊગી રે' હવે, કયાં ગઇ ! કયાં ગઇ ! કહે,
વેગે પાંચ ખોળું મળ્યા, સારથિ તો એવના;
દ્વિજ સદાચારી હું તો, સત્ય વદું કૃષ્ણા ! સહુ,
તૃષ્ણા જાય તૂટી, મારી શપથ છે દેવના ! ૪૯૩
એવે કોઇ સર જોઇ, કહે ગુરૂ આવો આમ,
તૃષા લાગી ઘણી ઘણી, મૃષા નવ ભાખિયે;
દ્રૌપદીને ખોળી કાઢું, ગાઢ વન પાંડમાંથી,
'અન્ન કૃષ્ણા જડચે ખાઉં, દીનત્વ શું દાખિએ !
પાણી વિના પ્રાણ જશે, સારથ્યાદિ છાત્ર સહુ,
એક સ્વરે કહે એમ, ગુરૂ દયા રાખિયે;
કહ્યા વના કેટલા ત્યાં, સર તીર ધાઇ આવ્યા,
કર્મમાં ન પાણી પીવું, આવ્યા કૂડી સાખિયે ! ૪૯૪
પડી પદ્મિની નિહાળી, પાંડવ પડ્યા લહ્યા ત્યાં,
કહ્યું ગુરૂ આવો આવો, અહીં વિપરીત છે ! !
સતી સહ પતિ પડ્યા, હાય હાય ખરી વાત !
ધાઓ ધાઓ ધૌમ્ય ગુરૂ, ભારે અહી ભીત છે !

---

૪૯૩ આર્તનાદ—પીડામાં પડેલાની બૂમો. ઘરડા ભૂદેવના–ધૌમ્ય ઋષિના. ધૌમ્યએં બોલે છે ? હાય હાય૦—હાય હાય ! મને મૂકી........ (ને ગઇ) એમ અડધું બોલતાં ફરીને તેને સુધારીને બોલે છે કે નાના, મેંજ તને મૂકી દીધી છે ! ચતુરા–દ્રૌપદી ! વેગે૦–હવે હું એ પાંચને વેગથી ખોળી કાઢું છું કેમકે એવના (એમના) સારથિઓ મને મળ્યા છે ! જો હું ખોટું બોલતો હોઉં તો તૃષ્ણા૦—અર્થાત્ મને મારી આશાના સમ છે !

૪૯૪ કોઇ—કોઇ શિષ્ય. મૃષા—જૂઠું. છાત્ર–વિદ્યાર્થી. આવ્યા૦— તેથી કૂડી (નઠારી) સાખિયે આવ્યા –અનિષ્ટ દેખાવના સાક્ષીભૂત (જોનારા) થયા !

ગુરૂદેવ આવ્યા ધાઇ, જોઇ પડયાં પંચને તે,
મહાકષ્ટ માંહી પડ્યા, પ્રભુ આ અનીત છે !!
પાંચ જણાં મૂઆં કેમ, યુધિષ્ઠિર ગયા ક્યાંહી,
દ્વિજને નિમિત્ત ચોટ્યું, ધન્ય સતી પ્રીત છે !! ૪૯૫

મહીપાળમેળાપ.

એવે યુધિષ્ઠિરે દીઠા, મહાદીન ધૌમ્ય ગુરૂ,
રાઇ ધાઇ નમ્યો જાઇ, પીડ કૈંક જાય છે;
અરે યુધિષ્ઠિર આ શું, કેમ પૃથ્વી સૂતા ચાર,
ક્યારે કૃષ્ણા આવી અહીં, ઘોર વાયુ વાય છે !
આકાશમાં થયો શબ્દ, પાંડુસૂનુ મૂઆ પાંચ,
પાંચાલી સુણીને દોડી, કોણ કષ્ટ કાય છે;
તેની પૂઠે અમો સહુ, દક્ષિણ દિશામાં આવ્યા,
વિખટાં પડયાં અંધારે, કે'તાં દુઃખ થાય છે ! ૪૯૬

---

૪૯૫ ભીત (ભીતિ)—ભય. અનીત—અનીતિ. ગુરૂ દેવના મનમાં થતા ત્વરિત ફેરફારદ્વારા તેના મનની વ્યગ્રતા વર્ણે છેઃ હે પ્રભુ ! આ અનીતિ થઇ છે ! આ પાંચ જણાં કેમ મુઆં ! યુધિષ્ઠિર ક્યાં ગયા ? અરણી કાષ્ઠવાળા બ્રાહ્મણને આ પાંડવના મરણનું નિમિત્ત ચોટ્યું ! સતી (દ્રૌપદી-ની પ્રીતીને ધન્ય છે ! એ ઉદાહરણોથી જણાય છે કે તેમનું મન એક વિષય ઉપર સ્થિર નથી.

૪૯૬ રાઇ—રાજા (યુધિષ્ઠિર). પીડ ૯૦—રાજાને જોવાથી ધૌમ્ય-ની પીડા કાંઇક અંશે ઓછી થાય છે. ધૌમ્ય યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન કરીને તેના ઉત્તરની રાહ ન જોતાં પોતાનું વૃત્તાંત ટુંકામાં કહી જાય છેઃ ઘોર ૯૦—હમણા જે ઘોર (ભયાનક) વાયુ વાય છે તે વાયુ ભેગો આકાશમાં શબ્દ થયો કે 'પાંચ પાંડુસૂનુ મુઆ ' તે સાંભળીને પાંચાલી (દ્રૌપદી) દોડી

મહામહાકષ્ટ વેઠયાં, રાય અમે રાત્રીએ તો,
બીજે દિન મળી આવ્યા, મૂકયા સારથિ તમે;
પછે સહુ આવ્યા અહીં, રડતા ને કકળીતા,
અરે અરે ! દુઃખ દિન, કે'વા ન બેઠા અમે !!
કેમ થયું ! કેમ થયું ! ભલે ભૂપ જીવતા છો !
હાય પડયો કિરીટિ શું ! રે કાયા કમકમે !!
સુમ જેવો થયો કેમ ? કહી દે તું વે'લો મને,
આ તો વિપરીત થયું, વદતાં રાજા નમે. ૪૯૭

સંક્ષિપ્તસમાચાર.

દ્વિજકાજ માટ ગયા, હર્ણ નવ હાથ આવ્યું,
મહાવન મધ્ય લાવ્યું, પછે સારથિ તજ્યા;
દત્ર લગાડતાં થયા, દુઃખી ગુરૂદેવ ! ઘણા,
પાણી શોધ કાઢયા પૂઠે, સે'દેવ લેવા સજ્યા;
ગયા એમ ચાર અને, આવ્યા નવ કોઇ પાછા,
અમે આવ્યા કષ્ટ લહ્યાં, મૃગ જોઇને ધજ્યા;
પાછા આવી પડયા પછે, કૃષ્ણાએ ઉઠાડયા ગુરૂ !
તૃષ્ણા તુચ્છ ધરી તેવે, યક્ષરાજ આ યજ્યા !! ૪૯૮

કોણ ૯૦—તેની કાયાએ દોડવાથી કષ્ટ થતું હતું પણ કાયાનું કષ્ટ તે કોણ છે ? એમ તેની વૃત્તિ તમારામાં તદાકાર થઈ ગઇ હતી.

૪૯૭ મૂકયા—તમારાથી છૂટા મૂકેલા. વૃત્તાંત કહેતાં પાંડવમરણનો શોક ધૌમ્ય કહે છેઃ અરે અરે ! અમે અહીં કાંઇ અમારા દુઃખના દિન કહેવા (વર્ણવવા) બેઠા નથી ! વદતાં ૯૭–ધૌમ્યના પ્રશ્નના ઉત્તર વદતાં રાજા (યુધિષ્ઠિર) નમે છે—નમસ્કાર કરીને ઉત્તર આપે છે.

૪૯૮ અમે—અમે પોતે. ધજ્યા—તેને પકડવાને તેની પાછળ પડયા. (મૂછિત થઇને). કૃષ્ણાએ ઉઠાડયા—(તે મારા ઉપર મૂર્છિત થઇને

ધૌમ્યકોપ.

જોઈ યક્ષ ધૌમ્ય ગુરૂ, કે'વા લાગિયા તે ઘડી,
બી'વા લાગિયા તથાપિ, રૂપ લહી બોલિયા !
અરે દુષ્ટ ! પાંડવને, ક્રૂરકર્મી ! તેં જ હણ્યા,
બાળી ભસ્મ કરૂં તને, કાંઇ તોલ તોલિયા;
યજમાન મારા હણ્યા, તે કાજે તજું હું તપ,
શાપ દેઇ ભસ્મ કરૂં, એમ વદી ડોલિયા;
સર જઇ જળ લઇ, સંકલ્પ કરીને કહે,
રાય વારેવાર વાર, ગુરૂ ! દૈવે બોળિયા !! ૪૯૯

યક્ષયાંચના.

મહાઋષિ કોપ તજો, વાંક રજ નથી મારો,
શાપો અપરાધ વિના, તપ વ્યર્થ જાય રે;
પરભાર્યું પાણી જાણી, અટક મને ન આણી,
હાણી માગી આણી પડચા, કરે કોણ સા'ય રે !
પ્રશ્નતણા ઉત્તર આ, આપતો ઊભો છે રાય,
રે'શે તેણે જીવતો એ, સુણી કંપી કાય રે;

પડી તેથી હું ઉઠયો, એમ કહેવાને બદલે શોકમાં અતિસંક્ષિપ્ત સમાચાર કહ્યા છે). તૃષ્ણા ૯૦—પછી અમે તુચ્છ તૃષ્ણા (ભાઇઓના મરણનું કારણ ધ્યાન કરીને જાણવા રૂપ) ધરી તેવામાં આ યક્ષરાજ અમે યજ્યા—પૂજ્યા. અર્થાત્ બધા અનર્થના હેતુરૂપે આ યક્ષરાજ માલમ પડી આવ્યા !!

૪૯૯ બી'વા લાગિયા—(નીતિસ્વભાવ વર્ણન). ગુરૂ ! ૯૦—યુધિષ્ઠિર કહે છે કે હે ગુરૂ ! એ યક્ષ શું કરે ? દૈવે આપણને બોળ્યા (દુ:ખના દરિયામાં) છે ! અર્થાત્ યક્ષને શાપ દેવાનું કાંઇ કારણ નથી.

રે આ મહા મોહ રૂપી, તાતી માતી કઢાઈમાં,
સૂર્ય રૂપી પાવકથી, કેમ તો રંધાય છે !
રાત્રિ દિન રૂપી કાષ્ટ, ધગ ધગ બળી રહ્યાં,
તોય નવ દાઝે મૂઢ, જાળવી જોવાય છે !!
માસ અને ઋતુતણો, ચાટવો કરીને કાળ,
હલાવી હલાવી રાંધે, તોય સુખી થાય છે !
વારતા તો યક્ષરાજ ! ધારતા છું અમો એવી,
પછે કહો આપ મન, વારતા શી વાય છે !! ૫૦૪

યક્ષ––અરિને તપાવનાર, મારા પ્રશ્નોત્તર કહ્યા,
યથારથ સર્વ આજ, હવે પૂછું અલ્પ તો;

ખંડન કરી શકે છે અને તેનું વળી ત્રીજા તર્કથી ખંડન થાય છે. એમ એકે તર્ક ખરો ઠરી સ્થિર રહી શકતો નથી ! —એમ તર્ક અપ્રમાણ ઠરે છે ત્યારે વેદ-વચનો પ્રમાણ માની તેને માર્ગ તરિકે સ્વીકારીશું, તો તેમ નથીઃ ભિન્ન ૯૦—શ્રુતિઓ (વેદના મંત્રો) ભિન્ન ભિન્ન (જૂદા જૂદા) હોવાથી તેમાં ફર્ક (ફેરફાર) પડે છે, તેથી કયી શ્રુતિ પ્રમાણ એ પણ નિશ્ચય થઈ શકતું નથી. ત્યારે સ્મૃતિવચનરૂપ મુનિમતનો અંગીકાર કરીશું, તો તે પણ બરાબર નથી; કેમકે, એવો એકે ઋષિ નથી કે જેનો મત સર્વત્ર પ્રમાણ થાય, તો તેનાથી સદાય શું ફળ છે ? અને તેથી ધર્મ ગુહ્ય (ઢાંકેલો—ગૂઢ) છે-ધર્મનું તત્વ ગુપ્ત રહેલું છે. માટે જે માર્ગે સદાચારી (મોટા—શિષ્ટ) પુરૂષો જાય તે માર્ગ મનાય છે.

૫૦૪ વાર્તા કયી ! એવા છેલ્લા અથવા ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છેઃ હે ૯૦ રેરે ! પ્રાણીઓ આ મહામોહ રૂપી તાતીમાતી કડાઈમાં સૂર્ય રૂપી અગ્નિથી કેમ રંધાય છે ? રંધાય છે તો ખરા પણ તેમનાથી તે કેમ સહન થાય છે ! અર્થાત્ અગ્નિ જેમ બાળી નાખીને નિઃશેષ કરે છે તેમ સૂર્ય તેમના આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે જાળવી ૯૦—તોય તે મૂઢો હજી જાળવી જોવ [illegible] ન આ[illegible]ના [illegible]ણર્થ કાંઈ યત્ન થાય છે! [illegible]

હર્ષે અતિ પામે તેહ, અખુશી નિવારતા. ૫૦૨
દિવસાનુદિવસ તો, પ્રાણી યમલોક પ્રત્યે,
જાય તે જુએ છે ઘણા, તોય કેમ થાય છે ?
હવે રહ્યા તેહ નર, સ્થિર થઇ રે'શે સદા,
તેથકી આશ્ચર્ય અન્ય, યક્ષ ! શું કહેવાય છે ? ॥
નિશ્ચય રહિત તર્ક, ભિન્ન ભિન્ન શ્રુતિ ફર્ક,
તેમ નથી એક ઋષિ, તેણે શું સદાય છે:—
મત પ્રમાણ ન થાય, તેણે ધર્મ રૂપ ગુહ્ય,
માટે સદાચારી જાય, માર્ગ તે મનાય છે. ૫૦૩

---

૫૦૨ સુખી ઇ૦—આશ્ચર્ય શું છે ? તે કહીને સુખી રહો. હવે ઇ૦—હે ધર્મધારતા (ધર્મધારી—યુધિષ્ઠિર !) તને ધન્ય છે, હવે થોડું પૂછવાનું છે. પથ—માર્ગ. માર્ગ કયો ? વારતા ઇ૦—વાર્તા કયી ? દર્શ ઇ૦—એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાથી તારા ભાઇનો મારનાર તને દેખાશે. પાંચમે ઇ૦—જે માણસ ધાન્ય ન મળવાથી કેવળ શાક (ફૂલ, પાંદડાં, વગેરે) રાંધીને જમતો હોય અને તે પણ નિત્ય ન મળવાથી પાંચમે કે છઠ્ઠે દિવસે જમતો હોય, તથાપિ જો તેને માથે ઋણ (દેવું) ન હોય અને કોઇ ઋણી (ઋણ ધીરનાર) આવીને ડારતા (ડારનાર) ન હોય તો તે હર્ષ પામે છે, અર્થાત્ સુખી છે. બીજો કોણ સુખી તે કહે છે: પ્રવાસ ઇ૦—જેને પ્રવાસ (મુસાફરી) કરવાનો ન હોય તો તે અખુશીનું નિવારણ કરનાર અતિ હર્ષ પામે છે.

૫૦૩ આશ્ચર્ય કયું ? એવા બીજા પ્રશ્નનો ઉતર આપે છે: દિવસાનુદિવસ ઇ૦—દિવસાનુદિવસ (દરરોજ) પ્રાણીઓ યમ લોકમાં જાય છે તેમને જે જુએ છે, તોય તેના મનમાં કેવું થાય છે, તે હું કહું છું; તેના મનમાં એમ થાય છે કે હવે જે આપણે અને બીજા રહ્યા છીએ તે સદાકાળ સ્થિર થઇને રહીશું. એવું જે ધાર્યું તેથી બીજું કયું આશ્ચર્ય છે ! કયો માર્ગ ? એવા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: જે માર્ગે સદાચારી જાય તે માર્ગ (શ્રેષ્ઠ) મનાય છે. તે માનવાનાં કારણ કહે છે: નિશ્ચય ઇ૦—તર્ક (અનુમાનાદિ) નિશ્ચય રહિત છે—અસ્થિર છે. કેમકે એક તર્ક સ્થાપિત થયા પછી પ્રતિવાદીઓ બીજા બળવત્તર તર્કથી તેનું

ધૌમ્ય ગુરૂ કહે વારૂ, પૂછય તારા પ્રશ્ન સુણું,
પછે ભલે પુરંદર, જોવા જેવું થાય રે !! ૫૦૦

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

યક્ષ—પ્રિય વેણ બોલનાર, પામે તે શું? કહે મુને ?
વિચારીને કરનાર, મેળવે શું ભૂપતિ !
ઘણા મિત્ર હોય જેને, તેને લબ્ધ કશું થાય ?
શામા રહી તત્પરને, સમ્યક્ પામે ગતિ ?
યુધિ૦—પ્રિય વેણ બોલનાર, સર્વનો તો પ્રિય થાય,
વિચારીને કાર્ય કરે, જય પામે તે અતિ;
અતિ મિત્રવાળો યક્ષ! સુખથી રહે છે સદા,
તત્પર જે ધર્મમાં તે, સમ્યક પામે ગતિ. ૫૦૧
યક્ષ—કોણ હર્ષ પામે કહો? સુખી શો' આશ્ચર્ય કહી ?
હવે થોડું પૂછવાનું, ધન્ય ધર્મ ધારતા !
પથ શું કહો તે પૂરૂં ? વારતા કે'વી તે કોને ?
ઉત્તર કે' ચારતણા, દર્શો ભ્રાત મારતા;
યુધિ૦—પાંચમે કે છઠ્ઠે દિન, શાક માત્ર રાંધી જમે,
કિંતુ ઋણ હોય નવ, ઋણી આવી ડારતા;
પ્રવાસ ન કરવાનો, જેહ જનનેજ હોય,

---

૫૦૦ અટક—ખાળો. અર્થાત આ પાણી પારકું છે માટે તેની આજ્ઞા વિના પીવું એ અધર્મ છે એવો ખાંચો ખાધો નહિ, તેથી તે પોતાને હાથેજ હાણી માગી આણીને અહીં પડયા છે ! હવે એમને સાહાય કોણ કરે ?
૫૦૧ સમ્યક્—રૂડી—સારી.

અધુના તો કોણ નર, જીવેછે તે કહે મુને ?
જાણવું છે મારે વળી, તારે મન સ્વલ્પ તો;
સમગ્ર કો ધનવાળો ? એટલું કહી દે મને,
કવિ કેવો જોઇએ ? તે, ઉતાવળે જલ્પ તો;
તેનો તું સ્વભાવ કહે ? જોઇએ શું અધ્યયન ?
જાતિ કયી જોઇએ કે'? રૂડો આજ કલ્પ તો. ૫૦૫

યુધિ૦—પવિત્ર કરમથી જે, કીર્ત્તિતણો રવ યક્ષ !
ભોમ વ્યોમ વ્યાપ્ત થાય, તે જ્યાં સુધી સ્થિર છે;
ત્યાં સુધી જીવે છે જન, એમ જાણવું જ નકી,
બાકી મૂઆ સર્વ જાણો, ભલે ધીરવીર છે;
જેને પ્રિય ને અપ્રિય, સુખ અને દુઃખ વળી,
ભૂત ને ભવિષ્ય ભાસે, એક પય નીર છે;
એ દ્વંદ્વ સમાન જેને, તેને જાણો યક્ષરાજ,
સમગ્ર તો ધનવાળો, અન્ય તો અધીર છે. ૫૦૬
કવિ કેવો જોઇએ તે, હવે કે'વું છેજ મારે,
અક્કડ ને ફક્કડ તો, કવિ કહેવાય છે;

---

૫૦૫ જલ્પ—અર્થાત્ બોલ્ય. રૂડો ઇ૦—એમ પ્રશ્નના ઉત્તર કહીશ એટલે આજ રૂડો કલ્પ થશે—અર્થાત્ તેં ઘણું સરસ કર્યું કહેવાશે. આ છંદમાં પેહેલાંના બે પ્રશ્ન અસલ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંના છે; અને છેલ્લા કવિ સંબંધી ચાર પ્રશ્ન વલ્લભના પોતાના તરફના છે.

રે આ મહા મોહ રૂપી, તાતી માતી કઢાઇમાં,
સૂર્ય રૂપી પાવકથી, કેમ તો રંધાય છે !
રાત્રિ દિન રૂપી કાષ્ટ, ધગ ધગ બળી રહ્યાં,
તોય નવ દાઝે મૂઢ, જાળવી જોવાય છે!!
માસ અને ઋતુતણો, ચાટવો કરીને કાળ,
હલાવી હલાવી રાંધે, તોય સુખી થાય છે !
વારતા તો યક્ષરાજ ! ધારતા છું અમો એવી,
પછે કહો આપ મન, વારતા શી વાય છે !! ૫૦૪

યક્ષ—અગ્નિને તપાવનાર, મારા પ્રશ્નોત્તર કહ્યા,
યથારથ સર્વ આજ, હવે પૂછું અલ્પ તો;

ખંડન કરી શકે છે અને તેનું વળી ત્રીજા તર્કથી ખંડન થાય છે. એમ એકે તર્ક ખરો ઠરી સ્થિર રહી શકતો નથી !—એમ તર્ક અપ્રમાણ ઠરે છે ત્યારે વેદવચનો પ્રમાણ માની તેને માર્ગ તરિકે સ્વીકારીશું, તો તેમ નથીઃ ભિન્ન ૯૦—શ્રુતિઓ (વેદના મંત્રો) ભિન્ન ભિન્ન (જૂદા જૂદા) હોવાથી તેમાં ફર્ક (ફેરફાર) પડે છે, તેથી કયી શ્રુતિ પ્રમાણ એ પણ નિશ્ચય થઈ શકતું નથી. ત્યારે સ્મૃતિવચનરૂપ મુનિમતનો અંગીકાર કરીશું, તો તે પણ બરાબર નથી; કેમકે, એવો એકે ઋષિ નથી કે જેનો મત સર્વત્ર પ્રમાણ થાય, તો તેનાથી સદાય શું ફળ છે ? અને તેથી ધર્મ ગુહ્ય (ઢાંકેલો—ગૂઢ) છે-ધર્મનું તત્વ ગુપ્ત રહેલું છે. માટે જે માર્ગે સદાચારી (મોટા—શિષ્ટ) પુરૂષો જાય તે માર્ગ મનાય છે.

૫૦૪ વાર્તા કયી ! એવા છેલ્લા અથવા ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છેઃ હે ૯૦ રેરે ! પ્રાણીઓ આ મહામોહ રૂપી તાતીમાતી કડાઈમાં સૂર્ય રૂપી અગ્નિથી કેમ રંધાય છે ? રંધાય છે તો ખરા પણ તેમનાથી તે કેમ સહન થાય છે ! અર્થાત્ અગ્નિ જેમ બાળી નાખીને નિઃશેષ કરે છે તેમ સૂર્ય તેમના આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે જાળવી ૯૦—તોય તે મૂઢથી હજી જાળવી જોવાય છે ?—પોતાના આત્માના કલ્યાણાર્થ કાંઈ યત્ન થાય છે ! ધારતા—ધારનાર.

અધુના તો કોણ નર, જીવેછે તે કહે મુને ?
જાણવું છે મારે વળી, તારે મન સ્વલ્પ તો;
સમગ્ર કો ધનવાળો ? એટલું કહી દે મને,
કવિ કેવો જોઇએ ? તે, ઉતાવળે જલ્પ તો;
તેનો તું સ્વભાવ કહે ? જોઇએ શું અધ્યયન ?
જાતિ કયી જોઇએ કે' ? રૂડો આજ કલ્પ તો. ૫૦૫

યુધિ૦—પવિત્ર કરમથી જે, કીર્ત્તિતણો રવ યક્ષ !
ભોમ વ્યોમ વ્યાપ્ત થાય, તે જ્યાં સુધી સ્થિર છે;
ત્યાં સુધી જીવે છે જન, એમ જાણવુંજ નકી,
બાકી મૂઆ સર્વ જાણો, ભલે ધીરવીર છે;
જેને પ્રિય ને અપ્રિય, સુખ અને દુઃખ વળી,
ભૂત ને ભવિષ્ય ભાસે, એક પય નીર છે;
એ દ્વંદ્વ સમાન જેને, તેને જાણો યક્ષરાજ,
સમગ્ર તો ધનવાળો, અન્ય તો અધીર છે. ૫૦૬
કવિ કેવો જોઇએ તે, હવે કે'વું છેજ મારે,
અક્કડ ને ફક્કડ તો, કવિ કહેવાય છે;

---

૫૦૫ જલ્પ—અર્થાત્ બોલ્ય. રૂડો ઇ૦—એમ પ્રશ્નના ઉત્તર કહીશ એટલે આજ રૂડો કલ્પ થશે—અર્થાત્ તેં ઘણું સરસ કર્યું કહેવાશે. આ છંદમાં પેહેલાંના બે પ્રશ્ન અસલ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંના છે; અને છેલ્લા કવિ સંબંધી ચાર પ્રશ્ન વલ્લભના પોતાના તરફના છે.

૫૦૬ પેહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છેઃ પવિત્ર ઇ૦. રવ—શબ્દ. અર્થાત્ જ્યાં સુધી પવિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી કીર્ત્તિ પૃથ્વી તથા આકાશમાં વ્યાપ્ત થયેલી છે ત્યાં સુધી તે જીવતો છે એમ જાણવો. બીજા પ્ર ઉત્તર કહે છેઃ જેને ઈ૦ સમાન બુદ્ધિવાળો સંતોષી એજ મોટો છે. અર્થાત્ ધનવાનના જેવી તેને તૃપ્તિ રહે છે. દ્વંદ્વ—જોડાં.

કવિનો સ્વભાવ કહું, એક ચિત્તે સાંભળ્ય તુ,
જોઇએ સ્વતંત્ર તેહ, જેહ કવિરાય છે;
અધ્યયન કવિતણું, આજ કહું દક્ષ સુણ,
સર્વ શાસ્ત્ર શીખ્યો હોય, તેહ કવિ થાય છે;
જાતિ કવિતણી હવે, રહી બાકી કે'વાની તો,
દ્વિજાભાવે ક્ષત્રી ગ્રહો, અન્યથા તજાય છે. ૫૦૭

યક્ષપ્રસન્નતા.

યક્ષે કહ્યું યુધિષ્ઠિર, જીવતો તેં જન કહ્યો,
સમગ્ર ધની કહ્યો તેં, કવિકેરૂં સૌ કહ્યું;
હવે બાકી કશું નવ, પૂછવાનું રહ્યું મારે,
હવે હું પ્રસન્ન થયો, ડા'પણ તારૂં લહ્યું !
પડયા તારા ભાઇ ચાર, તેમાંથી જીવાડું એક,
માગી લે તું સુખ તારે, કષ્ટ અતિ તેં સહ્યું !
નારી નરને છે ઘણી, ઉપયોગી યુધિષ્ઠિર,
તેને કે'તો ઉઠાડું હું, કષ્ટ જાય સૌ વહ્યું !! ૫૦૮

અજાતશત્રુઅભિલાષતા.

યુધિષ્ઠિર કહે યક્ષ, રાતાં જેનાં નેત્ર અતિ,
શ્યામ વર્ણવાળો, મહાસાગ દ્રુમ જેવડો;
માંસલ છે છાતી જેની, કાંતિ કે'વાય ન એની,

---

૫૦૭ હવે પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છેઃ કવિ ઇ૦. દ્વિજાભાવે ઇ૦—જો દ્વિજ કવિ ન મળે તો કદાપિ ક્ષત્રિય કવિ થઇ શકે, પણ અન્યથા (બીજે પ્રકારે—બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય વિના બીજો કોઇ કવિ થાય તો તે) તજાય છે. ૫૦૮ તેને—નારીને (દ્રૌપદીને).

નીતિ રીતિ શુદ્ધ તેની, લઘુ પણ એ વડો;
એવો મારો ભાઇ જેહ, સહદેવ નામવાળો,
જીવાડવો ધારો તમે, જીવાડતાં ના અડો;
આપની ઇચ્છામાં આવ્યું, વરદાન દેવું હોય,
આપીએ તો મને યક્ષ ! ઘાટ કાંઇ ના ઘડો. ૫૦૯

યક્ષવચન.

દક્ષ યક્ષ પૂછે ત્યારે, ભીમભડ તને પ્રિય,
આશ્રય અર્જુન તારો, તેને કેમ ત્યાગતો?
ઓરમાઇ ભાઇ તારો, સહદેવ જેહ તેહ,
જીવાડવા ઇચ્છે તુંય, ખરૂં નથી માગતો!
સંગ્રામની માંય જેનું, દશ સંસ્ર હસ્તી સમું,
બળ અને વીર્ય વડું, તે ન અનુરાગતો;
સહદેવ જીવે અને, મૂઓ રહે ભીમસેન,
યુધિષ્ઠિર સત્ય કહું, ઉંઘતો કે જાગતો !! ૫૧૦

---

૫૦૯ અજાત અરિ અવિષમતા--યુધિષ્ઠિરની સમાન બુદ્ધિ. પડેલાં પાંચમાંથી એકને જીવાડવાનું ઠર્યું ત્યારે લાચારીએ યુધિષ્ઠિરે તેટલાનો પણ સ્વીકાર્ કરીને સૌથી નાના ભાઈ સહદેવને જીવાડવાની માગણી કરી અને તેને ઓળખાવવા માટે તેનું રૂપ કહેવા માડ્યું. રાતાં ૪૦-માંસલ--માંસથી ભરાયલી. લઘુ ૪૦--એ લઘુ (નાનો)છે, પણ ગુણેકરીને વડો છે. ના અડો-ન આટકો. ઘાટ ૪૦--હવે મનમાં કાંઇ બીજા વિચાર કરશો । નહિ.(રખેને વિચાર કરવાથી મન ફરીજાય અને એટલું વરદાન પણ આપવાનું માંડી વાળો !)

૫૧૦ તે ૪૦—તેના ઉપર અનુરાગતો (પ્રીતિ કરતો) નથી! ઊંઘતો ૪૦—તું તે ઊંઘમાં બોલે છે (દુઃખથી ભ્રમિત થઈને વગર વિચાર્યે બોલે છે) કે જાગતો હોઈને (પૂરા વિચારથી) બોલે છે ?

ભીમ પ્રિય તુંને અતિ, એમ નર જાણે સહુ,
સહદેવ માંહી કશું, સામર્થ્ય છે ભૂપતિ!
જીવ્યો તોય ભલે એહ, નવ જીવ્યો તોય કશું?
ભૂલ આવી કરીશ ન, તું તો છે મહામતિ!!
જેના બાહુ બળતણો, આશ્રય જાણો છો તમે,
એવા પ્રૌઢ પાર્થની શે, જાણતો નથી ગતિ!
તજય ભલે તેમને તું, પણ ધર્માદિક મળે,
તેવી દ્રૌપદી ન વાંચ્છે, રૂચે નવ એ રતિ!! ૫૧૧

ધર્મરક્ષણ.

ધર્મસૂનુ કહે યક્ષ! ધર્મ તજ્યાથકી તેહ,
ધર્મ તજનારને તો, હણે એમ હું લહું;
સાચવેલો ધર્મ જેહ, સાચવનારની રક્ષા,
દીક્ષા ધરી કરે દક્ષ, સત્ય એ તુંને કહું;
તેણે ધર્મ ત્યાગું નહિ, અધર્મ હું માગું નહિ,
ધાર્યો ધર્મ હણે નહિ, કષ્ટ હું ભલે સહું!
અવિષમપણું એજ, પરમ ધરમ માનું,
વિષમ મતિ ન વાંચ્છું, દૂર હું સદા રહું. ૫૧૨
યક્ષરાજ! છે એવું સૌ, માટે સહદેવ જીવો,
વળી લોક મને માને, ધર્મશીલ રાજ તો;

---

૫૧૧ આશ્રય—અર્થાત્ જેના બાહુબળનો આશ્રય કરીને તમે રહેલા છો. ૫૧૨ તેહ–ધર્મ. દીક્ષા ધરી–અર્થાત્ રક્ષણ કરવાનું વ્રત ધારણ કરીને. અવિષમપણું—સમાન બુધ્ધિ રાખવાપણું. દૂર—(વિષમ બુદ્ધિથી). સગાભાઇ અને ઓરમાઈ ભાઈમાં વિષમ બુદ્ધિ ન રાખવી એ ધર્મ છે.

તેણે કરી મારે નવ, ધર્મથી ચલાયમાન,
કદી યક્ષરાજ ! થવું, સત્ય કહું આજ તો;
કુંતી અને માદ્રિ બેય, પત્નીઓ મારા પિતાની,
તો ઉભય પુત્ર વાળી, થાઓ મહારાજ તો;
માદ્રિ અને કુંતી વિષે, વિષમતા નથી મુંને,
બંને એ સમાન થાય, વધે પુણ્ય પાજ તો. ૫૧૩
શાસ્ત્રકેરૂં વચન જે, શિરચઢાવું છું હુંય,
ધર્મ કર્મ પત્નીથકી, સર્વે સિદ્ધ થાય છે;
વિષમપણું છે આમાં, માટે વનિતા ન વાંચ્છું,
અધર્મ જો થાય પછે, સહે રહી કાય છે;
વિનવી હું કહું પ્રભુ, સહદેવ જીવો ઝટ,
ધૌમ્ય ગડભાંગ કરે, આ તે કેવો રાય છે!
એવે અદ્ભુત હવું, વિમાનમાં બેશી દેવ,
ત્યાંહી તતખેવ આવ્યા, કવિ સહુ ગાય છે. ૫૧૪

સુરાગમન.

ઇંદ્ર ઐરાવત ચઢી, આવિયો સુરમાં અગ્ર,
બૃહસ્પતિ ગુરૂસાથ, કહે ધન્ય ભૂપ છે!

---

૫૧૩ ઉભય-બન્ને. પુણ્યપાજ—પુંણ્યરૂપી સેતુ. ૫૧૪. વિષમપણું ઇ૦—પત્નીથકી ધર્મ કર્મ સિદ્ધ થાય છે માટે પત્નીને જીવાડવી એ ધર્મ છે તથાપિ એ ધર્મમાં વિષમપણું છે (પાછળ કહ્યું તેવું સમાનપણું એમાં જળવાતું નથી. અને એમ છતાં પણ જો અધર્મ થતો હોય તો આ મારી કાય રહી, તે સહે! કવિ ઇ૦– હવે તે સહુ વર્તમાન કવિ કહેશે.

પરીક્ષા કર્‌વાને કાજ, પઠાવ્યો'તો સુરરાજ,
તર્યો તું ને તાર્યો મુને, ધન્ય ધરી કાય છે !
યશ સત્ય દમ શૌચ, આર્જવ ને લજ્જા વળી,
માનસની સ્થિરતાને, દાન જે કે'વાય છે;
તપ બ્રહ્મચર્ય ભાઈ, મારાં અંગ સર્વ જાણ,
વળી કહું બીજાં મને, સુખ અતિ થાય છે ! ૫૧૯
અહિંસા સમતા શાંતિ, અમત્સર તપ શૌચ,
એહ મુને પામવાનાં, દ્વાર તો મનાય છે;
ક્ષમાદિક પંચ જેહ, આત્મ સાધન કહ્યાં છે,
તારે વિષે તે રહ્યાં છે, લક્ષણ લે'વાય છે;
ક્ષુધા તૃષા શોક મોહ, જરા મૃત્યુ ષટ્‌પદીનો,
જય તેં કર્યો જરૂર, (જો) તારા ગુણ ગાય છે;
સાંભળી આનંદ પામ, પરીક્ષા કર્‌વાને આવ્યો,
સુત ઘણો ભાવ્યો મને, તન આ તણાય છે ! ! ૫૨૦

---

૫૧૯ ધર્મના અંગ કહે છેઃ યશ ઇ૦. દમ—મનનો નિગ્રહ. શૌચ—પવિત્રતા. આર્જવ—સીધાપણું. લજ્જા—અકૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં માનહાનિ થવારૂપ ભય. માનસની સ્થિરતા—મનની સ્થિરતા.

૫૨૦ સમતા—સુખ દુઃખાદિમાં એક સ્વરૂપે રહેવાપણું. અમત્સર-પારકા ગુણો જોઇને દુઃખી નહિ થવાનો ગુણ. શમાદિક પંચ—શમ, દમ, તપ, તિતિક્ષા (સહનતા) અને શ્રદ્ધા. એમાં સમાધાન ઉમેરીને શમાદિષટ્‌ક નામે આત્મસાધન પણ વર્ણે છે. ક્ષુધા ઇ૦—ક્ષુધા (ભૂખ), તૃષા (તરસ), શોક, મોહ, જરા (વૃદ્ધા), અને મૃત્યુ, એ ષટ્‌પદી(છ સ્થાન)નો તેં જય કર્યો છે—તેમને તું જીત્યો છે. તન ઇ૦—મારૂં તન તારા તરફ તણાય છે—આકર્ષાય છે.

માગ માગ મારા સુત, મુખ માગ્યું આપું તને,
કવીશ્વરે એવી ઘડી, એક વાર આણીતી;
દ્વિજઅગ્નિકાષ્ટ માગ્યાં, મૃગ લઈ ગયો જેહ,
પાઘ પે'રાવી કવિએ, કવિતા વખાણીતી;
યક્ષે કહ્યું એ તો મેંજ, પરીક્ષા જોવાને હર્યાં,
પિતાએ કર્યું'તું એમ, સુતરીત જાણીતી;
આપ્યાં કાષ્ટ તર્ત આણી, આનંદ થયો અપાર,
વીરજીએ પાઘ આપી, પ્રેમથી પ્રમાણીતી. ૫૨૧
બંનેતણા બાપે કહ્યું, બીજું કાંઇ માગો સુત,

---

૫૨૧ આ છંદમાં કવિ ધર્મની સાથે પ્રેમાનંદને અને યુધિષ્ઠિરની સાથે પોતાને સરખાવે છેઃ માગ માગ ૯૦—ધર્મ કહે છે કે હે મારા સુત ! તું મારી પાસે માગ્ય માગ્ય; તું જે મુખે માગીશ તે હું તને આપીશ. એવાંજ વચન આ કવીશ્વરે (વલ્લભે) પણ એકવાર પોતાના બાપના મુખમાંથી કઢાવ્યાં હતાં ! "હિંદી ભાષાની કવિતા સમાન કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં જો બને તો હું પ્રસન્ન થાઉં" એવો પ્રેમાનંદનો નિશ્ચય હોવાથી વલ્લભે પાંડવ વિષ્ટિ લખીને કવિને પ્રસન્ન કર્યા હતા તથા તેમને પાઘડી પેહેરાવી હતી, એ વૃત્તાંતને ઉદ્દેશીને આ કથન છે. અર્થાત્ મેં પણ બાપને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસે એવાજ શબ્દો કહેવરાવ્યા હતા ! યુધિષ્ઠિરે શું માગ્યું તે કહે છેઃ દ્વિજ-અગ્નિકાષ્ઠ ૯૦–વલ્લભે શું માગ્યું ? પાઘ ૯૦. યક્ષે ઈ૦–યક્ષે એમ કહ્યું કે એ અરણીકાષ્ઠ તો મેં તારી પરીક્ષા જોવાને હર્યાં હતાં, અને પિતા (પ્રેમાનંદે) પણ એમજ કર્યું હતું. અર્થાત્ તારી પરીક્ષા જોવાને મેં એવી વાત કહી હતી ! સુતરીત ૯૦—કેમકે તેમણે પોતાના સુતની રીત જાણી હતી !–મારો દીકરો એવો પરાક્રમી છે કે તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરશે, એમ તે જાણતા હતા ! યક્ષે અરણીકાષ્ઠ આણી આપ્યાં અને અહીં વીરજીએ (પ્રેમાનંદના શિષ્યે) પાઘ આપી જે પિતાએ પ્રેમથી પ્રમાણ કરી હતી—સ્વીકારી હતીઃ પ્રેમાનં-દનું નામ શ્લેષ શબ્દોથી આણ્યું છે માટે મુદ્રાલંકાર.

માગ્યું ધર્મે તેજ ભાખું, પછે કહું માહરૂં;
ઘંટીએ બેસવું જેની, ગીતાં તેનાં ગાવાં પે'લાં,
ધર્મસૂનુ માગે ધર્મ, જગતમાં એ જાહરૂં;
કવીશ્વરે માગ્યું કહું, પુસ્તક તમારાં જેહ,
મુને સર્વ મળે પિતા! આપિયું તે તો ખરૂં;
ધન્ય ધર્મસૂનુ ધન્ય! કવીશ્વર ધન્ય તને!
ઉભયને લોભ નવ, સત્ય સહુ ઉચ્ચરૂં!! ૫૨૨

સુરવિસર્જન.

કહ્યું ઇંદ્રે અર્જુનને, ધર્મ ધરો તરો ત્યારે,
વાયુ કહે વૃકોદર! ધર્મ ધરો ધ્યાન તો;
અશ્વિનીકુમાર એવું, સમજાવે સુતને તો,
શચી સતીને કહે છે, (છે) ધન્ય આ રાજાન તો;
સર્વ સુર પછે કહે, ભદ્ર થાઓ તમારૂં તો,
દુનિયાનું દુઃખ હરો, એમાં મોટું માન તો;
પૃથ્વી આ પીડાય ઘણી, દુઃખ તેનું દૂર કરો,
કહી એમ ઉંચાં ચઢ્યાં, ઝબોઝબ યાન તો. ૫૨૩

---

૫૨૨ તમારી વાત પછી શામાટે કહો છો? તેનો ખુલાસો કરે છેઃ ઘંટીએ ૪૦. અર્થાત્ જેના વિષે ગ્રંથ લખવા બેઠા તેની વાત પેહેલી કહેવી જોઈએ એ ન્યાય છે! આપિયું ૪૦—તે તો આપ્યું પણ ખરૂં! હવે બન્ને દાનપાત્ર પુરૂષોને વખાણે છેઃ ધન્ય ૪૦. શામાટે ધન્ય કહ્યા? ઉભયને ૪૦.

૫૨૩ ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનો ધર્મવડે વિજય થયો તે જોઇ બીજા દેવો પોતપોતાના પુત્રાદિને શીખામણ આપવા મંડી જાય છેઃ કહ્યું ૪૦. વૃકોદર—ભીમ! શચી— ઇંદ્રાણી. સતી—દ્રૌપદી. યાન—વિમાન.

પાંડવાશ્રમગમન.

ગયા જ્યારે દેવ સર્વ, ત્યારે પાંચ પાંડુ સુત,
સાથ સતી લેઇ બેઠા, રથમાંહી તે ઘડી;
પીડા પડી તેની વાત, અન્યોઅન્ય કરતા તે;
અંગ નવરંગ થયાં, ક્ષુધા તૃષા ના નડી !
ધન્ય ધર્મરાજ એમ, વાર વાર કહે સહુ,
પાર્થથી અધિક પ્રભુ, પીડા કાંઇ ના અડી !
પાર્થે પૂર્ણ કષ્ટ વેઠ્યાં, તોય સહુને ન થયાં,
તેજ દેવદર્શન તો, કર્યાં શાં નીચાં પડી !! ૫૨૪
એમ આનંદની વાતો, અનેક અનેક થાય,
નંદન વનશું વન, ચાલતાં તે દેખતા;
સુખ જ્યારે થાય ત્યારે, દુઃખ નાશી જાય ત્યાંથી,
સુખી છતાં દુઃખી કહે, દેવ તો ઉવેખતા;
એમ સુખી થતા આવ્યા, આશ્રમ નિકટ સહુ,
વિકટ તો વહી ગયું, સારૂં સારૂં પેખતા;
આંખે આવ્યો મોર અને, કરૂણા ન પો'ર ગાવી,
તોર તોડે એવો રસ, મૂર્ખ કવિ લેખતા !! ૫૨૫

---

૫૨૪ પાર્થે ઇ૦—અર્જુને પૂર્ણ કષ્ટ વેઠ્યાં (તપ કરવા ગયા ત્યાં) તોય દેવનાં દર્શન માત્ર તેમનેજ થયાં—બીજાને કરાવાયાં નહિ, તે દેવનાં દર્શન અમે આ શાં નીચાં પડીને (નમસ્કાર કરતાં) કર્યાં !!

૫૨૫ સુખી ઇ૦—પોતે સુખી છતાં જે દુઃખી કહે તેને દેવો ઉવેખે છે-દેવો તેની દરકાર કરતા નથી ! વિકટ—વિકટ સંકટ. આંખે ઇ૦—લોકોમાં કહેવત છે કે "આંખે આવ્યો મોર અને વાત કહીશું પોહોર" પણ મારે તો પોહોર પણ કરૂણા ગાવી નથી ! કરૂણા ગાવી ગાઇને મારૂં પેટ બરાઇ ગયું ! ! શામાટે કરૂણા રસ છતાં તેને નથી ગાવી એમ કહોછો ? તોર ઇ૦.

કાજ ઊઠી કર્યું તેણે, એણે દિન તે ભણ્યું;
મારવો'તો રાવણને, ભુંડી માત કરી જને,
ધન્ય ગયા રામ વને, મને લાગે દામણું;
વિડારિયો વાલિ જેહ, કોણ જુએ ધારી તેહ,
રહી ગુપ્ત ગાઢી દેહ, ખેહ કરી જે શણું. ૫૨૮
જામાતા લક્ષ્મણકેરો, હાથે કરાવ્યો ઉચેરો,
મહીનાર ફેરોફેરો, હેરો મન આંકડો;
સીતાને તો શુદ્ધ જોઇ, તોય લોકલાજ હોઇ,
કહે મુને નવ કોઇ, રોઇ અતિ રાંકડો;
ધીજ પતિજ કરાવી, પત્ની પાવક ધરાવી,
જાણી જોઇ જે હરાવી, રંડાવી શો માંકડી?
સતી ગર્ભવતી તજી, લોકલાજ ભલી ભજી,
ન આણ્યા પછીથી યજી, હજી મતિ સાંકડી! ૫૨૯

---

૫૨૮ રામને કપટી રૂપે વર્ણીને કવિ તેને નમે છેઃ કપટી ઇ૦. કવિભૂપ—વલ્લભ. કૂપ ઇ૦—કપટીના કૂપ(રામ)નું. પેહેલું કપટ બતાવે છેઃ સીતા ઇ૦—સીતાસ્વયંવર વખતે સીતા પોતાને મળે માટે ધનુષ્ય ભાગવા ઊઠેલો લક્ષ્મણને વેણે (વચને) કરીને વાર્યો. બીજું કપટ કહે છેઃ માર્વો'તો ઇ૦—રાવણને મારવાને અર્થે વનમાં તો જવુંજ હતું, માત (કૈકેયી)ને જને (લોકોમાં) ભૂંડી કરી—તેને માથે નિમિત્ત મૂકીને વનમાં ગયા, એ મારા મનમાં દામણું (દયામણું) લાગે છે. ત્રીજું કપટ કહે છેઃ વિડારિયો ઇ૦—રામે વાલિને વિડાર્યો તે પણ ધારીને (વિચારીને) કોણ જુએ છે? તેણે ગુપ્ત રહીને વાલિની ગાઢી દેહને ખેહ કરી.

૫૨૯ ચોથું કપટ વર્ણે છેઃ જામાતા ઇ૦—લક્ષ્મણના જામાતા(ઇંદ્રજિત)નો હાથે (લક્ષ્મણને હાથે) ઉચેર્યો કરાવ્યો—મારી નાખીને તેનો રાખોડીનો ઢગલો કરાવ્યો! (ઇંદ્રજિત શેષનો જમાઇ છે અને લક્ષ્મણ એ શેષનો અવતાર છે માટે ઇંદ્રજિતને લક્ષ્મણનો જમાઈ કવિએ ઠરાવ્યો છે.

એવું કપટ સ્વરૂપ, નમે તેને કવિ ભૂપ,
રહે થઈને તદ્રૂપ, અનુપ એ ગાત છે;
અરિ ભાવે મોક્ષ આપે, (માટે) કપટીને કવિ જાપે,
આમ કર્યે કષ્ટ કાપે, શાપે નવ શાત છે;
ધન્ય પ્રભુ ધન્ય રામ, સ્વરૂપે છો ઘનશ્યામ,
હૃદે શ્યામ ! આવાં કામ, નામની શી વાત છે;
કવિમણિ કવીશ્વર, જેનો સદા ઉંચો કર,
કપટીને માને વર, પર એ પ્રખ્યાત છે. ૫૩૦

છંદમહિમા.

રાગ રાગણી નથી આ, શુદ્ધ કવિતા કથી આ,
કવિત લખે રથી આ, મથી મરે શું વળે !
ધન્યાશ્રી એ ધ્રુજાવે શું ? રામગ્રી એ રડાવે શું ?
કાનડો એ કરાવે શું ? આવે શું કે શું મળે ?
નપુંસક પાર્થ સમું, જોઈ કવિતમાં રમું,
નરનારીથી ન ભમું, ગમું ન તે છો બળે;

પાંચમું કપટ વર્ણે છેઃ મહી ઇ૦—મહિરાવણની સ્ત્રીનો ફેરો (નિષ્ફળ કર્યો, અધ્યાહાર). એવી રામના મનની આંકડી (કપટ) હેરો (જુઓ). છઠ્ઠું કપટ વર્ણે છેઃ સીતાને ઇ૦. માત્ર પોતાની મતલબ કે, મને કોઇ કહે નહિ—દોષ દે નહિ, એટલા માટે તેની પાસે ધીજપતીજ કરાવી. સાતમું કપટ વર્ણે છેઃ જાણી ઇ૦–રાવણનો નાશ કરવા માટે જાણી જોઈને સીતાનું હરણ કરાવ્યું હતું ત્યારે માંકડી (વાનરસ્ત્રીઓ) શે રંડાવી ? આઠમું કપટ વર્ણે છેઃ સતી ઇ૦. ન આણ્યા ઇ૦—તેને વાલ્મીકિના આશ્રમમાંથી આણ્યા પછીથી પણ પજી (પૂજી—આદરસત્કારથી બોલાવી) નહિ, એવી રામની મતિ હજી પણ સાંકડી છે ! !

૫૩૦ ગાત—ગાત્ર—શરીર. એમ કરવાથી તે શાપ દેવાના નથી એવી શાતા છે ! હૃદે શ્યામ—તમે હૃદયમાં પણ શ્યામ છો ! અને તમારાં કામ તો આવાં છે ! (પાછળ કહ્યાં તેવાં). તો પછી તમારા નામની તો વાતજ શી કરવી ! ! પર—શ્રેષ્ઠ.